

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Никола Б. Ожеговић

БАЊАЛУКА (1969-1991)

Докторска дисертација

Београд, 2021.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Nikola B. Ožegović

BANJALUKA (1969-1991)

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2021.

Ментор:

др Мира Радојевић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет,
дописни члан САНУ

Чланови комисије:

др Љубодраг Димић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет,
редовни члан САНУ

др Александар Животић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др Горан Латиновић, ванредни професор, Универзитет у Бањој Луци, Филозофски факултет

Датум одбране: _____

БАЊАЛУКА (1969-1991)

Резиме

Разорни земљотреси погодили су широки простор Босанске Крајине 26. и 27. октобра и 31. децембра 1969. године. Јачина земљотреса од 26. октобра и 31. децембра кретала се између 6 и 7° MCS а удар који се десио у понедељак, 27. октобра, био је знатно јачи. Његова јачина на простору од око 9.000 km² износила је 7° MCS, на површини од 1.822 km² 8° MCS а на 68 km² 9° MCS. Земљотрес је погодио простор 15 крајишких општина. На подручју захваћеним земљотресом живјело је преко 750.000 становника у 803 насељена мјеста. На подручју бањалучке општине било је оштећено или порушено 36.276 станова, 131 школски објекат, 61 зграда здравствених установа, 26 зграда културних установа, 28 зграда социјалних установа, 38 зграда јавне управе и администрације и 112 привредних организација. Још један јак земљотрес погодио је Бањалуку 13. августа 1981. Питање обнове Босанске Крајине у времену до 1974. године изазвало је политичку кризу у односима републичког руководства СР БиХ и савезне владе али у у самом ЦК СК БиХ.

Укупан број чланова Савеза комуниста у општини Бањалука на дан 31. децембра 1969. године је износио је 9.369. У бањалучкој општинској организацији СК, марксистичко идеолошко-политичко образовање и оспособљавање се континуирано одвијало кроз 12 сталних образовних форми. Политичка репресија се огледала кроз контролу писане и јавно изговорене ријечи. Значајнији број „јавних непријатељских иступања“ забиљежен је 1968. и 1972, у годинама значајних политичких превирања у земљи и у Европи. Године 1987. општински партијски органи први пут су забиљежили да је број оних који су по свим основама напустили СК био далеко већи од броја примљених. Учешће младих у СК континуирано је опадало током 80-их година док је пољопривредно становништво било готово у цјелини ван чланства. Срби су били нешто више а Хрвати нешто мање заступљени у чланству СК у односу на учешће у саставу становништва. Година 1990. била је обиљежена побједом антикомунистичких националних странака а наредна година избијањем рата, приливом великог броја избјеглица у град и растућом друштвено-економском кризом.

Урбанистички програм из 1971. истицао је да „по снази дјеловања и комплетности функција“, у регији само Бањалука задовољава критеријуме центра првог реда. Таква урбана структура је оцијењена као дефектна услед чињенице да нису постојали „центри нижег реда“. У 1975. години, територија коју је чинила бањалучка агломерација простирала се на 5.000 ha од чега је на компактну просторну цјелину града отпадало приближно 2.000 ha. Оцијењено је да архитектонско наслеђе града представља мјешавину разних утицаја који по правилу нису међусобно усаглашени. Оно што је чинило „вртни карактер града“ била је „изградња слободно стојећих зграда и подизање парковских површина и линијског зеленила“. Иако је Урбанистички план града Бањалуке из 1975. представљао значајан помак у планирању развоја града, у наредном периоду није досљедно спровођен. Бањалука се ширила и развијала под утицајем низа чинилаца који су је дефинисали као макрорегионални центар Босанске Крајине, удаљен више од 150 km од свих других макрорегионалних центара. Број становника на подручју општине је од 1962. до 1987. године порастао за око 70.000. Највећи интензитет изградње био је непосредно након земљотреса када су у изградњи учествовала и средства шире друштвене заједнице. Неуједначен инфраструктурни развој општине био је узрокован неконтролисаним приливом становништва и неконтролисаним процесима индустријализације и деаграризације.

Према нивоу друштвеног производа по становнику и стопи запослености Бањалука је 1972. била на 8. мјесту у Републици, 1980. на 13, 1985. на 18. а 1987. на 22. мјесту. На подручју општине Бањалука 1988. године, индустријска производња се одвијала у оквиру 54 организације удруженог рада. У општини Бањалука 1971. године, квалификациона структура запослених била је нешто повољнија у односу на стање у СР БиХ. На подручју општине са

31. децембром 1989. године, било је 13.643 незапослена лица од чега 11.599 или 85% млађих од 30 година а 452 су имала високу стручну спрему. Према процјенама, број радника запослених у иностранству из Бањалуке, у 1971. се кретао око 5.000 што је Бањалуку стављало на треће мјесто у Републици а 1991. Бањалука је била на другом мјесту, са 5.612 радника у иностранству, уз 2.318 чланова њихових породица. У периоду 1971-1977. просјечан годишњи раст друштвеног производа на нивоу општине износио је 26, 5% (СФРЈ – 23, 8%) а раст дохотка 25, 3% (СФРЈ – 24, 9%). Удио индустрије у друштвеном производу укупне привреде био је приближан пожељном проценту од 50%. У првих 9 мјесеци 1991. године, настављена је тенденција смањивања производње и укупне привредне активности чему је доприносила и ескалација ратних сукоба у земљи.

Војно подручје Бањалука (у рату 5. корпус) обухватала је 5. пјешадијску дивизију и 16. пјешадијску бригаду. Према наредби ССНО од 21. маја 1976, извршено је преформирање команди у управе војних округа. Бањалука је била један од 19 војних округа у земљи. Околности након Резолуције Информбироа биле су разлог за хитни поступак предислокације Тенковског школског центра из Беле Цркве у Бањалуку. Школски центар оклопно-механизованих јединица ЈНА „Петар Драпшин“ (ШЦ ОМЈ ЈНА) који се налазио у касарни „Врбас“ у Бањалуци, обухватао је Тенковски школски центар, Тенковску официрску школу, Тенковско војно училиште, Школу тенковских командира и Школу за активне тенковске офицере. Општински секретаријат за народну одбрану је извршавао послове војне обавезе и мобилизације. У евиденцији овог органа, закључно са 1990. годином, вођени су подаци о 50.624 војна обвезника, 1.763 моторна возила и 644 грла стоке из пописа. Развој и дјеловање ЈНА имали су значајну модернизацијску улогу након рата, нарочито у неразвијеним подручјима земље. Важну улогу је играо Ваздухопловно-технички и ремонтни завод „Космос“, основан 1958. године.

Организован рад на предшколском васпитању и образовању у Бањалуци почео је 1948. године и пратио је развој ове дјелатности у складу са новонасталим друштвеним потребама. Број неписмених или оних који нису завршили основну школу у осмогодишњем трајању 1971. године, био је већи на подручју Просвјетно-педагошког завода Бањалука за 2,5% него у СР БиХ. Број неписмених на подручју општине Бањалука је износио 24.020 (18, 19% становника), Учесће жена у том броју је износило 76, 45%. Велика експанзија образовања је изискивала знатна материјална средства која се нису могла обезбиједити. Постојале су потешкоће у погледу кадровске структуре. У школској 1989/90, у школама у саставу РО Средњошколски центар образовао се укупно 9.971 ученик у укупно 301 одјелењу. Универзитет у Бањалуци је настао 1975, удруживањем 5 факултета, 3 више школе и 8 научноистраживачких и развојних институција. Универзитет у Бањалуци се школске 1980/81. године по броју студената налазио на другом мјесту у Републици, након сарајевског. Као један од кључних разлога недовољне развијености високог образовања, истицана је неповољна материјална основа. Присутност Универзитета на републичком, југословенском и свјетском нивоу је била више него недовољна. У периоду од 1974/75. до 1984/85. школске године, у СР БиХ је укупно дипломирало 74.322 студента од чега на бањалучком 8.135 (11%). Априла 1986. године на 6 факултета и 3 више школе Универзитета студирало је око 15% од укупног броја студената у СР БиХ. У научно-наставном процесу било је ангажовано 210 наставника и 190 асистената или око 15, 5% од укупног броја у СР БиХ. На Универзитету су забиљежени бројни политички прогони наставног особља због „српског национализма“, од самог његовог оснивања. Године 1969, културном дјелатношћу на подручју бањалучке општине се бавило 8 професионалних институција и 22 аматерске организације. У области културе, 1975. је било запослено 189 радника у сталном радном односу, што је износило 1, 1 радник на 1.000 становника. То је било испод републичког и готово двостуко испод југословенског просјека. Значајне културне и научноистраживачке установе које су настале или су унаприједиле своју дјелатност у другој Југославији биле су: Архив Босанске Крајине, Институт за историју, Умјетничка галерија, Народна и универзитетска библиотека, Музеј Босанске Крајине и Завод за заштиту споменика културе и

природе. Бањалука је ипак остала и у културном смислу у сијенци Сарајева као републичког центра.

Омасовљење спорта је доносило проблеме у погледу финансирања и обезбјеђења инфраструктурних услова. Број активних чланова спортских организација 1976. износио је 24.000 а 1979. преко 31.000. Од наведеног броја организација и асоцијација, у савезном рангу је узело учешћа 15 у оквиру 13 спортова. Сви су били обједињени у Савез организација физичке културе (СОФК) општине и кроз СИЗ физичке културе општине Бањалука. Маја 1985. године, формирано је Спортско друштво „Борац“ у којем је удружено 11 клубова. У саставу сениорских репрезентација Југославије учествовало је 17 спортиста из бањалучких клубова. Бањалука је у земљи али и на европском плану, била првенствено град рукомета и бокса. У тим спортовима Бањалука је постигла врхунске резултате на југословенском и европском нивоу.

Однос Партије према вјерским заједницама био је одређен начелно негативним идеолошким ставом према религији али и настојањем да се дјелује на њих у циљу подстицања лојалности новом политичком поретку. Партија је указивала на опасност од клерикализма и са подозрењем гледала на све приснију сарадњу и контакте између Православне и Римокатоличке цркве у Бањалуци. Бањалучком епархијом Српске православне цркве управљали су епископи Андреј Фрушић и Јефрем Милутиновић. Православна црквена општина је након 1945. остала без свих некретнина и земљишта али и без иједног храма у градском подручју. Саборни Храм који је порушен 1941, обновљен је тек 1967, на другој локацији. Вријеме епископа Јефрема (након 1980), поклопило се са успоном црквеног живота. Бањалучки римокатолички бискуп Алфред Пихлер, поријеклом Аустријанац из Јужног Тирола, имао је врло наглашену екуменску оријентацију. У божићној посланици 1963, извинио се православцима за злочине које су римокатолици починили над њима током Другог свјетског рата а учествовао је и у раду Међународне мјешовите комисије за теолошки дијалог између двије цркве. Пред распад Југославије, наслиједио га је бискуп Фрањо Комарица. Муслимани у СР БиХ су, током 60- и 70-их доживјели вјерску, политичку и културну ренесансу. Уједно, било је то вријеме конституисања нове, муслиманске нације, чему су допринос дали и бивши припадници организације „Млади муслимани“. И у Бањалуци су забиљежени иступи муслиманских вјерских службеника са националистичких и панисламских позиција. У Бањалуци је постојала и минорна јеврејска заједница.

Појачан степен имиграције у град Бањалуку био је примијетан након земљотреса 1969. Нагло се смањивао проценат пољопривредног становништва а повећавао удио градског у укупном становништву. Смањивала се просјечна стопа смртности новорођенчади али се смањивао и наталитет. У националном погледу, у периоду 1971-1991, највише је било Срба (између 50, 8% и 58, 1%) а затим Хрвата (14, 9%-21%), Муслимана (11, 8%-15, 3%), Југословена (2, 9%-17, 1%) и осталих (2, 7%-3, 7%). Године 1978. у субрегиону Бањалука постељни капацитет је износио 1.738 или 4, 25 кревета на 1.000 становника, што је компаративно био лош показатељ. Године 1984, на једну амбуланту је долазило 1.720 становника а на једну стоматолошку амбуланту 3.102 становника. Мрежа примарне здравствене заштите је оцијењена као много неповољнија у односу на просјек СР БиХ и СФРЈ. У бањалучкој општини све присутнија је била патологија типична за развијене средине као што су хроничне незаразне болести. Средином 1989. године, РО Клиничко-медицински центар Бањалука проводио је здравствену заштиту на подручју које је обухватало више од 400.000 становника. Животни стандард је опадао са порастом опште економске кризе. Према подацима из фебруара 1990. године, 20.000 радника на подручју општине имало је примања којима су могли да покрију само 50% својих животних потреба. Историјска свијест Бањалуке и Босанске Крајине требало је да кроз државну културну политику буде чврсто утемељена готово искључиво на револуционарној традицији и историји НОР-а. Симбол те политике био је Споменик Палим борцима Босанске Крајине који

је свечано откривен 27. јула 1961. Његован је култ личности председника Јосипа Броза док је свијест о геноциду над Србима у Независној Држави Хрватској потискивана.

Кључне ријечи: Бањалука, Босанска Крајина, Босна и Херцеговина, Југославија, Општински комитет савеза комуниста, земљотрес, урбанизација, привреда, образовање, култура.

Научна област: ИСТОРИЈА

Ужа научна област: ИСТОРИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ

BANJALUKA (1969-1991)

Abstract

The devastating earthquakes hit a large area of Bosnian Krajina on October 26, 27 and 31, 1969. The magnitude of the earthquakes on October 26 and December 31 ranged between 6 and 7° MCS, and the earthquake that happened on Monday, October 27, was much stronger. Its strength in an area of about 9,000 km² was 7° MCS, on an area of 1,822 km² 8° MCS and on 68 km² 9° MCS. The earthquake hit the area of 15 Krajina municipalities. The quake area had a population of over 750,000 in 803 settlements. In the area of the Banjaluka municipality, 36,276 apartments, 131 school buildings, 61 buildings of health institutions, 26 buildings of cultural institutions, 28 buildings of social institutions, 38 buildings of public administration and 112 economic organizations were damaged or destroyed. Another strong earthquake hit Banjaluka on August 13, 1981. The issue of the renewal of Bosnian Krajina in the period up to 1974 caused a political crisis in the relations between the republican leadership of SR BiH and the federal government, but also in the Central Committee of LC BiH.

The total number of members of the League of Communists in the municipality of Banjaluka on December 31, 1969 was 9,369. In the Banjaluka municipal organization LC, Marxist ideological-political education and training took place continuously through 12 permanent forms of education. Political repression was reflected through the control of the written and publicly spoken word. A significant number of "public hostile demonstrations" were recorded in 1968 and 1972, during the years of significant political turmoil in the country and in Europe. In 1987, the municipal party authorities noted for the first time that the number of those who left LC on all grounds was far higher than the number of those admitted. Youth participation in the LC continuously declined during the 1980s as the agricultural population was almost entirely out of membership. Serbs were somewhat more and Croats somewhat less represented in the LC membership in relation to the participation in the population. The year 1990 was marked by the victory of anti-communist national parties and the following year by the outbreak of war, the influx of large numbers of refugees into the city and the growing socio-economic crisis.

The urban program from 1971 pointed out that "according to the strength of action and completeness of functions", in the region only Banjaluka meets the criteria of the center of the first order. Such an urban structure was assessed as defective due to the fact that there were no "lower order centers". In 1975, the territory of the Banjaluka agglomeration covered 5,000 ha, of which approximately 2,000 ha fell on the compact spatial unit of the city. It was assessed that the architectural heritage of the city is a mixture of various influences that, as a rule, are not mutually harmonized. What made up the "garden character of the city" was "the construction of free-standing buildings and the erection of park areas and linear greenery." Although the Urban Plan of the City of Banjaluka from 1975 represented a significant step forward in planning the development of the city, it was not consistently implemented in the following period. Banjaluka expanded and developed under the influence of a number of factors that defined it as the macro-regional center of Bosnian Krajina, more than 150 km away from all other macro-regional centers. The number of inhabitants in the area of the municipality increased by about 70,000 from 1962 to 1987. The greatest intensity of construction was immediately after the earthquake, when the funds of the wider community also participated in the construction. Uneven infrastructural development of the municipality was caused by uncontrolled influx of population and uncontrolled processes of industrialization and deagrarianization.

According to the level of social product per capita and employment rate, Banjaluka was in 8th place in the Republic in 1972, 13th in 1980, 18th in 1985 and 22nd in 1987. In the municipality

of Banjaluka in 1988, industrial production took place within 54 "organizations of associated labor". In the municipality of Banjaluka in 1971, the qualification structure of employees was somewhat more favorable in relation to the situation in SR BiH. In the municipality as of December 31, 1989, there were 13,643 unemployed persons, of which 11,599 or 85% were under the age of 30, and 452 had a university degree. According to estimates, the number of workers employed abroad from Banjaluka in 1971 was around 5,000, which put Banjaluka in third place in the Republic, and in 1991 Banjaluka was in second place, with 5,612 workers abroad, along with 2,318 members of their families. In the period 1971-1977, the average annual growth of social product at the municipal level was 26.5% (SFRY - 23.8%) and income growth 25.3% (SFRY - 24.9%). The share of industry in the social product of the total economy was close to the desired percentage of 50%. In the first 9 months of 1991, the tendency to reduce production and overall economic activity continued, which was also contributed to by the escalation of war conflicts in the country.

The military area of Banjaluka (in the war, the 5th Corps) included the 5th Infantry Division and the 16th Infantry Brigade. According to the order of the Federal Secretariat of National Defense from May 21, 1976, the commands were reformed into administrations of military districts. Banjaluka was one of the 19 military districts in the country. Circumstances after the Resolution of the Inform Bureau were the reason for the urgent procedure of relocation of the Tank School Center from Bela Crkva in Banjaluka. School center of armored mechanized units of the Yugoslav People's Army "Petar Drapšin" in Banjaluka included the Tank School Center, the Tank Officer School, the Tank Military School, the School of Tank Commanders and the School for Active Tank Officers. The Municipal Secretariat of National Defense performed military service and mobilization. In the records of this body, as of the end of 1990, data on 50,624 conscripts, 1,763 motor vehicles and 644 head of cattle from the census were kept. The development and operation of the Yugoslav People's Army played a significant post-war modernization role, especially in the underdeveloped areas of the country. An important role was played by the Aerospace Technical and Repair Institute "Cosmos", founded in 1958 in Banjaluka.

Organized work on preschool education in Banja Luka began in 1948 and followed the development of this activity in accordance with the newly emerging social needs. The number of illiterates or those who did not finish primary school in the eight-year period in 1971, was higher in the area of the Educational and Pedagogical Institute of Banjaluka by 2.5% than in SR BiH. The number of illiterates in the municipality of Banjaluka was 24,020 (18, 19% of the population), the participation of women in that number was 76, 45%. The great expansion of education required considerable material resources which could not be provided. There were difficulties in terms of staffing. In the 1989/90 school year, a total of 9,971 students in a total of 301 classes were educated in the schools within the WO Secondary School Center. The University of Banjaluka was established in 1975, by uniting 5 faculties, 3 colleges and 8 scientific research and development institutions. The University of Banjaluka in a school year 1980/81, in terms of the number of students was in second place in the Republic, after Sarajevo. As one of the key reasons for the underdevelopment of higher education, the unfavorable material basis was pointed out. The University's presence in the Republic but also Yugoslav and world levels was more than insufficient. In the period from 1974/75. to 1984/85. school year, a total of 74,322 students graduated from SR BiH, of which 8,135 (11%) graduated from University of Banjaluka. In April 1986, about 15% of the total number of students in SR BiH studied at 6 faculties and 3 colleges of the University. 210 teachers and 190 assistants were engaged in the scientific-teaching process, or about 15.5% of the total number in SR BiH. Numerous political persecutions of teaching staff for "Serbian nationalism" have been recorded at the University since its inception. In 1969, 8 professional institutions and 22 amateur organizations were engaged in cultural activities in the

Banjaluka municipality. In the field of culture, in 1975, 189 workers were employed on a permanent basis, which amounted to 1.1 workers per 1,000 inhabitants. That was below the average of Republic and almost twice below the Yugoslav average. Important cultural and scientific research institutions that emerged or improved their activities in the socialist Yugoslavia were: the Archives of Bosnian Krajina, the Institute of History, the Art Gallery, the National and University Library, the Museum of Bosnian Krajina and the Institute for the Protection of Cultural and Natural Monuments. However, Banjaluka remained culturally in the shadow of Sarajevo as the Republic's center.

The proliferation of sports has brought problems in terms of financing and providing infrastructural conditions. The number of active members of sports organizations in 1976 was 24,000 and in 1979 over 31,000. Out of the stated number of organizations and associations, 15 within 13 sports took part in the federal rank. All of them were united in the Association of Physical Culture Organizations (APCO) of the municipality and through the Self-governing community of interest of Physical Culture of the Municipality of Banjaluka. In May 1985, the Sports Association "Borac" was formed, in which 11 clubs were united. 17 athletes from Banjaluka clubs participated in the senior national teams of Yugoslavia. In the country, but also at the European level, Banjaluka was primarily a city of handball and boxing. In these sports, Banja Luka achieved top results at the Yugoslav and European level.

The attitude of the League of Communists towards religious communities was determined in principle by a negative ideological attitude towards religion, but also by an effort to act on them in order to encourage loyalty to the new political order. The party pointed out the danger of clericalism and looked with suspicion at the ever closer cooperation and contacts between the Orthodox and Roman Catholic Churches in Banjaluka. The Banjaluka diocese of the Serbian Orthodox Church was managed by Bishops Andrej Frušić and Jefrem Milutinović. After 1945, the Orthodox church community was left without all real estate and land, but also without a single temple in the city area. The Cathedral, which was demolished in 1941, was not rebuilt until 1967, at another location. The time of Bishop Jefrem (after 1980) coincided with the rise of church life. The Roman Catholic Bishop of Banja Luka, Alfred Pichler, of Austrian origin from South Tyrol, had a very pronounced ecumenical orientation. In a Christmas message in 1963, he apologized to the Orthodox for the crimes committed by Roman Catholics against them during the Second World War, and he also participated in the work of the International Mixed Commission for Theological Dialogue between the two churches. Before the break-up of Yugoslavia, he was succeeded by Bishop Franjo Komarica. During the 1960s and 1970s, Muslims in SR BiH experienced a religious, political and cultural renaissance. At the same time, it was the time of the constitution of a new, Muslim nation, to which former members of the "Young Muslims" organization also contributed. The appearances of Muslim religious officials from nationalist and pan-Islamic positions were also recorded in Banjaluka. There was also a minor Jewish community in Banjaluka.

The increased level of immigration to the city of Banjaluka was noticeable after the 1969 earthquake. The percentage of the agricultural population decreased sharply and the share of the city's population grew. The average infant mortality rate decreased, but the birth rate also decreased. In national terms, in the period 1971-1991, most were Serbs (between 50, 8% and 58, 1%) and then Croats (14, 9% -21%), Muslims (11, 8% -15, 3%), Yugoslavs (2, 9% -17, 1%) and others (2, 7% - 3, 7%). In 1978, in the Banjaluka subregion, the bed capacity was 1,738 or 4.25 beds per 1,000 inhabitants, which was a comparatively bad indicator. In 1984, there were 1,720 inhabitants at one outpatient clinic and 3,102 inhabitants at one dental clinic. The primary health care network was assessed as much less favorable compared to the average of SR BiH and SFRY. In the Banjaluka municipality, pathology typical for developed environments, such as chronic non-communicable diseases, was increasingly present. In mid-1989, the WO Clinical Medical Center of Banjaluka provided health care in an area of more than 400,000 inhabitants. The standard of living declined as

the general economic crisis increased. According to data from February 1990, 20,000 workers in the municipality had an income that could cover only 50% of their living needs. The historical consciousness of Banjaluka and Bosnian Krajina should have been firmly based almost exclusively on the revolutionary tradition and history of the "People's Liberation War" (Second World War) through the state cultural policy. The symbol of that policy was the Monument to the Fallen Soldiers of the Bosnian Krajina, which was ceremoniously unveiled on July 27, 1961. The cult of personality of President Josip Broz was nurtured while the awareness of the genocide on Serbs in the Independent State of Croatia was suppressed.

Key words: Banjaluka, Bosnian Krajina, Bosnia and Herzegovina, Yugoslavia, Municipal Committee of the League of Communists, earthquake, urbanization, economy, education. culture.

Scientific field: HISTORY

Scientific subfield: HISTORY OF YUGOSLAVIA

Садржај:

ПРЕДГОВОР	1
I УВОД	3
1. 1. Географски положај	3
1. 2. Бањалука од првог помена до 1918.	4
1. 3. У првој југословенској држави	12
1. 4. Ратни период: Независна Држава Хрватска	18
1. 5. У другој југословенској држави	24
II ЗЕМЉОТРЕС У БАЊАЛУЦИ И БОСАНСКОЈ КРАЈИНИ 1969. ГОДИНЕ	31
2. 1. Шок: разорни потреси, људски и материјални губици	31
2. 2. Живот у ванредним околностима, помоћ Бањалуци	41
2. 3. Питање обнове града	49
III ПОЛИТИЧКИ ЖИВОТ	61
3. 1. Општински комитет Савеза комуниста Бањалука	61
3. 2. Друштвено-политичке организације	73
IV УРБАНИЗАЦИЈА	76
4. 1. Урбанистички планови	76
4. 2. Изградња и ширење града	79
V ПРИВРЕДА	92
5. 1. Структура привреде	92
5. 2. Запосленост и квалификациона структура радника, радничка емиграција	102
5. 3. Резултати привредних организација	108
VI ВОЈСКА	115
6. 1. Организација ЈНА	115
6. 2. Војни објекти и инфраструктура	119
VII ПРОСВЈЕТА И КУЛТУРА	124
7. 1. Школство, образовна структура становништва	124
7. 2. Универзитет „Ђуро Пуцар Стари“	134
7. 3. Рад културних институција, културне манифестације	147
VIII СПОРТ	164
8. 1. Спортски колективи	164
8. 2. Индивидуални спортови	175
IX ВЈЕРСКИ ЖИВОТ	177
9. 1. Однос власти према религији и вјерским институцијама	177
9. 2. Српска православна црква/Бањалучка епархија	184
9. 3. Исламска вјерска заједница, Римокатоличка црква и Јеврејска заједница	192
X ДРУШТВО, СВАКОДНЕВНИ ЖИВОТ	207
10. 1. Демографски раст	207
10. 2. Здравство	212
10. 3. Животни стандард становништва	220
10. 4. Друштвени ритуали, култура сјећања	225
ЗАКЉУЧАК	235
СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ	245
БИОГРАФИЈА АУТОРА	254
Образак 5: Изјава о ауторству	255
Образак 6: Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада	256
Образак 7: Изјава о коришћењу	257

ПРЕДГОВОР

У историографији на простору Републике Српске и Босне и Херцеговине до сада није цјеловито обрађивана тема Бањалуке у периоду друге Југославије. Од оснивања Републике Српске, значајна пажња је била посвећена историји Бањалуке у периоду између два свјетска рата, са нагласком на раздобље Врбаске бановине. Разлози такве појаве су двојаки. Са једне стране, званична историографија у социјалистичком периоду је из идеолошких разлога запостављала период до 1941. (изузев историје КПЈ и радничког покрета) а са друге стране, Врбаска бановина је у српским политичким и интелектуалним круговима након распада СФР Југославије доживљавана у извијесном смислу као наговјештај остварења српске државности „западно од Дрине“. Осим тога, доба када је Бањалука била центар Врбаске бановине било је обиљежено свестраним развојем града и цијеле регије. Управо тада је Бањалука од једне запуштене чаршије постала значајна варош и регионални центар. Истраживање и писање историје Бањалуке у социјалистичком периоду има вишеструки значај. Бањалука као највећи град и гравитациони центар цјелокупне Босанске Крајине, најзападнијег етничког подручја српског народа, а од распада југословенске државе и политички, економски и културни центар и највећи град Републике Српске, заслужује пуну историографску пажњу. Циљ овог истраживања био је освјетљавање свих аспеката живота Бањалуке у периоду између двије историјске прекретнице: земљотреса 1969. и распада државе и почетка рата на простору Словеније и Хрватске 1991. године, када су и хиљаде Бањалучана као војници отишли на ратом захваћена подручја.

Истраживање историјских извора и литературе за писање докторске дисертације захтијевало је вишегодишњи напор. На првом мјесту, узета су у обзир достигнућа историчара, публициста и других стваралаца који су оставили низ радова, различитог карактера и вриједности, о историји Бањалуке и Босанске Крајине од најстаријих времена до најновијег доба. Било је неопходно узети у обзир и најважнија достигнућа српске историографије и историографије у Босни и Херцеговини у циљу контекстуализације историје Бањалуке и могућности праћења општих, босанскохерцеговачких и југословенских кретања у релевантном периоду. У истом циљу су коришћени и неки од најмјеродавнијих резултата социолошких истраживања. На другом мјесту, обављено је истраживање одговарајуће штампе у Народној и универзитетској библиотеци Републике Српске. То је подразумијевало прегледање бројева најважнијег локалног и регионалног листа као и неколико веома садржајних листова највећих привредних организација. Трећи и најзахтјевнији задатак је било архивско истраживање у неколико архивских установа. То су, прије свега, Архива Градске управе Града Бањалука и Архив Републике Српске. Истраживање у Архиви Градске управе Града Бањалука подразумијевало је прегледање на стотине кутија (отприлике од 20 до 50 по години) сједничких материјала Извршног одбора Скупштине општине Бањалука насталих у периоду 1971-1991, као и још неке грађе. Грађа се чува у посебном подземном депоу, далеко од зграде Градске управе, који не посједује никакву читаоницу нити простор за истраживаче. Отежавајућа околност приликом истраживања у Архиви Републике Српске била је несрећеност највећег дијела прегледане грађе. Поред тога, од користи је било и неколико докумената који се чувају у архивама Републичког завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске и Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и гражење несталих лица Републике Српске као и вриједан истраживачки рад из архиве Јеврејског културног центра „Арие Ливне“ у Бањалуци. У Архиви Југославије, у оквиру два фонда, прегледана је архивска грађа која свједочи о важним аспектима односа највиших савезних органа према Бањалуци и ширем подручју Босанске Крајине, првенствено у периоду након земљотреса 1969. који је усмјерио пажњу државе и цјелокупног друштва према погођеном граду и регији. У Архиви Босне и Херцеговине у Сарајеву није пронађена грађа за релевантан период. Приликом посјете овом Архиви, саопштено нам је да се грађа за посљедње двије деценије

СФР Југославије не налази у згради Архива као и да је у потпуности несређена и недоступна истраживачима.

Докторска дисертација је писана тако што је обрађена фотографисана архивска грађа и укрштена са штампом и најважнијим сазнањима из осталих извора и релевантне литературе. Треба нагласити да за истраживани период постоји занемарив број квалитетних научних радова (који, по правилу, имају ограничен предмет) што даје на значају обављеном истраживању. Излагање је организовано по тематском принципу уз поштовање хронолошког реда. Мишљења смо да обављено истраживање и докторска дисертација о двије изузетно садржајне деценије историје Бањалуке, Босанске Крајине и СФР Југославије, имају велики значај за развој историографије у Бањалуци и Републици Српској. Као прва докторска дисертација која за предмет има историју Бањалуке у свим њеним аспектима, несумњиво ће дати допринос додатном историографском позиционирању Бањалуке и отворити могућност нових истраживања истог подручја.

I УВОД

1. 1. Географски положај

Бањалука (164 м. н. в.) се налази на $44^{\circ}27'27''$ сјеверне географске ширине и $17^{\circ}11'14''$ источне географске ширине (центар града). Град је смјештен у пространој терцијарној завали (котлини) и њеним терасама, на прелазу између Панонске низије и Динарских планина (Пери-панонска Босна). Главна осовина завале иде правцем ЈЈЗ – ССИ дужине, од Горњег Шехера до ушћа Ивањске у Врбас, око 15 km и највеће ширине, од угљеног мајдана на Лаушу до насеља Врбање око 5 km.¹ Рељеф Бањалуке и околине може се подијелити у четири цјелине: 1) равно дно котлине као најнижи њен дио, висине од 130-160 мнв, који лежи са обје стране ријеке Врбас; 2) алувијалне терасе (укупно 7) од којих је највиша плиоценска а остале су дилувијске. На овом терену се, као најповољнијем за насељавање, налази највећи дио насеља; 3) брдовито окружење које се уздиже изнад котлине и тераса. У орографском смислу, општа карактеристика шире бањалучке регије је постепено издизање рељефа, од савске долине на сјеверу према југу. На југу, стрми одсјеци су Јајачке стијене (465 m) и Понир (589 m). На западу и сјеверозападу то су: Лауш (383 m), Петрићевац (305 m) и Пискавица (433 m) а на истоку и сјевероистоку: Шехитлуци (403 m), Старчевица (433 m), Крчмарице (302 m) и Траписка шума (458 m). Јајачке стијене и Понир чине клисуру на југу затварајући завалу док на сјеверу то чине Траписка шума и Петрићевац, правећи Лакташку клисуру која се наставља на Лијевче поље као дио Панонске низије; 4) динарске планине се настављају на бањалучку завалу. На југу то су: Тисовац (1.172 m), Чемерница (1.338 m), Осмача (948 m), Влашић (1.920 m) и Мањача (1.239 m). На сјеверозападу је Козара (978 m) а на истоку Црни врх (546 m), Скатавица (830 m) и Узломац (942 m).²

Бањалука лежи приближно на половини између екватора и Сјеверног пола тј. у појасу умјерено топлог поднебља. Бањалучка котлина удаљена је ваздушном линијом од Јадранског мора 202 km а од Атлантика око 1.650 km тако да је више изложена континенталним климатским утицајима Сјеверне и Источне Европе. Такав утицај долази и усљед рељефне отворености према низијама на сјеверу и истоку. Утврђене вриједности основних климатских елемената за Бањалуку су сљедеће: 1) средња годишња вриједност глобалног зрачења – 1.243, 6 Јсм²/дан (период посматрања: 1964-1980. година); 2) средња годишња температура ваздуха – 10, 6° С (1930-1990). Просјечан број ледених и тропских дана је 20, 7. Као најхладнији дан у посматраном периоду (-28, 4° С), забиљежен је 7. јануар 1947. а као најтоплији (41, 4° С) 14. август 1957. године; 3) просјечна годишња осунчаност/инсолација (1948-1990) износила је 1.821, 4 h; 4) Средња годишња облачност (1948-1990) износила је 6, 2. Број ведрих дана у години је 58 а тмурних 138; 5) средња годишња вриједност ваздушног притиска (1930-1990) износила је 999 Мб; 6) најучесталији вјетрови (1930-1975) су из правца С и СИ а најмања је учесталост из правца ЈИ (0, 7%), што је у директној вези са затвореношћу котлине с југа планинским вијенцима. Током године преовлађује тихо вријеме усљед околности да су ваздушна струјања готово „каналисана“ правцем пружања ријечних токова у котлини. Вјетрови ријетко прелазе брзину од 15 m/sec а максимална брзина вјетра забиљежена је 22. новембра 1977. године (22 m/sec или 132 km/h); 7) годишњи просјек релативне влажности ваздуха (1949-1990) износио је 76 %; 8) просјечан број дана са падавинама током године (1930-1990) износио је 149, број дана са маглom 53, са грмљавином 37, са градом 4, 4. Укупна годишња количина падавина је 1.049, 3 m. Просјечан број дана са снијежним покривачем (1948-1990) је 58. Од тога, највећи број дана покривач је висине до 10 cm.³

¹ Здравко Д. Маријанац, „Клима града Бања Луке“, *Изабрани радови*, Бања Лука: Географско друштво Републике Српске Бања Лука, 2009, 177.

² Исто, 178-179.

³ Исто, 179-191.

Између јужних падина Козаре и сјеверних падина Мањаче, односно источних и сјевероисточних дијелова Мајданске планине (619 m) налази се пространа депресија, Приједорско-омарско поље (150 – 170 m). Јужно од ове депресије налази се Санско поље и друге мање депресије. Све ријеке бањалучке регије припадају сливу Саве, односно црноморском сливу. Цјелокупно подручје је разуђено и испресијецано мрежом већих и мањих ријека и потока. На карбонатним подручјима Змијања, Ранча планине и Мањаче постоје елементи који указују на постојање подземне крашке хидрографске мреже. Највећа водена артерија подручја је ријека Врбас који протиче кроз средишњи дио и највећим дијелом (од Јајца до Бањалуке) има изражено кањонску долину. Стрме падине њене долине издижу се на појединим мјестима и преко 400 m. Сјеверно од Бањалуке, Врбас протиче источним ободом Лијевча поља и добија карактер праве равничарске ријеке са меандрима. Главне притоке Врбаса су Угар и Врбања са десне стране и Плива са лијеве. Значајне ријеке су још и Усора и Укрина у источном и Сана у западном дијелу.⁴

Присуство природних извора термалне воде омогућило је настанак насеља још у римско доба у јужном дијелу бањалучке котлине. Највиша ката је у подручју Бањ Брда и она износи 742 m док се најнижа ката налази у кориту Врбаса и износи 139 m. Подручје бањалучке котлине изграђују различите литостратиграфске јединице које се по структурном типу порозности могу подијелити на стијене са: међузрнском, пукотинском, карстно-пукотинском порозношћу и условно безводни терени. Стијенске масе са међузрнском порозношћу су углавном квартарне наслагае разноликог поријекла.⁵

Географски положај је условио развој Бањалуке тако да се она може назвати вртним или пејзажним градом. Елементи и објекти пејзажне структуре одувijek су доминирали визуелним доживљајем Бањалуке са примјетним уравнотеженим допуњавањем изграђеног и природног окружења. На тај начин су град на Врбасу доживљавали и страни путописци. Француски путописац Шарл Иријар је 1875. записао: „Никада ведрија природа и живописнији град нису били у већој мјери запуштени, све је пуно контраста као у сваком оријенталном граду. Зеленило и цвијеће смјешка се са срушених кућерица и старих дрвених барака поред ведрих љетниковаца веселих боја и изгледа“. Нешто касније, 1900. године, новинарка Милена Прајндлсбергер-Мразовић је примјетила: „Све је зелено у овом вртном граду, а зелен је и Врбас са својим високим обалским нагибима“.⁶ Урбаним пејзажом града доминира ријека Врбас која у градском подручју излази из живописног кањона, са обалама бујне вегетације и притокама. Поред тога, са брежуљака Старчевице, Петрићевца и Лауша, спуштали су се према ужем градском подручју бројни потоци који су временом били каналисани и затворени, као што је учињено и са и ријечицом Црквеном. Географски положај града условио је присуство равничарског (панонског) и брдско-планинског (динарског) типа градитељског израза уз симболични продор медитеранског утицаја у урбаном идентитету Бањалуке.⁷

1. 2. Бањалука од првог помена до 1918.

У филолошким расправама с почетка XX вијека о поријеклу и значењу имена Бањалука, изношено је мишљење да оно потиче од придјева изведеног од именице „бан“ и именице „лука“. Тако би сам назив означавао луку (равницу уз ријеку Врбас) у власништву неименованог бана који је сједио „за вријеме босанске самосталности“ у неком малом граду

⁴ Drago Trkulja, *Zemljotresi banjalučkog regiona*, Banja Luka: Zavod za izgradnju Banja Luka, 2009.

⁵ Петар Беговић, „Хидрогеолошке карактеристике бањалучке котлине“, Сеизмологија и инжењерска сеизмологија. Seismology and engineering seismology. International conference on earthquake engineering. On the occasion of the 40th anniversary of Banja Luka Earthquake, (уред. Мирко Аћић и Драго Трукуља), Бањалука: Завод за изградњу-Institute for Construction, 2009, 248-249.

⁶ Дијана Симоновић, *Пејзажни градови. Поређење развоја урбаног идентитета Бањалуке и Граца*, Архитектонско-грађевински факултет, Бањалука: Универзитет у Бањој Луци, 2010, 10-11.

⁷ Исто, 153-155.

на подручју на коме се касније развила Бањалука. Страни путописци су долазили до закључка да име града потиче од именице „бања“ с обзиром на мноштво топлх врела која се налазе у Горњем Шехеру, на десној обали Врбаса. Истраживач Стојан Бијелић је сматрао да увјерљив доказ о томе да назив Бањалука не потиче од именице „бања“, представља говор старијих људи широм Босанске Крајине. Они би нпр. рекли: „Пошао један из Бање Луке а други у Бању Луку па се сусрели пред Бањом Луком“. С обзиром на то да се први дио овог имена изговара дуго, тврдио је да потиче од архаичног облика придјева „бања“ („баниа“), у значењу „банова“.⁸ У тексту „Бања Лука, а не Бањалука“ који је изашао у *Отаџбини* 1907, каже се: „Народ у Бањој Луци и око ње говори: Бања Лука, Бање Луке, Бањој Луци итд. Дакле и у народа је оно б а њ а придјев, који се мијења. Али има и учених људи наше крви и језика, који нијесу баш начисто, како треба овај град писати, па се онда странцима није ни чудити. Нијесу начисто због тога, јер не знаду, шта она ријеч „бања“ значи“ (...) Ово је прави придјев, који је некад у српском језику живио, а сачувао се је до данас само у имену овога мјеста. Народ то осјећа као придјев, те га и мијења, али је изгубио свијест о том, шта значи“. У тексту се кривица за неправилан изговор и писање назива града (Бањалука, Бањалуке, Бањалуци итд) приписивала лошем утицају странаца који су тако искварили и називе многих других мјеста.⁹ Текст у *Развитку* из 1910, износи исте ставове, доносећи низ извода из домаћих и страних извора кроз које се видјела сва шароликост и недоследност у начину писања имена града. Као узрок те појаве, означен је „у првом реду, придјев *бањ* који је изумро у живом говору народном, и друго, крива је навика која се у току времена и под туђим утицајем развила и утврдила“.¹⁰ Савремени правопис српског језика дозвољава оба облика који су се временом развили, Бања Лука и Бањалука.¹¹

На ширем подручју Бањалуке пронађени су археолошки остаци из старијег каменог доба. Пронађене рукотворине са подручја Клашница (локалитет Пећине) имају карактеристике епохе мустериена (50.000 – 35.000 г. п. н. е) а на подручју Лакташа (локалитет Брдашце) су пронађени трагови културе из раздобља орињасјена (34.000 – 24.000 г. п. н. е). На ужем подручју града, систематским археолошким истраживањима 1974, унутар тврђаве Кастел пронађени су остаци баденског насеља, из периода који повезује неолит и бронзано доба (2.000 – 1.800 г. п. н. е). Шира подручја Бањалуке и западне Босне била су насељена илирским племенима Мезеја и Осеријата.¹²

За вријеме римског цара Тиберија, изграђен је путни правац од Салоне на југу до Сервицијума (Градишка) на сјеверу, пролазећи кроз данашњу Бањалуку. Сматра се да се управо на мјесту данашње Бањалуке формирала путна станица Кастра (Castrum) са војним и цивилним садржајима. Насеље се налазило у саставу провинције Горње Паноније недалеко од границе према Далмацији. Археолошки остаци свједоче о томе да се град у касноантичко доба раширио и обогатио и другим садржајима, поред војних и сакралних које је имао раније.¹³ Поријекло имена ријеке Врбас је античко што указује на континуитет насељености њене долине, као што је то случај и са другим ријекама чије су долине Словени населили (Дунав, Сава, Плива и Дрина). Долине ријека су биле шумовите и мочварно-баровите тако да се може тврдити да су Словени насељавали управо онакве терене какве су напустили у прапостојбини. Насељаване су прво равнице и долине ријека док су планински предјели

⁸ Стојан Бијелић, *Казивања паметара о прошлости Бање Луке и Крајине*, приредио Ђорђе Микић, Бања Лука: Општина Бања Лука, „Коцка“, 1996, 16-17. Овакав начин изговора и деклинирања имена Бањалука задржао се и до данас код старијег крајишког становништва.

⁹ „Бања Лука, а не Бањалука“, *Отаџбина*, година I, број 13, Бања Лука, 7. септембра 1907, 1.

¹⁰ Змијањац, „Историја Имена Бање Луке“, *Развитак*, година I, број 5 и 6, Бања Лука, 1. јуна 1910, 176-182.

¹¹ Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пижурица, *Правопис српског језика*, Нови Сад: Матица српска, 2010, 264.

¹² Љиљана Шево (прир), *Урбанистички развој Бање Луке*, Бања Лука: Општина Бања Лука, Завод за заштиту споменика културе и природе Бања Лука, 1996, 13-15.

¹³ Исто, 17-25.

насељавани тек под притиском раста броја становника у нижим крајевима.¹⁴ Археолошка истраживања у сјевероисточном дијелу тврђаве Кастел, обављена 1972, показала су трагове раносредњовјековне словенске цивилизације. О животу насеља или тврђаве на подручју Бањалуке у позном средњем вијеку извори и археолошки материјал не дају податке. У периоду од XIII до XV вијека поуздано се може само говорити о облицима градског живота на ширем подручју, о чему постоје бројни докази (подручја кањона Врбаса, Лијевча и Поткозарја). Име Бањалука, као назив за мање утврђење, први пут се спомиње 1494. године у повељи угарског краља Владислава II Јагеловића, издатој у Будиму на латинском језику. Тада се Бањалука налазила у саставу угарске Јајачке бановине, настале по паду Босне под Турке 1463. године.¹⁵ Средњовјековне жупе у долинама Врбаса, Сане и њихових притока налазиле су се у саставу „земље“ Доњи Краји која се на истоку, планинским развођем сливова Босне и Врбаса (Враница, Штит, Крушчица, Комар и Влашић), граничила са „земљом“ Босном као матичним подручјем средњовјековне босанске државности.¹⁶ Уочи пада под турску власт, знамо да су се војни садржаји у Бањалуци налазили у тврђави а да се цивилно подграђе простирало са обје стране Врбаса. Очигледно је да је Бањалука била мања и мање значајна од других утврђења у кањону Врбаса, попут Гребена, Бочца и Јајца која су служила одбрани угарског посједа крајем XV и почетком XVI вијека. Један од посљедњих докумената из периода Јајачке бановине, из 1527-1528. године, говори о Андрији Радатовићу, заповједнику који „због неодлучности и заплашен запали тврђаву Бањалуку, којој је био на челу, заједно са градом који се протеже надугачко поред обје обале ријеке Врбас и склони се на сигурно“.¹⁷

Међу историчарима нема сагласности да ли се Бањалука може довести у везу са средњовјековним Врбаским градом, као што то свједочи усмено предање.¹⁸ Првих деценија након пада под Турке, етничке и вјерске промјене су биле веома снажне и у крајевима око Бањалуке. Ново становништво је доведено на подручје Крупе на Врбасу, Гребена, Звечаја, Кола и ближе Бањалуци са обје стране Врбаса. Према турском попису из 1620, на сеоском подручју Бањалуке било је више од 2.000 православних домова. Православно становништво је тада било малобројније за око једну трећину у односу на исламизовано и римокатоличко али се тај однос знатно измијенио услед одласка муслимана са турском војском у новоосвојене западне и сјеверне крајеве.¹⁹ Међу историчарима постоји неслагање и у погледу тога да ли је Бањалука у XVI и XVII вијеку била један или два града, тј. двије тврђаве (Горњи Шехер и Доњи Шехер).²⁰

Успон Бањалуке у градитељском смислу започиње након 1553. када ју је санџакбег Софи Мехмед-паша одредио за сједиште босанског санџака. Захваљујући њему, подигнута је џамија са високом куполом, хан са 20 соба, 69 дућана, хамам, мост преко Врбаса и три млина. Бањалука је средином XVI вијека била развијено оријентално занатско и трговачко средиште у коме су радили златари, штавиоци, обућари, кројачи, ковачи, трговци пијеском. Нови градитељски замах је дао Ферхад-паша у осмој и деветој деценији истог вијека када је настао читав низ нових објеката – џамија, мектаб, шадрван са водоводом, караван-сарај и уз

¹⁴ Јелена Мргић, *Северна Босна, 13-16. век*, Београд: Историјски институт Београд, 2008, 49.

¹⁵ Љиљана Шево, нав. дјело, 27-31.

¹⁶ Јелена Мргић, нав. дјело, 53.

¹⁷ Љиљана Шево, нав. дјело, 33.

¹⁸ Ђорђе Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, Бања Лука: Општина Бања Лука, Институт за историју, 1995, 37; Стојан Бијелић је забиљежио: „Ово сједиште баново како изгледа звало се у средњем вијеку „Врбашки град“. Та тврђавица бјеше почетак у низу оних босанских градова средњег вијека који у долини Врбаса чуваху стазе и богазе, да противник са сјевера прегазивши „Доње Краје“ не упадне у срце „Босне поносне“. У томе низу бјеху градови: Вијенац, Јајце, Бочац, Крупа, Звечј и Врбашки град у данашњем Горњем Шехеру“. Стојан Бијелић, нав. дјело, 16.

¹⁹ Ђорђе Микић, нав. дјело, 54.

²⁰ Исто, 74.

њега амбар за жито, топхана, хамам, два моста преко Врбаса и Црквене, млин, двор за намјеснике, 200 дућана и двије калдрисане цесте „од старе Бање Луке до чаршије“ и „од мектеба до топхане“. Турски дефтер из 1580. наводи у Бањалуци 9 махала са 223 куће на основу чега се може закључити да се највећи дио стамбених четврти још увијек налазио у Гоњем Шехеру. Монументална Ферхад-пашина џамија је изграђена 1579. године.²¹ Од тада, око објеката које је изградио Ферхад-паша, настајала је бањалучка чаршија као пословно средиште. У XVII вијеку, на лијевој обали Црквене налазила се хришћанска Варош.²² Сви путописци у XVII вијеку описивали су Бањалуку као велики и напредан град, са око 3-4.000 кућа. Евлија Челебија је записао да је 1660. имала 3.700 кућа. Већ у првим годинама османлијске власти, исламизација је у Бањалуци и околини била велика тако да су муслимани од 1550. били готово једино бањалучко становништво. Око 1620. било их је око 12.000 а изван града близу 3.000, заједно са римокатолицима. Касније досељавање хришћана и настанак хришћанске вароши није било омогућено побољшањем политичких прилика већ привредним разлозима.²³ Бањалука је била управни и војни центар Босанског пашалука у периоду 1545-1638. а након тога је остала на нивоу сједишта бањалучког кадилука и сједишта капетана. Градителски захвати након тога су били ограничени углавном на војне објекте унутар тврђаве и на поправку монументалних грађевина из претходне епохе. Тврђава је свој коначан облик добила у обнови из 1712-1714, за вријеме Нуман-паше Ћуприлића. Проширена по узору на равничарске тврђаве преко Саве, добила је форму издуженог трапеза омеђеног бедемима, бастioniма са кулама и подземним пролазима.²⁴

Први упад Аустријанаца у Бањалуку, који се десио 1688. године, довео је до разарања Горњег Шехера и исељавања великог броја муслимана. Етничку и вјерску слику Бањалучке наредних деценија су мијењали нови ратови, болести, глад и куга. Српско становништво је нарочито страдало за вријеме Бањалучке битке 1737, када се нашло између аустријске и турске војске.²⁵ У посљедњем вијеку турске владавине, крајишки Срби су пружали отпор и борили се за слободу кроз буну Јована Јанчића 1809, поп-Јовичину буну 1834, прву кнежопољску буну 1858. и устанак 1875-1878. године. „Крајина, крвава хаљина“ – израз је којим је сумирано историјско искуство нарочито у вези са посљедња два догађаја. Осим буна и устанака, историјски процес од пресудног значаја било је јачање грађанства, нарочито српског, окренутог трговини и занатству. Када су Срби у питању, овај витални трговачки слој је претежно долазио са подручја Херцеговине. Од почетка XIX вијека а нарочито послвије Омер-пашиног похода на Босну 1850, град и чаршија су почели национално да се буде. Трговачке везе са Аустријом, Београдом, Солуним и Цариградом омогућавале су контакте са политичким кретањима у тим срединама а већ од 40-их година, постојале су везе са пропагандном и ослободилачком акцијом Србије. Бањалучке Србе у културном и национално-политичком животу је предводила јака Црквено-школска општина на основу старе црквене аутономије. Унутар ње се, предвођен свештенством, окупљао трговачки и занатлијски слој. Општина је радила на изградњи школа и школовању омладине широм православних земаља а нарочито у Србији. Врхунац ове активности, од краја 60-их година, представљало је отварање Богословије у Бањалуци на челу са управником Васом Пелагићем. На тај начин су школске установе преузеле националну мисију под своје окриље.²⁶ Бањалука је посљедњих деценија турске управе дала једну значајну личност укупном хришћанском наслеђу на просторима Босне и Херцеговине. Културно-политички историчар, путописац, географ, етнограф и просвјетитељ Иван Фрањо Јукић Бањалучанин (1818-1857), припадао је оним ријетким људима „који своје друштвене обавезе носе у себи као свету мисију, од које

²¹ Љиљана Шево, нав. дјело, 41-43.

²² Исто, 47-51.

²³ Ђорђе Микић, нав. дјело, 75-77.

²⁴ Љиљана Шево, нав. дјело, 54-55, 65.

²⁵ Ђорђе Микић, нав. дјело, 79-81.

²⁶ Исто, 87-89.

их нико не може ослободити“. Ту своју обавезу, овај фрањевачки монах је схватао као задатак да свој народ из „тмине незнанства на свјетлост истине изведе“, на оригиналан начин повезујући у свом раду Доситејев рационализам, Вуков „романтизам“, илирске препородитељске идеје и српску ослободилачку мисао.²⁷

„Хрватско име, као појам националне припадности, код католика у турско доба било је готово непознато“. Умјесто тога, међусобно а и од других су називани „католицима“, „кришћанима“ и „латинима“. Национална свијест за вријеме турске владавине била је развијена једино код православних Срба док је хрватски национализам почео да продире тек „под аустријском ером“. За римокатолике је уобичајен назив био „Шокац“ а Срби су погрдно називани „Власима“. За домаће муслимане, коришћен је назив „Турци“. Код муслиманског становништва, национална свијест није постојала али је био развијен осјећај различитости од Турака. Муслимане турског поријекла су називали „Туркушама“. По Циганима, назив је добила махала на периферији града, Циганлук.²⁸ Може се тврдити да су, појединачно, Јевреји били присутни у Бањалуци већ од 80-их година XVI вијека. Међутим, њихово присуство није било карактеристично за бањалучку као што је било за сарајевску чаршију. Јеврејско присуство у Бањалуци може се интензивније пратити од 40-их година XIX вијека док је до значајног повећања њиховог броја дошло након аустроугарске окупације 1878. године. Дакле, јеврејска заједница је најмање један вијек учествовала у животу и развоју Бањалуке, све до њеног готово потпуног уништења током Другог свјетског рата.²⁹

Пред крај турске управе, 1872-1873. године, отворена је дионица жељезничке пруге Бањалука-Добрљин која је требало да буде дио будуће османске трансбалканске жељезнице. Након 1883, у близини зграде Жељезничке станице у Предграђу, изграђени су типски стамбени објекти за жељезничке раднике у неоренесансном стилу а жељезница је подстакла и отварање касније најпознатијег бањалучког хотела „Босна“.³⁰ Колонија трапистичких монаха стигла је у Бањалуку из Аустрије 1869. и кроз градњу бројних привредних објеката (пивара, млин, погон за производњу сира, ткаоница сукна) започела индустријализацију на сјеверној периферији града. Покренули су и малу хидроелектрану на Врбасу са које је 1902. електричном енергијом почео да се снабдијева и сам град. Већ средином XIX вијека путописци су запажали да је ријека Црквена била граница између оријенталне исламске и европске хришћанске половине града. Попис махала и кућа из 1851. говори да је најгушће насељен дио била хришћанска махала Варош на лијевој обали Црквене (сјеверни дио града) са 103 куће.³¹ Зачетак Господске улице, потоњег симбола Бањалуке, која је имала трговачко-занатски и стамбени карактер, била је зграда „Албанија“ коју је 1863. подигао херцеговачки трговац Тома Радуловић. Зграда је била један од најмасивнијих угловних пунктова града који је својим положајем условио развој неколико трговачких улица. Подигнут је и римокатолички самостан Петрићевац (први помен 1857) и православна црква. Бањалука је и прије аустроугарске окупације почела да, захваљујући почецима индустријализације и отварању просвјетних и дипломатских установа, поприма изглед средњоевропског града што се прије свега односило на лијеву обалу ријеке Црквене. Сјеверни и јужни дио града је био повезан Царским друмом који је изграђен по султановој наредби из 1858. са циљем повезивања Бањалуке и Градишке.³²

Аустроугарска војска је, након брзо сломљеног отпора, заузела Бањалуку 31. јула 1878. године. Бањалука је након административне реорганизације постала средиште округа. Према пописима које је вршила аустроугарска управа, број становника у Бањалуци се кретао

²⁷ Илија Кеџмановић, *Иво Фрањо Јукић*, Београд: Нолит, 1963, 7-8.

²⁸ Златко Пувачић, *Стара Бања Лука*, Београд: Академија нова, 2001, 33-34.

²⁹ Aleksander Aco Ravlić, *Banjaluka u prošlosti 1*, Banja Luka: Nezavisne novine, 2002, 212.

³⁰ Љиљана Шево, нав. дјело, 72-74.

³¹ Исто, 75-77.

³² Исто, 81-89, 120.

на сљедећи начин: 1879 – 9.560, 1885 – 11.357, 1895 – 13.560 и 1910 – 14.800. Пораст броја становника у Бањалуци у периоду од три деценије (55%) био је нижи у односу на просјечни прираштај у земљи (64%) и у односу на прираштај у 6 окружних градова (просјечно 91%). Као и другим окружним центрима, најзначајнији фактор пораста броја градског становништва били су досељеници, чији се број у Бањалуци у периоду 1885-1910. утростручио. Преко 90% су то били досељеници из земаља Монархије а у социјалном погледу су били војска и жандармерија, чиновници, предузетници и радници. То је била окосница новог грађанства. Измијењена је и конфесионална структура. У периоду 1879-1910. број римокатолика је повећан за 291%, Јевреја за 125%, православних за 95% и муслимана за мање од 2%. Удио муслимана у становништву се знатно смањио услед иселавања након окупације а нарочито након анексије Босне и Херцеговине 1908. године. Најзаступљенија занимања градског становништва Бањалуке 1910. године била су: пољопривреда (33, 5%), трговина (11, 3%), јавна служба (9, 5%), производња пића и угоститељство (8%), грађевинарство (4, 5%) и саобраћај (3, 5%).³³

Аустроугарска управа у Босни и Херцеговини највећи значај је придавала изградњи модерне саобраћајне мреже која је имала велики привредни и стратешки значај. Одустајући од изградње продужетка пруге Добрљин-Бањалука према Сарајеву и турској граници, нове власти су дале приоритет повезивању панонске области Аустро-Угарске са њеним јадранским областима. Повезивањем Босанског Брода са Сарајевом и Јадраном изграђена је кичма железничког система Босне и Херцеговине, која се пружала долинама ријека Босне и Неретве. Изградњом других пруга у оквиру поменутог система, створени су услови за експлоатацију шума које су покривале половину територије окупираних провинција Босне и Херцеговине.³⁴ На крају аустроугарске управе, око 70% босанске дрвне и рударске производње лежало је у долинама ријека Босне и Неретве и њихових притока. На подручју Сарајевског котара, било је концентрисано 42 индустријска предузећа, односно 35% укупне индустрије Босне и Херцеговине. Након Сарајева, долазили су котари Бањалука и Тузла са по тек 7 предузећа.³⁵

Након доласка аустроугарске власти, први пут у историји је започео плански усмјераван урбани развој Бањалуке. Ова област је била значајно унапријеђена на цијелом подручју окупираних Босне и Херцеговине кроз оснивање Грађевинског одјељења у Сарајеву, Техничког одјељења у Бањалуци, доношењем Закона о грађевном реду (*Bauordnung*) и извођењем значајног катастарског снимања цјелокупне територије Босне и Херцеговине у периоду 1880-1884.³⁶ Први објекат који је подигла аустроугарска власт у Бањалуци била је зграда Војне команде. У цјелокупном аустроугарском раздобљу, најинтензивније се одвијала изградња на лијевој обали Црквене што је пресудно утицало на развој модерне Бањалуке. Једно од највећих и најрепрезентативнијих здања на том простору била је зграда бањалучке Гимназије – Велике Реалке чија је изградња започела 1895. године.³⁷ Најзначајнији улични потез у центру града, трговачка Господска улица (*Herrn gasse*), изграђена је по узору на типичну средњоевропску архитектуру и урбанизам тог доба. Чиниле су је стамбено-пословне једносратнице са обје стране улице, до тада непознате у стамбеној култури града. Уобличавање Господске улице започело је изградњом кафане „Балкан“ 1891, масивне угловнице репрезентативног изгледа која је представљала архитектонски акценат овог дијела града све до 1931. када је на њеном мјесту изграђена

³³ Jelena Božić, „Društveno-ekonomski aspekti izgradnje u Banjoj Luci u austrougarskom periodu”, *Privreda Bosanske Krajinе 1878-1941. Zbornik радова*, (уред.) Владан Вуклиш, Бањалука: Архив Републике Српске, Удружење архивских радника Републике Српске, 2018, 95-102.

³⁴ Драгиша Д. Васић, „Основне одлике индустријализације Босанске Крајине до 1918. године“, *Privreda Bosanske Krajinе 1878-1941. Zbornik радова*, 39-40.

³⁵ Исто, 61.

³⁶ Дијана Симоновић, нав. дјело, 98-99.

³⁷ Љиљана Шево, нав. дјело, 91-92, 97-98.

зграда Банске управе. Од „Балкана“, низале су се једносратнице породица Пилиповић, Пејаковић, Филиповић, Пашалић, Барић, Пољокан, Мирковић и приземница књижаре Угреновића. На супротној страни су се налазиле једносратнице породица Живковић, Бокоњић, Милић, Маслеша, Угреновић, Стричевић, Поповић-Делић, Брикнер и Кнежевић. Православна црква је изграђена 1879. а поред ње и српска школа. Црква је била у функцији све до изградње великог Саборног Храма 1929. године.³⁸ Исте године кад и кафана „Балкан“, подигнута је и монументална зграда Жељезничке станице у центру града, након увођења крака пруге од Предграђа у дужини од 2, 8 км. Та потреба се јавила након аустроугарск окупације а нарочито када је Бањалука спојена са Сиском и даље са западном Европом. Познато је да су 1883. из Бањалуке саобраћала директна кола за Беч и Пешту. Зграда Жељезничке станице је трајно маркирала један дио центра града уз Царски друм, заједно са хотелом „Босна“.³⁹

Нешто сјеверније уз Царски друм, изграђено је неколико објеката сакралне намјене. Римокатоличка катедрала је изграђена 1883. а годину дана касније, уз њу, и Бискупски двор. Евангелистичка црква је изграђена 1895. а у близини зграде Војне команде и непосредно уз стару православну цркву 1904. изграђена је зграда православне Митрополије чиме је у јавној архитектури Бањалуке почео да се примјењује српско-византијски стил. На сјевероисточној страни града, на десној обали Врбаса, 1885. изграђена је православна црква, названа Ребровачком.⁴⁰

Сјеверно од Бискупског двора, уз Царски друм, 1888. је изграђена Фабрика дувана, значајан индустријски објекат а у наставку Војна болница и зграде касарне. Овај дио Царског друма, као својеврстан улаз у град, у кратком времену је добио јединствен низ репрезентативних стамбених објеката окружених баштама и оградама, у којима су становали привилеговани чланови новог друштва. Радило се о високом војном, чиновничком, судском и трговачком апарату који је, дошавши из крајева преко Саве, донио нову стамбену културу. Основна одлика града је остао подужни правац, везан уз ријеку и комуникацију. Ријека Врбас је остала по страни од најважнијих градитељских активности. Водоводна и канализациона мрежа је грађена од 1907. године.⁴¹ Архитекти грађевинског одјељења Земаљске владе су у Бањалуци као и широм Босне и Херцеговине, градили по узору на средњоевропске градове, примјењујући неоготику, неоренесансу, неокласицизам, сецесију. Урбана морфологија Бањалуке, настала током четири деценије аустроугарске окупације, била је основа за цјелокупан каснији развој града, нарочито у раздобљу Врбаске бановине.⁴² Сliku напретка и изградње ипак је нарушавало стање градских улица. Први аутомобил у Бањалуци се појавио 1908. али су улице у самом центру града биле асфалтиране тек у Краљевини Југославији. У кишним данима, те улице су се претварале у велико блато а у дане врућина су се морале полијевати како би се уклонили облаци прашине.⁴³ У овом раздобљу, траг у Бањалуци је оставило и стваралаштво Јосипа Ванцаша, најзначанијег архитекте у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске власти. У времену опште „модернизације“ и „европеизације“, Ванцаш се ангажовао на пољу заштите споменика културе а на пољу архитектонског стваралаштва настојао је да афирмише особености националне и регионалне традиције. У том духу, 1910. године пројектовао је зграду филијале Земаљске банке у

³⁸ Исто, 104-105, 109; Jelena Božić, *nav. djelo*, 109-110; Лијеп и живописан приказ настанка и развоја Господске улице, са бројним појединостима, налази се у: Златко Пувачић, *нав. djelo*, 51-77.

³⁹ Љиљана Шево, *нав. djelo*, 122-123.

⁴⁰ Исто, 126-128.

⁴¹ Исто, 129-140.

⁴² Исто, 144-145.

⁴³ Jelena Božić, *nav. djelo*, 112.

Бањалуци. Такође, пројектовао је и породичну кућу бањалучког градоначелника Хусеиновића, изграђену 1913. године.⁴⁴

Аустроугарска власт је толерисала затечене сибијан мектебе, медресе и основне школе за православну и римокатоличку дјецу али је почела да изграђује и нови школски систем. Тако је почетком школске 1880/81. године отворена градска школа у Бањалуци. Друга основна школа је отворена 1898. а трећа годину дана касније. Прва женска основна школа је основана 1905. а друга 1913. године. Трговачка школа је отворена у школској 1885/86. години а 1895/96. је отворена реална гимназија као прва школа те врсте у Босни и Херцеговини. Виша дјевојачка школа је отворена школске 1898/99. године.⁴⁵ Године 1900. основана је Митрополија бањалучко-бихаћка са сједиштем у Бањалуци а обухватала је готово цјелокупну Босанску Крајину. За њеног првог митрополита изабран је архимандрит Евгеније Летица, секретар Конзисторије у Темишвару, који је хиротонисан у Храму Свете Тројице у Бањалуци. У саставу митрополије било је 13 протопрезвитерата са 138 парохија. У бањалучком протопрезвитерату је било највише, 16 парохија.⁴⁶

За вријеме аустроугарске окупације, покрет за црквено-школску аутономију довео је до попуштања власти у погледу могућности оснивања националних друштава. До проширења националне борбе изван црквене и школске области на политичко и демократско поље, дошло је захваљујући појави прве факултетски образоване интелигенције. У Бањалуци су се у том смислу почели издавати новине и часописи: *Наш живот* (1906), *Отаџбина* (1907/8), књижевно-умјетнички часопис *Развитак* (1910) и *Бачко коло* (1907/9). Суштину те политичке акције чинили су српско национално и аграрно питање. Персонификација цјелокупне политичке историје Бањалуке и Босанске Крајине на почетку XX вијека, био је књижевник и народни трибун Петар Кочић са листом *Отаџбина* и истоименом политичком групом, која је постала дио Босанског сабора 1910. године.⁴⁷ „Данашње покољење Српскога народа дочекаће да се судбоносни догађаји одиграју и да оно учествује у њима. Лозинка је за ово време: Брату брат, - Шваби рат“, писало је у чланку „Мирише барут“ који је изашао у осмом броју *Отаџбине* 29. фебруара 1908, по старом календару.⁴⁸ Кочић је покренуо и лист *Развитак* али је средином 1910. морао да напусти Бањалуку, када је постао посланик у Босанском сабору. „Од тада – па све до данашњих дана, губи се из овог средишта ведар, спреман и одлучан борац, који је Бањој Луци и њеној околици доносио и донео неумрлу историјску славу“, записао је Бранко Чубриловић 1934. године.⁴⁹

Реакције и однос становништва Бањалуке и Босанске Крајине су били потпуно различити када су у питању били атентат у Сарајеву, објава рата Србији и сам ток ратних дешавања. Римокатоличко и муслиманско становништво је прихватило мобилизацију а међу добровољцима је било 2.066 римокатолика, 1.596 муслимана и 10 Јевреја док Срба није било. Бањалучки бискуп Јосип (Јозо) Гарић подстицао је прикупљање добровољаца путем посланице свештенству своје дијецезе док је, у селима око Тузле и у Босанској Крајини, добровољце прикупљао и Адемага Мешић. Велики број римокатолика и муслимана постао је дио шуцкора. Власти су почетком рата непријатељско држање Срба тумачиле као последицу

⁴⁴ Jelena Vožić, „Arhitektura Josipa Vancaša u Banjoj Luci“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, бр. 5, год. 5, Бањалука 2013, 190-196.

⁴⁵ Mitar Papić, „O razvoju školstva u Banjoj Luci u XIX i prvoj polovini XX stoljeća“, *Banja Luka u novijoj istoriji (1878-1945). Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18-20. novembra 1976. godine*, Banja Luka: Institut za istoriju Sarajevo, Arhiv Bosanske krajine i Muzej Bosanske krajine Banja Luka, 1978, 56-61.

⁴⁶ Горан Латинић, *Српска православна црква у Босанској Крајини (1918-1941)*, Бања Лука: Графомарк Лакташи, 2006, 27-28.

⁴⁷ Ђорђе Микић, нав. дјело, 93-94.

⁴⁸ Бранко Чубриловић, *Петар Кочић и његово доба*, Бања Лука-Загреб 1934, (Бања Лука-Београд: репринт издање Задужбине „Петар Кочић“, 2016), 60-61.

⁴⁹ Исто, 72.

„српске пропаганде“ која је ухватила коријене чак и у „најзабитијој сеоској колиби“.⁵⁰ До почетка процеса гимназијалцима и Бањалучког велеиздајничког процеса, Војни суд у Бањалуци од почетка рата изрекао је 449 осуда због политичких кривица изричући различите затворске казне. Суђење припадницима ђачке организације „Југославија“ из Бањалучке, одржано је послје 3. марта 1915, када је изведено 28 осумњичених.⁵¹ Бањалучки велеиздајнички процес, вођен пред Окружним судом од 3. новембра 1915. до 14. марта 1916, док је пресуда изречена 22. априла исте године, био је највећи и најпознатији од 17 велеиздајничких процеса који су вођени током рата у Босни и Херцеговини. Процес је вођен против 156 Срба, носилаца српског националног покрета и цвијета српске интелигенције у Босни и Херцеговини, на челу са Васиљем Грђићем, секретаром друштва „Просвјета“. Већи дио оптужнице је био тако написан да укаже на то да су српске организације у сарадњи са српском владом припремале насилно одвајање Босне и Херцеговине од Монархије и тиме биле криве за избијање свјетског рата. Пресуда је укључивала и 16 смртних казни. Током 1916. и 1917, текла је акција за помиловање осуђених, захваљујући ангажовању папе Бенедикта XV, шпанског краља Алфонса XIII, швајцарске и шведске владе и српске дипломатије.⁵²

Српско и југословенско уједињење на крају рата у Бањалуци и Босанској Крајини је отпочело тако што је након ширег састанка од 29. октобра 1918, основано Народно вијеће у Бањалуци, прије него што је у Сарајеву 31. октобра образован Главни одбор за Босну и Херцеговину који је објавио нацрт о јединственој организацији народних вијећа за те двије области. Бањалучкој конференцији, у канцеларији котарског предстојника Османа Нури-Хацића присуствовале су истакнуте личности са подручја бањалучке и бихаћке окупационе области. Конференцијом је руководио свештеник Никола Костић из Бањалучке, талац и страдалник у рату. Вијеће је имало 18 чланова (7 Срба, 6 Хрвата и 5 муслимана). Народно вијеће у Бањалуци је 27. новембра прогласило уједињење са Краљевином Србијом када су то учинила и вијећа из Бихаћа, Босанске Крупе, Кључа, Тешња, Приједора. Након тог чина, бањалучко Вијеће се понашало као држава у држави, признајући само власт српске владе и српске Врховне команде и не поштујући ниједну одлуку Народне владе из Сарајева са којом се налазило у сукобу. Један од узрока таквог расположења било је и незадовољство чињеницом да су главну ријеч тих дана, када је у питању била судбина Босне и Херцеговине, водили представници предратне „Народове“ групе док су Крајишници били потпуно запостављени. У том смислу су свој протест Средишњем одбору у Загреб изразили Коста Мајкић, Чедомир Кокановић и одбори бивше странке Петра Кочића. И поред тога што је уједињење са Србијом, попут бањалучког, прогласило скоро 80% срезова у Босни и Херцеговини, Народна влада у Сарајеву на челу са Атанасијем Шолом се све до прводецембарског акта није усудила или није хтјела да прогласи уједињење са Краљевином Србијом.⁵³

1. 3. У првој југословенској држави

Бањалука је свечано дочекала регуларне трупе српске војске 21. новембра 1918. године. Био је то 13. пјешадијски пук под командом мајора Љубомира Бајаловића, који је у Бањалуку дошао са Солунског фронта преко Војводине. За дочек војске су вршене велике припреме а град је био окићен српским и хрватским заставама које су у неким случајевима

⁵⁰ Ђорђе Микић, нав. дјело, 394-396.

⁵¹ Исто, 407.

⁵² Исто, 412-417.

⁵³ Ђорђе Микић, *Политичке странке и избори у Босанској Крајини (1918-1941)*, Бања Лука: Институт за историју, 1997, 10-16; Драга Мاستиловић, *Између српства и југословенства. Српска елита из Босне и Херцеговине и стварање Југославије*, Београд: Агенција за издаваштво „Филип Вишњић“, Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“ Гацко, 2012, 297-300.

биле спојене. Војска је дошла жељезницом након чега се упутила на тврђаву Кастел гдје је почело народно весеље. Војници су били већином из Тимочке Крајине.⁵⁴

Према попису из 1921, град Бањалука је имао 18.001, котар 59.578 а округ 423.096 становника. Муслимана је у граду било 7.201, православних 5.324, римокатолика 4.718, „Израелићана“ (Јевреја) 484, грко-католика 140 и евангелика 131. На основу матерњег језика, под одредницом „Срба или Хрвата“ уписано је 16.027, Нијемаца 519, Чехословака 376, Словенаца 276, Пољака 181, „Русина-Рутена-Малоруса“ 107, Мађара 82, Руса 70 итд.⁵⁵ Бањалука је у новој држави постала сједиште Велике жупе Врбаске области. Градска општина је радила по Статуту за градске општине из 1907. а њена тијела су била: Градско поглаварство, начелник, подначелници, чиновништво и Градско вијеће које су 1920. сачињавали 8 муслимана, 6 католика, 5 православаца и 1 Јеврејин. Бањалуку до успостављања Врбаске бановине, београдска *Правда* је осликавала као пусту касабу, источњачки запушену, „с муслиманским гробљем наред чаршије, с блатњавим сокацима, с гостионицама на које се најезе и агенти Сингерових машина, као заборављену паланку, иза божијих леђа, где културни ниво одржавају два-три певачка друштва“. Писано је како у то вријеме није било пожељно добити службу у Бањалуци. Истакнуто је да није било праведно да до те мјере центар расне Крајине буде занемарен у слободној држави.⁵⁶

На изборима за Уставотворну скупштину број гласача у бањалучком округу износио је 99.860 а на изборе је изашло 68.079 (68, 1%). Највећи број гласова освојила је Народна радикална странка (20.124), затим ЈМО (12.754), Савез тежака (11.161), Хрватска тежачка странка (8.752), Демократска странка (8.403) и КПЈ (3.143). Иако је Босанска Крајина сматрана радикалским упориштем, изборни резултат је показао да је она и врло јако упориште касније Земљорадничке странке. Бранко Чубриловић се касније позивао на кочићевску традицију Босанске Крајине сматрајући да су „комунисти доцније у извјесном смислу наставили полет гдје смо ми стали...“. У самом граду Бањалуци, Савез тежака је добио само 40 гласова.⁵⁷ Страначке филијале у Бањалуци и Босанској Крајини у новој држави биле су предвођене посланицима из Босанског сабора и другим старим националним првацима. У вођству филијале Демократске странке нашли су се свештеник Душан Кеџмановић, Шпиро Боцарић, др Стеван Мољевић, др Јово Зубовић и други. У Народној радикалној странци нашли су се кочићевац Коста Мајкић, Коста Димитријевић, др Ђорђе Букинац и др Тодор Лазаревић. Тежачку странку су предводили Никола Дивљан, Марко Гаковић, др Васиљ Поповић, Душан Бранковић, Чедомир Кокановић а по завршетку студија медицине у Прагу и др Бранко Чубриловић који је постао предводник Земљорадничке странке. Након што је организована ХРСС, предводили су је Маријан Пашалић, Антун Кунштек, Стјепан Комарица. Пејо Јозић, др Филип Чондрић и још неки. У вођству ЈМО су се истицали Хамзалија Ајановић, Џафербег Куленовић и Хасан Миљковић.⁵⁸

Већина крајишких страначких вођа се одржала на том положају све до 1941. године. У том периоду најважније политичко питање за предводнике београдских страначких испостава је било очување државе и њеног јединства. То питање је стајало испред рјешавања старих феудалних аграрних, кметских и беглучких односа који су стајали у основи свих буна и устанака хришћанског сељаштва у XIX вијеку. Са друге стране, ХРСС/ХСС и друге хрватске филијале су се бориле за државно преуређење а ЈМО против аграрне реформе, за очување вјерске и политичке посебности и за аутономију Босне и Херцеговине.⁵⁹

Област која је ушла у састав Врбаске бановине са центром у Бањалуци, била је најзабаченија и најнеприступачнија територија у динарском систему. Културном заостајању

⁵⁴ Златко Пувачић, нав. дјело, 177-180.

⁵⁵ *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год*, Краљевина Југославија, Општа државна статистика, Сарајево, 1932, 130-131.

⁵⁶ Ђорђе Микић, *Бања Лука, култура грађанског друштва*, Бањалука: Институт за историју, 2004, 95-98.

⁵⁷ Ђорђе Микић, *Политичке странке и избори у Босанској Крајини (1918-1941)*, 66-67.

⁵⁸ Исто, 255-256.

⁵⁹ Исто, 257.

ове области подједнако су доприносили географски положај, конфигурација земљишта и историјске околности. Заузимала је средишњи положај у држави са површином од 20.937 km² (8, 46% укупне територије). Пољопривредном производњом се бавило 88 % становништва а исти проценат свих посједа појединачно су имали површину мању од 5 ha, која није била довољна за живот. Привредну заосталост пратила је још већа културна заосталост. У Врбаској бановини било је само 27, 4% писменог становништва (мушкарци 40, 1%, жене 14, 2%). Затворени свијет крајишког села био је притиснут разним недаћама. Смртност дјеце је износила 25, 8% а дојенчади 14, 19%, што значи 2-3 пута већа у Европи.⁶⁰

За првог бана Врбаске бановине, краљ Александар Карађорђевић лично је предложио министра у пензији, Светислава Милосављевића. По доласку у Бањалуку, бан Милосављевић је затекао свега 14 службеника у бившој жупанијској управи која је била смјештена у неколико соба неугледног хотела „Балкан“. Одмах је започео са организацијом администрације и са живом активношћу у бановини.⁶¹ Вријеме од 1929. до 1931. био је најинтензивнији период рада бановине на економском, политичком и културном плану. У центру града 1930. започела је изградња Банског двора и Банске управе као и седам бановинских зграда за чиновнике. Поправљени су водовод и канализација и асфалтирана главна улица у дужини од три километра. На мјесту запуштеног гробља, подигнут је модеран парк са павиљоном. Тако је Бањалука добијала контуре модерног града.⁶² Од пет важних бановинских цеста које су изграђене, једна је водила из Бањалуке преко Бронзаног Мајдана до Санског Моста у дужини од 55 km а проширени су и путеви Бањалука-Приједор-Босански Нови и Бањалука-Јајце. У Бањалуци је успостављен Хигијенски завод као централна здравствена установа за цијелу бановину.⁶³ Уже градско подручје је наставило да се шири и модернизује у правцу сјевер-југ, са Булеваром краља Александра у центру, уз Краљев друм (Друм краља Петра Другог) ка сјеверу и Карађорђево друм ка југу, према Горњем Шехеру.⁶⁴

У периоду Краљевине СХС/Југославије, изградња масивних јавних али и стамбено-пословних објеката настављена је на лијевој обали Врбаса, прецизније, на лијевој обали Црквене, док су десна обала ријеке и простор око тврђаве и старе оријенталне Чаршије били прилично запостављени. Двије обале Врбаса су повезане мостом 1934. који је био један од првих пројеката инжењера Бранка Жежеља. Први већи градитељски подухват у новој држави, Бањалука је доживјела у виду изградње православног Саборног Храма, 1925. године, по пројекту београдског архитекте Душана Живановића. Грађен у српско-византијском стилу, у грађевинском смислу је завршен 1929. године. Заузимајући централну позицију, ограничена са једне стране Царским друмом а са друге Господском улицом, наметнула се као кључна тачка за даље рјешавање градског средишта. Након проглашења Врбаске бановине, симетрично у односу на позицију цркве, изграђена су монументална здања Банске управе и Банског двора као препознатљиво сједиште нове административно-територијане цјелине. Да би се остварио овај замашан подухват који је у потпуности промијенио изглед града, морали су бити жртвовани неки важни објекти као што су хотел „Балкан“ и Богословија. Свечано отварање Банског двора било је 8. новембра 1932. године.⁶⁵

Дом краља Петра I Великог Ослободиоца, касније Народно позориште, изграђен 1934, заокружио је нови градски блок чија је изградња започела Банским двором. Двије године касније изграђена је Хипотекарна банка са друге стране Банског двора, чиме је у потпуности била уобличена градска инзула, почевши од „Албаније“ Томе Радуловића а завршно са

⁶⁰ Љубодраг Димић, „Бан Светислав-Тиса Милосављевић, културне прилике и културна политика у Врбаској бановини 1929-1934“, *Светислав-Тиса Милосављевић. Зборник Округлог стола одржаног у Бањалуци 16. октобра 2004. године*, (уред. Ђорђе Микић), Бањалука: Институт за историју, 2006, 152-155.

⁶¹ Перко Војиновић, *Врбаска бановина у политичком систему Краљевине Југославије*, Бања Лука: Филозофски факултет, Одељак за историју, 1997, 76.

⁶² Исто, 80; Зоран Пејашиновић, *Бан Милосављевић. Прича о човјеку који је Бањој Луци обистинио име*, Бања Лука: Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, 2004, 50-59.

⁶³ Перко Војиновић, нав. дјело, 82.

⁶⁴ Ђорђе Микић, *Бања Лука, култура грађанског друштва*, 119.

⁶⁵ Љиљана Шево, нав. дјело, 148-152.

зградама Дома краља Петра и Хипотекарне банке. У јужном дијелу Царског друма (Друма краља Петра) изграђен је Градски парк 1930. у стилу француских паркова са фонтаном и зградом Музичког павиљона. Двије године касније, у њему је постављен споменик Петру Кочићу, рад вајара Антуна Аугустинчића и Вање Радауша.⁶⁶ Од осталих важних објеката изграђених до 1941, треба издвојити Вакуфску палату, Соколски дом, медицински комплекс (Хирургија, Офталмологија и Хигијенски завод), хотел „Палас“, нове објекте у Господској улици, масивне чиновничке стамбене павиљоне и др.⁶⁷

Бан Милосављевић је 15. јуна 1930. указао да у Врбаској бановини постоје опозициони елементи. Радило се о групи Хрвата око бискупа Гарића, групи муслимана и двије српске опозиционе групе: групи бивших земљорадника са др Бранком Чубриловићем и Чедом Кокановићем на челу и групи бивших самосталних демократа које је предводио прота Душан Кеџмановић.⁶⁸ Најоштрије су незадовољство испољавале опозиционе групе под утицајем Загреба. Вођство ХСС је настојало да политички утицај оствари преко разних привредних, културних, просвјетних и спортских организација у условима забране рада политичких партија.⁶⁹ У складу са општим обиљежјима политике шестојануарског режима, полиција је заплијенила имовину свих радничких организација и друштава у Босанској Крајини. У то вријеме је Мјесни комитет КПЈ и СКОЈ-а у Бањалуци био повезан са Покрајинским комитетом Хрватске.⁷⁰ Континуиране везе бањалучке партијске организације са руководством у Загребу датирају од почетка 1934. године. Оне су успостављене посредством бањалучких студената у Загребу. Као резултат рада скојевске организације, августа 1934. основан је Клуб академичара Бањалука (КАБ). Био је то значајан пункт КПЈ у погледу окупљања студентске и средњошколске омладине. У оквиру трибина КАБ-а, бројна предавања су одржали гости из Загреба (Арсен Шкатарић, Густав Крклец, Стјепан Бетлехајм, Рихард Подхорски, Рудолф Бићанић, Вилим Свечњак, Иван Генералић, Крсто Хегедушић и др). У периоду 1934-35, у вези са конкретним припремама за оснивање КП Хрватске, постојале су идеје, подржаване и од стране ЦК КПЈ, да у хрватску партијску организацију треба да уђу „и поједини крајеви Босне“. ПК КПЈ за Хрватску и Славонију, извјештавао је ЦК КПЈ августа 1934. да се са партијском организацијом у Бањалуци одржавају везе, за разлику од низа центара у самој Хрватској са којима везе још нису биле успостављене.⁷¹

Почетни кратак период културно-просвјетне и грађевинске дјелатности која је била омогућена великим државним дотацијама (одобрено 45 милиона динара за прву буџетску годину фебруара 1930) није могао знатније да спријечи општу привредну и културну стагнацију. Једино поменуте године Врбаској бановини је одобрен буџет без смањивања предложене суме док је касније запостављање било узроковано и чињеницом да је опозиција почела узимати шире размјере.⁷² Бан Милосављевић је забиљежио краљеву узнемиреност када му је 15. јуна 1930. саопштио да у Врбаској бановини постоји и српска опозиција. Називајући их „изродима“, краљ је наводно рекао: „Став највећег дела католичког свештенства, а нарочито тих које су окупили око себе Гарић и Шарих, познати непријатељи наше данашње државе, ни најмање ме не изненађује. Али, желео бих да знам какви су то несретни Срби из Босанске Крајине који се не радују подизању и њиховог ужег родног краја?“. ⁷³ Бан Милосављевић је директно учествовао у изради бановинског буџета за 1930. годину који је, по њему, ипак био минималан. Сматрао је да је неопходно дугорочно, најмање десетогодишње, учешће државе у бановинском буџету у омјеру како је то било

⁶⁶ Исто, 154.

⁶⁷ Исто, 155-163.

⁶⁸ Перко Војиновић, нав. дјело, 83; Зоран Пејашиновић, нав. дјело, 94-98.

⁶⁹ Перко Војиновић, нав. дјело, 84-85.

⁷⁰ Исто, 89.

⁷¹ Ivan Jelić, „O vezama komunista Banje Luke i Zagreba 1934-1941“, *Banja Luka u novijoj istoriji (1878-1945)*, 427-433.

⁷² Перко Војиновић, нав. дјело, 80, 91-92.

⁷³ Светислав Тиса Милосављевић, *Мемоари. Бановање*, приредили Небојша Радмановић, Верица М. Стошић, Зоран С. Мачкић, Бањалука: Удружење архивских радника Републике Српске, 2005, 54.

поменуте године (45 од око 73 милиона динара), како би се Врбаска бановина извела из тешког стања и приближила напреднијим бановинама. Такве визије омела је и економска криза која је готово двоструко умањила укупан национални доходак.⁷⁴

Према попису из 1931. године, град Бањалука је имао 22.165, срез Бањалука 98.002 а цијела Врбаска бановина 1.037.382 становника. Православних је у граду било 6.769 (срез – 58.730), римокатолика 6.486 (срез – 26.696), муслимана 8.039 (срез – 11.030), протестаната 157 (срез – 256), осталих хришћанских вјероисповијести 345 (срез – 916), док је под одредницом „друге, без конфесије и непознато“, уписано 369 (срез – 374).⁷⁵ Писменост међу мушкарцима бањалучког среза је износила 47, 7% а међу женама 25, 1%.⁷⁶ Прве групе емиграната из Русије дошле су у Бањалучки округ прољећа 1920. године. Осим грађана српске националности, Бањалука није била наклоњена новим суграђанима а комунисти су показивали отворену нетрпељивост.⁷⁷ Руска колонија у Бањалуци је у међуратном периоду имала релативно стабилан број чланова. У самом граду 1931. било је 70 а на подручју округа 485 Руса (у Босни и Херцеговини 2.636). У 1939. години, број Руса у Бањалуци се повећао на 122. Велика већина међу њима је имала средње или високо образовање. Дobar дио њих је владао барем једним страним језиком а имали су и висок општи образовни и културни ниво.⁷⁸

У Краљевини СХС/Југославији дошло је до отварања бројних школских установа у Бањалуци, међу којима су се издвајале слjedeће: Нижа пољопривредна школа (1922), Учитељска школа (пресељена из Дервенте 1925. године), Народни универзитет (1930), Занатска школа (1931), Трговачка академија (1931/32), Домаћичка школа (1933) и Средња техничка школа (1939/40).⁷⁹ Дошло је и до оснивања Народног позоришта Врбаске бановине 1930. године, у оквиру новог система бановинских позоришта. За ову нову културну установу је речено да треба да представља „мали храм умјетности и југословенске мисли“ што довољно говори о томе да је њена мисија била културно-политичке природе.⁸⁰

Индустријска производња у Врбаској бановини је била занемарљив чинилац у привредном животу Краљевине Југославије. Стање у овој области било је лошије једино у Зетској бановини а највећи број индустријских погона је припадао дрвној индустрији. Једино је период 1929-1933. донио извјестан напредак ове области (број индустријских предузећа је порастао на 83) али је учешће фабрика на тлу бановине у односу на укупан број истих у држави 1933. износило само 2, 17% (1928. године је износило 2, 19%). Када су у питању занатске радње, то учешће је износило 3, 15%. Од индустријских погона у Бањалуци и ближој околини, значајни су били Фабрика дувана (управљање над њом од 1922. је преузела Управа државних монопола у Београду а фабрика је преуређена и модернизована 1938. године), пивара, фабрика тјестенина у Делибашином селу и машинска радионица и Ливница гвожђа „Јелшинград“ у Буцаку.⁸¹

Митрополита Евгенија Летицу наслиједио је Василије Поповић који је три деценије управљао црквом у Босанској Крајини, најприје као митрополит бањалучко-бихаћки (1908-

⁷⁴ Љубодраг Димић, нав. дјело, 160-162.

⁷⁵ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine. Knjiga II. Prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, Beograd 1938, 110.

⁷⁶ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine. Knjiga III. Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti*, Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, Beograd 1938, 112.

⁷⁷ Зоран С. Мачкић, *Из родине у Бањалуку. Руска емиграција у Бањалуци*, Бањалука: Удружење архивских радника Републике Српске, 2018, 14-16.

⁷⁸ Исто, 22-23.

⁷⁹ Ђорђе Микић, *Бањалука, култура грађанског друштва*, 138-146.

⁸⁰ Љиљана Чекић, *Народно позориште Врбаске бановине. Оснивање и умјетнички развој 1930-1934. Књига 1*, Бања Лука: Архив Републике Српске, Удружење архивских радника Републике Српске, 2020, 63, 71-72.

⁸¹ Драга Мاستиловић, „Индустрија Врбаске бановине“, *Привреда Босанске Крајине 1878-1941. Зборник радова*, 257-258, 266-268.

1926) а након оснивања Епархије бихаћке, као митрополит бањалучки (1926-1938).⁸² У 1924. години, у митрополији је служило 124 свештеника од чега у бањалучком протопрезвитерату 55.⁸³ Број сталних вјероучитеља до 1940. износио је свега пет од чега три у Бањалуци. У 1940. број сталних вјероучитеља у Бањалуци је износио 5.⁸⁴ Реакције на избор Платона Јовановића за бањалучког епископа биле су негативне а неке црквене општине су донијеле одлуку о непризнавању новог епископа. Иако је за епископа бањалучког изабран у децембру 1939, у Бањалуку је дошао 1. октобра 1940, ненајављено и без икаквог дочека. Епископску службу у Бањалуци обављао је свега 7 мјесеци, до своје мученичке смрти маја 1941.⁸⁵

У међуратном политичком животу Босанске Крајине, учешће су узели и неки од православних свештеника. Један од првих који се укључио у политичко организовање био је бањалучки свештеник Никола Костић који је октобра 1918. био један од оснивача Народног вијећа у Бањалуци и нашао се на челу тог тијела. Бањалучки свештеник Душан Кеџмановић, био је један од најистакнутијих представника Демократске странке а касније и Самосталне демократске странке у Босанској Крајини а био је један од уредника гласила странке *Јединствена држава*.⁸⁶ Осим тога, Душан Кеџмановић је био предсједник Српске читаонице у Бањалуци, предсједник Српског пјевачког друштва „Јединство“, члан Главног одбора Културног друштва „Змијање“ у Бањалуци које је објављивало часопис *Развитак*, за који је писао и свештеник Милан Карановић, сарадник Јована Цвијића. Кеџмановић је био иницијатор оснивања Клуба филателиста у Бањалуци и оснивач Српске земљорадничке кредитне задруге.⁸⁷

У црквеном животу међуратне Бањалуке, најзначајнији догађај је било подизање православног Саборног Храма. Иницијативе у том смислу су се јављале од ослобођења али први кораци су предузети 1921. и 1922. године.⁸⁸ На иницијативу проте Душана Мачкића, као мјесто за будући храм је одређено земљиште Јабучик гдје је 1809. погубљено 10 Срба и њихов стари свештеник након тзв. Машићке буне. Радило се о локацији унутар комплекса српске Вароши, код хотела „Балкан“ и других значајних објеката. Градња храма је текла од септембра 1925. а прва служба, благодарење поводом пробоја Солунског фронта, одржана је 15. септембра 1929.⁸⁹ Унутрашњи радови су обављени тек 1938-39. године а освећење је извршено на Спасовдан, 18. маја, 1939. године у присуству 20.000 људи из цијеле Босанске Крајине. Кум новог храма је био бан Светислав Милосављевић. Осим Саборног Храма, у Бањалуци је подигнута и трећа православна црква, Светог Георгија на Петрићевцу као задужбина београдског индустријалца Илије Ранкића. Истовремено, римокатолици су имали двије цркве и неколико самостана, протестанти једну, гркокатолици једну, муслимани 24 џамије а Јевреји 2 синагоге.⁹⁰

Питање српско-хрватског споразума о унутрашњем преуређењу и разграничењу Краљевине Југославије, најдиректније се тичало Бањалуке и Врбаске бановине. Временом су се искристалисали различити погледи на ово питање који се могу подијелити на 4 схватања која имају и своје варијанте. То су биле сљедеће идеје: прикључење Врбаске бановине Србији, прикључење Хрватској, идеја о плебисциту и идеја о аутономији Босне и Херцеговине заједно са Врбаском бановином.⁹¹ Питање положаја Босне и Херцеговине,

⁸² Горан Латиновић, нав. дјело, 46.

⁸³ Исто, 35.

⁸⁴ Исто, 43.

⁸⁵ Исто, 49.

⁸⁶ Исто, 103-105.

⁸⁷ Исто, 117-118.

⁸⁸ Драган Давидовић, *Саборна црква у Бањалуци 1925-1941*, Бањалука: „Глас“, 1991, 16.

⁸⁹ Исто, 17, 23.

⁹⁰ Исто, 26-29.

⁹¹ Перко Војиновић, нав. дјело, 147.

нарочито Босанске Крајине/Врбаске бановине, у оквиру дебата о државном уређењу још од оснивања нове државе, разматрано је у оквиру цјелокупног српско-хрватског питања и најчешће је дијелило судбину Војводине, простора који је био подједнако споран услед чињенице да на њему, као и у Босни и Херцеговини, није било натполовичне премоћи једног етничког елемента. Расправе о положају Босне и Херцеговине нарочито су интензивирани у вријеме личне владавине краља Александра, нарочито од јесени 1932. године. „Суштаствена питања – интереси државне целине, интереси спорних области, ослушкивање жеља и разумевање потреба становништва са тих простора, најчешће нису ни дотицана“.⁹²

Бањалучки адвокат и културно-политички радник, др Стеван Мољевић, покушао је да сумира историјску улогу Бањалуке у свом предавању под насловом „Улога и значај Врбаске бановине“ које је одржао 30. јануара 1939. године. Мољевић, као предсједник Обласног одбора Српског културног клуба у Врбаској бановини, изражавао је идеју српског уједињења унутар југословенске државе. Износећи аргументе о свјесном и планском запостављању Бањалуке и фаворизовању Сарајева, као поузданог носиоца Калајевог „бошњаклука“, за вријеме аустроугарске окупације, Мољевић је сматрао да Бањалука има непроцењив значај за 1.200.000 православних Срба који су компактно живјели на подручју Босанске Крајине, Кордуна, Лике и сјеверне Далмације. На уздизању Бањалуке југословенска краљевина је учинила много, али још увијек недовољно. Бањалука би, према Мољевићу, требало да се уздигне и да постане једно веће културно средиште које ће „сјати својим сопственим светлом и обасјавати цело ово подручје на коме живи око 1.200.000 Срба православних“. Она је у Мољевићевој визији развоја југословенске стварности, неумитно постајала културно средиште западног Српства. „Стога је, изгледа, и нападају, стога је занемарују...“, док је Београд све више узмицао пред офанзивом Загреба и Сарајева, закључивао је Мољевић.⁹³

1. 4. Ратни период: Независна Држава Хрватска

Након извршеног пуча 27. марта 1941. и ступања на престо краља Петра II Карађорђевића, бањалучко грађанство нескривено је исказивало знаке одушевљења. Као по команди, сви јавни објекти и велики број приватних кућа окићени су југословенским тробојкама а излози радњи сликама краља, цвијећем и зеленилом.⁹⁴ У 11.00 часова испред Соколског дома формирала се поворка од неколико хиљада грађана на чијем су се челу налазили виђенији народни представници а иза њих представници свих мјесних, просвјетних, културних, хуманитарних, витешких и других установа и удружења. Поворка је, са великом фотографијом краља Петра II и државном заставом на челу, прошла главним градским улицама крећући се према згради команде Врбаске дивизијске области. Ту је интонирана државна химна након чега је генерал Драгослав В. Милосављевић, командант Врбаске дивизијске области, поздравио скуп. Поворка се, кличући Југославији, краљевском дому, краљу и генералу Душану Симовићу упутила назад ка Соколском дому гдје је говор одржао и прочитао поздравни телеграм бањалучких друштава краљу адвокат др Стеван Мољевић. У самој поворци су се истицале Мољевићеве двије кћерке, окићене преко прса енглеским заставама. У наредним демонстрацијама током дана, ватреним говором се обратио обућарски радник Мухамед Казаз, члан КПЈ од 1928. године. Формирана је и друга колона, предвођена љотићевцима, студентима Младеном Вучковићем и Андријом Перовићем. У

⁹² Мира Радојевић, „Врбаска бановина у време шестојануарског режима (државно-правне расправе), *Светислав-Тиса Милосављевић. Зборник Округлог стола одржаног у Бањалуци 16. октобра 2004. године*, 38, 46-47.

⁹³ Стеван Мољевић, *Избрани текстови*, Бојан Стојнић, Гојко Маловић (прир.), Бањалука: Архив Републике Српске, Удружење архивских радника Републике Српске, 2020, 15-37.

⁹⁴ Зоран Мачкић, „У Бањалуци 27. марта 1941“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, бр. 3, год. 3, 2011, 246.

цијелом граду је владало свечарско расположење, у Бојића хану, „преко Врбаса“, у Горњем Шехеру.⁹⁵

За новог бана Врбаске бановине 1. априла је именован Никола Стојановић. Првобитно одушевљење грађана брзо је спласнуло у очекивању даљег тока догађаја. Знало се да је већ изврена дјелимична мобилизација 33. и 90. пјешадијског пука, да је у Бањалуци у претходних двије године подигнуто неколико јавних склоништа, да су одржани бројни санитарски курсеви и вјежбе спасавања.⁹⁶ Бањалука је засута њемачким бомбама 7. априла а 33. и 90. пјешадијски пук су се без борбе предали Нијемцима. Пуковник Богдан Мајетић, командант 33. пјешадијског пука, током рата је постао генерал НДХ.⁹⁷

Бањалука је у Априлском рату бомбардована још 11. и 12. априла. Њемачка авијација је 13. априла тукла трупе југословенске војске које су одступале према Јајцу и Добоју. Посљедње јединице и команда напустиле су град 14. априла а истог дана кроз Бањалуку је прошла њемачка 14. тенковска дивизија и наставила према Добоју. Размјере њемачког бомбардовања нису биле велике као ни причињене штете. У документима Комисије за ратну штету нема података о погинулима уз свега неколико пријава случајева рањавања.⁹⁸ Основу нове власти чинила је знатна група од преко стотину усташа која је у вријеме капитулације дјеловала у граду и околним селима. Само је у самостану Петрићевац, надомак града, усташки стожерник Виктор Гутић заклео око 70 усташа. Осим тога, у граду је дјеловао нешто малобројнији огранак организације Младих муслимана предвођен Хилмијом Бешлагихем, који је већ имао успостављену сарадњу са усташком организацијом. На самом почетку, помоћ усташким групама су пружили Мачекова грађанска заштита и око 50 жандарма из Жандармеријског пука у Бањалуци. Адвокат Виктор Гутић, који је иза себе имао десетогодишњи усташки стаж, нашао се на челу новоуспостављене политичко-управне институције власти звучног назива: „Усташки стожер за Босанску Хрватску и Повјереништво за бившу Врбаску бановину“ која је образована 16. или 17. априла. Под појмом „Босанска Хрватска“ подразумијевана је цијела Босна а у употреби је био и појам „Хрватска Крајина“. За Гутићевог замјеника, именован је др Феликс Неђелски, предсједник крижарске организације за цијелу НДХ. Гутић је по преузимању положаја, све снаге усмјерио на остварење „животног задатка“ – уништење Срба, Јевреја и комуниста у Бањалуци и Босанској Крајини.⁹⁹

Током 1941. и 1942. постојала је идеја о претварању Бањалуке у главни град НДХ и њеном преименовању у „Антинград“. У том смислу су учињени и неки конкретни кораци од којих је најзначајнија била Павелићева одлука од 29. априла 1941. да се у Бањалуку пресели „Подпредсједништво владе“, што је и учињено 4. маја исте године. Др Осман Куленовић, потпредсједник владе, по доласку у Бањалуку најавио је постепени прелазак цјелокупне владе а у самом граду је отпочела изградња неких зграда за премјештај министарстава. Сличне изјаве су давали и други усташки функционери али до остварења плана није дошло.¹⁰⁰ О томе је Павелић говорио 6. јуна 1941. Хитлеру током пријема у резиденцији Бергхоф. Рекао је да ће у Бањалуку пренијети потпредсједништво владе и дио владиног

⁹⁵ Исто, 247-249.

⁹⁶ Исто, 250-251.

⁹⁷ Према свједочењу Ратка Мартиновића у књизи *Од Равне горе до Врховног штаба*, Богдан Мајетић, командант 9. артиљеријског пука пуковник Грбић и потпуковник Шулентић, у кантини 33. пјешадијског пука су 25. марта клицали Хитлеру и влади Цветковић-Мачек лумпујући и частећи све који би свратили у кантину. Исто, 245, 252.

⁹⁸ Зоран Мачкић, „Ваздушна бомбардовања Бањалуке у Другом свјетском рату 1941-1945“, у: *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, бр. 3, год. 3, 2011, 255-257.

⁹⁹ Dušan Lukač, *Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji*, Banja Luka: SUBNOR, 1968, 88-91; Verica M. Stošić, Vladan Vukliš (prir.), *Ustaški stožer za Bosansku Krajinu. Studija Milana Vukmanovića i izbor iz građe*, Banjaluka: Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske, Arhiv Republike Srpske, 2017, 35-36.

¹⁰⁰ Rafael Brčić, „Kombinacije ustaša o Banjoj Luci kao 'centru Nezavisne Države Hrvatske'“, *Banja Luka u novijoj istoriji (1878-1945)*, 661-662.

апарата у сврху јачања „источне Хрватске“ тј. Босне и Херцеговине. Један од разлога било је и настојање да се на тај начин потисне муслимански аутономистички покрет и Босна и Херцеговина чвршће вежу за НДХ. Идеји о преименовању града у „Антинград“, супротставили су се водећи муслимански политичари, укључујући и др Османа Куленовића па је начињен компромис тако што су град и котар, Павелићевом одредбом о успостављању Велике жупе Сана и Лука од 18. јуна 1941, добили назив „Лука“. Велика жупа Сана и Лука, чије је Бањалука била средиште, укључивала је још и Приједор, Сански Мост, Кључ и Котор Варош. Виктор Гутић и бањалучки бискуп Гарић, који је снажно подржавао његову политику, нису одустајали од идеја о изградњи велике катедрале и трга са спомеником Анти Старчевићу, подизања националног парка „Анте Старчевић“ на брду Старчевица као ни од имена „Антинград“.¹⁰¹ Осујеђењу ових планова допринијела је и околност да је током лета 1942. и касније, њемачки окупатор самосталност усташке власти свео на минимум, прво формирањем Борбене групе западна Босна на челу са генералом Шталом, а потом и Команде њемачких трупа у Хрватској. Тако је цјелокупна војна и цивилна власт у њемачкој окупационој зони прешла у руке њемачких команданата, најприје Штала а потом Литерса.¹⁰²

У њемачком бомбардовању Бањалуке 12. априла 1941, пострадао је Саборни Храм Свете Тројице а 17. априла њемачка војска је запосјела епископски двор. Наредбом усташког Стожера од 23. априла, сви Срби из Србије и Црне Горе требало је да се у року од пет дана иселе са територије бивше Врбаске бановине. Епископ Платон Јовановић је одговорио Стожеру 1. маја да он не може напустити Бањалучку епархију на коју је постављен од надлежних црквених власти „без обзира на ма какве прилике и догађаје, вежући нераздвојно живот и судбину своју са животом и судбином свога духовнога стада“.¹⁰³ Усташе су у ноћи између 4. и 5. маја одвели епископа Платона у непознатом правцу, заједно са архијерејским намјесником градишким, протојерејем Душаном Суботићем који се налазио у затвору у Црној кући. Бањалуком се прочула вијест 23. маја да је Врбас избацио крупан људски леш брадатог човјека. Сви су потврђивали да се ради о епископу Платону.¹⁰⁴ Свештеник Душан Суботић, убијен је заједно са епископом, након мучења. Радило се о једној од првих свештеничких жртава у НДХ, личности која је била духовни и свјетовни ауторитет у градишком крају прије рата и, као такав, непожељан за нову хрватску државу.¹⁰⁵ Оштећени Саборни Храм је срушен по наређењу Виктора Гутића за кога је рекао да није „богомолња већ врагомолња“. На рушењу цркве радили су Срби и Јевреји.¹⁰⁶ Како би показао ревност у прогону и понижавању Јевреја, бањалучке усташе су синагогу претвориле у јавну кућу за њемачке војнике и усташе.¹⁰⁷

Одмах по преузимању власти, Гутић је почео са издавањем низа наредби које су имале за циљ обрачун са Србима, Јеврејима и Ромима. Међу првима у НДХ, 17. маја, издао је наредбу по којој је назив „Србин“ био замијењен називом „Грчко-источњак“. Уз прогоне и исељавање, српско и јеврејско становништво је присилно превођено на римокатолицизам, уз

¹⁰¹ Verica M. Stošić, Vladan Vukliš, nav. djelo, 55-57.

¹⁰² Rafael Brčić, nav. djelo, 663.

¹⁰³ Платон Јовић, *Свети свештенослужбеник Платон, епископ бањалучки*, Бањалука: Светосавска омладинска заједница Епархије бањалучке, 2016, 122-129.

¹⁰⁴ Исто, 130-132.

¹⁰⁵ Дарио Дринић, *Душан Суботић, прота страдалник (1884-1941). Прота, народни посланик и мученик*, Градишка: ЈУ Завичајни музеј Градишка, 2018, 197-203.

¹⁰⁶ Неколико мјесеци касније, на освећењу дома Хрватског пјевачког друштва „Нада“, Гутић је рекао присутнима: „Пред пар мјесеци стајала вам је пред очима једна зграда „пркос кућа“, споменик светосавља и српства. Хвала савезничкој штучи која ју је погодила. Она је почела, а ја сам завршио. Макар не било више штуча, које ће бацити овдје бомбе, ја сам наредио да се и у цијелој покрајини поступи са великосрпским споменицима, као овдје. Хоћемо све да очистимо“. Драган Давидовић, нав. djelo, 38; Још приликом изградње Банске управе и Банског двора, министар Никола Прека, хрватски политичар, рекао је бану Милосављевићу: „Овдашњи Хрвати сматрају провокацијом подизање палата Банске управе и Банскога дворца са једне и друге стране од православне цркве. Зар Ви ништа о томе незадовољству не знате?“. Светислав Тиса Милосављевић, нав. djelo, 90-91.

¹⁰⁷ Dušan Lukač, nav. djelo, 95.

здушну подршку Римокатоличке цркве. Др Никола Билогривић, жупник из Бањалуке, био је најближи сарадник и духовни пратилац Виктора Гутића приликом свих његових већих турнеја по Босанској Крајини, на којима је држао ватрене говоре првенствено против Срба.¹⁰⁸ Нова држава се у својој културној политици радикално обрачунавала са свим што је било српско. Народно позориште „Краљ Петар I Велики Ослободилац“ преименовано је у Хрватско државно казалиште а у његовом раду није било мјеста за српске писце, глумце и редитеље. За вријеме управљања ХДК Абдурахмана Наметка, примијетан је био заокрет од хрватских према муслиманским драмским писцима и према коадимима који су се бавили темама из муслиманског живота.¹⁰⁹

Гутићева акција је временом довела до све већег српског отпора што је изазвало реакцију њемачког генерала Јохана Фортнера који је морао ангажовати што више својих снага на Источном фронту. Категоричан захтјев њемачке команде довео је до смјене Виктора Гутића. Осим овог сукоба, за Бањалуку је током цијелог рата био карактеристичан сукоб између хрватског и муслиманског елемента који је био присутан у свим градским органима и надлештвима.¹¹⁰ У том контексту треба сагледавати настанак и значај Резолуције истакнутих бањалучких муслимана, упућене потпредседнику владе НДХ др Џаферу Куленовићу и министру промета и јавних радова НХД Хилмији Бешлагичу. Потписници Резолуције су изразили оштру осуду насиља над Србима и, као што је био случај са другим сличним муслиманским резолуцијама широм Босне и Херцеговине, у основи тражили побољшање положаја муслимана у новој држави. Видно је било и настојање да се кроз те документе начини отклон у односу на геноцидну политику према Србима.¹¹¹

Највећи појединачни усташки злочин над Србима на подручју Бањалуке десио се 7. фебруара 1942. године. Иако Виктор Гутић није званично имао власт у Бањалуци у вријеме када се злочин десио, он је боравио у граду током јануара и фебруара 1942. године. Извјештаји говоре о кључној улози Гутића и фра Томислава Филиповића, духовника у самостану Петрићевац, уз још неколико истакнутих бањалучких Хрвата, у планирању злочина над мирним и лојалним српским становништвом села Дракулић, Шарговац, Мотике, у близини самог града. На Гутићеву иницијативу, у Бањалуку је из Загреб доведена бојна (батаљон) Павелићевог Тјелесног здруга, сачињена од Хрвата из Херцеговине. Одлука о уништењу Срба подразумијевала је употребу хладног оружја приликом ликвидација, како би се онемогућило узбуђивање становништва.¹¹² Локални и регионални органи власти НДХ извјештавали су о самом злочину. Пуковник Ладислав Алеман, Велики жупан Сане и Луке, послао је извјештај потпредседнику владе Џаферу Куленовићу описујући злочин који је започео око 4 часа ујутру 7. фебруара у руднику Раковац и био настављен у селима Дракулић, Шарговац и Мотике. Алеман је тврдио да је укупан број покланих био око 2.300.¹¹³ Покољ у околини Бањалуке, као својеврсна бањалучка и српска „Вартоломејска ноћ“, највјероватније је био највећи и најбруталнији једнодневни покољ који се збио изван система хрватских концентрационих логора смрти у периоду 1941-1945. Десио се као израз настојања да се промијени етничка и вјерска слика Бањалуке, као средишњег дијела нове државе. Био је то врхунац геноцидне политике Виктора Гутића коју је спроводио од априла 1941, док је за Томислава Филиповића (Мајсторовића, „фра Сатану“) из самостана

¹⁰⁸ Исто, 92-98.

¹⁰⁹ Љиљана Чекић, „Репертоар бањалучког Народног позоришта у периоду 1941-1945. (Позоришни репертоар као инструмент националне политике Независне државе Хрватске)“, Владан Бартула, Бранко Брђанин, Сениша Јелушић, Љиљана Чекић, Радославка Сударушић, *Народно позориште Републике Српске – од оснивања до ослобођења (1930-1945)*, Пале: „DIS-Companу“ д.о.о, 2013, 217-238.

¹¹⁰ Dušan Lukač, *nav. djelo*, 106-107.

¹¹¹ Миленко Ђорђевић, *Резолуција бањалучких муслимана (12. новембар 1941. године)/Resolution of Banja Luka muslims. November 12, 1941*, Бања Лука: ЈУ Музеј Републике Српске, 2021, 7-12.

¹¹² Goran Latinović, Nikola Ožegović, „‘St. Bartholomew’s Night’ of Banja Luka. The Ustasha Crime against the Serbs in the Banja Luka Area on 7 February 1942“, *Balkanica LI. Annual of the Institute for Balkan studies*, Belgrade 2020, 214.

¹¹³ Исто, 216-217.

Петрићевац, то био само почетак злочиначког дјеловања које је наставио као управник логора смрти Јасеновац. Усташе су за свега неколико сати, уз учешће локалних Хрвата, тог дана убиле око 2.370 Срба, од чега је 2.315 људи идентификовано именом и презименом. Међу жртвама је било 551 дијете, од чега је 11 било рођено 1942, 45 рођено 1941, 82 рођено 1940. итд.¹¹⁴

Прве устаничке акције у околини Бањалуке отпочеле су 2. августа 1941. када је Старчевички одред под руководством Данка Митрова извео напад на упориште у Крупи на Врбасу. Након овог напада, група бораца из одреда са Старчевице на челу са Касимом Хацићем и Мухамедом Казазом отишла је на лијеву обалу Врбаса, према Мањачи и сјеверном дијелу мркоњићког среза, гдје је ширила устаничку акцију. Остатак одреда, који је предводио Драго Мажар, уз помоћ Данка Митрова и осталих бањалучких комуниста ширили су устанак у селима око Осмаче, Тисовца, Чемернице, све до Скендер Вакуфа и Котор Вароши.¹¹⁵ Већ од почетка устанка, примјетне су биле разлике у схватању предстојеће борбе које су временом довеле до одвајања четничких команданата и формирања њихових јединица. До отвореног четничко-партизанског рата дошло је у прољеће 1942. Ноћу између 31. марта и 1. априла 1942. Раде Радић са својим присталицама је извео пуч и напао Штаб 4. крајишког одреда и партизанску болницу у Јошавци. Тада је, поред осталих, убијен и др Младен Стојановић, начелник Оперативног штаба за Босанску Крајину. Након тога су формиран четнички одреди „Борја“ (Раде Радић), „Петар Кочић“ (Урош Дреновић), „Обилић“ (Лазар Тешановић), „Пук Мањача“ (Вукашин Марчетић) и др. који су склопили споразуме са локалним представницима НДХ. Тек октобра 1943, формирањем Команде западне Босне (горски штаб бр. 300), на челу са мајором Славољубом Врањешевећем, четничке јединице су коначно стављене под непосредну команду официра Драгољуба Михаиловића. Раде Радић је постао члан Централног националног комитета.¹¹⁶

У другој половини 1943, снаге НОВ су држале већи дио средње Босне а повремено су држале или стално нападале све комуникације које су водиле од Бањалуке према Јајцу, Котор Вароши, Прњавору, Босанској Градишци и Приједору. Бањалука, уз Босански Нови и Босанску Градишку, била је једино упориште које до тада НОВ није успио ослободити. За окупатора, Бањалука је, поред географског и војно-политичког значаја, представљала заштиту плодног Лијевча поља на сјеверу и њемачких колонија које су биле настањене на том подручју. Као најповољнији тренутак за напад од стране Врховног штаба одређен је почетак 1944. године. Циљ операције, између осталог, био је да се допринесе разбијању 6. непријатељске офанзиве.¹¹⁷ План напада је разрадио Јосип Мажар Шоша а требало је да буде изведен од стране снага 5. крајишког корпуса, распоређених у 5 тактичких група.¹¹⁸ Приликом ове операције, извршена је највећа концентрација јединица НОВ те зиме у нападу на неко насељено мјесто: главнина 5. и дијелови 1. пролетерског корпуса – 9 бригада, 3 партизанска одреда и 2 дивизиона артиљерије. Укупно, то је било око 13.000 бораца против око 10.000 Нијемаца, домобрана, усташа и четника у граду и околини. Непријатељски гарнизон у Бањалуци био је најјачи у западној Босни.¹¹⁹ Напад је отпочео 31. децембра 1943. у 22 h, тако што су дијелови 5. козарачке ударне бригаде напали њемачко-усташко упориште у Трапистима а јединице из састава прве групе продрле су између поноћи и 1 час 1. јануара 1944. у сам центар града. Борбе у граду су трајале 1. и 2. јануара а исход битке је био ријешен доласком њемачког појачања из правца Прњавора, Босанске Градишке и Приједора. Штаб 5. корпуса је навече 2. јануара издао наређење свим јединицама да се током ноћи повуку из

¹¹⁴ Исто, 230-231.

¹¹⁵ Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1967, 126.

¹¹⁶ Branko Latas, „O organizaciji četništva na području Banje Luke 1941-1945 (u svjetlu dokumenata)“, *Banja Luka u novijoj istoriji (1878-1945)*, 693-697.

¹¹⁷ Dušan Lukač, *Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji*, 295-296.

¹¹⁸ Исто, 298-299.

¹¹⁹ Vojmir Kljaković, „Mjesto prve banjolučke operacije u planovima Vrhovnog štaba NOV i POJ“, *Banja Luka u novijoj istoriji (1878-1945)*, 668.

града. Усташе, Нијемци и четници су имали око 2.500 погинулих, рањених и заробљених током борби у граду и околини а јединице НОВ око 450 погинулих и несталих и око 420 рањених.¹²⁰

Од почетка 1944, Бањалуку су све чешће прелијетале велике формације савезничких бомбардера на путу према Мађарској и румунским нафтним изворима и постројењима. Дана 17. марта 1944. бомбардована је Ивањска на коју је изручено 18 тона бомби, 6. априла бомбардован је аеродром у Залужанима, 1. маја погођена и тешко оштећена „круговална постаја“ (радио станица) и бањалучки разглас. Из гарнизона у Бихаћу, Мркоњић Граду, Босанској Крупи, Јајцу и Србу 25. маја 1944. покренута је акција Реселспрунг (Rösselsprung), тзв. Седма непријатељска офанзива, на простор Виторога, Клековаче и западног Грмеча. Предстојећа савезничка бомбардовања Бањалуке и других локација у Босанској Крајини била су у директној вези са овом офанзивом.¹²¹ Град је бомбардован 28. и 29. маја. Акција 29. маја је била највећа до тада, при чему је на град бачено око 500 бомби у размацама од 10 до 15 метара, слично систему тепих бомбардовања. Данак су узеле и бомбе за живе циљеве. Циљ напада је повезиван са наговјештајима доласка већих њемачких снага у град а био је извршен на захтјев снага НОВ. Према процјенама, погинуло је 200 а рањено 1.000 лица што је био мали број у односу на обим разарања јер су многи грађани напустили град након првог, јутарњег напада. Нови напад је уследио 31. маја готово на идентичан начин.¹²² Два најснажнија савезничка удара на Бањалуку током рата (29. и 31. мај 1944) су узроковала су уништење око 60% зграда у граду и велики број цивилних жртава при чему су војни циљеви претрпјели релативно малу штету.¹²³

Бањалуку су савезници бомбардовали и током наредних мјесеци а септембарска бомбардовања 1944. су била у вези са новим покушајем ослобођења града од стране 5. корпуса (Друга бањалучка операција). Партизанске снаге су 19. септембра тражиле ваздушну подршку а сутрадан је отпочео одсудни напад који је око 16 h окончан заузимањем Банске палате, Банских двора и Хипотекарне банке. Ваздушна подршка је затражена и 25. септембра. Град је био готово потпуно уништен а циљ бомбардовања, сламање отпора из тврђаве Кастел, у коме је учествовала и ескадрила 5. корпуса, није извршен.¹²⁴ Град је бомбардован од стране савезника и 1945, посљедњи пут 9. фебруара. Посљедње бомбардовање Бањалуке извршено је 16. марта 1945. од стране партизанске авијације.¹²⁵

Други напад или Друга бањалучка операција била је планирана од стране штаба 5. корпуса а по одобрењу Врховног штаба за септембар 1944. године. Усташе и Нијемци, очекујући напад током прољећа и љета, за одбрану града и ближе периферије формирали су двије одбрамбене линије са низом добро утврђених отпорних тачака. То је подразумијевало жичане препреке и минска поља док је у самом центру града био изграђен систем одбране у рејону тврђих зграда – хотела „Босна“, Хипотекарне банке, Жупаније (Банска управа) и Поглавниковог двора (Бански двор). Пред напад, било је ангажовано око 10.000 војника који су се налазили под командом штаба 69. њемачке дивизије, којом је командовао генерал мајор фон Девиц. Штаб 5. корпуса за напад је прикупио око 11.000 бораца.¹²⁶ Битка за Бањалуку отпочела је ликвидацијом усташког упоришта у Ивањској 15. септембра. У зору, 19. септембра, партизанске бригаде су већ биле у центру града а након два дана борбе, цијели град је био ослобођен изузев тврђаве Кастел у којој се налазило око 140 усташа и око 65 Нијемаца. Истовремено је тежиште битке било пренесено на правац према Босанској Градишци а напади на тврђаву, потпомогнути бомбардовањем партизанске и савезничке авијације, нису давали резултате. Формирана је команда града на челу са Славком

¹²⁰ Душан Лукач, *Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji*, 305-319.

¹²¹ Зоран Мачкић, „Ваздушна бомбардовања Бањалуке у Другом свјетском рату 1941-1945“, 260-263.

¹²² Исто, 264-268.

¹²³ Исто, 306.

¹²⁴ Исто, 288-299, 307.

¹²⁵ Исто, 300-302.

¹²⁶ Исто, 339-341.

Комарицом и Ником Јуринчићем а дјелатност је развио и Народноослободилачки одбор. Штаб 69. њемачке дивизије, на подручју Дервенте је формирао групу „Рудно“, која ја садржала и припаднике СС „Ханцар“ дивизије као и усташке јединице. Ова група је стављена у покрет 25. септембра а два дана касније, од Средње Тополе је кренула група „Панвиц“. Двије групе су се састале и 28. септембра ушле у Бањалуку и деблокирале усташко-њемачку посаду у Кастелу. По наређењу штаба 5. корпуса, раније је извршена евакуација града. Овога пута јединице НОВ су имале мање губитке него приликом првог напада на град. Погинуло је 219 бораца и официра, 440 их је било рањено и 47 несталих. Усташе и Нијемци су имали око 2.000 мртвих, око 1.000 рањених и 3.360 заробљених. Јединице 5. корпуса су стекле огроман ратни плијен а неколико усташких и домобранских јединица и штабова били су потпуно уништени.¹²⁷

Након пробоја Сремског фронта, јединице НОВ продирале су кроз Славонију и на тај начин угрожавале везу Бањалуке, преко Босанске Градишке, са Загребом. С обзиром на реалну могућност потпуног опкољавања, до кога би дошло прекидом ове везе, усташки гарнизон није имао у виду било какву озбиљнију одбрану града. Усташе су 20. априла добиле информацију о прикупљању јединица НОВ на прилазима граду и у ноћи, 21/22. априла, повукле се према Босанској Градишци. Дијелови 10. крајишке ударне дивизије ушли су без борбе у Бањалуку 22. априла 1945. године. Преко половине грађевина у граду је било срушено на крају рата а преживјеле становнике су углавном чинили жене и дјеца. У вријеме ослобођења, у јединицама НОВ налазила су се 2.272 Бањалучана. По ослобођењу, у град се вратило 5.000-6.000 становника који су раније избјегли на ослобођену територију.¹²⁸ Према подацима и прорачунима за 19 општина Босанске Крајине, стварни људски губици у Другом свјетском рату се могу процијенити до 23% претпостављеног становништва из 1941. године. Према ревидираним резултатима пописа из 1964. године, национални састав жртава Босанске Крајине је изгледао овако: Срби 92, 88%, Хрвати 1, 22%, муслимани 4, 09%, Јевреји 0, 53%, Роми 0, 84% и остали 0, 44%. Број евидентираних жртава са овог подручја чинио је готово једну четвртину укупног броја евидентираних жртава у НДХ.¹²⁹ Од око 480 Јевреја који су живјели у Бањалуци у међуратном периоду, рат је преживјело 150 (37, 8%), што је био висок проценат у односу на друге јеврејске општине. Ту се радило махом о оним Јеврејима које рат није затекао у самом граду. Око 50 бањалучких Јевреја узело је учешће у НОП-у.¹³⁰ Највећи број жртава у Бањалуци проузроковала је геноцидна политика НДХ према српском народу. Бањалука је, према границама из 1964 и као општина рођења, имала 4.533 жртве рата. Од тога Срба 3.631 (80, 10%), Хрвата 248 (5, 47%), муслимана 313 (6, 90%), Јевреја 288 (6, 35%), Рома 5 (0, 11%) и осталих 48 (1, 06%). Цивилних жртава је било 3.625 (79, 97%) а војних 908 (20, 3%). Дјеце до 14 година старости међу жртвама је било 1.043 од чега српске 968 (95, 22%).¹³¹

1. 5. У другој југословенској држави

Први мјесеци живота у новим политичким околностима били су обиљежени обрачунима са остацима поражених четничких и усташких формација надомак самог града. Поред ОЗН-е и КНОЈ-а, у обрачуну са њима учествовали су и посебни одреди Бањалучана,

¹²⁷ Исто, 344-358.

¹²⁸ Исто, 362-363.

¹²⁹ Јован Мирковић, „Жртве рата 1941-1945. рођене на подручју Босанске Крајине према попису из 1964. године и до сада извршеној ревизији пописа, с посебним освртом на страдање деце“, *Јасеновац; пета међународна конференција о систему концентрационих логора и стратишта хрватске државе за истребљење Срба, Јевреја и Рома у Другом светском рату, Бања Лука, 24. и 25. мај 2011. године. Зборник радова*, Козарска Дубица: ЈУ СП Доња Градина и Бања Лука: Удружење Јасеновац-Доња Градина, 2011, 30.

¹³⁰ Јаков Данон, Верика М. Стојић, *Мемоари на холокауст Јевреја Крајине*, Ванја Лука: Јеврејска општина Ванја Лука 2010, 81-85.

¹³¹ Јован Мирковић, „Жртве рата 1941-1945. са подручја Козаре“, *Злочини геноцида Независне Државе Хрватске на Козари и Поткозарју у Другом свјетском рату. Први округли сто, Мраковица-Козара, 19. мај 2012. године*, Бања Лука: Удружење „Јасеновац-Доња Градина“, 2014, 27, 32-33, 45.

чланова Партије и СКОЈ-а. Прва посјета Бањалуци Јосипа Броза Тита, 5. новембра 1945, требало је да учврсти револуционарне тековине и најави вријеме обнове. Са балкона зграде касније Скупштине општине Бањалука, Броз је поручио: „Дошли смо у Крајину са пет бригада, а у вријеме четврте офанзиве отишли смо са пет дивизија“.¹³²

Нова, револуционарна власт у Бањалуци спроводила је политичку активност након 1945, као и у цијелој земљи, кроз друштвено-политичке организације КПЈ/СКЈ: Народни фронт односно Социјалистички савез радног народа, Савез синдиката, СКОЈ односно Савез социјалистичке омладине, Савез бораца, Антифашистички фронт жена односно Конференцију за друштвену активност жена и др. Партија је управљала готово свим областима живота и рада преко својих основних организација које су биле подређене Општинском комитету. Предсједници Градског народног одбора а од 1963. Скупштине општине Бањалука, били су: Хасанбег Џинић (1945-1947), Дервиш Дедо Газић (1947-1952), Васо Трикић (1952), Момир Капор (1952-1955), Слободан Ерцег (1955-1957), Исмет Хаџимујагић (1957-1958), Војин Митров (1958-1963), Милорад Поповић (1963-1967), Живко Бабић (1967-1971), Цавид Гунић (в. д. 1971), Сеид Маглајлија (1971-1977), Живко Радишић (1977-1982), Маринко Банушић (1982-1983), Омер Вишић (1983-1985), Душан Гламочак (1985-1986), Милан Станивуковић (1986-1987), Миле Газић (1987-1989), Стипо Бенко (в. д. 1989), Зекија Хазнадар (1989-1990) и Предраг Радић (1990-1996).¹³³

Прво послеријатно вријеме је доживљавано је као вријеме ентузијазма, „вријеме ударника и заноса“, посвећеног обнови и изградњи. Приврженост новом политичком поретку и „социјалистичком путу“ изградње, грађани Бањалуке и околине манифестовали су кроз организовање масовне радне акције под називом „Ударни дан за домовину“ која је одржавана крајем априла, уочи прославе Првог маја.¹³⁴ Бањалучка омладина је учествовала у обнови кроз бројне омладинске радне акције. У градњи пруге Брчко-Бановићи 1946. године, учествовало је 3.775 младића и дјевојака из Бањалуке, сврстаних у 8 бригада и 4 чете. Приликом градње пруге Шамац-Сарајево 1947, учествовало је 4.890 Бањалучана, сврстаних у 19 бригада. Истовремено, заједно са фронтовским бригадама својих суграђана, радили су на уређењу града, у тзв. локалним радним акцијама. Бањалучке бригаде су 1947. учествовале и на републичкој акцији Бук-Маоча подно Коњуха. Радили су и у склопу свих наредних омладинских савезних акција: на Ауто-путу братство-јединство, Новом Београду, прузи Бањалука-Добој, у изградњи Зенице и Нове Горице, на ОРА „Сава“ итд.¹³⁵

Бањалука је након рата остала без православних храмова а на мјесту порушеног Саборног Храма Свете Тројице, нова власт је подигла споменик Палим борцима и тиме симболично најавила долазак новог времена.¹³⁶ Раскидање са вјерским традицијама и

¹³² Aleksandar Ravlić, *Banjaluka. Razdoblja i stoljeća*, Sarajevo: IRO „Veselin Masleša“, 1979, 229; Aleksandar Aco Ravlić, *Banjaluka, napori i radosti*, Institut za istoriju, Banjaluka: NIGRO „Glas“, 1985, 31.

¹³³ Pejo Čošković, Galib Šljivo, Đorđe Mikić, Milan Vukmanović, Vera Kržišnik-Bukić, *Banja Luka*, Banjaluka: Institut za istoriju Banjaluka, 1990, 123-124. *Енциклопедија Републике Српске 1, А-Б*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 2017, 233.

¹³⁴ О резултатима те радне акције 1947. на подручју бањалучког округа, извјештавано је на следећи начин: поорано је 8.256 дунума земље сиромашнима, засијано 5.987 дунума, усјечено 3.177 m³ грађе, извађено 5.909 m³ камена за путеве, извађено 149.000 комада цигле из рушевина, изграђено и поправљено 17.000 km цеста и 19.000 km сеоских путева, изграђено и поправљено 67 мостова, постављено 1.019 метара ограде, усјечено 370 телефонских стубова. Љиљана Радошевић, „Бањалучке првомајске прославе 1945-1970“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, бр. 1, год. 1, 2009, 417.

¹³⁵ Као показатељ послеријатног ентузијазма, истичу се подаци да су фронтовци Бањалуке дали у 1949. години 267.389 добровољних радних сати у вриједности од 4 милиона динара, стручне бригаде пружиле помоћ сеоском становништву у трајању од 1.200 сати а бањалучка културно-умјетничка друштва на сеоском подручју дала 85 приредби. Резултати на „идеолошко-васпитном плану“ те године су били: 77 политичких предавања, 66 литерарних вечери, 402 политичке информације, 34 курса из идеолошког васпитања и 32 марксистичка кружока. Aleksandar Aco Ravlić, *Banjaluka, napori i radosti*, 32-33.

¹³⁶ Драган Шућур, „Црквиште Саборног храма у Бањалуци“, у: *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, бр. 2, год. 2, 2010, 340-341.

„дубоко укоријењеним конзервативним схватањима“, изражавало се и кроз „битку“ за скидање фереце, која је ипак добијена „захваљујући ангажовању напредних Муслиманки и Муслимана“. Бањалучани су примили на прво зимовање у слободи око 3.000 дјечака и дјевојчица, ратне сирочади, са Козаре, Грмеча, из Фоче, Вишеграда и других мјеста. Првог дана рада Петог конгреса КПЈ, преко 10.000 грађана Бањалуке се одазвало на радне акције и тиме манифестовало „своју оданост Титу и ЦК КПЈ“ у вријеме тешких оптужби које су стизале из земаља „народне демократије“. Једна од најзначајнијих манифестација колективног историјског саморазумијевања Бањалуке и Босанске Крајине била је прослава десетогодишњице оснивања 10 крајишких бригада, 1952. године. Том приликом, на главном митингу у центру града, забиљежено је присуство преко 100.000 Бањалучана и Крајишника.¹³⁷

Према Закону о територијалној подјели Босне и Херцеговине на округе, срезове и подручја мјесних народних одбора из 1945, територија Републике је била подијељена на 7 округа: бањалучки, бихаћки, добојски, херцеговачки, сарајевски, травнички и тузлански а град Сарајево издвојен у посебно подручје народне власти, у рангу окружног одбора. Бањалука је имала статус града (уз Бихаћ, Мостар, Зеницу, Травник, Тузлу, Бијељину и Брчко) и била је сједиште бањалучког округа и бањалучког среза. Према Закону о административно-територијалној подјели НР Босне и Херцеговине из 1947, територија Републике је била подијељена на четири округа: бањалучки, мостарски, сарајевски и тузлански а укинута су окружни народни одбори. Бањалука је имала статус „град ван састава среза“ и била је сједиште бањалучког округа и бањалучког среза. Године 1950. Бањалука је, са истим статусом, била обласно и среско средиште. Тада је у саставу бањалучке области било 20 срезова а у саставу бањалучког среза 24 насељена мјеста која су била подручја мјесних народних одбора. Током 1951. и 1952. дошло је до укидања области а цјелокупна територија је била подијељена на срезове, градове и општине. Од укупно 5 градова (Сарајево, Бањалука, Мостар, Тузла и Зеница) једино је у Сарајеву било додатних општина. Реорганизацијом 1955. године, формирана је општина Бањалука која је, поред града, обухватала још 34 насељена мјеста и била општинско и среско средиште. У територијалном погледу, општина је незнатно увећана 1958. и 1960. године. Општина Добрња је расформирана 1960. године и њено подручје дијелом припојено општини Бањалука. До крупнијих промјена је дошло 1962. године на основу Закона о измјенама и допунама Закона о подручјима срезова и општина у НР БиХ. Тада су бањалучкој општини припојене територије расформираних општина Крупа на Врбасу, Бронзани Мајдан и Ивањска чиме је њена територија увећана више него четвороструко. Подручје општине је обухватало 62 насељена мјеста на површини од 1.232 km² са 131.681 становником. Бањалука је и даље остала среско средиште за 21 крајишку општину све до Уставног закона о укидању срезова из 1966. године. Територија општине се није мијењала до краја југословенске државе.¹³⁸ На подручју општине Бањалука 1965. је формирано првих 18 мјесних заједница а њихов број се

¹³⁷ Aleksandar Ravlić, *Banjaluka. Razdoblja i stoljeća*, 218-219; Aleksandar Aco Ravlić, *Banjaluka, naponi i radosti*, 33.

¹³⁸ Бањалучки округ је 1945. године обухватао 13 срезова: бањалучки, босанскоградски, босанскодубички, которварошки, босансконовски, лакташки, кључки, мркоњићки, пискавички, приједорски, сански, прњаворски и србачки. Бањалучки срез је 1945. године обухватао подручја сљедећих мјесних народних одбора: Агино Село, Бастаси, Бочац, Буцак, Добрња, Драгочај, Дракулић, Голеша, Јошавка, Јунгехациселим, Кола, Крмине, Крупа на Врбасу, Муслимански Челинац, Павловац, Пресначе, Пријечани, Рамићи, Слатина Горња, Рекавица, Стричићи, Вилуси, Врбања и Залужани. Архива Градске управе Града Бањалука, Скупштина општине Бањалука, кутија-1755, 43. и 44. *sjednica Izvršnog odbora 1983, SO BL, Komisija za samoupravnu transformaciju opštine Banja Luka, Elaborat o samoupravnoj teritorijalnoj transformaciji opštine Banja Luka, april 1983. godine, 8-9; Архив Републике Српске, Општински комитет СК Бањалука, Centar za marksističko obrazovanje i političke studije „Veselin Masleša“ Banjaluka, Elaborat o potrebi i mogućnostima formiranja opštine Bronzani Majdan, Banjaluka aprila 1987. godine, 3-4; Vera Katz, *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945-1953*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2011, 130-137, 143-144, 153-154.*

повећао након доношења Устава 1974. године на 45. Године 1986. број мјесних заједница је износио 57 од чега 27 на градском и 30 на сеоском подручју.¹³⁹

Табела 1: Територијално увећавање града/општине Бањалука 1951-1962. године

	Година	Површина у km ²	Број становника
Град Бањалука	1951.	59	38.135
Општина Бањалука	1957.	240	55.649
Општина Бањалука	1960.	276	58.155
Општина Бањалука	1961.	278	76.437
Општина Бањалука	1962.	1.232	131.681

Једно од главних обиљежја послеријатног периода била је демографска експлозија која је за кратко вријеме довела до вишеструког увећања градског становништва. Подручје града и његове „функције“ убрзано су се шириле на околно подручје које је увођењем комуналног система 1955. године обухваћено општином Бањалука као основном административно-територијалном јединицом. Према попису из 1948, градско подручје Бањалуке је имало 31.223 становника. По националној припадности, изјаснили су се на сљедећи начин: Срби – 10.861, Хрвати – 8.662, „Неопредјелени“ (углавном муслиманско становништво) – 9.951, Словенци – 577, Црногорци – 91 и Македонци – 37. Према наредном попису из 1953, на градској територији је живјело 37.770 становника а према попису из 1961, 50.650 становника. Просјечан годишњи природни прираштај током 1953-1961. износио је 865 а просјечан годишњи миграциони салдо за исто раздобље 916 нових становника. Национални састав становништва према попису из 1961. изгледао је овако: Срби – 22.883 (општина: 80.621), Хрвати – 12.072 (32.137), муслимани односно неопредјелени – 13.352 (16.128), Словенци – 666 (861), Црногорци – 515 (561), Македонци – 157 (160) и остали – 1.114 (1.213). У деценији до наредног пописа 1971, просјечан годишњи природни прираштај износио је 887 а просјечан миграциони салдо 1.547 становника.¹⁴⁰ Према другим подацима, укупан природни прираштај становништва у периоду 1961-1971. на подручју општине Бањалука је износио 20.020 а на подручју града 13.797. У исто вријеме, механички прилив становништва на подручју општине је износио 7.035 а у граду 17.640 становника.¹⁴¹

Уже урбано подручје Бањалуке 1967. године обухватало је површину од 12.391 ha.¹⁴² За двије деценије у новој држави, скоро је удвостручена дужина бањалучких улица, са 64.492 m на 110.000 m. Асфалтне површине су у истом периоду повећане са 48.000 m² на 226.726 m². У 1965. години, 15.900 домаћинстава је користило електричну расвјету, што је било 3 пута више него у години ослобођења. Број уличних свјетилки је истовремено порастао са 150 на 1.501. Водоводна мрежа се до 1965. протегла за 40.000 m а канализациона мрежа за 11 km. Потрошња воде се повећала са 504.000 m³ у 1939. на 3.339.000 m³ у 1964. години. У периоду 1956-1965, дужина градских дрвореда је порасла са 20 km на 43 km.¹⁴³ Бањалука је 1945. године имала свега 7.530 станова са површином од 234.796 m². Године 1950, на 6.148 стамбених јединица просјечне величине 50 m², долазило је 8.618 домаћинстава. То значи да је, у просјеку, на једно домаћинство долазило 35 m² док је по становнику долазило просјечно 8, 5 m² стамбеног простора. Фонд за кредитирање стамбене изградње Народног одбора

¹³⁹ АРС, ОК СК БЛ, Centar za marksističko obrazovanje i političke studije „Veselin Masleša“ Banjaluka, Elaborat o potrebi i mogućnostima formiranja opštine Bronzani Majdan, Banjaluka aprila 1987. godine, 5.

¹⁴⁰ Pejo Ćošković i dr, nav. djelo, 124.

¹⁴¹ АГУГБЛ, СО БЛ, к-1755 43. и 44. sjednica Izvršnog odbora 1983, SO BL, Komisija za samoupravnu transformaciju opštine Banja Luka, Elaborat o samoupravnoj teritorijalnoj transformaciji opštine Banja Luka, april 1983. godine, 17.

¹⁴² Pejo Ćošković i dr, nav. djelo, 124.

¹⁴³ Aleksandar Aco Ravlić, *Banjaluka, napori i radosti*, 34-35.

Општине Бањалука основан је 1956. а наредне године је уведен допринос за стамбену изградњу. Изградњом нових стамбених блокова у овом периоду, градско језгро је добило нови визуелни идентитет чије су основне контуре остале трајно обиљежје Бањалуке, чак и након интензивне обнове и изградње до које је дошло послје земљотреса из 1969. године. Укупно је за првих 20 година живота у новој држави, у Бањалуци изграђено 5.656 станова са површином од преко 338.000 m². Само 1964. године изграђено је 763 стана. Тако су настала нова насеља: Мејдан 1 и 2, Ханиште, Чаире. Са 1958. годином је почела изградња низа стамбених зграда на до тада запостављеној десној обали Врбаса, према брду Старчевици. Ријека Црквена је засвођена 60-их година, чиме је град добио своју најпространију улицу – Булевар револуције.¹⁴⁴

У вријеме Првог петогодишњег плана (1947-1951), у Бањалуци је основано око 30 нових, државних, предузећа. Међу њима су најважнија била фабрика електромеханике „Руди Чајавец“, Грађевинско предузеће „Крајина“, Фабрика воћних сокова и конзерви „Витаминка“, Новинско-издавачко предузеће „Глас“, Творница обуће „Босна“, Електрично предузеће Бањалука и Аутосаобраћајно предузеће „Аутопревоз“ а обновљена је и дрвна индустрија кроз ПДИ „Врбас“. Након прокламовања радничког и друштвеног самоуправљања, основана су предузећа „Инцел“, „Космос“, „Универзал“, „Први мај“ и др.¹⁴⁵ Обновљена је и Ливница „Јелшинград“ која је запослила више стотина радника и прерасла у велику фабрику. Индустрија, као грана у коју је највише улагано након рата, већ након двије деценије је учествовала са 57% у укупној структури бањалучке привреде. Друга најзначајнија привредна грана је била пољопривреда са посебним нагласком на друштвени сектор ове дјелатности. Међутим, о недовољној развијености пољопривреде говори податак да је од укупног општинског пољопривредног земљишта које је 1964. обухватало око 53.500 ha, више од 13.500 ha остало незасијано. У занатству и трговини је успостављен општедруштвени сектор. Основана су занатска предузећа „1. мај“, „29. новембар“, „22. децембар“, „Слога“, „Елмонт“, „Квалитет“, „Пољоремонт“, „Нова радиност“ и др. Након забране највећег дијела приватне трговине, дошло је до изградње државне трговинске мреже која је средином 60-их запошљавала више од 2.000 радника. У питању су била трговинска предузећа „Нама“, „Зема“ и још десетак.¹⁴⁶ За развој туризма и угоститељства, од значаја је била модернизација најстаријег хотела „Босна“ као и изградња мотела у Горњем Шехеру и на Шехитлуцима и планинарског дома на Шибовима. Изграђени су хотели „Славија“ и „Чајавец“, ресторан са самопослуживањем и више ресторана друштвене исхране у предузећима.¹⁴⁷

Велики прилив становништва далеко је превазилазио привредне и све друге могућности града, што је било изражено већ почетком 60-их година да би посебно дошло до изражаја након земљотреса. На подручју општине 1961. године, од 28.965 домаћинстава, у граду је живјело 14.864. Пољопривредом се бавило 7.401, 5.768 тзв. мјешовитом и 15.796 непољопривредном дјелатношћу. Проблем немогућности апсорбовања великог броја становништва од стране бањалучке општине био је условљен одсуством „политике полицентричног регионалног развоја“ који је довео до тога да је међу десет општина регије, чак девет (све осим Бањалуке) у цјелокупном раздобљу 1953-1971. биљежило негативан миграциони салдо. Бањалука је вршила улогу регионалног центра не само у виду административно-управне, политичке и судске инстанце већ и у областима здравства,

¹⁴⁴ Aleksandar Ravlić, *Banjaluka. Razdoblja i stoljeća*, 219; Владан Вуклиш, „Бањалука, историја између катастрофа“, *Земљотрес у Бањалуци 1969: солидарност, обнова и изградња. Каталог изложбе/Earthquake in Banjaluka 1969: solidarity, recovery and development. Exhibition catalog*, Бањалука: Архив Републике Српске, Музеј савремене умјетности Републике Српске и Удружење архивских радника Републике Српске, 2019, 36-38; Pejo Ćošković i dr, nav. djelo, 122-123.

¹⁴⁵ Владан Вуклиш, нав. djelo, 31; Pejo Ćošković i dr, nav. djelo, 122-123.

¹⁴⁶ Pejo Ćošković i dr, nav. djelo, 127-128.

¹⁴⁷ Aleksandar Ravlić, *Banjaluka. Razdoblja i stoljeća*, 219.

просвјете и културе. Бањалучка привреда је 1956. запошљавала 13.625 а 1964. 19.705. радника. Процијењено је да се 1961. однос активног становништва према издржаваном кретао у омјеру 1:1, 2. Највећи број општинског активног становништва те године радио је у пољопривреди (26.701) и индустрији (6.556).¹⁴⁸ До 1965, број индустријских предузећа је порастао на 18 а осталих на 84.¹⁴⁹

Према попису из 1948, у граду Бањалуци, од 31.223 становника, основну школу је имало 10.268, нижу средњу 5.371, вишу средњу 2.146 а факултетску или вишу школу 321 особа. У исто вријеме на подручју среза, од 89.248 становника, 15.946 је имало основну, 645 нижу средњу, 143 вишу средњу и 12 факултетску или вишу школску спрему.¹⁵⁰ Развој школства се након рата одвијао у оквиру тростепеног система: основне четвороразредне школе, ниже реалне гимназије и њима равне занатске школе те средње школе. У Бањалуци су основане Нижа мјешовита реална гимназија и посебно Мушка и Женска реална гимназија. Поред ових нижих средњих школа, основана је Занатска школа. Са радом су почеле средње школе: Гимназија, Учитељска школа, Средња пољопривредна школа, Трговачка академија и Средња техничка школа. Популарна је била и тзв. Партизанска гимназија. Уз средње и основне школе формирана су бројна вечерња одјељења као и на стотине аналфабетских течајева у граду и селима за описмењавање одраслих. Поред кадровских проблема, све до пред крај 50-их година били су присутни и проблеми у виду непотпуног обухвата све дорасле дјеце школским системом. У јесен 1950. године Министарство просвјете Босне и Херцеговине је основало Вишу педагошку школу. Тако је Бањалука добила прву вишу школу која је 1969. године промијенила назив у Педагошка академија.¹⁵¹

Све до 1960. године, Виша педагошка школа је била једина виша школа у Бањалуци и Босанској Крајини. Те године, основане су Виша економско-комерцијална школа и Виша пољопривредна школа која је укинута 1973. године. Одлуком Народног одбора среза Бањалука у јесен 1961, основан је Технички факултет. Првобитна намјена првог крајишког факултета је била да образује кадрове за дрвну индустрију а посебно хемијску прераду дрвета али убрзо је отворено и одјељење за електронску и електро-индустрију.¹⁵² На градском подручју, за двије деценије након рата, подигнуто је 9 школских зграда. У то вријеме, у граду је радило укупно 16 осмогодишњих школа са преко 400 одјељења, близу 200 учионица, око 15.000 ученика и 500 просвјетних радника. На ширем подручју општине, било је укупно 82 основне школе са преко 300 учионица и близу 26.000 ученика. Гимназију и седам средњих стручних школа тада је похађало око 8.000 ученика.¹⁵³ У тренутку када се десио земљотрес, бањалучко школство је било смјештено у 103 објекта укупне површине 85.849 m². Од тога су основне школе располагале са 85 објеката површине 48.519 m² и 349 учионица (26.322 ученика, 977 просвјетних радника). Средње школе су имале 13 објеката са 28.314 m² и 162 учионице (8.828 ученика, 398 просвјетних радника). Више и високе школе су биле смјештене у 5 објеката површине 9.020 m² са 56 учионица и већих кабинета (2.310 студената, 66 наставника и асистената). Ћачки и студентски дом су имали капацитет 1.131 лежај а у три дјечија вртића је било 335 дјеце.¹⁵⁴

Бањалука је била други здравствени центар у Републици који је још прије земљотреса пружао медицинске услуге за више од милион становника. Уз Општу болницу, те услуге су пружали Дом здравља, Дјечија болница, Болница за микотична обољења, Завод за медицинску рехабилитацију и шест здравствених станица. Поменуто установе су располагале

¹⁴⁸ Pejo Ćošković i dr, nav. djelo, 125-126.

¹⁴⁹ Aleksandar Aco Ravlić, *Banjaluka, napori i radosti*, 34.

¹⁵⁰ Pejo Ćošković i dr, nav. djelo, 137-138.

¹⁵¹ Rajko Kuzmanović, *Banjalučko školstvo u zemljotresu (Prilog istoriji školstva)*, Banja Luka: „Glas“, 1986, 16-17.

¹⁵² Исто, 18.

¹⁵³ Pejo Ćošković i dr, nav. djelo, 138.

¹⁵⁴ Rajko Kuzmanović, nav. djelo, 20-21.

са више од 1.200 постеља, имале су више од 130 љекара и око 600 других медицинских кадрова. Осим тога, развијала се и област социјалне заштите. Брига је показивана према ратним сирочадима у оквиру 6 домова за више од 3.000 дјеце, ратним војним инвалидима за које је основан Ивалидски дом као и Дјечији дом за дјецу лишену родитељског старања. Показивана је и брига о збрињавању и рехабилитацији дјеце и омладине ометене у развоју. Основан је Дом за смјештај старих и изнемоглих као и Центар за социјални рад. Средином 60-их, око 500 дјеце предшколског узраста је било смјештено у јаслицама и обдаништима што је био израз нових потреба услед све већег процента запослености жена и мајки.¹⁵⁵

Године 1946. почела је да ради Библиотека „Петар Кочић“ а 1955. отворен је и Дом културе. Народно позориште је нпр. 1964. извело 245 представа којима је присуствовало око 85.000 грађана. Током 50-их година дјеловало је и Дјечије позориште. Важни центри културне дјелатности били су Музеј Босанске Крајине и Архив Босанске Крајине као и Дом ЈНА. Највећи број посјетилаца биљежили су бањалучки биоскопи чије је пројекције само у 1964. години гледало више од 750.000 људи. Међу аматерским културно-умјетничким друштвима, посебно су се издвајали „Васо Пелагић“ и „Веселин Маслеша“. Такмичарски спорт је 1965. био обухваћен са 35 организација и клубова са више од 7.000 чланова.¹⁵⁶ Пробно извођење телевизијског програма у Бањалуци било је 24. априла 1957. а децембра 1958. на Козари је пуштена у рад прва релејна телевизијска станица у Босни и Херцеговини. Број телевизијских пријемника у Бањалуци 1960. године износио је око 60 а до јуна 1962. њихов број се повећао на 443.¹⁵⁷ У 1964. години, био је 1.871 тв пријемник, од чега на селу само 45. Истовремено, број радио пријемника је износио 12.000 од чега на селу 1.235. Градски аутобуски саобраћај је уведен 1953. године док је експанзија аутомобилског саобраћаја наступила у другој половини 60-их. У 1963. години, број аутомобила у граду је износио 645 а у години земљотреса 4.562. Тако је Бањалука изгубила обиљежје јаког бицикличког центра које је деценијама носила, заједно са Марибором и Суботицом.¹⁵⁸

¹⁵⁵ Рејо Џошковић и др, нав. djelo, 138.

¹⁵⁶ Рејо Џошковић и др, нав. djelo, 139.

¹⁵⁷ Дејан Вујанић, *Филмска култура у Бањалуци и Босанској Крајини 1953-1969*, Бањалука: Бесједа, 2011, 52.

¹⁵⁸ Aleksandar Aco Ravlić, *Banjaluka, napori i radosti*, 36.

II ЗЕМЉОТРЕС У БАЊАЛУЦИ И БОСАНСКОЈ КРАЈИНИ 1969. ГОДИНЕ

2. 1. Шок: разорни потреси, људски и материјални губици

Подручје Босне и Херцеговине се налази сјевероисточно од активног компресионог геотектонског контакта (дуж обале Јадранског мора) између Јадранске масе и Динарида. Јадранска маса, као дио Африке, утиснута је између Апенина и Динарида дуж колизионо-компресионих расједа који су неотектонски активни у јадранском приобаљу. Земљотреси који се јављају у Динаридима су настали ослобађањем енергије изазване подвлачењем (субдукцијом) Афричке плоче под Европску.¹⁵⁹ Градско подручје Бањалуке обухвата бањалучку котлину са ободним дијеловима. Сама котлина представља савремену тектонску депресију, која је настала спуштањем централног и неравномијерног издизања ободних дијелова. Одликује се дубоким раседним дијеловима које су морфолошки добро изражене у рељефу. Ове раседне зоне узрок су локалне сеизмичке активности, а нарочито раседне зоне у сјеверном и источном дијелу котлине – које тангирају градско подручје.¹⁶⁰ О сеизмичкој активности на простору Бањалуке и Босанске Крајине постоје значајни подаци у оквиру сеизмогеолошких изучавања од друге половине XIX вијека. Сеизмичка активност на подручју Босанске Крајине¹⁶¹, посматрана од средине XIX вијека, показала је да је у прошлости највећи земљотрес погодио ово подручје 1861. године, јачине 7° MCS са епицентром између Босанске Костајнице и Босанске Дубице. До краја XIX вијека, у околини Бањалуке су биљежени земљотреси 1866. и 1885. године. Записано је да је 20. маја 1888. „силан трус“ узнемирио Бањалучане. У околини Бањалуке земља се поново тресла 26. фебруара 1891. године. Јачи удар је забиљежен 27. марта 1897. и слабији 1899. године. У бањалучком и јајачком блоку сеизмичке активности слабијег интензитета су биљежене у периоду 1901-1907. У Бањалуци се осјетила серија потреса различите јачине у времену од 3. до 29. октобра 1935. године. Укупно их је било 11 а најјачи потреси, јачине 7° MCS су се осјетили 11. и 21. октобра.¹⁶² На ширем бањалучком подручју од 1901. до 1969. године утврђено је 74 епицентра јачине од 5° до 9° MCS. Најбројнији су били потреси петог степена јачине а максимална јачина од 9° MCS се односи на удар од 27. октобра 1969. Сви потреси на овом подручју су тектонског поријекла и најчешће су се јављали на дубини од 15 до 20 километара.¹⁶³ Према детаљнијим истраживањима, земљотреси у бањалучком сеизмогеном подручју се јављају у серијама. Прва серија је везана за земљотресе који су се догодили у периоду између 1885. и 1888. године. У оквиру те серије се догодио најјачи земљотрес у прошлости бањалучког подручја, 20. маја 1888. године у 10 часова и 30 минута. Интензитет овог земљотреса (φN 44, 9°; λE 16, 9°) у епицентру био је 7° MCS скале, магнитуда M = 5, 2. Радило се о најразорнијем земљотресу у ширем региону. Друга серија од укупно 7 земљотреса се догодила између 5. октобра и 12. децембра 1935. године. Најјачи земљотрес у оквиру ове серије догодио се 11. октобра а био је интензитета 7° MCS скале и магнитуде M = 5, 0. Трећа серија обухвата ударе од 26. октобра до 31. децембра 1969. године са најјачим потресом од 27. октобра интензитета у епицентру 9° MCS а магнитуде M = 6, 6. Четврта, уједно и посљедња серија разорних земљотреса на бањалучком подручју догодила се 13. августа 1981. године, интензитета 7 до 8° MCS скале и магнитуде M = 5, 4.¹⁶⁴

¹⁵⁹ Nazim Hrvatović, „Seizmotektonske karakteristike Bosne i Hercegovine“, *Сеизмологија и инжењерска сеизмологија*, Бањалука: Завод за изградњу, Независне новине, 2009, 102.

¹⁶⁰ Miroslav B. Stojković, „Seizmička mikrorejonzacija gradskog područja Banja Luke“, *Сеизмологија и инжењерска сеизмологија*, 346.

¹⁶¹ У документу је прецизирано да се ради о подручју ограниченом на сјеверу ријеком Савом, на западу ријеком Уном до Босанског Новог, на југозападу линијом Босански Нови – Јајце а на истоку и југоистоку крајевима око Јајца, Теслића и Дервенте.

¹⁶² АРС, Збирка о земљотресу у Бањалуци и Босанској Крајини 1969, кутија-2, архивска јединица-20, Seizmički izvještaji na krajiškom području prije zemljotresa 1969.

¹⁶³ Исто, 3.

¹⁶⁴ Drago Trkulja, nav. djelo, 41-43.

Разорни земљотреси погодили су широки простор Босанске Крајине 26. и 27. октобра и 31. децембра 1969. године. Док се јачина земљотреса од 26. октобра и 31. децембра кретала између 6 и 7° MCS, удар који се десио у понедељак, 27. октобра, у јутарњим часовима био је знатно јачи. Његова јачина на простору од око 9.000 km² износила је 7° MCS, на површини од 1.822 km² 8° MCS а на 68 km² 9° MCS. Утврђено је да је земљотрес погодио простор сљедећих 15 крајишких општина: Бањалука, Челинац, Лакташи, Босанска Градишка, Прњавор, Котор Варош, Мркоњић Град, Скендер Вакуф, Србац, Јајце, Кључ, Приједор, Сански Мост, Босанска Дубица и Босански Нови. Највећа оштећења су претрпјеле општине Бањалука, Челинац и Лакташи и дијелови сусједних општина.¹⁶⁵

Први потрес, јачине 7, 5° MCS, погодио је Бањалуку и Босанску Крајину пријатног недјељног поподнева, 26. октобра око 16 часова и 37 минута однијевши прву људску жртву, шестогодишњу дјевојчицу Сњежану (Васе) Тривуновић. У наредних мање од 20 минута улиједила су још два удара, јачине 5 и 4° MCS. У згради Скупштине општине Бањалука убрзо су почели да се окупљају политички функционери који су у сарадњи са предсједником СО Живком Бабићем предузели прве мјере у циљу прибављања информација о стању на терену и заштите становништва. Штаб за заштиту од елементарних непогода на поноћном састанку је донио одлуку о обустави наставе у школама а путем Радија Бањалука грађани су били упозорени да не одржавају јавне скупове и да се држе даље од својих станова. Удар од 9° MCS, тринаести по реду након првог, задесио је Бањалуку и Босанску Крајину у понедељак, 27. октобра око 9 часова и 11 минута.¹⁶⁶ Тек након тог удара се показало колики је значај имала одлука о одлагању наставе упркос томе што су школски објекти након првог потреса били још увијек у релативно добром стању. У јутарњој смјени у понедељак, у школским објектима би боравило око 10.000 ученика и може се само претпостављати колики би био број жртава. О могућој размјери трагедије довољно говори податак да је у најјачем удару више школских објеката било потпуно порушено.¹⁶⁷

Стручњаци Института за сеизмологију и земљотресно инжењерство из Скопља су се обрели у Бањалуци већ 28. октобра. Апарати ове станице су само у периоду од 2. до 24. новембра забиљежили 220 потреса што значи да се тло Бањалуке тресло у просјеку десет пута дневно у данима након катастрофалних удара. Задатак скопског института је био и израда микро-рејонске сеизмичке карте на основу дуготрајног посматрања понашања тла, без које се у будућности у Бањалуци не би смјело ништа градити.¹⁶⁸ Најјачи удар се осјетио на ужем бањалучком подручју, у насељима Врбања, Петрићевац и Трн. На ужем бањалучком епицентралном подручју је, према подацима исте установе, у периоду од 2. новембра 1969. до 29. јуна 1970. регистровано укупно 1.279 потреса.¹⁶⁹

Табела 2: Основни сеизмолошки параметри земљотреса од 26. и 27. октобра 1969. године¹⁷⁰

	26. октобар 1969.	27. октобар 1969.
Вријеме почетка	16 h 36 m 43 s	9 h 10 m 56, 3 s
Координате жаришта	44° 54 N', 17° 11' 15" E	44° 51 N', 17° 07' 13" E
Дубина жаришта	h = 10 – 16, 8 km	h = 25 km
Магнитуда	Mlh = 5, 6	Mlh = 6, 3
Класа енергије	K = 13	K = 15
Епицентрални интензитет	Io = VII	Io = VIII – IX

¹⁶⁵ Архив Југославије, Савезно извршно веће, Комисија за процену штете изазване земљотресом у Banja Luci и њеној околини, Извештај о процени штете изазване земљотресом у Banja Luci и њеној околини, Београд мај 1970. године, 1.

¹⁶⁶ АРС, ЗЗББК 1969, Хронологија догађаја 26-30. 10. 1969. год, 1-17; Владан Вуклиш, нав. djело, 43-44.

¹⁶⁷ Rajko Kuzmanović, нав. djело, 27-28.

¹⁶⁸ „Riječ-dvije o seizmološkoj stanici. Svaki čas – potres !“, Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda, br. 1286, god. XXVII, Banja Luka 26. novembar 1969. god, 2.

¹⁶⁹ АРС, ЗЗББК 1969, к-2, ај-20, Сеизмички извјештаји на крајишком подручју прије земљотреса 1969.

¹⁷⁰ Banjaluka: pet godina poslije zemljotresa, (urednik Besim Karabegović), Banjaluka: „Glas“, 1974, 33.

Оба најјача удара имала су епицентар у околини мјеста Јаблан у општини Лакташи.¹⁷¹ Анализа је указала на постојање једног крупног и сложеног локалног жаришта површине око 1.000 km² и дубине до 25 km. Поред основне уздужне зоне смијера СЗ–ЈИ, која прати долину ријеке Врбас, постоје и други правци. То су правци дуж ријеке Црквене и онај који почиње јужно од Челинца и иде у правцу Поткозарја. Епицентри земљотреса су концентрисани дуж главних ријечних праваца а ријеће у простору између њих. Дужина епицентралне зоне је износила око 50 km а ширина око 25 km. За крајишки земљотрес је била карактеристична појава двојног процеса ослобађања напона, односно раздвајање жаришта на два дијела. Лијеви (западни) дио жаришта је ишао до дубине од 25 km а десни (источни) до 8 km. Ова појава је уочена приликом изучавања земљотреса на Новом Зеланду из 1931. године. Она није била карактеристична за скопски земљотрес из 1963. године. Најјачи удари су настали на лијевом (западном) дијелу бањалучке зоне услед процеса који настаје дејством притиска стијена.¹⁷² Ток сеизмичке активности бањалучког жаришта, које је било побуђено земљотресима 26. и 27. октобра, показао је да се највећи дио акумулиране енергије ослободио преко накнадних земљотреса, афтершокова, у времену од 400 дана. Након тог времена наступило је стање нормалног сеизмичког режима бањалучке жаришне зоне.¹⁷³ Највећа концентрација епицентра земљотреса налазила се у подручју између сеизмолошких станица Челинац и Поткозарје. У том подручју је било мјесто почетка главног земљотреса.¹⁷⁴ Велике пукотине, метрима дубоке а километрима дугачке, простирале су се из правца Козаре према Бањалуци. На подручју општине Лакташи, у бањи Слатина појавиле су се километарске пукотине и доста нових извора.¹⁷⁵

На подручју захваћеним земљотресом живјело је преко 750.000 становника у 803 насељена мјеста. Материјална штета је утврђена у 701 насељеном мјесту а у подручјима јачег интензитета било је и људских губитака. Живот је изгубило укупно 15 грађана а преко 1.250 је било теже или лакше повријеђено. Према подацима које преноси Александар Равлић, животе је изгубило 19 људи од којих су неки умрли од срчане капи. Оштећено је или порушено преко 86.000 станова са близу 3, 7 милиона m² стамбене површине. Од тога, преко 8.000 станова је било срушено или предвиђено за рушење због немогућности поправке. Преко 18.000 станова је било теже оштећено а за 60.000 је процијењено да се могу поправити без великих санационих радова.¹⁷⁶ Од укупног броја станова захваћених земљотресом, порушено је 9%.¹⁷⁷ У области школства, 566 објеката површине преко 200 m² је порушено или оштећено а 83 школе са преко 32.000 m² су срушене или предвиђене за рушење. У области здравства, уништено је или оштећено 133 објекта са око 70.000 m² површине. Међу потпуно уништене објекте спадао је и Медицински центар у Бањалуци, највећа здравствена установа у Босанској Крајини са око 1.300 болничких лежајева. Уништена су или оштећена 152 објекта са близу 65.000 m² површине у области јавне управе. Укупно 146 објеката са преко 38.000 m² је уништено или оштећено у области културе. У укупно 224 радне организације утврђене су директне штете од земљотреса а, поред тога, многобројне радне организације билежале су губитке услед смањене или обустављене производње. Тешка оштећења је претрпио највећи крајишки производни капацитет, Фабрика целулозе и вискозе „Инцел“ у Бањалуци. На подручју Бањалуке, били су погођени и Дрвно-индустријски комбинат „Врбас“, Предузеће за прераду воћа и поврћа „Витаминка“, Фабрика дувана,

¹⁷¹ „Slika trusnog područja“, *Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda*, broj 1302, god. XXVIII, Banja Luka 10. januar 1970. god, 8.

¹⁷² Drago Trkulja, nav. djelo, 118-121.

¹⁷³ Исто, 127.

¹⁷⁴ Исто, 135.

¹⁷⁵ „Laktaši. Velike pukotine u zemlji“, *Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda*, br. 1284, god. XXVII, Banja Luka 22. novembar 1969. god, 2.

¹⁷⁶ АЈ, СИВ, Комисија за процену штете изазване земљотресом у Бања Луци и њеној околини, Извештај о процени штете изазване земљотресом у Бања Луци и њеној околини, Београд мај 1970. године, 3; Aleksandar Aco Ravlić, *Banjaluka, napori i radosti*. 81.

¹⁷⁷ Исто, 25.

Фабрика ЕИ Ниш у Бањалуци као и „Крајинаузор“ и „Метал“ – двије највеће трговинске организације. Процијењена директна штета у привреди је износила 769.329 хиљада динара од чега 69% у области индустрије и рударства и 31% у осталим областима.¹⁷⁸

Земљотрес је проузроковао и велике ванредне трошкове за евакуацију и привремени смјештај становништва, исхрану и снабдијевање, евакуацију и смјештај ученика у друге градове Југославије, рушење и рашчишћавање, привремену санацију објеката због надлазеће зиме, лијечење повријеђених и вакцинацију цјелокупног становништва, рад стручњака итд.¹⁷⁹ Укупна процијењена штета на цијелом подручју захваћеном земљотресом износила је 7.150 милиона динара. Процијењено је да је за отклањање последица земљотреса потребно 7.854 милиона динара. У укупној штети привреда је учествовала са близу 14%, стамбени фонд са 27%, друштвене дјелатности са 9%, приватни сектор привреде са 11% а ванредни трошкови са 39%.¹⁸⁰

Град Бањалука је у вријеме земљотреса имао 75.000 а подручје општине 153.000 становника. Штете на подручју бањалучке општине су изгледале овако: оштећено је или порушено 36.276 станова (1.632.968 m²), 131 школски објекат (82.503 m²), 61 зграда здравствених установа (45.269 m²), 26 зграда културних установа (17.432 m²), 28 зграда социјалних установа (14.622 m²), 38 зграда јавне управе и администрације (27.191 m²).¹⁸¹ Од укупно 224 крајишке привредне организације оштећене током земљотреса, 112 их је било у бањалучкој општини.¹⁸² Од процијењене набавне вриједности оштећених објеката у привреди прије земљотреса, на оне у бањалучкој општини је отпадало 79, 9%.¹⁸³ Структура погођених привредних организација је изгледала овако: трговина и угоститељство – 47, индустрија и рударство – 18, занатство – 14, саобраћај – 8, комунална дјелатност – 8, грађевинарство – 7, пољопривреда – 5, шумарство – 1 и остале дјелатности – 4. Према процјени Савезне комисије, директна штета у привреди бањалучке општине износила је 744.704.000 динара а индиректна штета у 1969. и 1970. години износила је 169.510.000 динара. Производњу су, након земљотреса, потпуно обуставили: „Инцел“, „Витаминка“, КДИ „Врбас“, Индустрија грађевинског материјала „Будућност“ Залужани, Предузеће текстилне конфекције „Трудбеник“, Рудник угља и Новинско и издавачко предузеће „Глас“. Ове радне организације су давале 36, 6% дохотка у индустрији Бањалуке а 17, 6% укупног дохотка привреде у цјелини. Остали индустријски капацитети су првих мјесеци по земљотресу радили са 60-90% ранијих капацитета. Трговина је остала без 75% објеката малопродајног и складишног простора површине 9.313 m². Већа оштећења је претрпјело 65 а мања 97 објеката. Угоститељски објекти су готово у потпуности уништени или онеспособљени за употребу. Хотел „Босна“ је био потпуно онеспособљен за употребу. Укупна штета на стамбеном фонду на подручју општине износила је 720.578.000 динара. Објекти су разврставани по категоријама у односу на степен оштећења. У прве четири категорије (лакше оштећене зграде) сврстана су 20.974 стана, у пету и шесту категорију (тешко оштећене зграде) сврстана су 11.283 стана а у седму категорију (зграде за рушење) сврстано је 4.010 станова. О размјерама катастрофе свједочи податак да се само у граду под отвореним небом нашло 56.000 становника. Без крова над главом се нашло још 15.000 становника из сеоских подручја општине. Штета на културно-просвјетним објектима је износила 97.351.000 динара. Већа оштећења су настала на 23 објекта основних, 9 објеката средњих и 3 виших и високих школа, један ђачки и један студентски дом. До темеља су

¹⁷⁸ Исто, 10.

¹⁷⁹ Исто, 4.

¹⁸⁰ Исто, 5.

¹⁸¹ АРС, ЗЗББК 1969, Предлог основног материјала о догађајима и искуствима у дјеловању органа комуне у првим данима након катастрофалних земљотреса од 26. и 27. октобра 1969, 1; АЈ, СИВ, Комисија за процену штете изазване земљотресом у Бања Луци и њеној околини, Извештај о процени штете изазване земљотресом у Бања Луци и њеној околини, Београд мај 1970. године, 41.

¹⁸² АЈ, СИВ, Комисија за процену штете изазване земљотресом у Бања Луци и њеној околини, Извештај о процени штете изазване земљотресом у Бања Луци и њеној околини, Београд мај 1970. године, 10.

¹⁸³ Исто, 17.

срушене зграде Више комерцијалне школе, Гимназије, Медицинске школе и једне основне школе. Напуштене су зграде Више пољопривредне школе и Музичке школе и двије основне школе. Срушене су зграде Ћачког и студентског дома. Одмах се приступило евакуацији ђака и наставног особља.¹⁸⁴ Од 31 угоститељског објекта на подручју Бањалуке, 11 је потпуно страдало и они су предвиђени за рушење, теже је оштећено 8 а лакше 12 објеката. Ван употребе се нашло 6.000 m² наткривеног угоститељског простора, око 7.000 m² се могло санирати уз веће трошкове а само 4.000 m² је остало неоштећено. Хотелијерство је спало са 418 на свега 16 лежајева у пансиону „Шехитлуци“.¹⁸⁵

Потпуно је срушено пет објеката Музеја Босанске Крајине, два кинематографа Дјечије позориште, КУД „Будућност“, пет домова културе на селима. Тежа оштећења претрпјели су објекти Народног позоришта, Библиотеке, Дома културе, један кинематограф и просторије три културно-умјетничка друштва. Велику штету су претрпјели и вјерски објекти, споменици културе и споменици НОР-а. Тешко су оштећени манастир Гомионица, црква у Крупи на Врбасу, Ферхат-пашина џамија, Сахат – кула, Арнауђија џамија, Казанфербегова џамија, Бахранефендијина џамија, Софи-Мехмед пашина џамија, џамија и чесма на Грабу, фрањевачки самостан на Петрићевцу, црква и самостан Траписти, Партизанско спомен гробље, споменик на Шехитлуцима, тврђава Кастел, стари град Бочац, Хамам-бања Горњи Шехер.¹⁸⁶ Просторије Библиотеке „Петар Кочић“ (десно крило Дома културе) су биле демолиране. Музеј Босанске Крајине је престао да постоји али су експонати у великој мјери сачувани и евакуисани, углавном у Земаљски музеј у Сарајеву. Монументална зграда Дома културе је, упркос томе што је споља изгледа очувана, претрпјела велика оштећења тако да је од његове укупне површине од 5.000 m² неупотребљиво постало преко 1.500 m². Након земљотреса, слободне капацитете Дома културе је користила Дирекција за обнову Бањалуке. Објекти кина „Палас“ и „Козара“ су такође били оштећени. Дом ЈНА је био потпуно уништен тако да је своју културно-умјетничку и друштвену дјелатност наставио у Дому културе. Народно позориште је уједно било једина културна институција која је покушала да настави са радом.¹⁸⁷

Материјална штета на здравствено-социјалним објектима процијењена је на 100.441.000 динара. У оквиру Медицинског центра, срушени су следећи објекти: зграда Интерног и Грудног одјељења са хематолошком лабораторијом, лабораторијом за примјену радио-изотопа у медицини, спирометријским и бронхоскопским кабинетом и ЕКГ кабинетом. Зграда у којој је било смјештено Гинеколошко одјељење, објекти Неуропсихијатријског одјељења, Хирургије са Ушним одјељењем, амбулантно-поликлиничком службом, специјалистичким амбулантама, операционом салом и кабинетима, зграда у којој је било смјештено Одјељење за кожне и полне болести, зграда у Слатини, затим праоница рубља, кухиња, телефонска централа, библиотека и дио амбуланти поликлиничке службе. Тешка оштећења претрпјели су у Медицинском центру следећи објекти: зграда Очног одјељења, објекат Заразног одјељења, објекат Службе за заштиту дјецe и омладине, управна зграда, зграда дијагностичке и других служби, економска зграда, зграда некадашњег Хигијенског завода као и објекти здравствених станица и амбуланти на ширем подручју општине. Комплекс Завода за медицинску рехабилитацију је теже оштећен и морао је бити срушен цијели један спрат. Од укупно 1.559 кревета у здравственој служби било је уништено 1.256 или 81%. Оштећења су забиљежена и када су у питању објекти социјалних и дјечијих установа. У питању је било 28 објеката укупне површине 14.622 m². Дјечији дом

¹⁸⁴ АРС, Скупштина општине Бањалука, *Osnove za izradu programa obnove i razvoja banjalučke opštine*, 16. marta 1970. godine, 5-6; *Banjaluka: pet godina poslije zemljotresa*, (urednik Besim Karabegović), Banjaluka 1974, 52-53.

¹⁸⁵ „Ugostiteljstvo u teškom položaju. Trećina ugostiteljskih objekata se ruši“, *Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda*, br. 1282, god. XXVII, Banja Luka 17. novembar 1969. god, 1.

¹⁸⁶ АРС, СО БЛ, *Osnove za izradu programa obnove i razvoja banjalučke opštine*, 16. marta 1970. godine, 58; *Banjaluka: pet godina poslije zemljotresa*, 54.

¹⁸⁷ „Radna sjednica KP zajednice Banjaluka. Stanje u kulturi – alarmantno !“, *Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda*, br. 1285, god. XXVII, Banja Luka 24. novembar 1969. god, 3.

„Рада Врањешевић“ је био иселен а објекти ове установе су били неупотребљиви. Оштећен је био и дом за остарјела лица. Зграда Центра за социјални рад је постала неупотребљива. Мања оштећења су забиљежена на дјечијим обдаништима „Наша дјеца“, „Касим Хаџић“ и „Мина Делић“ укупног капацитета 530 дјеце. Велика оштећења су забиљежена и на приватним занатско-угоститељским и другим пословним објектима укупне површине 96.947 m², економске зграде на „индивидуалним пољопривредним газдинствима“ површине 30.988 m², помоћне зграде уз стамбене објекте површине 58.075 m² и вјерски објекти површине 5.603 m².¹⁸⁸

Градска водоводна мрежа у дужини од 130 километара са око 8.000 прикључака била је растрешена. Извориште питке воде и резервоарски уређаји су били јако оштећени. На примарној водоводној мрежи било је 30 великих и 120 средњих кварова док је број кварова на секундарној мрежи био далеко бројнији. Канализациона мрежа у дужини од 50 километара је била растрешена и дјелимично разрушена. Оштећени су и сви далеководи који су снабдијевали шире подручје Бањалуке. Тешко су били оштећени објекти и опрема 18 трафо станица, као и јавна расвјета на већини трафо подручја са оштећењем ниско напонске мреже. Дошло је до великих оштећења коловоза и тротоара. ПТТ мрежа је претрпјела велика оштећења.¹⁸⁹

Број људских жртава је био несразмијерно мали у односу на величину оштећења. Малом броју страдалих погодовала је околност да се први удар десио у пријатно недјељно послеподне када се велики број људи налазио ван својих домова као и већ наведена одлука бањалучког Штаба за одбрану од елементарних непогода да се, поред осталог, наредног дана не одржи настава док стручне службе не утврде степен оштећења на школским зградама.¹⁹⁰ Када је ријеч о стању болесника и породиља у оквиру Медицинског центра након првог удара, отежавајућу околност је представљала чињеница да је био нерадни дан а потрес се десио око пола сата прије сумрака и око сат времена прије потпуног мрака. Дакле, једина отворена амбулантна служба је била Станица за хитну помоћ уз дежурно особље на болничким одјељењима. Паника је била повећана услед искључења електричне енергије. Прве ноћи након потреса вршена је евакуација болесника из оштећених болничких зграда уз помоћ ЈНА која је у ту сврху ставила на располагање неограничен број војника са свим потребним помагалима. Од 22 часа до 2 часа иза поноћи евакуисано је комплетно гинеколошко-порођајно одјељење, одјељење за туберкулозу, неуропсихијатријско одјељење, интерно одјељење. Инфективно одјељење као дрвени објекат остао је поштеђен, а релативно поштеђена зграда хирургије није до краја евакуисана. Дјечија болница, павиљонског типа у дрвеним објектима такође је поштеђена. У таквом стању Медицински центар је дочекао најјачи удар у понедељак ујутру. Око 15 минута након потреса, у Медицински центар су почеле да пристижу колоне возила са мртвим, рањеним и пацијентима у стању шока. Екипе у амбулантним колима су пристизале из Славонског Брода, Босанске Градишке, Нове Градишке, Јајца, Загреба, Сарајева и Београда. „Дрвени објекти Медицинског центра, за које је прије земљотреса констатовано да представљају право ругло, постају у овом часу идеал свих здравствених радника“. У слободном простору Медицинског центра били су развијени шатори у које је смјештена комплетна хируршка служба. Помоћ ЈНА је била пресудна. Виши официр са подређеним припадницима Армије је био стални члан Штаба Медицинског центра. Двије неусељене и сеизмички безбиједне зграде, Школа ученика у привреди и Угоститељска школа, „након упорне борбе“ су стављене на располагање Медицинском центру. Са трећином предземљотресних капацитета, у њих су смјештене хирургија, интерна,

¹⁸⁸ АРС, СО БЛ, *Osnove za izradu programa obnove i razvoja banjalučke opštine*, 16. marta 1970. godine, 47-48; *Banjaluka: pet godina poslije zemljotresa*, (urednik Besim Karabegović), Banjaluka 1974, 54-57.

¹⁸⁹ АРС, ЗЗББК 1969, к-18, *Uvodno izlaganje povodom razmatranja osnove za izradu programa obnove i razvoja banjalučke opštine* (podnešeno na sjednici Skupštine opštine 21. III 1970. god), Banja Luka 21. III 1970. 4.

¹⁹⁰ Aleksandar Aco Ravlić, *Banjaluka, napori i radosti*. 81.

породилиште са гинекологијом, ушно, очно одјељење и одјељење за туберкулозу. Неурологија је смјештена на одјељење Дјечије болнице.¹⁹¹

Бањалучка штампа је у данима након земљотреса изражавала велику захвалност припадницима бањалучког гарнизона ЈНА који су пожртвовано притекли у помоћ на свим тачкама порушеног града. Истичано је да је јединица капетана I класе Спасе Трајковског прва изашла на улице након земљотреса. Осим посада тенкова, опремљених направама за уклањање рушевина, Армија је учествовала и у постављања шатора за оне који су остали без крова над главом, обезбјеђивали храну и воду и учествовали у бројним другим пословима.¹⁹² Такође, благовремено су на вијест о земљотресу реаговали припадници РВ и ПВО. У разорени град прве су стигле двије посаде хеликоптера које су превозиле новинаре а затим и предсједника Југославије. Између аеродрома Плесо у Загребу и Бањалуке био је успостављен ваздушни мост а најкритичнијег дана ваздухоплови РВ и ПВО су извршили 20 авио-полетања превозећи неопходан санитарски материјал а у повратку евакуисали рањене и болесне директно у Војну болницу у Загребу.¹⁹³

У порушену Бањалуку већ рано ујутру 27. октобра су стигли републички руководиоци који су у згради Скупштине општине присуствовали састанку са друштвено-политичким радницима, посланицима, представницима ЈНА и руководиоцима Скупштине општине, свега неколико часова прије најјачег удара.¹⁹⁴ Вијести о страдању Бањалуке су се прошириле и већ 28. октобра у јутарњим часовима пристизале су бројне делегације из свих југословенских република, бројних општина, друштвено-политичких и радних организација које су жељеле да се упознају са потребама становништва и да понуде своју помоћ. У граду је већ боравило око 300 домаћих и страних новинара.¹⁹⁵ Тога дана у 11.30 часова, хеликоптером је дошао предсједник Јосип Броз Тито који је, током четворочасовне посјете, у пратњи Џемала Биједића, Живка Бабића и бројних других руководилаца обишао град. Предсједник Скупштине општине упознао је предсједника Југославије о ситуацији а посебно о смјештају становништва у импровизованим објектима, обезбјеђивању рада школа, оживљавању привреде и о чувању здравља становника.¹⁹⁶ Предсједник је том приликом истакао да ће се у вези са обновом Бањалуке примјенити искуства из обнове Скопља и да ће читав заједница помоћи.¹⁹⁷ У Бањалуку је 29. октобра стигао највиши исламски духовни представник реисул-улема Сулејман-еф Кемура а сљедећег дана, заједно са неколико епископа, и српски патријарх Герман Ђорић који је најавио да ће тражити помоћ од Свјетског савеза цркава.¹⁹⁸ Генерални секретар ОУН У Тант је 29. октобра послао представника у порушену Бањалуку а 24. новембра је дошао представник Програма ОУН за развој (UNDP) Адолф Циборовски који је био главни директор ОУН у обнови Скопља. Бањалуку су посјетили и представници Организације УН за индустријски развој (UNIDO) и Свјетске здравствене организације (WHO).¹⁹⁹

Аматерске снимке потресних кадрова непосредно након првог шока, сцене рушевина и рашчишћавања као и живот у тешким околностима, снимили су Љубинко Смољановић, Ивица Куртовић, Миодраг Шобот, Сенад Чаушевић као и још тројица непознатих

¹⁹¹ АРС, ЗЗББК 1969, к-1, ај-5, Акције Medicinskog centra Banja Luka u prvim časovima i danima poslije katastrofalnog zemljotresa 26. i 27. oktobra 1969. god, 1-4.

¹⁹² „Primjeri požrtvovanja. Armiji svaka čast“, *Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda*, broj 1279, god. XXVII, Banja Luka 10. novembar 1969. god, 2.

¹⁹³ Grupa autora, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945-1985, Ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушna odbrana*, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989, 453.

¹⁹⁴ АРС, ЗЗББК 1969, Хронологија догађаја 26-30. 10. 1969. god, 14.

¹⁹⁵ Исто, 28.

¹⁹⁶ Исто, 31; *Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda*, br. 1276, god. XXVII, Banja Luka 3. novembar 1969. god, 1.

¹⁹⁷ АЈ, Кабинет Предсједника Републике, КРР II – 1/180, Poseta Banja Luci 28. X 1969.

¹⁹⁸ Mihad Mušanović, *I zemlja se potrese. Odjek zemljotresa u Skoplju 1963. godine i Bosanskoj krajini 1969. godine*, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju UMHIS, 2019, 108.

¹⁹⁹ Исто, 132, 135.

ентузијаста.²⁰⁰ У сврху информисања јавности и остављања трајног свједочанства о трагедији, бањалучки новинар и публициста Александар Равлић објавио је публикацију под насловом *100 потресних дана Бањалучке* са бројним фотографијама које су овјековјечиле изглед града након потреса, моменте ангажовања припадника бањалучког војног гарнизона у помоћи, посјету „најдражег госта“ Јосипа Броза Тита, рад општинских служби под отвореним небом на Тргу палих бораца, акције солидарности, евакуацију бањалучких ђака, живот у тешким зимским условима али и нове невоље Бањалучана – нови јак потрес 31. децембра 1969. као и поплаве које су настале у првим данима нове, 1970. године. О „опраштању од старе Бањалучке“ свједоче фотографије минирања знаменитих бањалучких здања која су била непоправљиво оштећена. Рушење је отпочело минирањем Окружног затвора, познатијег као „Црна кућа“ већ 7. новембра 1969. године. Око двије хиљаде грађана је испратило минирање једне од најпознатијих бањалучких грађевина, познате као Цинића палата. Најпосјећенији „испраћај“ имала је зграда бањалучке Реалке у којој су се генерације школовале још од 1895. године.²⁰¹ Постоји мишљење да није било потребе за рушењем Реалке, тог препознатљивог и драгог симбола Бањалучке, већ да је то учињено усљед брзоплетости архитектата.²⁰²

У оцјенама и „сумирању искустава“ о дјеловању општинских органа током саме катастрофе, истицано је да је Штаб народне одбране самостално ступио у акцију у првим минутима и да је већ у току првог сата донио неке значајне одлуке у погледу покретања цивилне заштите и сарадње са ЈНА, Секретаријатом унутрашњих послова и другим тијелима. Штаб народне одбране је тако постао стручно и основно извршно језгро општинског штаба у коме су дјеловали сви руководећи органи комуне уз учешће стручних кадрова, нарочито из комуналних радних организација и медицинске службе.²⁰³ Као неке „слабости и недостаци“ у цјелокупној кризној ситуацији истакнуто је то да стручне службе Скупштине општине, осим Штаба народне одбране, Секретаријата за послове народне одбране, Секретаријата за унутрашње послове и једног броја радника из других служби, нису у цјелини покренуте прве вечери а и у наредним данима је било неорганизованости и неактивности.²⁰⁴ Улога ЈНА у ситуацији након катастрофе показала је да је „то најорганизованији и најспособнији дио оружаних снага и друштва као цјелине“. Јединице бањалучког гарнизона су у најкраћем року запосјеле кључне тачке у граду, ангажовале технику приликом рашчишћавања рушевина, ставиле на располагање кадрове и војску за помоћ у транспорту, снабдјевању, евакуацији, одржавању веза, организацији и смјештају становника итд.²⁰⁵

До краја 1969. године ванредним напорима је оспособљен један дио сталних и привремених објеката за становање у које се уселило 13.644 породице. У несаниран објектима, у исто вријеме, становало је 2.834 породице са 9.565 чланова које нису имале никакав други смјештај. У овој категорији је живјело још 1.210 породица које су имале и други, импровизовани смјештај. Укупан капацитет здравствених установа које су обновиле рад износио је 990 лежајева. Предузимане су превентивне мјере у циљу спрјечавања појаве епидемија тако да је једино епидемија грипа захватила становништво средином децембра.²⁰⁶ *Глас* је 13. децембра извјештавао о 10.000 оболелих Бањалучана због чега су готово сва предузећа радила са смањеним капацитетима.²⁰⁷ Проглашена је епидемија и донесене су наредбе о забрани јавних окупљања а настава је обустављена. Вршена је и вакцинација

²⁰⁰ Goran Barać, *Amaterski film u Banjaluci*, Banjaluka: Arhiv Republike Srpske, Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske i Kinoteka Republike Srpske, 2021, 82.

²⁰¹ Aleksandar Ravlić, *100 potresnih dana Banjaluke*, Osijek: „Štampa“, 1970.

²⁰² Aleksander Aco Ravlić, *Banjaluka u prošlosti I*. 308.

²⁰³ АРС, ЗЗББК 1969, *Hronologija događaja* 26-30. 10. 1969. god, 50.

²⁰⁴ Исто, 53.

²⁰⁵ Исто, 64.

²⁰⁶ АРС, ЗЗББК 1969, *Izvještaj Štaba za odbranu od elementarnih nepogoda* (27. XII. 69-26. I.70), 1-2.

²⁰⁷ „Epidemija gripa uzima sve šire razmjere. Oboljelo oko 10.000 Banjalučana“, *Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda*, br. 1292, god. XXVII, Banja Luka 13. decembar 1969. god, 2.

против грипа али је забиљежен незадовољавајући одзив становништва.²⁰⁸ До краја децембра на подручју бањалучке општине обољело је 17-18.000 људи. Радило се о закашњелом таласу тзв. хонконшког грипа који се први пут појавио јула 1968. године. Истовремено, 20 од укупно 35 општина Босанске Крајине било је одсјечено од спољашњег свијета.²⁰⁹

Вршене су припреме за почетак основношколске наставе за укупно 6.890 неевакуисаних ђака са подручја града. Такође, радило се на организовању почетка основношколске наставе за ђаке из сеоских подручја у преосталим школским објектима и у вагонима, аутобусима и сеоским кућама. Било је предвиђено да почетком 1970. отпочне и средњошколска настава. Радне организације привреде у цјелости (осим Фабрике целулозе и вискозе, Индустије грађевинског материјала у Залужанима и Рудника мрког угља) почеле су да раде са смањеним капацитетом. Посљедњих дана 1969. године почела је са радом и штампарија „Глас“ у импровизованом објекту, предузеће за израду конфекције „Трудбеник“ у три импровизована објекта и фабрика „Витаминка“ са свега 15% капацитета. На основу одлуке Скупштине општине, приступило се и новелацији урбанистичког програма.²¹⁰ На све невоље Бањалучана дошла је и нова у виду највишег снијезног покривача у посљедњих 20 година.²¹¹

У таквим условима Бањалуку је задесио нови јак потрес посљедњег дана 1969. године. Земљотрес се догодио 31. децембра 1969. године у 14 часова, 18 минута и 52 секунде. Јачина удара је износила 6, 5° MCS са епицентром на подручју села Јаблан и Барловци на дубини 13, 9 km. Земљотрес је захватио и подручја општина Мркоњић Град, Јајце, Скендер Вакуф, Челинац, Лакташи, Босанска Градишка, Србац, Босанска Дубица и Приједор.²¹² Осим додатних оштећења на објектима који су већ били погођени, нови земљотрес је проузроковао штете и на оним подручјима општине која су првобитно остала поштеђена (Горњи Шехер, Стричићи и др). Многе стамбене зграде које су биле означене степеном оштећења 6 и 7 биле су срушене или су доведене у рушевно стање (мјесне заједнице Хисета, Мејдан, Росуље и Врбања). У области привреде, највећа оштећења су била у КДИ „Врбас“, Фабрици целулозе и вискозе, Фабрици воћних сокова „Витаминка“, Творници обуће „Босна“ и Пивари. Штете су забиљежене на трговачким и угоститељским објектима. Још већа оштећења су дошла до изражаја на хотелу „Палас“. Школски и објекти дјечије заштите су били оштећени укључујући и оне који су били санирани и припремљени за почетак рада. Од 6 неевакуисаних школа у граду, за наставак рада је било способно 3 и то само у неким својим објектима. Десет школа на сеоским подручјима је било онеспособљено. Од средњих школа, Управна школа је претрпјела велика оштећења и наставак рада у њеној згради је био онемогућен. У области вишег и високог образовања, зграде Педагошке академије и Техничког факултета су и поред оштећења биле способне за наставак рада за разлику од објеката Више пољопривредне школе који су се могли користити само у мањем обиму. У оквиру Медицинског центра, велика оштећења су забиљежена на Станици хитне помоћи. Оштећени су објекти културних институција, културно-историјских споменика и других јавних објеката. Потпуно је напуштена зграда Општинског комитета СКЈ и других друштвено-политичких организација. Поред опште узнемирености и неспокојства које је нови разоран земљотрес унио међу Бањалучане, проблем се јавио и у виду одласка одређеног броја стручних кадрова из порушеног града. Тако је 29 висококвалификованих стручњака Медицинског центра напустило град или је најавило одлазак а слични примјери су забиљежени и у Фабрици „Руди Чајавец“. Јавили су се и додатни проблеми у погледу

²⁰⁸ „Zdravstveni bilten. Gripa i dalje hara.“, *Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda*, br. 1294, god. XXVII, Banja Luka 17. decembar 1969. god, 3.

²⁰⁹ Mihad Mujanović, nav. djelo, 114.

²¹⁰ АРС, ЗЗББК 1969, Izvještaj Štaba za odbranu od elementarnih nepogoda (27. XII. 69-26. I.70), 3-9.

²¹¹ „Najviši snijeg u posljednjih 20 godina“, *Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda*, br. 1296, god. XXVII, Banja Luka 22. decembar 1969. god, 1.

²¹² „Seizmološka situacija. Epicentar u Jablanu“, *Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda*, br. 1300, god. XXVIII, Banja Luka 5. januar 1970. godine, 2.

смјештаја становништва јер су породице које су биле смјештене у објектима са степеном оштећења 5, 6 и 7 напустиле те објекте.²¹³ Према стручним процјенама, потпуно нова оштећења су се јавила на 13% објеката док су оштећења ранијих објеката повећана за 20%. Већ 2. јануара 1970. Бањалуку је задесио нови јак удар од 5° MCS.²¹⁴ Током јануара 1970. нове невоље су изазвале поплаве које су довеле до плавлјења стамбених, привредних и других објеката као и до прекида саобраћаја на релацијама Бањалука-Приједор и Бањалука-Слатина.²¹⁵

Одмах након земљотреса се приступило се усаглашавању новог урбанистичког плана Бањалуке са сеизмолошким условима терена. У вези са тим, на основу Пројекта регионалних истраживања епицентралног подручја земљотреса, ради сеизмичке рејонализације терена и детаљних истраживања ужег урбанистичког подручја, који је одмах након катастрофе израдила група југословенских стручњака, приступило се сеизмичкој микрорејонализацији терена са циљем да се добију потребне подлоге које ће омогућити примјену савремених принципа и мијера сеизмичке заштите при изради и реализацији урбанистичког плана. Извршена су комплексна сеизмогеолошка и инжењерско-сеизмолошка истраживања терена и манифестација земљотреса. Сеизмогеолошка истраживања обухватила су регионална сеизмолошка, неотектонска и сеизмотектонска проучавања ужег и ширег подручја Бањалуке, инструментална проучавања активираних бањалучког жаришта и детаљна инжењерско-геолошка, хидрогеолошка, геофизичка и геомеханичка истраживања градског подручја. Проучавања су обухватила промјену интензитета дејстава земљотреса на градском подручју, степен и карактеристике оштећења зиданих стамбених објеката, истраживања утицаја особина тла на интензитет земљотреса и поврједљивост објеката, анализу очекиваних максималних интензитета дејстава земљотреса из локалних, сусједних и удаљених жаришта. На основу синтезе добијених резултата спроведена је сеизмичка микрорејонизација терена и дефинисане су препоруке за израду и реализацију урбанистичког плана са аспекта сеизмичке заштите градског подручја.²¹⁶

Најјачи земљотрес који је захватио Бањалуку и околину након 1969. године, десио се 13. августа 1981. у 3 сата и 58 минута. На основу извјештаја међународног сеизмолошког центра у Стразбуру, потрес је у жаришту био јачине 5, 75° Рихтерове скале а у епицентру 8° MCS. Координате епицентра су биле на 54 степена и 52 минута сјеверне географске ширине и 17 степени и 24 минута источне географске дужине (између села Друговићи и Хрваћани у општини Лакташи, око 20 km од Бањалуке). Жариште земљотреса је било на дубини између 5 и 10 km. Земљотрес је трајао три минута и није проузиковао људске жртве. Након првог, догодило се још пет удара од којих најјачи у 5 сати и 37 минута, јачине 5° MCS.²¹⁷

Процијењена и верификована штета изазвана земљотресом који је погодио Бањалуку 13. августа 1981. године износила је на територији општине 8.926.767.000 динара.²¹⁸ Утврђивање системских рјешења за обезбјеђивање одговарајућих средстава за отклањање посљедица земљотреса трајало је до краја 1983. године усљед отежане економске ситуације у земљи. Тим рјешењима су предвиђена средства у износу од 12 милијарди динара или 60% од верификованих штета по цијенама из 1981. године. Из средстава кредита из примарне емисије 2, 5 милијарди динара уз обавезу враћања у року од 5 година и 9, 5 милијарди из средстава солидарности на основу Договора СР и САП без обавезе враћања.²¹⁹

²¹³ АРС, ЗЗББК 1969, Izvještaj Štaba za odbranu od elementarnih nepogoda (27. XII. 69-26. I.70), 3-9.

²¹⁴ АРС, ЗЗББК 1969, к-18, Uvodno izlaganje povodom razmatranja osnove za izradu programa obnove i razvoja banjalučke opštine (podnešeno na sjednici Skupštine opštine 21. III 1970. god), Banja Luka 21. III 1970. 10.

²¹⁵ АРС, ЗЗББК 1969, Izvještaj Štaba za odbranu od elementarnih nepogoda (27. XII. 69-26. I.70), 17.

²¹⁶ Miroslav B. Stojković, „Seizmička mikrорејонизација градског подручја Banja Luke“, *Сеизмологија и инжењерска сеизмологија*, 346.

²¹⁷ АРС, ОК СК БЛ, Bilten 13. 8. 1981, 1.

²¹⁸ АРС, ОК СК БЛ, Organi društveno-političkih organizacija Banjaluka. Aktuelna idejno-politička pitanja utvrđivanja i ostvarivanja sanaciono-razvoјnih programa privrede i društvenih djelatnosti za otklanjanja posljedica zemljotresa, Banjaluka aprila 1984. godine, 1.

²¹⁹ Исто, 2.

2. 2. Живот у ванредним околностима, помоћ Бањалуци

Општински комитет Савеза комуниста одржао је сједницу 28. и 29. октобра 1969. на којој је размотрена „политичка ситуација и активност комуниста“ у вези са катастрофалним земљотресом. Сједници су присуствовали и Бранко Микулић, предсједник ЦК СК БиХ, Тодо Куртовић, предсједник Републичке конференције ССРН БиХ, Благоје Попов, члан СИВ-а, Нико Јуринчић, члан савјета Федерације и посланик овог краја и други. Имеју осталих констатација, истакнуто је да је Штаб народне одбране, одлукама да дјеца не похађају наставу 27. октобра, да се исели болница и др. „допринио да се избјегне права катастрофа у људским жртвама“.²²⁰

Непосредно након добијања вијести о земљотресу, на састанку код предсједника СИВ-а Митје Рибичича, 27. октобра ујутру, закључено је да члан СИВ-а Марко Булц образује Штаб са задатком да припрема организацију помоћи пострадалом подручју. Закључено је и да чланови СИВ-а Хакија Поздерац и Благој Попов отпутују у Бањалуку ради успостављања координације послова са бањалучким Штабом. Штаб СИВ-а је успоставио контакте са републичким и покрајинским штабовима и организовао информативну службу (група из Секретаријата за информисање СИВ-а) у циљу информисања јавности.²²¹ Штаб СИВ-а је радио на неодложном обезбијеђивању неопходних средстава за живот становника погођених земљотресом. Тако је, закључно са 31. октобром, Савезна дирекција за резерве индустријских производа по налогу Штаба СИВ-а организовала и испоручила у Бањалуку 914 шатора за смјештај 6.380 особа (у оквиру тога 60 камп-приколица са по 4 лежаја), 7.841 камп-кревет и 15.056 ћебади.²²² Укупна вриједност намирница које је Савезна дирекција за резерве прехранбених производа упутила на основу одобрених средстава СИВ-а закључно са 30. октобром износила је 500.000 динара.²²³

Прве хитне мјере, СИВ је донијело сутрадан након другог земљотреса у склопу ванредне сједнице. Једна од мијера била је приједлог Савезној скупштини да по хитном поступку, као прву помоћ, пострадалом подручју додијели 10 милиона динара (5 милиона у готовини а 5 милиона у намирницама и опреми). Поред тога, СИВ је донијело неколико одлука на основу квалификације земљотреса као катастрофалне елементарне несреће. Те одлуке су биле сљедеће: Одлука о ослобађању радних организација и друштвено-политичких заједница плаћања доприноса на средства која дају као помоћ пострадалима, Одлука о ослобађању плаћања царина на робу која се набавља за санирање стања на пострадалом подручју и Одлука о олакшицама при давању потрошачких кредита становништву пострадалог подручја за куповину индустријске робе и грађевинског материјала, као и за плаћање услуга за изградњу и поправку оштећених зграда (до 40 000 динара по домаћинству са роком враћања до 5 година без готовинског учешћа). На истој сједници су одређена тијела у циљу координације послова у вези са организацијом помоћи на нивоу федерације. Та тијела су била: Група за привредне проблеме (руководилац Хакија Поздерац), Група за проблеме друштвених делатности (руководилац Марко Булц) и Група за међународну помоћ у вези с хуманитарним организацијама у иностранству (руководилац Трпе Јаковлевски). Посебну комисију за утврђивање штете СИВ је формирало нешто касније, под руководством инг. Марка Кржишника, подсекретара за привреду. Поред акција за оспособљавање привреде које су координирали чланови СИВ-а Поздерац и Попов, у Бањалуку су упућени помоћници предсједника савезних савјета др Јауковић, Нуши и Симоновски у циљу што бржег нормализовања прилика у области здравства, школства, културе и социјалне политике. У циљу обавјештавања југословенске емиграције и стране јавности о крајишкој катастрофи,

²²⁰ АРС, ЗЗББК 1969, Информација о сједници Општинског комитета савеза комуниста; Закључци Општинског комитета Савеза комуниста Бања Лука о политичкој ситуацији и задацима комуниста на савладвању последица земљотреса, 1.

²²¹ АРС, ЗЗББК 1969, к-1, ај-6, Акције савезних и републичких органа за помоћ пострадалом подручју. Информација о акцијама за пружање помоћи банјалучком региону пострадалом од земљотреса, 1.

²²² Исто, 4.

²²³ Исто, 2.

ДСИП је, на сугестију Штаба СИВ-а, обавијестио све међународне хуманитарне организације, стране амбасаде у СФРЈ и југословенске амбасаде у иностранству. Обавјештења су садржала бројеве жиро-рачуна и девизног рачуна за уплату помоћи пострадалима.²²⁴ Осим тога, ДСИП је 8. новембра 1969. организовао посјету дипломатског кора Бањалуци и околини. Било је присутно 55 представника разних земаља.²²⁵

Скупштина општине Бањалука је донијела одлуку да се становништву пружи једнократна новчана помоћ. Помоћ је износила до 1 милион старих динара за знатно оштећене стамбене објекте и до 500.000 старих динара за уништене или знатно оштећене покретне ствари. Домаћинства која су због рушења зграда преселила своје ствари имала су право и на додатну помоћ од 100.000 старих динара. Породице које су изгубиле члана имале су право на 1 милион старих динара.²²⁶ Међутим, убрзо се дошло до сазнања да СО не би могла исплатити једнократну помоћ по утврђеним критеријумима без близу 7 милијарди старих динара. С обзиром на то да СО није располагала толиким средствима, средином новембра је исплаћивана аконтација једнократне помоћи у висини од 100.000 старих динара свима који су претрпјели веће штете на стамбеним објектима у индивидуалном власништву.²²⁷ До 14. септембра 1970. године, Скупштина општине је на име помоћи за поправку породичних стамбених зграда, исплатила 22.398 корисника укупан износ од 59.926.725.45 старих динара.²²⁸ Низ проблема се јавио и у вези са исплатом по деветомјесечном обрачуна у радним организацијама и према средствима које су радне организације добиле од других сродних организација. Од стране Општинског комитета СК и Општинског синдикалног вијећа као проблем је истакнута чињеница да је у једном броју радних организација једнократна помоћ дијељена „линеарно“ иако је сугерисано да се она дијели само онима којима је најпотребнија.²²⁹ Осигуравајући завод није био у стању да надокнади ни 10% штете причињене земљотресом а својим радницима је исплаћивао помоћ у висини једномјесечног личног дохотка.²³⁰ Закључно са 8. октобром 1971, Комисија за додјелу једнократних новчаних помоћи донијела је 24.121 коначних рјешења за помоћ и 6.470 рјешења о помоћи за пресељење. До краја јула 1971. године кроз помоћ је реализовано око 7 милијарди старих динара. Максималан износ средстава по одлуци Скупштине општине је био: за оштећену кућу 500.000 старих динара, за оштећен намјештај 200.000, за пресељење ван општине 100.000, за пресељење у општини 50.000.²³¹

Са стањем до 31. августа 1970. привредним организацијама је одобрено 223.792.788 динара кредита или аванса на кредите за обнову и изградњу порушених или оштећених капацитета. Од тога износа, реализовано је у истом периоду 99.816.878 динара или 44, 60 %. Тако мала искориштеност одобрених кредита била је условљена, прије свега, недостатком средстава у Фонду за обнову Бањалуке.²³² С обзиром на повећане активности у обнови и изградњи након земљотреса, хронични проблем недостатка одговарајућих кадрова у

²²⁴ Исто, 6-8.

²²⁵ АЈ, СИВ, ф-756 Elementarne nepogode. Državni sekretarijat za inostrane poslove. Grupa za pomoć Bosanskoj Krajini. Informacija o inostranoj pomoći postradalom području Bosanske Krajine /od 29. oktobra 1969. do 11. marta 1970./, 1.

²²⁶ „Једнократне помоћи становништву. Комисије већ рade“, *Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda*, br. 1278, god. XXVII, Banja Luka 7. novembar 1969. god, 2.

²²⁷ „Danas se isplaćuje једнократна помоћ“, *Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda*, br. 1281, god. XXVII, Banja Luka 15. novembar 1969. god, 1.

²²⁸ АРС, ЗЗББК 1969, Savez komunista Jugoslavije. Општинска конференција СК БиХ Банја Лука, Станје, проблеми и даљи задаци Saveza komunista u obnovi i изградњи. Materijal radnih grupa za pripremu II sjednice Општинске конференције Saveza komunista, Banja Luka septembra 1970. god, 8.

²²⁹ АРС, ЗЗББК 1969, Informacija sa zajedničkog sastanka izvršnih organa društveno političkih organizacija, 1.

²³⁰ Исто, 4.

²³¹ АГУГБЛ, СО БЛ, к-534, Комеморативна сједница 1971, Skupština opštine Banja Luka, Materijal koji će služiti za pisanje referata za komemorativnu sjednicu opšteg sabora 27. oktobra 1971. godine, Banjaluka, 22. 10. 1971. god, 6-7.

²³² АРС, ЗЗББК 1969, Savez komunista Jugoslavije. Општинска конференција СК БиХ Банја Лука, Станје, проблеми и даљи задаци Saveza komunista u obnovi i изградњи. Materijal radnih grupa za pripremu II sjednice Општинске конференције Saveza komunista, Banja Luka septembra 1970. god, 18-19.

бањалучкој привреди постао је још израженији. Према подацима од 31. децембра 1969. године, од укупно 21.528 запослених у привреди, са високом стручном спремом је било свега 478 или 2, 2% радника.²³³ У области привреде, производња је за првих 6 мјесеци 1970. године достигла 70% предземљотресног нивоа а за првих 9 мјесеци исте године 80% у односу на исти период претходне године.²³⁴

У бањалучкој општини није било евакуисано 16 централних основних школа са њиховим истуреним одјељењима.²³⁵ До краја 1969. године за око 6.000 основаца, обезбијеђено је одвијање наставе у око 50 жељезничких вагона, 22 стара аутобуса и неколико барака широм града.²³⁶ Након што су оспособљене и неке подручне школе и привремени објекти, основношколску наставу је похађало око 10.000 ученика. Уз ученике у евакуацији и око 3.300 ученика који су самостално напустили Бањалуку, укупан број основаца који је на самом крају 1969. године похађао наставу износио је око 19.400. То значи да истовремено наставу није похађало око 7.000 ученика.²³⁷ Од 12 бањалучких средњих школа, 5 је било евакуисано са око 2.800 ученика.²³⁸ Након земљотреса, донесена је одлука да се Технички факултет премјести у Тузлу а Педагошка академија настави рад у својој згради гдје је радила и Виша економско-комерцијална школа, чија је зграда била тешко оштећена. Одлучено је и да Виша пољопривредна школа настави са радом у помоћним објектима и објектима пољопривредног добра „Младен Стојановић“ у Тополи. Одлука о премијештању Техничког факултета је промијењена након јавне расправе и референдума међу студентима и наставницима тако да је факултет наставио са радом у Бањалуци.²³⁹ Студенти су након земљотреса били сврстани у бригаде за чишћење рушевина а спавали су под шаторима. Услед приближавања зиме, формирано је студентско насеље од 130 приколица и контејнера које је расформирано јула наредне године. Зграда Студентског дома је порушена 28. децембра 1969. а у нову зграду студенти су се уселили 1. октобра 1970. године. Савез студената Југославије је организовао акцију прикупљања средстава за изградњу још једне зграде дома са 304 лежаја. Захваљујући томе, бањалучки студенти су од 1974. имали на располагању двије зграде Студентског дома са укупно 608 лежаја.²⁴⁰

Почетак прве школске године након земљотреса био је оптерећен бројним тешкоћама. До 10. септембра 1970. године почело је са радом 69 школа са 21.181 учеником док још увијек није било оспособљено за рад 25 школа са 13.848 ученика (и студената).²⁴¹ Сви објекти у којима је требало да се одвија настава у оквиру вишег и високог школства били су у пуном јеку грађевинског санирања а зграда Више пољопривредне школе (поклон СП Војводине) била је у изградњи. Уписи, испити и административни послови су се обављали у приколицама, баракама и у просторијама уступљеним од стране разних установа на кориштење у интервалу од неколико сати дневно и сл. У најтежем положају се налазио колектив ВЕКШ чија је зграда била срушена. Ова виша школа је имала велики број студената а и у првој академској години након катастрофе интересовање за студије на њој није опадало. Велики проблем је представљао недовољан капацитет новоизграђеног Студентског дома који је могао да прими 340 студената а број поднесених захтјева за смјештај је износио 500. Исти проблеми су били присутни и у оквиру Ђачког дома.²⁴² До 20. новембра биле су саниране 34

²³³ Исто, 24.

²³⁴ АРС, ЗЗББК 1969, Информација Предсједнику Извршног вјећа Скупштине СР БиХ о досада обављеним радовима на обнови Бањалуке и о основном концепту даљње обнове и развоја, Бањалучка 27. 11. 1970. г, 5.

²³⁵ Рајко Кузмановић, нав. djelo, 162.

²³⁶ Исто, 164-165.

²³⁷ Исто, 166.

²³⁸ Исто, 168.

²³⁹ Исто, 172.

²⁴⁰ Исто, 176-177.

²⁴¹ АРС, ЗЗББК 1969, Savez komunista Jugoslavije. Opštinska konferencija SK BiH Banja Luka, Stanje, problemi i dalji zadaci Saveza komunista u obnovi i izgradnji. Materijal radnih grupa za pripremu II sjednice Opštinske konferencije Saveza komunista, Banja Luka septembra 1970. god, 30.

²⁴² Исто, 33-34.

школе. Изграђено је 12 нових основних школа а у изградњи је било још неколико, међу којима и нова бањалучка гимназија, поклон града Сарајева.²⁴³

Санацијом су били обухваћени Народно позориште, Дом културе и просторије два највећа културно-умјетничка друштва, „Веселин Маслеша“ и „Васо Пелагић“. Народна билбиотека је добила на употребу једну а Музеј Босанске Крајине двије бараке. Нису постојали услови за рад Умјетничке галерије. Није било простора за прихват и смјештај 452 поклоњена умјетничка дјела југословенских и страних умјетника која су се налазила у Сарајеву у неповољним условима. Од укупно 21 подручних друштвених домова, само 3 су могла нормално радити. Дјелатност културних институција је била минимална.²⁴⁴ Републички завод за заштиту споменика културе је оцјењивао да споменици културе којих је било 105 нису довољно обезбијеђени од накнадних оштећења у зимском периоду.²⁴⁵

На својој првој сједници након земљотреса 30. октобра 1969. године, Скупштина општине Бањалука донијела је одлуку о именовању Штаба за привремени смјештај становништва пострадалог од земљотреса. Поред основног задатка, смјештаја становништва, Штаб је добио задатак да организује Центар за прихват помоћи у природи, дистрибуцију материјала за смјештај, надзор над прихватом, распоредом и употребом помоћи у природи. Према општој процјени, у том моменту је било 32.000 грађана у шаторима и 24.000 на отвореном простору на подручју града уз још 15.000 становника у сеоским подручјима општине.²⁴⁶ Према попису становништва које је извршило бањалучко Одјељење Републичког секретаријата за статистику, утврђено је да је 20. новембра 1969. у граду живјело 59.427 лица а да је преко Штаба за евакуацију 9.231 лице евакуисано док је њих 1.353 самоиницијативно напустило град. То значи да је за првих мјесец дана након катастрофе, град напустило око 15% његових становника. По степену оштећења, станови у Бањалуци су категорисани у три основне категорије означене зеленом, црвеном и жутом бојом. Пописом је установљено да се у „зеленим“ становима смјестило 28.169 лица. У неким од тих станова је било смјештено по двије или више породица. У привременим условима, донекле прилагођеним за зимски период, било је смјештено 2.792 лица. То значи да је у релативно повољним условима пред долазећу зиму било смјештено 30.961 лице или око 52% присутног становништва у Бањалуци. У крајње неповољним условима (шупе, шатори, настрешнице, дашчаре и сл), налазило се 10.098 лица или око 17%. Такође, утврђено је да се чак 18.387 лица самоиницијативно уселило у „црвене“ објекте, опасне за становање.²⁴⁷ И штампа је скретала пажњу на масовну појаву усељавања у „жуте“ и „црвене“ објекте упркос изричитој забрани.²⁴⁸ Испитивања стања на сеоским подручјима су довела до закључка да су највећа оштећења стамбених и других објеката примјетна на правцима Бањалука – Дракулић – Шарговац – Драгочај – Мишин Хан – Шимићи – Ивањска и Пискавица са околином, Бањалука – Врбања – Дебелаци – Пресначе, Бањалука – Петрићевац – Мотике и Бањалука –

²⁴³ АРС, ЗЗББК 1969, Информација Предсједнику Извршног вјећа Скупштине СР БиХ о досада обављеним радовима на обнови Бањалучке и о основном концепту даљње обнове и развоја, Бањалука 27. 11. 1970. г, 3-4.

²⁴⁴ АРС, ЗЗББК 1969, Savez komunista Jugoslavije. Општинска конференција СК БиХ Бања Лука, Станје, проблеми и даљи задаци Saveza komunista u obnovi i izgradnji. Материјал радних група за припрему II сједнице Општинске конференције Saveza komunista, Бања Лука септембра 1970. год, 35-36.

²⁴⁵ Исто, 38.

²⁴⁶ АРС, ЗЗББК 1969, к-1, ај-9, Извјештај Штаба за привремени смјештај становништва пострадалог од земљотреса, 1.

²⁴⁷ „Зелени“ – мања оштећења гдје основни конструктивни систем није претрпио битније деформативне промјене, којима су поправљени кровови, димњаци и постављени прозори, те на тај начин створен основни услов за враћање грађана у њих. „Црвени“ – већа оштећења носивог конструктивног система, као и осталих дијелова зграде, односно стана. Било је истакнуто да до израде санационих елабората који су се тек почињали правити и заузимања дефинитивних ставова о томе који ће се „црвени“ станови моћи оспособити а који рушити, ови станови нису били за становање. И на овим становима су санирани кровови ради заштите објеката и имовине. „Жути“ – то су станови који су срушени или код којих је веома оштећен основни носиви систем па према томе ни у ком случају нису долази у обзир за поправку. АРС, ЗЗББК 1969, к-1, ај-9, Popis stanovništva i uslova stanovanja sa stanjem na dan 20. 11. 1969. godine za grad Banja Luku, 2.

²⁴⁸ „Upozorenje stambenog preduzeća. U „žutim“ zabranjeno stanovanje“, *Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda*, br. 1284, год. XXVII, Бања Лука 22. новембар 1969. год, 4.

Сарачица – Борковићи. У поправкама кућа на овим и другим сеоским подручјима учествовали су и дали велики допринос мајстори-занатлије из цијеле Југославије кроз „викенд солидарности“.²⁴⁹

На пословима прегледања и обиљежавања оштећених зграда током новембра и децембра 1969. године било је ангажовано око 300 инжењера и техничара и било утрошено око 55.000 часова рада. Група статичара Техничког факултета из Сарајева и пројектних организација „Конзорцијум“ Љубљана, „Индустропројект“ Загреб, „Пелагонија“ Скопље, „Унија пројект“ Београд, „Дома“ Сарајево и „Пројект“ Бањалука прегледала је све оштећене објекте у друштвеној својини. Ови послови су омогућили изналагање најрационалнијих метода санације и изградње нових објеката у Бањалуци.²⁵⁰ На пословима санације, већ крајем друге недјеље након потреса, било је ангажовано око 3.000 радника не рачунајући снаге ЈНА. На послу покривања и лакше санације учествовало је 39 грађевинских предузећа. До почетка зимског периода покривене су скоро све зграде на територији града и привремено је санирано 857 објеката са 6.871 станом. Посебни напори су уложени у оспособљавање школских и других јавних објеката. Специјализоване јединице ЈНА су обављале послове рушења објеката.²⁵¹ За потребе смјештаја становништва купљено је 2.766 приколица и 90 барака са 837 стамбених јединица. Примљено је 100 вагона на привремено коришћење од међународне организације „Каритас“ који су адаптирани за становање. Примљено је и око 600 теретних и путничких вагона од којих је за становање издвојено и опремљено 255.²⁵²

У условима потпуне обуставе наставе на свим нивоима, као најбоље рјешење се наметнула евакуације дијела бањалучких школа у друга мјеста широм Југославије. Штаб за евакуацију је брзо обавио свој задатак тако да су се ученици заједно са наставним и другим школским особљем током новембра нашли у својим новим пребивалиштима.²⁵³ Ученици су били смјештени у просторије радничких одмаралишта, ћачке домове, камп-кућице, хотелске објекте, уступљене војне објекте и слично.²⁵⁴ Од 10-20. новембра 1969, Бањалуку је напустило 13 основних школа (од којих двије специјалне) и пет средњих школа са 8.022 ученика и 568 просвјетних радника.²⁵⁵ Осим тога, током школске 1969/70. било је упућено око 210 ученика и 20 просвјетних радника на школовање и опоравак у Аустрију, ДР Њемачку, СР Њемачку, Мађарску и Италију.²⁵⁶ У Бањалуку су се први вратили ученици Музичке и Управне школе, на Дан ослобођења Бањалуке, 22. априла 1970. године. У наредних неколико дана, вратили су се и сви остали ученици а најсвечанији дочек је организован за гимназијалце који су дошли 26. априла на стадион „Борац“ гдје их је дочекало око 10.000 Бањалучана.²⁵⁷

Према локалном попису становништва који је извршен 20. новембра 1969, на подручју града било је око 16.400 домаћинстава са 59.000 становника. До 31. децембра исте

²⁴⁹ АРС, ЗЗББК 1969, к-1, ај-9, Popis stanovništva i uslova stanovanja sa stanjem na dan 20. 11. 1969. godine za grad Banja Luku, 3.

²⁵⁰ АРС, СО БЛ, Fond za obnovu Banja Luke, Informacija o radu Fonda za obnovu Banja Luke, Banja Luka 13. marta 1970, 149-150.

²⁵¹ Исто, 152-153.

²⁵² Исто, 155.

²⁵³ АРС, СО БЛ, Informacija o životu i radu učenika i radnog osoblja škola u evakuaciji od novembra 1969. godine do 1. marta 1970, 1-2.

²⁵⁴ Исто, 6.

²⁵⁵ Rajko Kuzmanović, nav. djelo, 64. Бањалучки ученици су били смјештени у Требиње, шире подручје Копра, војно одмаралиште Дивуље код Сплита, Сплит, Суботицу, Сарајево, Мостар, Трогир, Неум, Београд, Градац на мору, Цриквеницу, Травник, Зеницу, Тузлу, Приједор и Босанску Градишку. Специјална одјељења су била смјештена у Дјечије одмаралиште Црвеног крста БиХ у Лозици код Дубровника и Дјечије одмаралиште општине Центар из Сарајева у Зеленици код Херцег Новог. Прва дјеца која су напустила Бањалуку су била напуштена дјеца и дјеца без родитеља из дома „Рада Врањешевић“. Они су град напустили већ 28. октобра отишавши у Стрмац код Нове Градишке али су трајни смјештај пронашли у одмаралишту „Меркур“ у Ораховици. Исто, 70-136.

²⁵⁶ Исто, 151-159.

²⁵⁷ Исто, 207.

године смјештај становништва на подручју града изгледао је овако: у поправљеним кућама 8.850 породица, у камп приколицама 2.400, гараже 600, аутобуси 151, вагони 205, грађевинске шупе 200, нови станови и баракe 108, код сусједа 1.430, дато материјала за 157. То је чинило укупно 14.101 породицу или око 56.000 становника. Разлика у односу на број из поменутог пописа се односи на породице које су смјештене у станове чији је степен оштећења био означен бројевима 5, 6 и 7 од којих је један дио под бројем 5 био саниран. У исто вријеме је на сеоском подручју у поправљене куће и друге објекте било смјештено 2.110 породица. Земљотрес од 31. децембра 1969. додатно је отежао ситуацију.²⁵⁸ У погледу организовања пријема помоћи у природи, Штаб је имао помоћ Републичке Привредне коморе и Основне привредне коморе као и градских омладинских организација са њиховим радним бригадама. Неколико радних бригада било је из Београда, Сарајева и других мјеста. У том Центру радни дан је трајао и по 12 часова. Поред прихвата Центар је организовао складиштење и продају робе и исхрану радника који су радили по бригадном систему на чишћењу града. У времену од 31. октобра до 31. децембра 1969. године Центар је преузео и извршио дистрибуцију великих количина помоћи која је пристизала. Само прехранбених производа је пристигло 1.412.326 kg, одјевних предмета свих врста 47.947 комада и обуће 9.695 пари. Поред тога, пристизали су и објекти за смјештај (шатори, баракe, камп приколице и сл), намјештај и постељина, предмети опреме домаћинства, грађевински и санитарни материјал, лијекови и санитетска опрема, електо и водоинсталациони материјал итд.²⁵⁹ Из скопских предузећа је дошло 106 радника који су радили мјесец дана у Бањалуци остваривши 30.804 радна сата. Поправили су 472 стана у 37 зграда и 11 јавних објеката. Акција „Викенд солидарности“ окупила је 2.285 учесника од чега их је 935 радило на подручју бањалучке општине у којој су способности 335 приватних стамбених зграда и 13 друштвених објеката.²⁶⁰

До 20. новембра 1970. у Бањалуци је санирано укупно 4.507 друштвених станова. Истовремено је саниран и знатан дио приватног стамбеног фонда а у ту сврху је одобрено 3.076 кредита. Било је завршено 1.534 нових станова од чега је 1.031 било монтажних, приземних станова. Међутим, било је уселено свега 659 усљед недовршене инфраструктуре.²⁶¹ У објектима привременог смјештаја 20. новембра 1970. године налазило се 6.745 породица. Другу зиму за редом један од већих проблема је било питање загријавања. У односу на нормалне услове становања, породице су биле принуђене да издвајају два до три пута више средстава како би загријале објекте привременог смјештаја.²⁶²

Здравствено стање становништва је било у великој мјери погоршано у односу на исти период 1968. године. Наиме, у периоду од 1. до 21. децембра 1969. године регистровано је 7.112 случајева грипа али је према процјенама у том раздобљу од грипа боловало око 20.000 грађана бањалучке општине. У истом периоду је регистровано 706 случајева бронхитиса 342 случаја упале плућа, 274 случаја дизентерије (1968. у истом периоду 18), 94 случаја хепатитиса (1968. 78) затим трбушни тифус и паратифус.²⁶³ До 20. децембра у Бањалуци је вакцинисано 110.026 људи, у Лакташима 19.726 и Челинцу 9.269.²⁶⁴ До краја новембра 1970. године, у области здравства била су санирана само 3 објекта. Медицинска служба је радила у 2 школске зграде и у 31 монтажном привременом објекту. Медицинска школа је радила заједно са Учитељском школом у њеној санираној згради.²⁶⁵

²⁵⁸ АРС, ЗЗББК 1969, к-1, ај-9, Izvještaj Štaba za privremeni smještaj stanovništva postradalog od zemljotresa, 3-4.

²⁵⁹ Исто, 6-8.

²⁶⁰ АРС, ЗЗББК 1969, Najvažniji podaci o banjalučkoj opštini, 1.

²⁶¹ АРС, ЗЗББК 1969, Informacija Predsjedniku Izvršnog vijeća Skupštine SR BiH o dosada obavljenim radovima na obnovi Banjaluke i o osnovnom konceptu daljnje obnove i razvoja, Banjaluka 27. 11. 1970. g, 1.

²⁶² Исто, 2.

²⁶³ АРС, ЗЗББК 1969, к-1, ај-9, Допунски подаци, 1.

²⁶⁴ АРС, ЗЗББК 1969, Najvažniji podaci o banjalučkoj opštini, 4-5.

²⁶⁵ АРС, ЗЗББК 1969, Informacija Predsjedniku Izvršnog vijeća Skupštine SR BiH o dosada obavljenim radovima na obnovi Banjaluke i o osnovnom konceptu daljnje obnove i razvoja, Banjaluka 27. 11. 1970. g, 4-5.

Пописом извршеним крајем мјесеца августа 1970. године установљено је да се у објектима привременог смјештаја налазило укупно 5.020 породица. Од тога, у аутоприколицама и аутобусима 3.052, вагонима 518, баракама 1.030, шупама, гаражама и слично 420.²⁶⁶ Скупштина општине Бањалука је на сједници 30. октобра 1969. донијела одлуку да се формира Дирекција за обнову и изградњу града Бањалуке. За директора је постављен Мехо Пиролић, дотадашњи директор Републичког фонда за путеве БиХ из Сарајева.²⁶⁷

У Фонду солидарности се за само два дана од земљотреса сакупило 5, 6 милиона динара. Обим хуманитарне помоћи крајем априла 1970. износио је готово 179, 7 милиона динара.²⁶⁸ Према подацима које је до 31. јануара 1970. прикупио Републички штаб за организацију помоћи Босанској Крајини, из средстава федерације је обезбијеђено 325.516.000 нових динара. Највећи дио тих средстава (200.000.000) представљао је бескаматни кредит док је остатак представљао средства без обавезе враћања и уступљени допринос. Из средстава Босне и Херцеговине је до тада обезбијеђено, на разне начине, 82.636.214 а од других социјалистичких република 84.826.314. Помоћ у природи радних и других организација и грађана из свих југословенских република у истом периоду је процијењена на 54.412.519. Од тог износа, највише је послала СР Србија – 31.666.388 док је СР Хрватска послала 5.785.902 а СР Словенија 7.180.000.²⁶⁹ Пажњи Партије није промакло то да је и у вези са помоћи Босанској Крајини било одређених „националистичких појава“.²⁷⁰ Неки извори указују на постојање сумње да су највиши бањалучки функционери вршили крупне злоупотребе које су излазиле на површину у вријеме непосредно након земљотреса.²⁷¹ Од 1. новембра 1969. до 31. децембра 1970. Фонд за обнову Бањалуке из свих извора прикупио је 903.553.000 динара.²⁷² Подаци прикупљени преко Југословенског Црвеног крста, ДСИП-а и

²⁶⁶ АРС, ЗЗББК 1969, к-1, ај-9, Архивска јединица 9, Привремени смјештај и рјешавање стамбеног питања грађана, 1.

²⁶⁷ АРС, ЗЗББК 1969, Дирекција за обнову и изградњу града Бања Лука. Дневни билтен бр. 1 о обнови и изградњи града, 1.

²⁶⁸ Миад Муџановић, нав. дјело, 109.

²⁶⁹ АРС, ЗЗББК 1969, Билтен Извршног вјећа Скупштине СР БиХ. Бр. 17, ванредно издање, Сарајево 20. II 1970. године, 1 – 2.

²⁷⁰ „Националистичких појава било је везано око помоћи Крајини. Неки су код нас покушали лицитирати ко је шта и колико дао, а неки појединци или организације прилагача помоћи из других земаља бирали су коме ће дати помоћ и то по вјерском принципу“. АРС, ЗЗББК 1969, Предсједништво СКЈ. Комисија за развој друштвено-политичких заједница и међунационалне односе. Информација о неким идејно-политичким питањима пописа народности о попису становништва СФРЈ у 1971. години, 7.

²⁷¹ У писму упућеном највишем државном и партијском руководству а потписаном са „Поштени малобројни комунисти“, наводе се бројне оптужбе на рачун бањалучких функционера који су се налазили у спрези са „организатором“ Ибром Маглајлићем, директором Фабрике целулозе и вискозе „Инцел“ Бањалука који се на тој функцији налазио још од 1954. године. Између осталог, као највећа афера која је узбунила Бањалучане погођене природном непогодом, наводи се изградња директорских вила. Афера је избила у прољеће 1970. године. Виле су се налазиле на простору између улице Козарске од броја 55 до Мисирлићеве. Власници су, наводно, били инг. Хамзалија Сокол – директор Стамбеног предузећа, инг. Хасан Даућехајић – технички директор Стамбеног предузећа, Славко Ројц – директор „Електро Бањалука“, инг. Сеад Хаџисалиховић – технички директор „29. новембра“, инг. Димитрије Гњатић – запослен у „Пројекту“ Бањалука. Испред вила се градила и луксузна зграда за два истакнута политичара, савезног посланика Нику Јуринчића и потпредсједника Скупштине СР БиХ и уједно предсједника Управног одбора Фонда за обнову Бањалуке, Момира Капора. Смјена предсједника СО Бањалука Живка Бабића, која се десила „преко ноћи“ маја 1971. и довођење на његово мјесто Сеида Маглајлије објашњава се потребом смиривања бањалучке јавности због афере вила и других „наслућиваних пљачки и злоупотреба“. Износи се тврдња да је нови предсједник СО Бањалука, до преузимања функције запослен у „Инцелу“ и потпуно непознат бањалучкој јавности, био у блиском сродству са Ибром Маглајлићем. Имена одговорних лица која се помињу у вези са злоупотребама у „афери вила“ су: Сеад Хаџисалиховић (ГП „29. новембар“), Бецо Афган („Инсталатер“), Кјазим Халимић („Елмонт“) и Сабахудин Османчевић (Медицински центар Бањалука). У везу са овом „мафијом“ доводи се и начелник СУП СО Бањалука Ахмет Верем. Такође, за злоупотребе се оптужује и Мехо Пиролић, директор Дирекције за обнову и изградњу Бањалуке а у спрези са инг. Хамзалијом Соколом, директором Стамбеног предузећа Бањалука. АРС, ОК СК БЛ, СКЈ, СК СК БиХ, Примљено: 28. 6. 1973, 1-6.

²⁷² АРС, ЗЗББК 1969, Скупштина општине Бања Лука. Извјештај о станју радова на пословима обнове Бања Лука и о раду Скупштине и њених органа, 18. јануар 1971 г, 34-35.

преко дипломатско-конзуларних представништава показали су да је до 23. децембра 1969. године у свим видовима, из иностранства пристигло 10.937.397 нових динара помоћи. Од тога, највећи износ је стигао преко Црвеног крста у роби, љековима, храни и сл. (5.524.487) и преко ДСИП-а у новцу које су донирале стране владе (3.353.977).²⁷³ Ови подаци не укључују помоћ југословенске радничке емиграције. Помоћ је пристигла из 42 земље али је ипак оцијењена као мала с обзиром на посљедице и потребе. Отежавајућу околност у комуникацији са иностранством у погледу прикупљања помоћи представљала је и чињеница да у том тренутку још увијек није завршен посао утврђивања штете изазване земљотресом.²⁷⁴ Реакција у иностранству је била слабија у односу на реакцију након скопске катастрофе. Разлози су били вишеструки. Крајишку катастрофу је, између осталог, у медијима засјенио рат у Вијетнаму и актуелна експлоатација масакра у Ми Лају из марта 1968. године. Осим тога, владала је једнострана слика да је потрес погодио један „провинцијски“ град а не широку регију. Такође, број жртава је био мали и неупоредиво мањи у односу на Скопље гдје је погинуло 1.070 људи а, уз то, око 200.000 људи остало без крова над главом.²⁷⁵

До 11. марта 1970. године Црвени крст и ДСИП су евидентирали укупно 18.502.713 нових динара помоћи Босанској Крајини из иностранства. Од тога, Југословени који су боравили у иностранству послали су 720.920 нових динара.²⁷⁶ Од 10. јуна до 6. септембра 1970. године у оквиру 31 бригаде, у Бањалуци је радило преко 1.500 младића и дјевојака у три смјене у оквиру ОРА „Бањалука 70“.²⁷⁷ Акције солидарности биле су организоване и од стране спортских колектива широм земље и иностранства. У том погледу се издваја пријатељска фудбалска утакмица између првака Источне Њемачке, „Форвертса“ из Берлина, са „Борцем“ у Бањалуци 25. новембра 1969. са које је приход био намијењен пострадалом бањалучком клубу.²⁷⁸ Социјалистичке државе нису показивале велико интересовање за земљотрес у Босанској Крајини. Изузетак су чиниле ДР Њемачка и Румунија. Совјетски Савез је даровао лијекове и покриваче у вриједности од 20.000 рубаља. Разлог томе је био отворени сукоб у вези са развојем ситуације у Чехословачкој и интервенција земаља Варшавског пакта 1968. године. Сједињене Америчке Државе су као прву помоћ додијелиле 300.000 долара а средином децембра 1969. још 75.000 долара упркос нарушеним односима због југословенске подршке арапској страни у Шестодневном рату на Блиском истоку јуна 1967. године. Ипак, Американци су одбили захтјеве за истраживачке пројекте и хируршко одјељење за Бањалуку у износу од неколико милиона долара.²⁷⁹ Западне државе (највише САД, Швајцарска, Италија и СР Њемачка) су слале новац и робу петоструко веће вриједности од социјалистичких земаља. Кина је, изненађујуће, одлучила да пружи помоћ упркос дугорочно непријатељском ставу према Југославији. Разлог томе је био кинеско-совјетски сукоб који је марта 1969. прерастао у оружани обрачун на ријечи Усури. Кина је вјероватно тим чином настојала и да истакне равнодушност Совјета које је у помоћи превазишла чак и Румунија. Од земаља Трећег свијета, значајнију помоћ су послали Иран, Етиопија, Индија и Индонезија.²⁸⁰ Поређење структуре међународне помоћи након земљотреса у Скопљу и Босанској Крајини показује да је она готово искључиво била условљена владајућим политичким односима. За разлику од почетка 60-их година, на измаку

²⁷³ АЈ, СИВ. Fasc. 756 Elementarne nepogode. Državni sekretarijat za inostrane poslove. Informacija o dosadašnjoj pomoći inostranstva Bosanskoj Krajini, 1.

²⁷⁴ Исто, 2-4.

²⁷⁵ Mihad Mujanović, nav. djelo, 131-132, 143.

²⁷⁶ АЈ, СИВ. Fasc. 756 Elementarne nepogode. Pregled primljene pomoći iz inostranstva za stradale od zemljotresa u Bosanskoj Krajini evidentirane kod Crvenog krsta i DSIP-a do 11. marta 1970. godine, 3-4.

²⁷⁷ „Završena Prva dekada ORA 'Banjaluka 70'. Brigadirima veliko hvala“, *Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda*, br. 1406, god. XXVIII, Banja Luka 9. septembar 1970. god, 1.

²⁷⁸ Aleksandar Ravlić, *Pola stoljeća Borca*, Banjaluka: Fudbalski klub Borac, Gradski stadion, 1976, 155-156.

²⁷⁹ Mihad Mujanović, nav. djelo, 133-134.

²⁸⁰ Исто, 136.

те деценије Југославија се налазила у некој врсти међународне изолације што се одразило на веома мало интересовање за помоћ код велесиља.²⁸¹

До прве годишњице великог земљотреса, Бањалуку је једном или у више наврата посјетило 476 домаћих и страних новинара. Они су снабдијевани фотографијама, фото-билтенима и посебним писаним извјештајима у циљу информисања о крајишкој трагедији.²⁸² Народно позориште Босанске Крајине организовало је 20 изложби на којима је представило 1.100 фотографија порушене Крајине, у оквиру своје турнеје. Исте фотографије су носили са собом и евакуисани школски колективи. Изложбе су организоване у 53 земље. О крајишкој трагедији су снимљени сљедећи документарни филмови: „Земљотрес у Бањалуци“ (Филмске новости, Београд), „Срушени град“ (ТВ Београд), „Земља и људи“ (ТВ Сарајево), „Новембар Јосипа Горичког“ (Сутјеска филм), „Дјеца Босанске Крајине“ (Сутјеска филм), „Изградња Бањалуке“ (Босна филм), „7/2“ (Секретаријат за информације).²⁸³ Јован Спремо, бањалучки професор историје, сликар и културни радник, написао је роман о земљотресу под насловом *Кад земља дрхти* 1971. године.²⁸⁴ Исте године, премијерно је приказан играни филм инспирисан земљотресом, под називом „Дан дужи од године“. Филм, снимљен у режији и по сценарију Бранимира Торија Јанковића, говори о бањалучким затвореницима који су привремено пуштени на слободу након катастрофе како би помогли становништву.

У Бањалуци је 15. априла 1970. године боравио предсједник Јосип Броз Тито са супругом Јованком и сарадницима. Дочекали су их Џемал Биједић, предсједник Скупштине СР БиХ, Бранко Микулић, предсједник ЦК СК БиХ, Драгутин Косовац, предсједник Извршног вијећа БиХ, Живко Бабић, предсједник Скупштине општине Бањалука.²⁸⁵ Посјета се одиграла у склопу Брозове посјете Босни и Херцеговини у периоду 15-18. априла када је, осим Бањалуке, обишао и Зеницу, Бугојно и Травник. Била је то његова друга посјета граду након земљотреса. Приликом обиласка града, опширан извјештај о стању у свих сферама живота и о токовима обнове предсједнику је поднио предсједник Скупштине општине Живко Бабић.²⁸⁶

Велики број грађана Бањалуке је непосредно након катастрофе био принуђен да прихвати понуђене кредите како би обезбиједили основна средства за живот. Јуна 1971. године Бањалучани су дуговали банци око 40 милијарди старих динара а већина корисника кредита је морала да врати новац у року од пет година. Двије трећине Бањалучана је чинило непродуктивно становништво а преостала трећина је остваривала доходак у распону од 80-120 000 старих динара. На опадање животног стандарда најдиректније је утицао пораст цијена најосновнијих животних намирница, роба и услуга.²⁸⁷

2. 3. Питање обнове града

Наду у скору обнову Бањалуке и Босанске Крајине и учешће цјелокупне југословенске заједнице у томе, становништву и политичном руководству СР БиХ улијевало је искуство обнове Скопља након земљотреса 1963. године. Први човјек ЦК СК БиХ Бранко Микулић није имао никакву сумњу у том погледу а охрабрујуће су дјеловале и Брозове ријечи приликом посјете Бањалуци одмах након катастрофе. Међутим, показало се да је крајишки земљотрес у времену до 1974. године изазвао политичку кризу у односима предсједника СИВ-а Митје Рибичича са руководством СР БиХ али и унутар самог ЦК СК

²⁸¹ Исто, 147-148.

²⁸² АРС, ЗЗББК 1969, Информација о раду Савјета за информације и документацију и Секретаријата за информације и документацију Скупштине општине Банјалука, 1.

²⁸³ Исто, 2-3.

²⁸⁴ Jovan Spremo, *Kad zemlja drhti*, Banja Luka: „Oslobođenje“ Sarajevo, 1971.

²⁸⁵ АРС, ЗЗББК 1969, к-1, ај-3, Razgovor predsjednika Tita sa predstavnicima komuna s postradalog područja, 1.

²⁸⁶ АЈ, КПП, КРР II – 1/185. Posjeta BiH – Banja Luka, Zenica, Bugojno, Travnik 15-18. IV 1970.

²⁸⁷ „Banjaluka 20 mjeseci poslije zemljotresa. Koliko je devalvirao standard Banjalučana?“, *Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda*, br. 1526, god. XXIX, Banja Luka 16. juni 1971. god, 8.

БиХ гдје је дошло до важних персоналних промјена.²⁸⁸ За сагледавање ове кризе у општејугословенском политичком контексту, значајна је чињеница да је свега неколико мјесеци пред крајишки земљотрес, избила тзв. „цестна афера“ која је довела до супротстављања словеначког и савезног руководства. Словеначко руководство је, истичући став да је ова република дискриминисана у погледу расподјеле међународног зајма за изградњу путева, довела у питање и сам опстанак савезне владе на челу са Митјом Рибичичем. Био је то први случај од стварања социјалистичке Југославије да се једна република јавно супротставила одлуци федерације. Од краја 60-их, све више је до изражаја долазио „републички етатизам“ а политички сукоби су све чешће имали и своју економску позадину.²⁸⁹

Озбиљнији наговјештаји неслагања међу републичким руководствомима у вези са обновом Босанске Крајине, уочени су већ на самом почетку 1970. године. Бранко Микулић је изражавао незадовољство због, како је оцијенио, непринципијелног, тенденциозног и злонамијерног писања неких београдских и загребачких листова, прије свега *Политике*, *Студента*, *Вјесника у сриједу*, *Омладинског тједника* као и информација које су пружане путем радија и телевизије. На затвореном дијелу 24. сједнице ЦК СК БиХ, Микулић је упозорио другове из СР Хрватске и СР Србије да штампа и друга средства информисања све више изражавају ставове и политику републичких руководстава.²⁹⁰ Једна од највећих оптужби на рачун ЦК СК БиХ била је тврдња да је Културно-спортски центар Скендерија у Сарајеву изграђен новцем уплаћеним за обнову.²⁹¹

Прва личност која је указала на појаву извјесних проблема у погледу обнове Босанске Крајине, био је предсједник Броз. Он је приликом посјете Бањалуци априла 1970, истакао: „Имам утисак да је мало ослабила иницијатива у погледу рјешавања проблема Бањалуке, мислим код нас горе. Хтио бих да се проблеми рјешавају брзо, као онда када је у питању било Скопље“. Да ће доћи до скретања са утврђеног курса у вези са обновом, постало је јасно на сједници СИВ-а 1. јула 1970. године. Митја Рибичич је био кључна личност овог заокрета а руководству СР БиХ није била од помоћи Брозова подршка, у виду састанака и писама.²⁹² У жустром разговору између Бранка Микулића и Митје Рибичича у Београду, 7. септембра 1970, предсједник СИВ-а је истакао да је у Радној групи СИВ-а, у којој су се налазили представници свих република и покрајина, постојало јединствено мишљење да се за обнову може највише издвојити између 380 и 420 милијарди старих динара. Као главни аргумент је навео неповољна привредна кретања у 1970. години и дефицит од 600 милиона долара. Иако је у овом разговору тврдио да је Комисија тачно регистровала штете, истакао је да би Федерација била на великом губитку уколико би поступила као 1963. године.²⁹³ Према биљешкама Бранка Микулића о овом приватном састанку, Рибичич га је покушао увјерити да је износ од 400 милијарди старих динара заправо био резултат Брозове одлуке. На ту тврдњу, Микулић је прочитао дио из стенограма разговора вођеног са Брозом прије посјете Рибичичу из кога се видјело да је Броз тврдио да је Рибичич заправо одредио поменути износ. Одговор Рибичича на такав аргумент свео се на двије ријечи: „Добро, добро“.²⁹⁴

Поред личности из врха босанскохерцеговачке политичке сцене (Џемал Биједић, Бранко Микулић, Драгутин Косовац), у борби за добијање што веће југословенске подршке

²⁸⁸ Dino Dupanović, „Političke posljedice zemljotresa u Bosanskoj Krajini 1969. godine“, *Poplava, zemljotres, smog: Prilozi ekohistoriji Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću. Zbornik radova*, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju UMHS 2017, 149-150.

²⁸⁹ Dragan Bogetić, „Nacionalno pitanje i Jugoslavija 1945-1989“, *Istorija 20. veka. Časopis Instituta za savremenu istoriju*, br. 1-2, god. XVII, Beograd 1999, 53-54.

²⁹⁰ Dino Dupanović, nav. djelo, 157. Dženita Sarač-Rujanac, „Politički zemljotres u SR BiH nakon oktobra 1969. godine. Odnos republičkog i saveznog rukovodstva početkom 1970-ih godina“, *Historijski pogledi*, br. 2, god. 2, Tuzla: Centar za istraživanje moderne i savremene historije, 2019, 330.

²⁹¹ Dino Dupanović, nav. djelo, 158.

²⁹² Исто, 163-164.

²⁹³ Исто, 165-167.

²⁹⁴ Исто, 168. Dženita Sarač-Rujanac, nav. djelo, 335.

за отклањање посљедица земљотреса, посебно треба истакнути Османа Карабеговића.²⁹⁵ На постепено повлачење подршке босанскохерцеговачког руководства савезној влади, утицало је одбијање премијера Митје Рибичича да влада покрије трошкове обнове у износу који је утврдила савезна комисија за процјену штете. Републичко руководство је на крају ипак попустило чему је допринијело Брозово повлачење и сугестија да Босна и Херцеговина смањи захтјева. Осман Карабеговић је сматрао да се смањивањем захтјева чини издаја Босанске Крајине и цијеле републике што је за посљедицу имало његово удаљавање од босанскохерцеговачког руководства и избацивање из чланства Савеза комуниста.²⁹⁶

Поред Митје Рибичича, друга личност која је радила на томе да до обнове Босанске Крајине не дође на онај начин како је договорано новембра 1969, био је предсједник Извршног вијећа СР Хрватске Драгутин Харамидија. Сматрао је да СР Хрватска не може више да помаже неразвијене републике. По његовом мишљењу, једини фонд из којег је СР Хрватска добијала више него што је давала, био је фонд за борачка питања. Осим тога,

²⁹⁵ Husnija Kamberović, *Džemal Bijedić. Politička biografija*, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju UMHS 2017, 112; У оквиру поднаслови „Трновит пут до интеграције и равноправности – Борба за интеграцију Босне и Херцеговине“, Хуснија Камберовић тврди да је Џемал Биједић у Херцеговини спроводио политику „интеграције“ тога простора у оквиру Босне и Херцеговине од средине 50-их година, док је обављао дужности у срезу Мостар као и након што је отишао да обавља дужности на савезном нивоу. У истом смислу се говори и о проблему обнове Босанске Крајине након земљотреса: „Биједић и тадашња владајућа босанскохерцеговачка политичка елита је схватила да је битка око обнове Босанске крајине заправо битка за интеграцију Босне и Херцеговине. Републички политички центар је „искористио“ такав однос савезног центра према обнови Крајине да у јавни дискурс увуче концепт обнове Крајине као концепт интеграције те регије у чвршће оквиру Босне и Херцеговине“, Исто, 93, 111-112. Сличне ставове износи и Дино Дупановић. Закључујући расправу о политичким посљедицама земљотреса, истиче: „Било је сасвим јасно да се политичко руководство Босне и Херцеговине у потпуности задовољило урађеним, а ако се уз то још дода чињеница да се њен углед након избора Џемала Биједића за предсједника СИБ-а повећао, није било потребе за њихово даље ангажовање. Нарушити такав положај за који се радило од 1945. године било би сулудо“. Dino Dupanović, *nav. djelo*, 190. Џенита Сарач-Рујанац закључује: „Било је то питање које одражава целокупну сложеност вишегодишње борбе за једнак статус Републике у Федерацији. Појавивши се необично храбро и инсистирајући на властитим погледима, руководство Босне и Херцеговине учинило је врло значајан корак напуштајући политику слушања расположења федералног центра чија је моћ очито слабила крајем шездесетих“. Dženita Sarač-Rujanac, *nav. djelo*, 342. Српски интелектуалац, Бањалучанин Никола Кољевић другачије је сагледавао друштвене и политичке процесе током 60-их и 70-их година у СР БиХ. Након распада земље је писао: „Истини за вољу, морам да кажем да ми се већ шездесетих година - тачније 1963. када сам дошао у Сарајево и када је *Свјетлост* покренула библиотеку *Културна баштина* – учинило како то има наглашено политички значај и како такав потез треба, заправо, на културном плану да створи основе једне нове нације – босанске или бошњачке и на тај начин да одвоји Србе и Хрвате од њихових матичних земаља. Био је то покушај да се створи оквир за једну књижевност која би одвојила српске писце од српске књижевности, па на тај начин, постепено, и од српског идентитета. (...) Људи из политике, заједно са 'културњацима', држали су састанке и говорили о тој (изненадној) потреби да се конституише 'босанско-херцеговачка културна баштина'. А друго, тај догађај је у то време био и књижевно неприродан и отуд је изгледало да је његова примарна функција баш политичка“. Кољевић је као још неке важне „знакове“ видио одлазак појединих интелектуалаца из Сарајева у Београд и Загреб али и појаву текстова попут оног Алије Исаковића у *Одјеку* који је заговарао укидање назива „Босна и Херцеговина“ и увођење назива „Босна“ у чему је Кољевић видио настојање да се, као и у случају брисања именице „Метохија“, бришу „докази српског историјског постојања“. Проблем је настао када је у новооснованој Академији наука и умјетности БиХ требало одлучити да ли ће се пројекат звати „Босанско-херцеговачка књижевност“ или „Књижевност народа Босне и Херцеговине“. „Били су то знаци који су шездесетих година указивали на покушај обједињавања Босне изван југословенског културног контекста, што је, наравно, код српских интелектуалаца изазивало негативну реакцију“. „Мучко“ гушење студентског покрета и „феудализација југословенског друштва“ коју је донио устав из 1974, означили су, по Кољевићу, почетак времена разочарања и повећане репресије над појединцима а нарочито над интелектуалцима. „Као што је у турско доба било лакше излазити на крај са султаном него са локалним бегом, тако се десило да је, парадоксално, једним привидом децентрализације и демократизације дошло до све веће и веће репресије, у почетку можда не толико политичке колико економске. Дошло је до стратификације друштва, до све већег издвајања оних који су економски привилеговани на политичкој основи“. Никола Кољевић, *Стварање Републике Српске. Дневник 1993-1995. Књига I*, Београд: ЈП Службени гласник, ЈУ Службени гласник Републике Српске, 2008, 46-48.

²⁹⁶ Husnija Kamberović, *nav. djelo*, 113.

Харамија је у разговору са Рибичичем штету у Босанској Крајини процјењивао на 250 милијарди старих динара.²⁹⁷

Након састанка у Загребу 4. октобра 1970, Броз је дјелимично промијенио свој став, не изражавајући склоност ниједној од двије супротстваљене стране. Коначан приједлог закона о учешћу Федерације у обнови донесен је и усвојен крајем октобра 1970. на сједници СИВ-а. Према члану 1 овог закона, Федерација је учествовала у обнови у укупном износу од 5.036.000.000 динара, а у овај износ су била урачуната и средства за обнову војног фонда ЈНА у Босанској Крајини као и 100.000.000 динара додијељених СР БиХ из резервног фонда Федерације. Члан 3 Закона предвидио је да 4.099.000.000 динара буде додијељено бесповратно а 937.000.000 у виду кредита, на 25 година уз годишњу камату од 2%. Федерација је оставила могућност за измјену укупне исплате штете у случају да дође до измјене цијена инвестиционе опреме и грађевинских радова утврђених 31. децембра 1969. године. До коначног попуштања босанскохерцеговачког руководства је дошло на 22. сједници ЦК СК БиХ крајем октобра 1970. Одштета која је тражена од Федерације ипак је морала бити смањена и морало се одустати од инструмента примирења на Скопљу 1963. Одустајање од максималних захтјева било је очекивано, с обзиром на укупне односе унутар политичких структура у Југославији у вези са овим проблемом. И објективно економско стање у земљи није било идентично ономе из времена скопске катастрофе. Још једна важна чињеница била је околност да је земљотрес у СР Македонији имао далеко мање последице него онај у Босанској Крајини. Земљотрес из 1963. је захватио само град Скопље а у Босанској Крајини је страдало 701 насеље, степен оштећења привредних објеката у Скопљу је износио 12, 7% а у Босанској Крајини око 40%. Такође, у Скопљу је уништено 36.000 станова а у Босанској Крајини 86.000. Оптужбе руководства Босне и Херцеговине на рачун савезне владе су биле често пренаглашене током вишемјесечних расправа у вези са питањем обнове порушених подручја. Спомињане су и велике ратне заслуге Босанске Крајине, укључујући 20.000 бораца које је ова област дала у НОБ-и. Ту чињеницу је истицао и предсједник Броз говорећи о питању обнове.²⁹⁸ Још током разговора на Брионима 26. јуна 1970. године, предсједник је сугерисао босанскохерцеговачком руководству да је питање Босанске Крајине неопходно флексибилније и кооперативније ријешити како би се избјегла политичка криза.²⁹⁹ Нема сумње да је веће интересовање политичког врха за обнову Скопља било условљено и чињеницом да се радило о густо насељеном главном граду (према попису из 1961. године 270.299 становника) једне социјалистичке републике која је свој суверенитет и млади национални идентитет имала да захвали националној политици КПЈ/СКЈ.³⁰⁰

²⁹⁷ Dino Dupanović, *nav. djelo*, 169-170.

²⁹⁸ У дискусији од 31. октобра 1970. са краја 22. сједнице ЦК СК БиХ, Бранко Микулић је изјавио: „Треба истаћи да ако у дијалогу с другим републикама, не бисмо били и у будуће флексибилни и кооперативни, ми би се тиме изложили опасности приговора да немамо смисла за политичку реалност и да, због тога, изазивамо политичку кризу у земљи и то на питању солидарности народа, коју не можемо и нећемо негирати. Сви радни људи, републике и покрајине су у низу политичких и друштвених акција испољили ту солидарност. То треба стално истицати. Драматизацијом и искључивошћу у расправама о овом питању могу се, у суштини, обезвриједити наши напори у рјешавању овог проблема и девалвирати солидарност народа и народности Југославије. О свему томе требамо трезвено и одговорно да разговарамо. Ништа нећемо постићи емотивним реакцијама, а поготово лицитирањем ко је више, а ко мање, борбен у одбрани наших ставова. Са свим што смо до сада радили, напорима које смо улагали и колико смо били безкомпромисни у одбрани наших ставова, можемо, свјетла образа изићи пред суд јавности Босне и Херцеговине“. Исто, 174-177. Македонску престоницу јаки потреси су погодили у петак, 26. јула 1963. године. Најјачи, који је достигао јачину 10 степени Меркалијевог скале са епицентром директно под градском агломерацијом, изазвао је катастрофалне последице. Око 80% грађевина се нашло у рушевинама. Иако се радило о највећој елементарној непогоди у дотадашњој историји Југославије, земљотрес је имао локални карактер што је нарочито значајно уколико се упореди са крајишким земљотресом. Друге градске центре у Македонији и јужној Србији земљотрес није погодио већ је остао ограничен на Скопску долину која је са три стране окружена планинским масивима. *Mihad Mušanović, nav. djelo*, 18-19.

²⁹⁹ Dženita Sarač-Rujanac, *nav. djelo*, 339.

³⁰⁰ Помоћ за обнову Скопља је предложена у износу од 400 милијарди динара (око 533 милиона долара) и додијељена је у периоду 1963-1970. године. Босанска Крајина је добила 5, 2 милијарде нових динара (око 415

Паралелно са уклањањем српских либерала, одвијао се политички обрачун партијског врха СК БиХ са Османом Карабеговићем и Авдом Хумом. Почетак тог сукоба се може пратити од краја 1971. године мада се појачао од средине наредне године.³⁰¹ На 44. сједници ЦК СК БиХ средином септембра 1972, расправљало се о политичком дјеловању Авде Хуме и Османа Карабеговића. Обојица су одмах након земљотреса, 2. новембра 1969, на ванредној сједници упозоравали на то да не треба ширити илузије о брзој нормализацији и изражавали су страх да би дотадашња солидарност могла бити прекинута. Сличне ставове Осман Карабеговић је наставио да износи и током 1972, чиме је јавно изазивао неповјерење у републичко руководство. На састанку 6. септембра 1972, рекао је да се босанскохерцеговачко руководство одрекло заступања интереса СР БиХ из опортунистичких разлога. Карабеговић је, као Бањалучанин, једини из Босне и Херцеговине наставио да врши притисак на савезну владу и након постизања компромиса.³⁰² На поменутој 44. сједници ЦК СК БиХ, Карабеговић је изнио тешке оптужбе на рачун Хамдије Поздерца, тадашњег предсједника Скупштине Босне и Херцеговине. Оптужио га је да није досљедно заступао интересе Босанске Крајине из које је и сам потицао.³⁰³ Једина особа која је била блиска ставовима Османа Карабеговића, био је Хајро Капетановић. Као Крајишник који је једно вријеме обављао функцију секретара Обласног комитета КП БиХ за Бањалучку област, није се лако мирио са тим да се са Бањалуком не поступа као са Скопљем. Од почетка сукоба, босанскохерцеговачко руководство је подржавао и савезни премијер Џемал Биједић. Он је активно учествовао у раду 44. сједнице на којој је одбацио све Карабеговићеве тезе. Одбацио је његове ставове у вези са обновом Крајине и, поред осталог, оцијенио: „Нема никаквих разлога и аргумената да се даља доградња нашег самоуправног система и изградња уставног система схвата као пут у конфедерализам, како то тврди друг Осман“. Уочљиво је да се Биједић у овој дискусији усредсредио на ставове Османа Карабеговића а да се уопште није осврнуо на случај Авде Хуме. Уопште, случај Авде Хуме је био уклопљен у причу о „либерализму“ за разлику од повода који је послужио за политички разлаз са Карабеговићем. Чедо Капор је у једном разговору објављеном, на његово инсистирање, након његове смрти изјавио да је нови кадар био спреман на све како би се елиминисали стари политичари који су могли покварити њихове планове.³⁰⁴

Почетком септембра 1974, ЦК СК БиХ је, опширно анализирајући политичко дјеловање четворице босанскохерцеговачких функционера, оцијенио „да је ријеч о свјесном и договореном дјеловању групе, да нису у питању ’разлике у мишљењима’, како то покушавају доказати, већ њихова политичка акција усмјерена против политике Савеза комуниста и на разједињавање у Савезу комуниста и руководству. Тиме су се Карабеговић и

милиона долара) за период 1970-1975. Ипак, ова два износа није могуће номинално поредити из више разлога. У Скопљу су друге републике учествовале у изградњи приградских насеља док су у Босанској Крајини грађевинске радове изводила грађевинска предузећа из погођене републике. Mihad Mujanović, nav. djelo, 143-145.

³⁰¹ Husnija Kamberović, nav. djelo, 229-230.

³⁰² Карабеговић је истицао да су сва средства која су била уложена у Крајину у прве три године након земљотреса искључиво потрошена за обнову станова и институција и да су тиме привредна предузећа била оштећена. Сматрао је да је нужно тражити још 80 милијарди динара за несметано функционисање привреде. Dino Duranović, nav. djelo, 180-181, 186. Авдо Хумо је на ванредној сједници 2. новембра 1969. упозоравао на измијењене политичке околности од оних у вријеме земљотреса у Скопљу. „Актуелна је жилава борба за већом економском самосталношћу при чему се одвија упорна борба за одвајање средстава за друге, сем оних најнужнијих“, рекао је том приликом. Dženita Sarač-Rujanac, nav. djelo, 328.

³⁰³ Dino Duranović, nav. djelo, 183.

³⁰⁴ Након искључења из СК БиХ до кога је дошло на 49. сједници ЦК СК БиХ 27. новембра 1972, Осман Карабеговић био је у потпуности политички маргинализован и потиснут из свих друштвених дешавања. Већ је постала уобичајена пракса избјегавање Карабеговића на јавним манифестацијама. Неки чланови СК БиХ се нису слагали са оваквим третманом некога ко је за њих представљао симбол НОБ-е у Босанској Крајини и примјер угледног и поштеног човјека. Карабеговићев углед је био нарушен и у самој Бањалуци у којој је једино наставио политички ангажман у оквиру једне радне групе Бањалучке регије која је требало да расправља о уставним промјенама. Исто, 184-185, 191; Husnija Kamberović, nav. djelo, 230-232.

Хумо, објективно, нашли у спреси са догматско-бирокарским и централистичко-хегемонистичким снагама. На сличан начин се понашао и поступао и Хајро Капетановић“.³⁰⁵ У истој оцјени, за Чеду Капора је изнесено да већ дуже времена „дјелује са унитаристичко-централистичких позиција. У више наврата је доводио у питање и неке фундаменталне принципе организације републике и државно-правни карактер Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине у југословенској социјалистичкој заједници. Заступао је мишљење да се преношењем права на социјалистичке републике и социјалистичке аутономне покрајине заједница атомизира и комада. Посебно је омаловажавао ослонац Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине на властите снаге и могућности, са тезом да о њеном развоју треба да води рачуна цјелокупна југословенска заједница. На тој линији и слањем личних посланица супротстављао се и другим захтјевима у развоју Босне и Херцеговине – оснивању Академије наука, телевизијског студија итд, с мотивацијом да такве институције постоје у другим центрима и да нам у Републици нису потребне“.³⁰⁶

Описане политичке осуде четворице старих функционера, рођених од 1911. до 1917. године, могу се посматрати у контексту промијена које је донио 4. конгрес СК БиХ 1965. године у погледу смјене значајног броја руководиоца из прве, партизанске генерације.³⁰⁷ Подмлађено руководство, политички амбициозно и окренуто реформском курсу јачања државности република, тако се изборило са моралним капиталом старих кадрова који су подгријавали бојазан од конфедерализма. То је била и посљедица готово потпуног развлашћивања савезног нивоа у домену кадровске политике, која се након 9. конгреса СКЈ 1969. нашла скоро у цјелини у рукама републичких елита. Одлучујућа улога у овом сукобу припадала је Бранку Микулићу.³⁰⁸ Микулић је још од средине 60-их био активни судионик уставне дебате, залажући се за децентрализацију, а као секретар Извршног комитета ЦК СК БиХ, марта 1968, именован је чланом републичке Комисије за уставна питања која је имала задатак да припреми приједлоге амандмана на Устав.³⁰⁹ Као предсједник ЦК СК БиХ, учествовао је у дефинисању и пружао снажну подршку изградњи републичких институција и разних пројеката (оснивање Академије наука и умјетности БиХ, отварање Центра Скендерија 29. новембра 1969, отварање Академије ликовних умјетности 1972, иницирање оснивања Института за проучавање националних односа, настојање на изради синтезе историје народа Босне и Херцеговине, активности око кандидатуре Сарајева за домаћина XIV ЗОИ и др) као и прокламовању муслиманске нације од стране Партије 1968. и 1969. године.³¹⁰

Прва научна публикација у којој су на основу расположивих сазнања изнесени основни сеизмолошки параметри и карактеристике бањалучког земљотреса уз податке о понашању грађевина у току катастрофе са препорукама за њихову санацију, изградњу и урбанистичко планирање била је *The Banja Luka earthquakes of 26. and 27. october 1969*. UNESCO Paris, june 1970. Она је настала као резултат истраживања мисије УНЕСКО-а која је упућена у Бањалуку у споразуму са југословенском владом. У раду мисије су учествовали и

³⁰⁵ АЈ, КПР, КРР II – 4 – а/105, 11. X 1972, 11. XI 1974, Pisma i informacije u vezi sa političkim delovanjem Osmana Karabegovića, Avde Hume, Hajre Kapetanovića i Čede Kapora i merama preduzetim od strane SK BiH, Centralni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine. Predsjedništvo, Informacija o ostvarivanju Zaključaka 49. sjednice Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine u vezi sa političkim djelovanjem Osmana Karabegovića, Avde Hume, Hajre Kapetanovića i Čede Kapora, Sarajevo, 2. septembra 1974. godine, 9-10.

³⁰⁶ Исто, 14-15.

³⁰⁷ За новоизабрано руководство, ауторка наводи да је настојало „изборити и стварну равноправност Босне и Херцеговине у Федерацији и наметнути се као достојан политички преговарач. Одлучно је одбацивало тезу да афирмација државности република истовремено значи слабљење и дезинтеграцију Федерације“. „Уставне промјене су, према убјеђењу босанскохерцеговачког руководства, требале помоћи да се превазиђе тзв. „административни период“ током којег су се сва питања рјешавала у савезном центру. Циљ је био да се успоставе нови, квалитетнији друштвено-економски односи, стварна политичка, национална и економска равноправност у Југославији“. Dženita Sarač-Rujanac, nav. djelo, 324.

³⁰⁸ Dženita Sarač-Rujanac, *Branko Mikulić. Politička biografija 1965-1989*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu-Institut za historiju, 2020, 404.

³⁰⁹ Исто, 281.

³¹⁰ Исто, 230-232, 345-359.

југословенски стручњаци, прије свега из Института за сеизмологију, земљотресно инжењерство и урбанизам из Скопља. У Славонском Броду је од 17. до 19. децембра 1969. године одржана ванредна скупштина Савеза грађевинских инжењера и техничара Југославије – Југословенског друштва за сеизмичко грађевинарство. Тема скупштине је била бањалучки земљотрес и прописи за грађење у трусним подручјима. Материјали са овог савјетовања су објављени у виду публикације под насловом *Бањалучки потрес у свјетлу југословенских прописа*, Београд, јула 1970.³¹¹ Комисија Републичког секретаријата за индустрију и трговину СР БиХ је јануара 1970. усвојила документ под насловом *Пројект регионалних истраживања епицентралног подручја земљотреса од 26. и 27. октобра ради сеизмичке макрорејонизације и детаљних истраживања ужег урбанистичког подручја Бањалуке ради сеизмичке микрорејонизације терена*. Генерални извођач овог пројекта био је Институт за геолошка истраживања из Сарајева. Током 1971. године Извршно вијеће СР БиХ и СО Бањалука су усвојили одговарајуће документе у погледу сеизмичке микрорејонизације урбанистичког подручја са препорукама за будуће пројектовање и изградњу у граду. Између Југославије и САД је такође склопљен уговор о заједничком раду на истраживањима у области земљотресног инжењерства. Из САД, у реализацији пројекта је учествовао University of California at Barkley.³¹²

Током 1970. године, на пословима пројектовања санације, биле су ангазоване 22 пројектне организације из цијеле Југославије. Те године било је израђено преко 6.500 пројеката санације објеката у друштвеном и приватном власништву. До маја 1972. године, сеизмолошка праћења у Бањалуци вршио је Институт за инжењерску сеизмологију и земљотресно инжењерство из Скопља преко мреже покретних сеизмолошких станица. Од тада је овај посао преузео Институт за испитивање материјала, нова научна институција у Бањалуци која се бавила испитивањем материјала и конструкција, геомехаником и сеизмологијом. Средином 1974. године, у рад је пуштена Сеизмолошка станица у Бањалуци која је смјештена на брду Шехитлуци, на безбиједној локацији.³¹³

Приликом разматрања општих полазишта за планирање обнове и развоја Бањалуке након велике катастрофе, изношене су оцјене о томе како је земљотрес зауставио развој општине. Првих 9 мјесеци 1969. су представљани као најуспјешнији период друштвене и привредне реформе. Ти успјеси су се огледали у порасту укупног прихода за 30% у односу на исти период претходне године, дохотка за 18%, личних доходака за 29%, физичког обима производње за 21%, промета за 30% и личне потрошње за 31%. Извоз је са 118 милиона нових динара порастао на 145 милиона а запосленост у привреди са 20.826 на 23.147 радника. У знатној мјери је модернизована прехранбена и метална индустрија. И поред значајних успјеха у развоју инфраструктуре, њен ниво до земљотреса није могао да задовољи нарасле потребе. Водоводна и канализациона мрежа нису биле задовољавајуће, близу 50% насеља није било електрифицирано а свега око 40% коловоза у граду било је прекривено асфалтом.³¹⁴ Бањалука је била здравствени центар који је опслуживао преко 1.350.000 становника. Радне и друге друштвено-политичке организације и сви органи комуне су кроз широку јавну дискусију усвојили низ програма развоја чије је остварење прекинула катастрофа октобра 1969. године. Неки од тих програма су били Урбанистички програм града до 1990. године, Програм електрификације свих насеља на територији општине и

³¹¹ *Banjaluka: pet godina poslije zemljotresa*, 33.

³¹² Исто, 34-35.

³¹³ Исто, 36. У тренутку када је земљотрес погодио Бањалуку и Босанску Крајину, у Југославији је постојало шест сеизмолошких станица. Од тога је само она у Скопљу, са подстанцима у Валандову и Охриду посједовала савремену опрему, искључиво због дешавања из 1963. године. Станице у Београду, Сарајеву и Љубљани биле су застарјеле. Овакво стање није задовољавало потребе што се најбоље види из чињенице да прве потресе у Босанској Крајини станице нису ни забиљежиле што значи да нису могле упозорити становништво. Није се водило рачуна о отпорности грађевина на потресе дијелом и због недостатка школованог кадра. *Mihad Mujanović*, *nav. djelo*, 100.

³¹⁴ АРС, ЗЗББК, к-21, ај-71, *Uvodno izlaganje povodom razmatranja osnove za izradu programa obnove i razvoja banjalucke opštine (podnešeno na sjednici Skupštine opštine 21. III 1970. god)*, *Banja Luka 21. III 1970. 1.*

модернизације градске расвјете, Програм развоја школске мреже до 1975. године, Програм развоја пољопривредне производње и други.³¹⁵

Програмом развоја била је планирана изградња 2.423 стана у граду током 1970. године. Органи у области школства су износили нереалне захтјеве да је, поред санације објеката који су за то подесни, током 1970. године потребно изградити и 22 нове основне школе, 2 средње школе, уз изградњу дијела високошколских установа и ђачких домова.³¹⁶ Прве кораке након земљотреса, када је урбанистичка проблематика у питању, начинила је група урбанистичких и других стручњака из већих југословенских центара која се нашла у Бањалуци непосредно након катастрофе. Ова група стручњака је размотрила новонасталу ситуацију са урбанистичког и просторног становишта и закључила да Урбанистички завод Бањалука треба да изврши корекције постојећег урбанистичког програма. Скупштина општине је на сједници од 3. новембра 1969. донијела Одлуку о оснивању и именовању Савјета за урбанизам и Одлуку о привременој обустави издавања грађевинских дозвола и извршавању истих.³¹⁷ Поред разматрања нових локација за привредне, здравствене, школске и друге објекте, нову слику града су најављивала разматрања изградње читавих нових насеља. Тако је израђено детаљно урбанистичко рјешење стамбеног насеља (са пратећим објектима) Буцак са 1.130 станова а новелирана су детаљна урбанистичка рјешења за насеље Борик са око 3.000 станова и Нову Варош са око 600 станова а у изради су била рјешења за насеља Под Старчевицом са око 2.580 станова, Петрићевац са око 800 станова и Хисети са око 120 станова.³¹⁸

Укупан износ средстава којима СФРЈ учествује у напорима СР БиХ и општина Босанске Крајине у напорима за превазилажење посљедица земљотреса износио је 7.545 милиона динара. Од тога, 7.268 милиона динара без обавезе враћања и 277 милиона у виду кредита са роком отплате 20 година и годишњом каматном стопом од 2%.³¹⁹ Овакво рјешење је размотрено на основу извјештаја Комисије за процјену штете у Бањалуци и њеној околини који је прихваћен 3. јуна 1970. године од стране Савезног извршног вијећа. Учесће Федерације у обнови и изградњи порушеног подручја требало је да се обезбиједи продужавањем дјеловања важећих прописа о доприносима којима је Федерација учествовала у обнови и изградњи Скопља.³²⁰ Укупан износ средстава за реституцију је 7.543.680 хиљада динара.³²¹

Савезни посланици из Босне и Херцеговине су изражавали незадовољство услед оклијевања и одуговлачења са доношењем потпуних системских рјешења за обнову и изградњу Босанске Крајине. Посланици су подсећали на релевантне политичке одлуке у вези са обновом Босанске Крајине. Најважније одлуке у том погледу биле су закључци ЦК СК БиХ од 2. новембра 1969. године, одлуке Извршног бироа Предсједништва СКЈ од 4. новембра 1969. године и задаци које је у вези са овим питањем предвиђала Резолуција о основама друштвено-економске политике у 1970. години а коју је донијела Савезна скупштина. Позивали су се и на Смијернице за израду друштвеног плана развоја Југославије за период 1971-1975. у којима је стајало: „Претварање извора Фонда за Скопље у изворе фонда за Бања Луку и Босанску крајину до реституције штете“.³²² До доношења потпуних системских рјешења не само да није дошло у Савезној скупштини него она нису чак ни предложена упркос постојању свих неопходних политичких одлука и коначног извјештаја о причињеној штети који је усвојен од стране СИБ-а. Након сједнице СИБ-а 3. јуна 1970. на

³¹⁵ Исто, 2-3.

³¹⁶ Исто, 18.

³¹⁷ Исто, 19-20.

³¹⁸ Исто, 21.

³¹⁹ АЈ, СИБ, Fasc. 756 Elementarne nepogode. SIV Nacrt zakona o ukupnom iznosu sredstava kojima Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija učestvuje u obnovi Bosanske Krajine, Beograd 19. juna 1970. godine, 1.

³²⁰ Исто, 3.

³²¹ Исто, 4.

³²² АЈ, СИБ, Fasc. 756 Elementarne nepogode. Problemi u vezi sa restitucijom štete u Bosanskoj Krajini, 5-6.

којој је усвојен поменути извјештај, јављала су се гледишта која су представљала одступање од већ усвојених одлука и заузетих ставова највиших државних, друштвених и политичких органа.³²³

Делегација представника Босанске Крајине коју је предводио предсједник републичког Извршног вијећа Драгутин Косовац, посјетила је предсједника СИВ-а Митју Рибичича 13. јула 1970. године. Делегација је упозоравала да недостатак средстава и недостатак у погледу укупних средстава и начина учешћа Федерације у обнови Босанске Крајине отежава ситуацију и „изазива веома неповољне економске и политичке последице“.³²⁴ Чланови делегације су наглашавали објективност извршене процјене штете и изажавали забринутост због довођења у питање извршене процјене. Истицали су и примјере по којима ће реституција уништених добара и производних капацитета износити више од процијењене штете. Такође, изражавали су забринутост услед чињенице да се до предстојеће зиме неће моћи свим породицама обезбиједити одговарајући смјештај. Са друге стране, Митја Рибичич је истицао да рјешења о учешћу Федерације у обнови „морају бити адекватна развоју наших свеукупних друштвено-економских односа а поступак њиховог доношења мора се заснивати на активном учешћу и сагласности свих република и покрајина“.³²⁵ Рибичич је закључио да основни интерес Федерације није реституција свих уништених и оштећених добара „већ да својим учешћем ствара услове за бржи развој материјалне основе Босанске Крајине, која треба да јој омогући привредни и културни прогрес“.³²⁶ Питање учешћа Федерације у обнови било је тема састанка представника републичких и покрајинских извршних вијећа са предсједником СИВ-а 23. септембра 1970. године. СР БиХ је инсистирала на спровођењу потпуне реституције штете коју је утврдила савезна Комисија, „дозвољавајући једино могућност преиспитивања времена трајања реституције и услова под којима би се она вршила“. Било је и приједлога о потреби ревизије процјене штете али је то остављено као крајња могућност „с обзиром на могуће неповољне политичке реперкусије“. Све републике и покрајине, осим СР БиХ, на том састанку су биле за удио федерације од 4 до 5, 2 милијарди. Као једна од могућности било је предложено враћање одвајања СР БиХ за Скопље у износу од 0, 8 до 1 милијарде динара.³²⁷

Комисија за процјену штете је септембра 1970. године, на иницијативу Радне групе СИВ, извршила корекцију износа процијењене штете и износа средстава потребних за реституцију. Износ процијењене штете је умањен за 31.008 хиљада динара па је умјесто 7.150.453 хиљада динара износио 7.119.445 хиљада динара. Износ средстава потребних за реституцију је умањен за 175.169 хиљада динара па је износио 7.678.690 хиљада динара умјесто 7.853.859 хиљада динара колико је раније износио у Извјештају.³²⁸

Савезна скупштина је 22. октобра 1970. године усвојила Закон о учешћу Федерације у обнови Босанске Крајине. Члан 1. Закона је прописао да „Федерација учествује у отклањању последица проузрокованих земљотресом у Босанској крајини октобра 1969. године средствима у укупном износу од 5.036.000.000 динара“. У овом износу су садржана средства за надокнаду штете настале на имовини ЈНА као и 100.000.000 динара који су додијељени СР БиХ из резервног фонда федерације. Поменута средства требало је да буду обезбијеђена по одредбама Закона о доприносима за обнову и изградњу Скопља с тим да стопа доприноса из

³²³ Исто, 7.

³²⁴ АЈ, СИВ, Fasc. 756 Elementarne nepogode. Beleška o razgovoru Predsednika SIV-a Mitje Ribičića s predstavnicima Bosanske Krajine, održanom 13. jula o. g. u Kabinetu Predsednika Saveznog izvršnog veća, 1; „Prekjuče u Saveznom izvršnom vijeću. Razgovor s Ribičićem o obnovi Krajine“, *Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda*, broj 1382, god. XXVIII, Banja Luka 15. juli 1970. god, 1.

³²⁵ Исто, 2.

³²⁶ Исто, 3.

³²⁷ АЈ, СИВ, Fasc. 756 Elementarne nepogode. Beleška sa sastanka predstavnika republičkih i pokrajinskih izvršnih veća kod Predsednika Saveznog izvršnog veća, održanog 23. IX 1970. godine, po pitanjima učešća Federacije u obnovi Bosanske Krajine, 1-2; Dino Dupanović, nav. djelo, 168-169; Mihad Mujanović, nav. djelo, 127.

³²⁸ АЈ, СИВ, Fasc. 756 Elementarne nepogode. SIV Komisija za procenu štete izazvane zemljotresom u Banja Luci i njenoj okolini. Zapisnik sa sastanka Komisije za procenu štete, održanog 30. septembra 1970. godine, 1.

личног дохотка из радног односа од 1. јануара 1971. износи 0, 7%. Од предвиђених средстава, 4. 099.000.000 је требало бити додијељено без обавезе враћања а 937.000.000 у виду кредита са роком враћања 25 година и каматном стопом од 2% годишње.³²⁹ *Глас* је, преносећи вијести о усвајању системских мијера од стране Савезне скупштине, указао на то да су посланици из Босне и Херцеговине изразили незадовољство усљед несразмијерног односа између одобрених средстава и реалних потреба. Посланик Нико Јуринчић је указивао на то да ће се посљедице земљотреса осјећати деценијама и да је разлика од 2, 5 милијарде нових динара између одобрених средстава и процијењене штете огромна.³³⁰ Током маја 1971. године делегација бањалучке општине је посјетила Митју Рибичича и упознала га са тешкоћама обнове. *Глас* је поново подсјетио на чињеницу да се доношење системских мијера „отегло у недоглед“ и да ни након што су донесене, не иде све како је обећано. „Добија се утисак као да смо помало заборављени“, закључено је.³³¹

Скупштина општине Бањалука је на сједници 5. фебруара 1970. донијела Одлуку о оснивању Фонда за обнову Бањалуке. Основни задатак Фонда је био да прикупља и распоређује, у виду кредита или без обавезе враћања, средства за обнову Бањалуке.³³² Символички, обнова Бањалуке отпочела је свечаним полагањем камена темеља за изградњу веће стамбене зграде у насељу „Борик“ 1. априла 1970. године. Камен темељац је положио Драгутин Косовац, предсједник Извршног вијећа БиХ који је том приликом нагласио да „од данас Бањалука постаје велико градилиште и изразио жељу да Бањалучани што прије добију своје домове, школе и болнице умјесто порушених“. Изградња овог насеља у коме се градила основна школа – поклон града Скопља, означила је почетак широком фронта обнове.³³³

У периоду од 1969. до 31. децембра 1975. године, укупан прилив средстава у Фонд за обнову Бањалуке износио је 6.081.952.000 динара. Од тог износа, највећу суму је чинио допринос Босанској Крајини без обавезе враћања са порезом – 4.307.036.000 динара.³³⁴ У периоду 1969-1975. године одобрена су средства Фонда за обнову Бањалуке за реализацију укупно 95 санационих програма, програма развоја и реконструкције у области привреде. До краја 1975. године, потпуно је завршен 61 програм а у реализацији се налазе 34 програма. У потпуности су били завршени програми: изградња Фабрике полиестера у саставу „Инцела“, изградња Фабрике префабриката од гасбетона, санација „Руди Чајавеца“ – предузећа за електронику, електромеханику и аутоматику, изградња Фабрике рачунарске технике у саставу „Руди Чајавеца“, санација „Јелшинграда“ – Творнице алатних стројева и лџваонице челика, санација и реконструкција „Витаминке“, санација и реконструкција Фабрике дувана, санација и дислокација Творнице обуће „Босна“, санација НИП „Глас“, санација и реконструкција Творнице кожа, изградња нове Циглане у саставу ГИК „Козара“, санација и реконструкција Фабрике хидрауличних уређаја „Универзал“, санација и реконструкција „Марјан-Бадел“ – „Босанка“, санација и дислокација „Трудбеника“, санација Творнице кожне галантерије „Јадранка“, изградња нове Мљекарне, санација и изградња нових објеката у замјену за уништене малопродајне капацитете и складишни простор у саставу „Агропромета“, санација објеката ГИК „Козара“, санација објеката Занатско-фризерског предузећа, санација објеката Комуналног предузећа ООУР „Пут“, изградња новог хотела „Босна“ и мотела „Буцак“ и санација постојећих угоститељских објеката, санација објеката „Тржнице“, санација објеката Предузећа за приказивање филмова, санација објеката ЖТП

³²⁹ АЈ, СИВ, Fasc. 756 Elementarne perogode. Савезна скупштина. Предлог закона о учешћу федерације у обнови Босанске крајине са предлогом да се донесе по хитном поступку, Београд октобра 1970. године, 1-2.

³³⁰ „Prekjuče u Saveznoj skupštini usvojene sistemske mjere. 5, 18 milijardi za obnovu“, *Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda*, broj 1425, god. XXVIII, Banja Luka 24. oktobar 1970. god, 3.

³³¹ „Život oko nas. Posjeta Ribičiću“, *Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda*, broj 1519, god. XXIX, Banja Luka 31. maj 1971. god, 1.

³³² АРС, СО БЛ, Odluka o osnivanju Fonda za obnovu Banja Luke, Banja Luka 5. II 1970. 131-133.

³³³ „Svečanost u „Boriku“. Položen kamen temeljac“, *Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda*, broj 1338, god. XXVIII, Banja Luka 4. april 1970. god, 2.

³³⁴ АРС, ОК СК БЛ, Fond za obnovu Banjaluke Banja Luka. Izvještaj o poslovanju i završni račun Fonda za obnovu Banjaluke za 1975. godinu, Banjaluka marta 1976. godine, 9-10.

Сарајево – Погона за одржавање пруга и Погона за саобраћајно – транспортне дјелатности, санација објеката „Аутосервиса“, изградња нових продајних простора (супермаркети у насељима Нова Варош и Борик те Робна кућа „Центар“), санација објеката „Електросервиса“, изградња силоса за брашно и санација Млина у Врбањи у саставу „Житопродукта“ те изградња нове пекаре, санација и дислокација Комуналног предузећа ООУР „Чистоћа“, санација и изградња осталих складишних и малопродајних објеката у граду.³³⁵

За реализацију радова у комуналној области одобрено је 447, 5 милиона динара од чега је са 31. децембром 1975. реализовано 292, 1 милион динара. Од тога је за реконструкцију и изградњу саобраћајница одобрено 303, 6 милиона динара. Са 31. децембром 1975. искориштено је 194, 5 милиона или 64%.³³⁶ У периоду 1970-1975. санирано је укупно 45 основних школа, од чега 12 у граду и 33 на селу. У граду, то су биле школе „Милан Радман“, „Браћа Павлић“, „Заим Исаковић“, „Мухамед Казаз“, „Филип Мацура“, „Младен Стојановић“, „Драго Ланг“, „Есад Миџић“, „Мирко Вишњић“, „Иван Горан Ковачић“, „Ранко Шипка“ и „Касим Хацић“. У истом периоду изграђене су 23 нове школе од чега три у граду и 20 на сеоским подручјима општине. Осим школе „Змај Јова Јовановић“, у граду су изграђене двије школе као поклони града Скопља и НР Бугарске. И у сеоским подручјима изграђено је неколико школа које су представљале поклон Бањалуци. Школа „Владо Витјук“ у Делибашином селу је била поклон „Каритаса“, „Ајша Карабеговић“ у Врбањи поклон СР Словеније и школа у Пријечанима поклон хуманитарне фондације из Хага. Извршена је и санација 10 школа другог степена. У питању су биле Учитељска школа, Економска школа, Управна школа, Пољопривредна школа, Електротехнички школски центар, Трговачко-угоститељски школски центар, Школа радничких занимања, Школски центар индустрије папира, Средња техничка школа и Музичка школа.³³⁷ У области високог школства, саниране су три школе: Педагошка академија, Виша пољопривредна школа (за потребе НИП „Глас“) и Технички факултет. Изграђени су сљедећи објекти: Виша пољопривредна школа (поклон САП Војводине), Виша економско-комерцијална школа (поклон града Загреба), Просвјетно-педагошки завод (монтажни објекат), Раднички универзитет (монтажни објекат). Изграђен је и нови студентски дом и санација и доградња ђачког дома „Веселин Маслеша“.³³⁸ У периоду 1970-1975. извршена је санација сљедећих објеката културе и културно-историјских споменика: дијелови тврђаве Кастел, комплекс споменика културе око Ферхат-пашине џамије (џамија, сахат-кула и Халил-пашино турбе), друштвени домови на селу (Залужани, Горња Ивањска и Драгочај), објекат КУД „Васо Пелагић“ и споменик Петру Кочићу. Дограђени су и реконструисани објекти Народног позоришта и Дома културе и извршена адаптација објекта Војне команде за потребе Музеја Босанске Крајине и Архива Босанске Крајине. За потребе Музеја Босанске Крајине и Народног позоришта изграђена су два монтажна објекта – бараке.³³⁹

У периоду обнове 1969-1975. у области физичке културе и спорта санирани су објекти: Дом ДТВ „Партизан“ (првобитно Соколски дом краља Александра Првог Ујединитеља, након 1945. преименован у Фискултурни дом а касније у Дом ДТВ „Партизан“), куглана „Железничар“, Стадион малих игара, управна зграда СОФК-а, стадион НК „Напријед“, Кајак клуб „Врбас“ и тениско игралиште у насељу Борик. Изграђен је објекат спортске дворане „Борик“, атлетска стаза у кругу касарне „Козара“ а дограђени су и осавремењени објекти: Градског стадиона „Борац“, стадиона НК „Железничар“ и НК „БСК“, спортског центра у насељу Борик, Аеро клуба „Руди Чајавец“ и спортског терена МЗ Горњи Шехер. За потребе боксерског клуба „Славија“ изграђен је монтажни објекат као и за потребе ФК „Борац“.³⁴⁰ У области здравства, средствима Фонда за обнову Бањалуке финансирана је

³³⁵ Исто, 14-15.

³³⁶ Исто, 29-30.

³³⁷ Исто, 31-35.

³³⁸ Исто, 35-36.

³³⁹ Исто, 37.

³⁴⁰ Исто, 38.

санација и изградња сљедећих установа: Медицинског центра, Завода за медицинску рехабилитацију, Здравствене станице „Врбас“, Здравствене станице жељезничара и Стоматолошке амбуланте Жељезничара.³⁴¹ Изграђена је нова Медицинска школа са интернатом као и нови објекат Поликлинике. Из средстава Фонда је за здравство издвојено 120, 9 милиона динара од чега је до 31. децембра 1975. утрошено 97, 1 милиона. У 1975. години започела је изградња новог Медицинског центра на новој локацији, у насељу Паприковац. Овај нови објекат је замишљен као нови регионални медицински центар.³⁴² Изграђен је и објекат Завода за медицинску рехабилитацију.³⁴³ Санирани су и изграђени бројни објекти дјечије и социјалне заштите. Једно дјечије обданиште је изграђено као поклон Швајцарске а Дом и кухиња Црвеног крста као поклон „Каритаса“.³⁴⁴ Када су у питању јавне службе и друштвено-политичке организације, до 1975. су санирани и изграђени значајни објекти, међу којима зграда Скупштине општине Бањалука, Привредна банка Сарајево – филијала Бањалука, Сеизмолошка станица, Метеоролошка станица, зграда Окружног суда, зграда Службе друштвеног књиговодства, Радио станица Бањалука, Ново гробље, објекти мјесних заједница и станица милиције и др.³⁴⁵

Проблем привременог смјештаја становништва није био у потпуности ријешен годинама након земљотреса. Са даном 31. јануаром 1975. године, на подручју града било је још увијек 921 породица смјештена у 98 стамбених барака и 8 аутоприколица. Од априла 1972. године брига о привременом смјештају становника прешла је на органе управе Скупштине општине Бањалука. Од тада до фебруара 1975. године органи Скупштине општине су из објеката привременог смјештаја иселили 1.594 породице.³⁴⁶

Федерација је почетком 1976. године измирила своје обавезе према Босанској Крајини и обуставила уплаћивање доприноса за обнову.³⁴⁷

³⁴¹ Исто, 39.

³⁴² Исто, 40.

³⁴³ Исто, 42.

³⁴⁴ Исто, 43.

³⁴⁵ Исто, 44.

³⁴⁶ АРС, ОК СК БЛ, SR BiH. Skupština opštine Banja Luka, Informacija o stanju privremenog smještaja stanovništva u B. Luci, 1.

³⁴⁷ АРС, ОК СК БЛ, Sprovođenje zaključaka devete sjednice Predsjedništva SK SK BiH koji se odnose na ostvarivanje kadrovske politike, investicija i koordinacije i načina rada rukovodstava u banjalučkoj komuni, Banjaluka aprila 1976. godine, 11.

III ПОЛИТИЧКИ ЖИВОТ

3. 1. Општински комитет Савеза комуниста Бањалука

Укупан број чланова Савеза комуниста у општини Бањалука на дан 31. децембра 1969. године је износио је 9.369. Од тог броја, 8 чланова је примљено до 1940. године док је само током 1968. и 1969. године примљено 1.876 чланова. Једини период који се могао упоредити са овим у погледу омасовљења партијске организације био је онај од 1958. до 1962. када је примљено 1.749 нових чланова.³⁴⁸ У националном погледу, Срба је било 6.213 (заједно са 117 Црногораца), Муслимана (у смислу етничке припадности) 1.700 и Хрвата 1.175.³⁴⁹

Општинска партијска организација је 17. маја 1972. године донијела одлуку о оснивању Актива комуниста непосредних произвођача. Ово тијело је замишљено тако да га попуњавају комунисти – радници из непосредне производње које делегирају организације СК из производних радних организација и чланови Општинске конференције СК Бањалука, непосредни произвођачи. На тај начин се у новом облику дјеловања нашло обједињено 200 комуниста из непосредне производње што је требало да омогући да активност општинске организације СК много више добије у својој „класној садржини“.³⁵⁰ Функција овог органа је искључиво консултативно – савјетодавног карактера.³⁵¹

Интензивирање организованог рада на „идејно-политичком оспособљавању“ чланства СК у Бањалуци отпочело је након 21. сједнице Предсједништва СКЈ. Тако је у првој половини 1972. обновљен рад Вечерње политичке школе. Половином јануара 1973. године са радом је отпочео Центар за марксистичко образовање и политичке студије „Веселин Маслеша“. На тај начин је настао први институционални оквир марксистичког образовања. У периоду јануар-јун 1973. године, Центар је успио да обухвати око 11.000 чланова СК кроз разне облике марксистичког образовања.³⁵² У периоду јуни 1972 – јуни 1974. године кроз различите облике марксистичког образовања је прошло 33.760 чланова СК, радних људи и омладине.³⁵³

Почетком 1970. године велику пажњу органа власти и СК у Бањалуци изазвала је књига *Крајина и Крајшници – II* у приватном издању Јована Зубовића из Београда и групе аутора. Оцијењено је да је књига „пуна националистичких и шовинистичких елемената, искривљивања историјских чињеница и ненаучног третирања Крајине, њене прошлости и садашњости“. Након осуде, књига је званично забрањена уз оцјену да је „у вези ове књиге остварена спрега са великосрпским елементима из иностранства, посебно Беча“.³⁵⁴ Књига је на 110 страница доносила низ мањих прилога из прошлости и актуелним питањима везаним за простор Босанске Крајине. У неким прилозима нескривено су изношене критичке примједбе или разматрања која су била у супротности са званичном идеолошком и политичком платформом. Јован Зубовић, указујући на „прикривени страх“ и „деморалисање“, пише о бројним критикама које су пратиле појаву књиге *Крајина и Крајшници I* 1968. године, укључујући одбијање позива за сарадњу у проучавању Крајине

³⁴⁸ АРС, ОК СК БЛ, ф. 69-09 Godišnji statistički izvještaj 31. 12. 1969. godine, Statistički izvještaj o članovima SKJ, 1.

³⁴⁹ Исто, 2.

³⁵⁰ АРС, ОК СК БЛ, Информација о формирању, раду и наредним задацима Актива комуниста, непосредних произвођача, 1.

³⁵¹ Исто, 4.

³⁵² АРС, ОК СК БЛ, Izvještaj o radu Opštinske konferencije SK i njenih organa juni 1972 - juni 1974, Banjaluka juna 1974, 18-19.

³⁵³ Исто, 21.

³⁵⁴ АРС, ОК СК БЛ, Информација о дјеловању иностране пропаганде, 2. Готово цјелокупан извјештај разматра дјеловање страних, претежно западних, новинара, хуманитарних организација, дипломатских мисија и других посјета које су се нашле у Бањалуци након земљотреса октобра 1969. године. Истицано је мишљење да су те посјете дијелом имале и обавјештајни и пропагандни карактер. Нарочито су критикама изложене активности римокатоличког „Каритаса“ и Уједињеног украјинско-америчког комитета за помоћ на бањалучком подручју. Наглашено је да је посљедња организација дјеловала под снажним утицајем владе САД и да је имала јаке везе са америчком амбасадом у Београду.

па и враћање одштампане књиге чак и од управа неких народних библиотека (Грахово, Гламоч, Доњи Вакуф, Љубија, Србац, Теслић).³⁵⁵ Исти аутор, пишући о „променама у духовном животу и понашању народа које су могле наступити од 1931. до 1948“, закључује на следећи начин: „Показало се, на крају, да у делу народа постоји и склоност да се попушта и прашта по захтеву братства и јединства. Не смемо ипак тврдити да је одлука да се све опрости и заборави у целом народу прихваћена. Ране су исувише љуте и сувише дубоке да би могле брзо и лако да зацеле“.³⁵⁶

Зубовић је оштрој критици подвргао и готово потпуно протјеривање ћириличног писма из Крајине: „У школама на Крајини учи се данас и латиница и ћирилица. И по Уставу оба су ова писма равноправна, али у животу све више превлађује латиница; узима се да је она и победила. Ћирилицом у Крајини служе се данас само српска православна црква и некоји старији Срби. Све друго прешло је на латиницу, и људи и установе, републичке и општинске, и друштвене организације (комунистичка партија, социјалистички савез, спортске, омладинске и женске организације). И скоро све што се овде чита штампано је латиницом: и уџбеници, и књиге и новине – Сарајевско ослобођење, Вјесник у сриједу, Загребачка борба, Бањолучки глас; од београдске штампе још се много чита Политика, мање Борба, а по излозима види се и по који уџбеник, ређе и друге књиге штампане ћирилицом. А већ се и старе наше повеље, записи и натписи, писани ћирилицом, прештампавају латиницом. И тако је овде уставна одредба о равноправности писама практично превазиђена“.³⁵⁷ Из угла Партије, проблематичан је био и текст аутора Ј. П. „Доба садашње“ у коме се каже: „У новој савезној држави Крајишници су се нашли у двије републике, босанској и хрватској, раздјијељени границама које су постављене у рату између Аустрије и Турске 1788-1791. године; а сада су се у Хрватској нашли и Срби Крајишници с друге стране Динаре у сјеверној Далмацији. Ни босанској ни хрватској Крајини није призната нека самоуправа, али су једно вријеме постојали обласни народни одбори“.³⁵⁸

Текст Адама Милановића о пописима становништва у истој књизи, био је у потпуној супротности са прокламованом националном политиком од стране Партије. О опредељењу Срба за југословенску националну одредницу („тај тешко објашњив феномен“), који је довео до пада броја Срба у Крајини према попису 1961, Милановић је, поред осталог, написао: „Данас је то, међутим, пре свега знак малодушности и апатије, али и страха ради све чешћег, у највећем броју случајева сасвим неоправданог, пришивања шовинистичког призива сваком, па и најмањем и најневинијем испољавању припадности српском народу, нарочито у крајевима где Срби живе измешани са другим народима“. О питању националне припадности муслимана, Милановић је писао: „И ако ток послератних пописа показује да национално опредељивање муслимана СР БиХ, па тако и уже Крајине, за Србе и Хрвате треба сматрати више као тренутну, различито мотивисану оријентацију, ипак се три пута бројније њихово опредељивање за Србе у СР БиХ мора узети као један од аргумената за тврдњу да би тај процес истим правцем и у истом омеру даље текао, да се на томе иоле исистирало. Ово може поткрепити сасвим једноставан, груби рачунски податак, из кога се види да такав однос опредељивања скоро у потпуности одговара омеру у коме су Срби, Хрвати и муслимани СР БиХ међусобно измешани; јер, ако од укупног броја Хрвата ове Републике одуземо компактну њихову масу у западној Херцеговини, где муслиманског живља скоро да и нема, па на муслимански живаљ не може ни бити утицаја тих Хрвата, онда је однос Срба и Хрвата измешаних са Муслиманима приближно једнак омеру 3:1, у коме су се муслимани СР БиХ определили за Србе и Хрвате у првом послератном попису. Детаљније анализе, нарочито оне по одређеним демографским рејонима, биле би можда још

³⁵⁵ Јован Зубовић, „Како да проучавамо Крајину?“, *Крајина и Крајишници II*, Београд: Издаје Јован Зубовић, 1970, 14-15.

³⁵⁶ Јован Зубовић, „Становништво по попису од 15. III 1948. године“, *Крајина и Крајишници II*, 67.

³⁵⁷ Јован Зубовић, „Латиница и ћирилица у Крајини“, *Крајина и Крајишници II*, 87.

³⁵⁸ Ј. П. „Доба садашње“, *Крајина и Крајишници II*, 108.

убедљивије“.³⁵⁹ Општински комитет СК Бањалука је на сједници 8. априла 1970. оштро осудио књигу, истакавши да се ради „о изузетно националистичком и шовинистичком приступу у третирању овог краја, његове даље и ближе историје, друштвеног развика, културе, језика, народних обичаја итд“ а академик Владо С. Милошевић се јавно, путем писане изјаве у штампи, оградао од књиге у којој је штампан и један његов етномузиколошки прилог.³⁶⁰ Одлуком Окружног суда у Београду, трајно је забрањено растурање књиге, прихвативши у потпуности наводе оптужнице да се у књизи „националистички и шовинистички приступа третирању Крајине, њене даље и ближе историје“.³⁶¹

Приликом разговора Јосипа Броза Тита са босанско-херцеговачком делегацијом 8. фебруара 1971. године у вези са уставним промјенама, Џемал Биједић је увјеравао председника „да је расположење радних људи и народа Босне и Херцеговине врло позитивно када је ријеч о даљој доградњи нашег друштвено-политичког и економског система“.³⁶² Изузетна пажња је била посвећена друштвено-политичкој акцији у фази објашњавања уставних промијена. На том задатку су били ангажовани „најизраслији“ друштвено-политички радници који су посједовали „политичку репутацију“. На нивоу комуне је радила и шира Радна група која је базичним организацијама пружала „стручну и политичку инструктажу“ у фази организационо-правног конституисања на новим уставним основама. Маја 1975. године, темељно су анализирана и „позитивно оцијењена“ прва искуства у функционисању делегатског система.³⁶³ Овакав „стваралачки однос према уставним промјенама“ одразио се позитивно у смислу учешћа „непосредних произвођача у одлучивању о бројним питањима, нарочито из сфере проширене репродукције“. Укупно је бирано 5.378 делегата у 439 делегација приликом конституисања скупштина самоуправних интересних заједница, мјесних заједница и скупштина друштвено-политичких заједница. Ипак, Општинска конференција СК је указивала на то да се често и даље задржавао олигархијски начин доношења одлука у свим срединама, од ООУР-а до самоуправних интересних заједница и да се тако превиђала „суштинска страна самоуправног организовања“.³⁶⁴ Недовољан утицај удруженог рада („материјалне сфере производње“) на политику самоуправних интересних заједница изазивао је револт радних људи у привреди. До изражаја је такође дошла окренутост и одговорност делегација према Скупштини општине и скупштинама интересних заједница а не према зборовима радних људи и грађана што је негативно утицало на процесе договарања и одлучивања и онемогућавало „афирмацију стварне власти непосредних произвођача“.³⁶⁵

На константну „сложеност политичке ситуације“ утицали су бројни структурни поремећаји на простору бањалучке општине. Године 1961. проценат пољопривредног становништва у општини износио је 41, 8%, 10 година касније око 30% а 1975. године пао је испод 25%. Снажан механички прилив становништва у град ставио је у покрет око 30.000 људи са простора комуне у периоду од земљотреса до 1975. године што је зауставило

³⁵⁹ Адам Милановић, „Пописи становништва по вери (1921. и 1931) и по народности (1948, 1953, 1961)“, *Крајина и Крајишници II*, 72-73.

³⁶⁰ „Поводом књиге 'Крајина и Крајишници II'. Званично саопштење Општинског комитета Савеза комуниста Банјалука, са сједнице одржане 8. априла 1970. године“, *Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda*, br. 1341. god. XXVIII, Banjaluka, subota 11. april 1970. god, 3.

³⁶¹ „Одлука Окружног суда у Београду. Забрањена књига 'Крајина и Крајишници II'“, *Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda*, br. 1344, god. XXVIII, Banjaluka subota 18. april 1970. god, 5.

³⁶² АРС, ОК СК БЛ, Razgovor predsjednika republike Josipa Broza Tita sa rukovodiocima Bosne i Hercegovine, 5.

³⁶³ АРС, ОК СК БЛ, Aktuelna idejno-politička pitanja i aktivnost SK u opštini Banjaluka, Banjaluka oktobra 1975. godine, 2.

³⁶⁴ Исто, 5.

³⁶⁵ Исто, 6. Према емпиријским истраживањима 70-их година, у свим димензијама партиципације запослених на радничком савјету, на руководиоце је отпадало 75% и 86% од свих прихваћених приједлога на сједницама радничког савјета. Елита је одлучивала о свему, без обзира да ли се радило о уско техничким питањима, расподјели личних доходака или о међуљудским односима“. Laslo Sekelj, *Jugoslavija, struktura raspadanja. Ogled o uzrocima strukturne krize jugoslovenskog društva*, Beograd: Izdavačko preduzeće „Rad“, 1990, 29-30.

процесе развоја и остављало неријешеним бројна питања. Према анкетама обављеним у свим већим градовима Југославије, број лица која су тражила запослење у односу на број запослених је износио 5, 8% док је исти проценат за Бањалуку износио 8, 8%.³⁶⁶ Као неке од слабости истицана су искуства из рада општинске Комисије за утврђивања поријекла имовине и органа радничке контроле. Значајна „доза опортунизма“ у раду поменутих органа се јасно огледала у чињеници да је постојала огромна диспропорција између броја обрађиваних случајева и броја појава на које се критички указивало у јавним расправама.³⁶⁷

Према извјештају из октобра 1975. године, општинска организација СК је бројала 10.887 чланова. Основне организације СК су дјеловале у 196 основних организација удруженог рада или самоуправних радних заједница. У 92 ООУР или радне заједнице нису биле формиране основне организације СК због недовољног броја чланова у њима. У 42 мјесне заједнице нису дјеловале основне организације СК због малог броја чланова СК. Стање је посебно оцијењивано као незадовољавајуће у погледу чланства на селу и у области просвјете а нарочито у основним школама. Само 95 земљорадника са подручја општине су били чланови СК што је чинило мање од 1%. Од 1.127 просвјетних радника у основним школама, 339 су били чланови СК, од 471 у средњим школама 120 су били чланови СК, од 105 на вишим и високим школама 70 су били чланови СК. Од укупно 240 основних организација СК крајем 1974. године, до 30 чланова имало је 134 основне организације, до 50 чланова 49 основних организација а преко тог броја 57 основних организација. Око 90% основних организација СК имало је до 100 чланова.³⁶⁸ На основу одредаба Статута Савеза комуниста о акционом повезивању чланства у оквиру сложених организација удруженог рада, формиране су конференције у свих 16 таквих организација. На тај начин је обухваћено 107 основних организација СК са 4.829 чланова.³⁶⁹ Присуство састанцима ОО СК се кретало између 75 - 85%. Општинска конференција је бројала 180 чланова а Општински комитет, као политичко-извршни орган Конференције, 43 члана. При Општинској конференцији су дјеловале двије комисије – Надзорна и Статутарна а при Општинском комитету шест комисија. Актив радника – комуниста бројао је 100 чланова и био је везан за Конференцију.³⁷⁰

У бањалучкој општинској организацији СК, марксистичко идеолошко-политичко образовање и оспособљавање се континуирано одвијало кроз 12 сталних образовних форми. За програм овог образовања била је одговорна Општинска конференција СК док су на изради његовог приједлога упоредо радили Центар за марксистичко образовање и политичке студије „Веселин Маслеша“ и Комисија ОК СК за идејни и теоријски рад у СК. У изради приједлога програма Центар је ангажовао и један број чланова Актива предавача друштвено-политичких организација, затим сарадника марксистичких центара и активиста из ОО СК већих радних организација. Актив предавача друштвено-политичких организација бројао је 220 чланова, научних и стручних радника из већих радних, високошколских и научних организација, интересних заједница и других организација, припадника најразличитијих професија.³⁷¹

Радника је било у СК у 1972. години 27, 4%, 1973 – 26, 3% а 1974 – 26, 8%. број пољопривредних произвођача се кретао од 1, 2% до 0, 9% у периоду 1972-1974. године. Стручно особље од 24, 1% у 1972. години до 23, 4% у 1974. години. Пензионера је у СК било 1972. године 11,0% а 1974. 10, 9%. Ђака и студената било је 1972. године 9, 5% а 1974. 8, 5%. Национална структура чланства 1974. године изгледала је овако: Срба – 66, 3%, Муслимана – 20, 5%, Хрвата 10, 3% и осталих око 3, 0%. Највеће одступање у погледу чланства у СК у односу на учешће у укупном становништву општине било је примјетно код Хрвата. Они су

³⁶⁶ АРС, ОК СК БЛ, *Aktuelna idejno-politička pitanja i aktivnost SK u opštini Banjaluka*, Banjaluka oktobra 1975. godine, 12.

³⁶⁷ Исто, 14.

³⁶⁸ Исто, 16.

³⁶⁹ Исто, 17.

³⁷⁰ Исто, 19.

³⁷¹ Исто, 20-21.

у становништву општине учествовали за око 12% већем проценту у односу на учешће у СК. Млади су 1974. чинили око 30% чланства а жене 24, 1%. Интересантно је да је од укупног броја чланства СК 43, 9% примљено у периоду од 1968. године.³⁷²

Преглед „јавних непријатељских иступања“ у Бањалуци у периоду 1968-1972. показује да су троцифрени бројеви таквих „иступања“ забиљежени само 1968. (101) и у првих 11 мјесеци 1972. (116). У 1968. узрок су била дешавања у Чехословачкој „када су информбировске снаге иступиле мимо ставова владе и народа Југославије у оцјени тих догађаја“. У односу на 1971, за првих 11 мјесеци 1972. забиљежено је за 87% више случајева.³⁷³ Осим тога, дошло је и до измјене у структури „непријатељских иступања“ тако да је 1972. било готово двоструко више „националистичко-шовинистичких иступања“ него претходне године. Највећи број описаних случајева се тицао иступања са хрватских националистичких позиција а поменути су и случајеви „истицања амблема усташке организације“. Неке од тих „националистичко-шовинистичких пјесама“ су биле: „Нећемо бријати бркове и браду, док не дође Павелић на владу. Друже Тито остави Јованку и ожени нашу милу Савку, да имамо и оца и мајку. Киша пада – Србија пропада, вјетар пири – Хрватска се шири. Мене моја научила мати, пјевај сине живјели Хрвати. Комунисти гадан вам је ручак – двоје јаја, али једно мућак“ (Ивањска), „Друже Тито, остави Јованку, Српкиња је (псујући јој мајку)“ (Бањалука), „Ајмо, ајмо, моја браћо у усташе да враћамо шта је било наше“ (Стратинска).³⁷⁴ Према подацима тужилаштва, током 10 мјесеци 1972, поднесено је укупно 26 кривичних пријава против 34 лица због „јавних непријатељских иступања“.³⁷⁵ На југословенском нивоу, број „јавних непријатељских иступања“ се од 1.760 током 1967, наредне године попео на 5.470.³⁷⁶ Током 1972. године, када су у питању политички преступи, национална нетрпељивост је била најизраженија у СР Хрватској док су друштвено уређење и државни функционери највише нападани у СР БиХ.³⁷⁷ У првих 6 мјесеци 1972, од 3.606 политичких осуђеника у земљи, највише их је било у СР Хрватској-2.289, затим у СР БиХ-813 а на трећем мјесту је била ужа Србија-163.³⁷⁸

У току 1980. године, у општинској организацији СК примљено је 2.634 нова члана. Крајем те године општинска организација СК бројала је 22.994 члана организованих у 505 ОО СК. Истицано је задовољство постигнутим резултатима у погледу пријема жена и омладине док је недовољним сматран проценат радника у СК. У поменутом периоду, у СК је било 8.472 или 36, 8% омладине до 27 година старости и 7.526 или 32, 73% жена.³⁷⁹ Изражавано је незадовољство просјечним бројем чланова у ОО СК. У оквиру општинске организације, дјеловало је 29 сталних конференција у ООУР, факултетима и мјесним заједницама, више стотина актива СК и неколико десетина зборов а организовано је и више тематских конференција или зборовања комуниста (стамбено-комунална област, високо образовање, основно образовање, здравство и др).³⁸⁰ Констатовано је појачано непријатељско дјеловање „свих структура унутрашњег и вањског непријатеља“ на подручју општине. Најизраженија непријатељска дјелатност је вршена са „бирокуратско-догматских и унитаристичко-централистичких идејних позиција“. Као главни заступници и носиоци таквих идеја означавани су ИБ-овци којих је било око 150 а преко 20 их је непријатељски

³⁷² Исто, 25-26.

³⁷³ АГУГБЛ, СО БЛ, к-731, 56. Заједничка сједница 1973, SR BiH SO BL SUP Banja Luka, Povjerljivo!, Информација о јавним непријатељским иступањима у периоду од 11 мјесеци 1972. године, Banja Luka decembar 1972. године, 2.

³⁷⁴ Исто, 3-5.

³⁷⁵ Исто, 9.

³⁷⁶ Срђан Цветковић, „Политичка репресија у Србији и Југославији 1944-1985. Покушај квантификације и компарације неких параметара политичке репресије у Србији и Југославији 1944-1985“, *Историја 20. века. Часопис Института за савремену историју*, бр. 2, год. XXVI, Београд 2008, 281.

³⁷⁷ Исто, 293.

³⁷⁸ Исто, 283.

³⁷⁹ АРС, ОК СК БЛ, Procjena političko-bezbjednosne situacije u opštini Banjaluka, Banjaluka marta 1981. године, 7.

³⁸⁰ Исто, 8.

дјеловало. Остали непријатељи су именовани као ранковићевци, анархолиберали, разни незадовољници, критизери, каријеристи и др. Заједничко им је било заговарање строгог централистичко-хијерархијског система по узору на СССР као и напади на постојеће економске односе, посебно чешће повећање цијена, кадровску политику, колективни рад и одговорност, систем ОНО и ДСЗ, несврстану политику и др.³⁸¹

Априла 1980. године, на казне затвора осуђени су бањалучки адвокати, по националности Срби, Милош Маодуш и Милован Јанчић због „дрског непријатељског дјеловања са бирократско-догматских и националистичких идејних позиција“.³⁸² Од јуна 1978. до јуна 1980. године, бањалучка партијска организација повећана је за готово 25%. Крајем 1980. године, око 12% становништва општине припадало је СК. Релативно учешће броја чланова СК у укупном становништву општине било је више за 3, 5% него у СР БиХ и за 3% него у СФРЈ. Од око 73.000 радно активних становника, у СК их је било 27, 4%.³⁸³ Половином 1980. године, руководно особље је учествовало у чланству СК са 11, 60% (2.534). У тој категорији радници (ВКВ, КВ, ПК) су учествовали са 28%, радници са средњом стручном спремом са 15%, вишом 23% и високом стручном спремом са 33%.³⁸⁴ По свом социјалном саставу, на југословенском нивоу, СКЈ је била заправо функционерско-руководилачка странка. У 1976. години, 86% ове популације је било заступљено у чланству а 1986. 80%. Заступљеност радника 1981. године била је 30, 6%. Кретање чланства је добра илустрација функције СКЈ.³⁸⁵

Општински СУП Бањалука биљежио је значајан пад „јавних непријатељских иступања“ у периоду од 1976. (167 случајева, 173 извршиоца) до 1980. (57 случајева, 61 извршилац) а тенденција опадања се наставила и у 1981. години. Већина ових деликата је оквалификована као прекршаји док је у поменутом петогодишњем периоду само 19 деликата оквалификовано као кривична дјела. Ови деликти су се испољавали углавном „у облику говора, пјевања пјесама непријатељског садржаја, истицања застава на јавним мјестима без обавезних симбола (петокраке звијезде) или исписивањем парола непријатељског садржаја и цртањем фашистичких симбола (кукасти крст и др)“. Наглашено је да се најчешће радило о лицима под дејством алкохола која нису могла извршити већи утицај.³⁸⁶

Током 1982. године, истицано је да и проблеми у области судства спадају међу питања од кључног значаја за политичке прилике у комуни. Неријешен број предмета у Општинском суду са стањем од 31. марта те године износио је преко 18.000 а поступак рјешавања је трајао три пута дуже него што је требало. И у Суду удруженог рада је био примјетан сталан пораст предмета.³⁸⁷ У сфери информисања, најзначајније мјесто је припадало листу *Глас* и Радију Бањалука као међуопштинским гласилима. Партија је 1982. године оцијењивала да постојећи кадровски потенцијал од 120 професионалних новинара у комуни није рационално искоришћен као и да у тој области има „површности, рутинерства, простог регистровања догађаја“.³⁸⁸

ЦК СК БиХ је фебруара 1983. године констатовао да су „у порасту различити појавни облици национализма“. Оцијењено је да су националистима подлога за дјеловање „уштакно четничка идеологија, идеологија националног хегемонизма или, пак, сепаратизма“. Узроке стварања климе националне нетрпељивости Партија је видјела у оспоравању „било кроз оспоравање историјског присуства српског и хрватског народа на подручју Босне и

³⁸¹ Исто, 22.

³⁸² Исто, 25.

³⁸³ АРС, ОК СК БЛ, *Analiza promjena u strukturi članstva Opštinske organizacije Saveza komunista sa posebnim osvrtom na socijalnu strukturu*, Banjaluka decembra 1980. godine, 4.

³⁸⁴ Исто, 15-16.

³⁸⁵ Laslo Sekelj, nav. djelo, 77.

³⁸⁶ АГУГБЛ, СО БЛ, к-1527 187. и 188. сједница Извршног одбора 1981, SR BiH Општински секретаријат за унутрашње послове Banja Luka, Информација о јавним непријатељским иступањима, Banja Luka 18. мај 1981. године, 1-3.

³⁸⁷ АРС, ОК СК БЛ, *Neka aktuelna idejno-politička pitanja i zadaci opštinske organizacije Saveza komunista Banjaluka*, Banjaluka maja 1982. godine, 17.

³⁸⁸ Исто, 19.

Херцеговине, било кроз оспоравање националног идентитета муслиманског народа“.³⁸⁹ Истакнуто је да су националисти и клерикалци у 1982. години чинили 69% од укупног броја експонираних лица што је био највећи проценат у посљедњих десет година. Широм Босне и Херцеговине су биљежени националистички и деструктивни ексцеси међу припадницима млађе генерације у виду разбијања табли исписаних на оба писма, скрнављења споменика на гробљима, писања панк парола и симбола, цртања кукастих крстова и других фашистичких симбола и сл.³⁹⁰

Подаци из средине 1985. године указивали су на то да су економске тешкоће све више утицале на политичка превирања. У 1984. години десиле су се три обуставе рада (РО „Козарапутеви“, Инцел – ООУР Целекс и „Глас“ – ООУР Штампарија) а у прва четири мјесеца 1985. исто толико обустава (ООУР Дрводјелска – ЗИРО „1. мај“, ООУР ТВ колор и ООУР Жељезнички ауто-саобраћај).³⁹¹ О несигурној социјалној ситуацији свједочи податак да је, према евиденцији ОСУП – а Бањалука, у периоду од 1. јануара до 25. маја 1985. године извршено чак 528 дјела тешке крађе.³⁹² Партија је сматрала да на политичко-безбједносну ситуацију у општини негативно утичу и појаве национализма у Студентском дому као и „националистичког иступања“ професора Петра Хинића на Електротехничком факултету. Изражено је да су основне организације СК на том факултету задржале „опортунистички и одбранашки став и према професору Хинићу и према појединцима који га на том факултету подржавају“.³⁹³

Половином 1986. године у СК на подручју бањалучке општине било је 25.699 комуниста распоређених у 628 основних организација и 100 акционих конференција.³⁹⁴ Још увијек је за Партију велики изазов било питање формирања и организовања ОО СК на сеоском подручју. У 1986. години у 16 села бањалучке општине нису постојале основне партијске организације.³⁹⁵ Године 1987. општински партијски органи први пут су забиљежили да је број оних који су по свим основама напустили СК – 518 био далеко већи од броја примљених – 189.³⁹⁶ Учешће младих у СК континуирано је опадао током 80-их година. Док их је половином 1982. године било 33, 62%, крајем 1986. било их је 18, 6% а средином 1987. 17, 9%.³⁹⁷ Број примљених чланова у бањалучкој партијској организацији стално је опадао од 1981. године да би у првој половини 1987. пријем нових чланова био вршен у свега 63 основне организације (10-12%).³⁹⁸

Након 1974. године, општина је прокламована као „оквир за самоуправљање радних људи“ и заједница „у којој се најнепосредније остварује власт радничке класе“.³⁹⁹ У практичном смислу, „радни људи и грађани“ су своју „власт“ али и све своје заједничке интересе, права и дужности у општини остваривали одлучивањем у својим основним организацијама удруженог рада, мјесним заједницама, самоуправним интересним заједницама, другим самоуправним организацијама и заједницама и друштвено-политичким

³⁸⁹ АРС, ОК СК БЛ, СК СК БиН, Информација о дјеловању антисоцијалистичких и антисамоправних снага, Сарајево, 25. 2. 1983. год, 8.

³⁹⁰ Исто, 12-13.

³⁹¹ АРС, ОК СК БЛ, СКЈ, ОК СК БиН Банјалучка, Актуелна питања политичко-безбједносне ситуације у општини и задаци СК, Банјалучка јуна 1985. године, 2.

³⁹² Исто, 8.

³⁹³ Исто, 9.

³⁹⁴ АРС, ОК СК БЛ, Актуелна питања организованости, садржаја и метода рада основних организација и акционих облика у Општинској организацији Савеза комуниста, Банјалучка октобра 1986. године, 1.

³⁹⁵ Исто, 3.

³⁹⁶ АРС, ОК СК БЛ, Уводно излагање о актуелном идејно-политичком стању у општини и задаци Савеза комуниста, Банјалучка октобра 1987. године, 8.

³⁹⁷ АРС, ОК СК БЛ, Информација о промјенама у структури чланства Општинске организације СК у првом полугодишту 1987. године, Банјалучка октобра 1987. године, 3.

³⁹⁸ АРС, ОК СК БЛ, Информација о промјенама у структури чланства Општинске организације СК у првом полугодишту 1987. године, Банјалучка септембра 1987. године, 1-2.

³⁹⁹ АРС, ОК СК БЛ, Положај општине у политичком систему, њено изградњавање као самоуправне и основне друштвено-политичке заједнице и мјесто и улога општинске организације Савеза комуниста у томе, Банјалучка јула 1979. године, 1.

организацијама путем самоуправног споразумијевања и друштвеног договарања кроз делегатски систем. Суштински гледано, мали број приједлога конкретних одлука које је доносила Скупштина општине је потицао из удруженог рада. Као један од главних узрока таквог стања истицана је „недовољна повезаност између најшире делегатске базе – делегација и делегата у делегатским скупштинама“.⁴⁰⁰ Од 2.107 анкетираних делегата у организацијама удруженог рада и мјесним заједницама 73% је сматрало да је сарадња друштвено-политичких организација са делегацијама недовољна.⁴⁰¹

Учешће „индивидуалних пољопривредних произвођача“ у структури општинске организације СК Бањалука 1985. године износило је само 157 (0, 6%). Основне организације на селу у истом периоду су бројале углавном 6-10 чланова. Укупан број чланова СК на селу је био 1.005 а број основних организација 43.⁴⁰² Године 1978, њихово учешће је износило 1, 2% и од тада је било у сталном опадању. Крајем 1988, на сеоском подручју је било 1.130 чланова СК од чега само 125 индивидуалних пољопривредних произвођача (0, 54%).⁴⁰³

СК БиХ је средином 1988. године сматрао да се национализам у СР Босни и Херцеговини потхрањивао и „актуелним друштвеним противурјечностима“ тј. „све израженијим сукобу етатизма и самоуправљања, осујећивањем власти радничке класе и застојем у развоју самоуправног продукционог односа, јачањем технобирокуратизма, парцијализацијом југословенског тржишта, тенденцијом стварања националних економија, различитим облицима аутархизма и сл.“.⁴⁰⁴ Критикована је појава у неким организацијама СК БиХ да се према национализму заузима „ексцесни приступ“ тј. да се том појавом баве искључиво када дође до „манифестног и бруталног националистичког испада“. Насупрот томе, наглашавано је да међунационални односи треба да буду „у жижи свакодневне идејно-политичке активности Савеза комуниста“.⁴⁰⁵

Крајем 1987. године, међу 24.258 чланова СК било је 13.129 или 54, 1% Срба, 4.587 или 18, 9% Југословена, 3.718 или 15, 3% Муслимана, 2.244 или 9, 2% Хрвата и 580 или 2, 4% осталих. Срби су били нешто више а Хрвати нешто мање заступљени у чланству СК у односу на учешће у саставу становништва. Средином 80-их година значајно се повећао број чланова СК који су се изјашњавали као Југословени. Само током 1987. године, 49, 6% новопримљених чланова су се изјаснили на тај начин у погледу националне припадности. На повећање броја лица која су се током 1987. и 1988. године „експонирани са позиција национализма“ утицала су „заоштравања међунационалних односа на подручју САП Косова и СР Србије, све учесталији протести Срба и Црногораца, митинзи солидарности, позиви на националну хомогенизацију, наглашена политизација националних односа у цијелом друштву, афера 'Агрокомерц', политизација уставних промјена, све слабости у дјеловању организованих социјалистичких снага“ и сл.⁴⁰⁶

Предсједништво ЦК СК БиХ се 1. септембра 1988. године критички осврнуло на најављене протестне зборове у СР БиХ од стране Одбора за организовање протестних

⁴⁰⁰ Исто, 6.

⁴⁰¹ Исто, 20.

⁴⁰² АРС, ОК СК БЛ, Информација о ostvarivanju Programa idejno-političke aktivnosti Opštinske organizacije SK na daljem socijalističkom razvoju poljoprivrede i sela, Banjaluka juna 1986. godine, 9.

⁴⁰³ АРС, ОК СК БЛ, Neka pitanja organizovanja, sadržaja i metoda rada, te strukture Saveza komunista na seoskom području, Banjaluka februara 1989. god, 2.

⁴⁰⁴ АРС, ОК СК БЛ, SKJ.CK SK BiH. Predsjedništvo, Radna grupa, Podsjetnik za raspravu u organizacijama i rukovodstvima SKBiH o aktuelnim pitanjima međunacionalnih odnosa, Sarajevo jula 1988. godine, 10.

⁴⁰⁵ Исто, 12.

⁴⁰⁶ АРС, ОК СК БЛ, Aktuelna pitanja međunacionalnih odnosa na području opštine Banjaluka, Banjaluka septembra 1988, 1-2. Срби су 1946. године чинили 69, 1%, Муслимани 20, 3% а Хрвати 8, 5% чланства КП БиХ. Срби су све до распада земље били далеко најзаступљенији у партијском чланству у Босни и Херцеговини. У 1985. години, Срби су чинили 40, 7%, Муслимани 34, 7% а Хрвати 11, 4% чланства СК БиХ. У 1971. години, 3, 8% становништва СР БиХ је било у чланству СК БиХ а 1978. 7, 1%. У 1971. години, удио чланства у три најбројнија народа био је следећи: Срби-5, 4%, Муслимани-2, 8% и Хрвати-2%. У 1978. години, удио је био следећи: Срби-8, 8%, Муслимани-6, 2% и Хрвати-4, 2%. Mirsad D. Abazović, *Kadrovski rat za BiH*, Sarajevo: Savez logoraša Bosne i Hercegovine, Centar za istraživanje i dokumentaciju, 1999, 226-227.

зборова Срба и Црногораца који су организовани са циљем са се спријечи „исељавање Срба и Црногораца са Косова и Метохије, као и сасецање геноцидних метода над неалбанским живљем у овој нашој јужној покрајини“. Предмет критике био је најављени протестни митинг испред Музеја АВНОЈ-а у Јајцу при чему од стране организатора није остварен контакт са ССРН у Јајцу нити са било којом другом друштвено-политичком организацијом у том граду. Врху Партије је посебно сметало то што је организовање митинга текло у оквиру оних општина Босанске Крајине у којима „доминира претежно становништво једне националности (Шипово, Мркоњић Град, Босански Петровац, Титов Дрвар)“, најаву доласка око хиљаду становника са Косова и Метохије као и грађана „од Книна до Јајца“. ⁴⁰⁷ Наглашено је да је све чешће окупљање грађана на националној основи и организовање разних одбора који су наступали као „паралелни центри“ политичког одлучивања у директној супротности са политиком СКЈ. Прихватање националног окупљања у СР БиХ би, по оцјени Предсједништва ЦК, значило „подривање СРБиХ као слободне, равноправне, социјалистичке заједнице збратамљених народа и народности“. ⁴⁰⁸

Политичко-безбједносна ситуација у општини крајем 1988. и почетком 1989. године је била обиљежена напетом и конфликтним набојем узрокованим константним падом животног стандарда и све израженијим страхом од сутрашњице. У свим штрајковима у том периоду учествовало је око 3.000 радника а, осим тога, долазило је до бројних ванредних зборова и сједница самоуправних органа, састанака друштвено-политичких организација (посебно синдикалних), на којима су истицани захтјеви за повећање личних доходака, линеарним расподјелама вишкова, постављана питања одговорности руководних и пословодних структура, тражене оставке итд. Број чланова СК у Општинској организацији у периоду децембар 1987 – децембар 1988. био је смањен са 24.258 на 22.877 а унутарпартијски живот је карактерисала инертност, неодлучност и недоследност у спровођењу утврђених ставова и закључака виших органа. На нивоу републике, догађаји који су представљали „дестабилизирајући елемент политичког расположења“ биле су афере Неум и Агрокомерц. ⁴⁰⁹

Након прекида рада 14. ванредног конгреса СКЈ, ЦК СК БиХ је 19. фебруара 1990. године закључио да „Конгрес може наставити рад само под условом да у његовом раду учествују сви дијелови СКЈ, али на новим основама и унутрашњим односима“ који би подразумевали отклањање могућности надгласавања дијелова СК о програмским документима. ЦК је позвао и на израду новог Програма и Статута СКЈ, најдаље до краја 1990. године. ⁴¹⁰ На простору бањалучке општине, од половине 1989. године до половине марта 1990, број ОО СК је био смањен за 48 и њихов број је износио 491. Од тог броја, око 100 основних организација је постојало само на евиденцији, без икаквог практичног учинка. ⁴¹¹ Јула 1990. у Општинској организацији СК Бањалука је био 20.621 члан а до тада је у Бањалуци регистрована Југословенска демократска странка. Уз СК, дјеловао је и трансформисани ССРН тј. Демократски социјалистички савез а била је одржана и оснивачка

⁴⁰⁷ АРС, ОК СК БЛ, Резиме расправе са сједнице Предсједништва СК СКБиН, одржане 1. 9. 1988. године, 1-2.

⁴⁰⁸ Исто, 3-5. Констатујући све дубљу кризу у земљи и пораст национализма који су нагризали и СКЈ, ЦК СК БиХ је на 23. сједници оцијенио: „Без федеративне и збратамљене, социјалистичке, самоуправне, несврстане, Титове Југославије нема ни Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине. Због тога је борба за очување и просперитет АВНОЈ-ске Југославије истовремено и борба за очување у револуцији стеченог идентитета Босне и Херцеговине и права њених народа и народности на заједнички живот“. АРС, ОК СК БЛ, Саопштење са 23. сједнице Centralnog комитета СКБиН, 3.

⁴⁰⁹ АРС, ОК СК БЛ, Допуна процјене политичко-безбједносне ситуације у општини Банјалука са закључцима за спречавање настајања и елиминисања ванредних прилика, Банјалука јануара 1989. год, 1-3.

⁴¹⁰ АРС, ОК СК БЛ, СК СК БиН. Нацрт платформе за дјеловање СКБиН у новим условима, 19. фебруара 1990. године, 7.

⁴¹¹ АРС, ОК СК БЛ, Нека актуелна питања организовања и дјеловања основних организација Савеза комуниста, Банјалука марта 1990. године, 2.

Скупштина одбора Странке демократске акције (СДА) као изразито муслиманске странке.⁴¹² На дан 15. јуна 1990. године, у општини Бањалука било је 20.730 чланова СК (7.184 жена, 2.847 омладине). Национална структура: Срби – 11.104, Југословени – 4.238, Муслимани – 3.115, Хрвати – 1.803, Црногорци – 230, остали – 240. Квалификациона структура: ССС – 6.789, КВ – 3.783, Висока – 3.733, Виша – 2.557, НСС – 1.995, ВКВ – 1.265, НКВ – 350, Магистериј – 147, Докторат – 80, ПКВ – 22. У погледу социјалне структуре, највише је било радника (6.241), инжењера и техничара (2.175), студената (2.057), пензионера (1.820), административних радника (1.658), руководних радника (1.477) итд.⁴¹³ Савез комуниста БиХ – Социјалистичка демократска партија и Демократски социјалистички савез БиХ су на првим вишестраначким изборима у СФРЈ имали заједничке листе кандидата за одборнике Скупштине општине, за посланика Вијећа општина СР БиХ и чланове Предсједништва СР БиХ а одвојене листе за посланике Вијећа грађана СР БиХ. Изборни програм Општинске организације СК БиХ – СДП носио је наслов „За миран, слободан и богат живот у Бањалуци, сувереној Босни и Херцеговини и демократској Југославији“. У предизборној кампањи која је почела 15. септембра, СК БиХ - СДП и ДСС БиХ одржали су два промотивна скупа (27. септембра 1990. у дворани „Борик“ и 10. новембра 1990. у центру града) и неколико десетина скупова по мјесним заједницама и организацијама удруженог рада.⁴¹⁴

Чланство СК из Бањалуке углавном је веома оштро реаговало на напуштање 31. сједнице ЦК СКЈ 30. марта 1990. од стране чланова ЦК СКЈ из СК БиХ уз неодобравање аргумената за напуштање. Изражавано је незадовољство радом ЦК и његовог Предсједништва и тражене оставке. У много мањем обиму у Бањалуци је изражавана подршка овом поступку. Предсједништво ОК СК Бањалука је истом приликом изразило велико незадовољство укупном политиком коју је водило Предсједништво ЦК СК БиХ од прекида 14. ванредног конгреса СКЈ.⁴¹⁵ Пред прве вишестраначке изборе у СР БиХ 18. новембра 1990, на бирачким списковима у Бањалуци се налазило више од 136.000 бирача.⁴¹⁶ У оквиру општинских избора, за одборнике у Скупштини општине гласало је 105.779 гласача од чега је 102.941 био важећи листић. Ниједна странка није освојила натполовичну већину од 130 одборничких мјеста. Резултати су били сљедећи: Српска демократска странка-64, коалиција Савез реформских снага и ССО-Демократски савез-23, коалиција СК БиХ – Социјалистичка демократска партија и Демократски социјалистички савез-16, Хрватска демократска заједница-14 и Странка демократске акције-13. У погледу националног састава Скупштине општине Бањалука, резултати су били сљедећи: Срби-77, Хрвати-22, Муслимани-19, Југословени-9 и остали-3. За посланика у Вијећу општина, кандидат Српске демократске странке Никола Ерцег је добио 52.009 гласова (49, 21%) док је Ивица Бијелић, кандидат Савеза реформских снага и ССО-Демократског савеза, добио нешто више од 14% гласова.⁴¹⁷

Политички живот Бањалуке и Босанске Крајине у 1991. години био је обиљежен стварањем српске регије у Босни и Херцеговини што је било виђено као изнуђен потез већ израженим захтјевима ХДЗ и СДА за стварањем суверене Босне и Херцеговине. Та регија је била проглашена на Оснивачкој скупштини Заједнице општина Босанске Крајине (ЗОБК)

⁴¹² АРС, ОК СК БЛ, Uputstvo za rad i djelovanje osnovnih organizacija SK Opštinske organizacije SK Banjaluka na pripremanama za skupštinske izbore 1990. godine u SRBiH, Banjaluka jula 1990. godine, 1-4.

⁴¹³ АРС, ОК СК БЛ, Statistički pregled članova SK na dan 15. 06. 1990. ОК СК Banja Luka, 1.

⁴¹⁴ АРС, ОК СК БЛ, Nacrt. Izvještaj o radu Opštinskog komiteta Saveza komunista – SDP i neke karakteristike aktivnosti Opštinske organizacije Saveza komunista – SDP Banjaluka u periodu juni 1989 – decembar 1990. g, Banjaluka decembra 1990. godine, 4-5.

⁴¹⁵ АРС, ОК СК БЛ, Uvodno izlaganje za 16. sjednicu Opštinskog komiteta SK Banjaluka povodom aktuelnih idejno-političkih pitanja, stanja i odnosa u Savezu komunista u vezi 31. sjednice CK SKJ i situacije nastale napuštanjem ove sjednice članova CK SKJ iz SK BiH, Banjaluka 9. aprila 1990. godine, 1-2.

⁴¹⁶ „Избори у Босни и Херцеговини. Народ је гласао“, *Глас*, бр. 6126, год. XLVIII, Бањалука, понедељак 19. новембра 1990. год, 1.

⁴¹⁷ М. Milojević, „Konačni službeni rezultati izbora u Banjaluci. Drugi krug 9. decembra“, *Glas*, br. 6134-36, godina XLVIII, Banjaluka, 28, 29. i 30. novembra 1990. год, 9.

крајем априла у Челинцу. Касније је преименована у Аутономну регију Крајина (АРК). Значајне посљедице ових политичких промијена огледале су се у томе што је влада АРК била легитимни представник регије у економским односима са осталим дијеловима земље. Изведена је власничка трансформација неких предузећа чија су сједишта била у Хрватској и Словенији. Најзначајнији политички потез је био „телевизијски пуч“ на Козари којим је потпуно укинута уплитање политичких информација са сјеверозапада земље. Такође, влада и скупштина регије уско су биле повезане са владом и скупштином САО Крајине. Оснивању АРК и политичкој доминацији СДС-а у Бањалуци, СДА је под плаштом Форума интелектуалаца Муслимана реаговала покушајем оснивања општине Стари град у мјесној заједници Мејдан. Та општина је требало да обухвати 64.000 становника што је чинило трећину становника општине Бањалука. Истог дана, 17. октобра, у организацији ХДЗ у већински хрватској мјесној заједници Ивањска, проглашена је општина тог назива.⁴¹⁸ Уговор о сарадњи Заједнице општина Босанске Крајине и Српске аутономне области Крајине потписали су у Бањалуци 24. јуна 1991. године предсједник Извршног вијећа ЗОБК Анђелко Граховац и предсједник владе САО Крајина др Милан Бабић. Три дана касније у Босанском Грахову, уочи Видовдана, на првој заједничкој сједници скупштина САО Крајине и Заједнице општина Босанске Крајине, усвојена је Декларација о уједињењу двије српске области. У тексту документа се каже: „Уједињена Крајина имаће пунији политичко-правни субјективитет и пунији суверенитет у одлучивању о карактеру веза са другим народима на простору Југославије, ма шта се под њом подразумемијавало“.⁴¹⁹

Мухарем Крзић из СДА је сматрао да је 1991, „по први пут у повијести муслиманског народа донијела обједињавање свих Муслимана. Неко раније, неко касније али, сви су се Муслимани идентификовали са својим народом о чему најбоље говоре бројне наше асоцијације – ’Препород’, ’Мерхамет’, Форум интелектуалаца, ’Муслимански омладински савез’ ..., и свакако, Странка демократске акције“. Ипак, „болан тренутак“ је било санање да се велики број Муслимана изјаснио као Југословени. По њему, у мјесним заједницама Врбања, Шехер, Мејдан и Хисета, гдје су били у већини, њих 90% су се изјашњавали као Југословени. Тако их је умјесто 50.000, у Бањалуци било само 30.000. Наводећи примјере запостављености и опште угрожености Муслимана у Бањалуци, Крзић је као кривца означио СДС.⁴²⁰

⁴¹⁸ Проглашење општине Стари град описано је на сљедећи начин: „На заиста импозантно посјећеном скупу (што би за легитимне општинске власти морао бити релевантан показатељ расположења народа), у типично малограђанском декору (са волом на ражњу пред спортском двораном ’Мејдан’) и ћилимима на бини, проглашена је – грађанска општина Стари град. При томе, аутори овог ’пројекта’ позвали су се на анонимни (без иједног ауторског потписа) елаборат из којег је видљиво тек то да би таква општина имала око 64 хиљаде становника (једна трећина садашње општине). Да је, заправо, ријеч о блиједом фалсификату јасно је након упоређивања са раније рађеним елаборатима о трансформацији општине Бања Лука, које су радили људи из тадашњег Марксистичког центра“. Goran Trkulja, „Regionalizacija republike i transformacija banjolučke opštine. Korak između koristi i štete“, *Glas*, br. 6480-6482, god. XLIX, Banja Luka, 31. decembra 1991. godine i 1. i 2. januara 1992. god, 8.

⁴¹⁹ Milkica Milojević, Davorin Reljić, „Zajednička sjednica skupština SAO Krajine i Zajednice opština Bosanske krajine. Usvojena deklaracija o ujedinjenju.“, *Glas*, br. 6316, god. XLVIII, Bañaluка, петак, 28. јуна 1991. год, 7.

⁴²⁰ „Може се казати да због тога (због изјашњавања као Југословени, прим. Н. О) проистиче и низ других проблема муслиманског народа – борили смо се (и борићемо се) да од 27 основних школа четири директорска мјеста буду уступљена Муслиманима, да се промијени однос према којем је тренутно од 10 декана факултета само један Муслиман, да нам од десет јавних подuzeћа не буде уступљено једино директорско мјесто и то, Новог гробља. Нисмо били задовољни што од 13 чланова Извршног одбора Скупштине ниједан није Муслиман, затим што је око 1.000 Муслимана погођено отпуштањем с посла због неодрживања позиву на мобилизацију. Њих чекају војни судови ! Свакодневно су нам долазиле (и долазе !) информације од стране грађана Муслимана да се пуца на њихове објекте. Територијална одбрана и милиција у муслиманским џематима су једнонационалне, тамо се пјевају четничке пјесме. Муслиманима се пријети, бацају се бомбе, спаљено је десетак муслиманских викендица... уопште, догодио се низ инцидената на уштрб муслиманског народа, од којих су свакако међу најболнијим и најнесхватљивијим напади на наше вјерске вође и вјерске објекте (...). Наравно, за све то је одговорна Српска демократска странка“. „Мр Мухарем Крзић, Странка демократске акције. Богата и

У условима драматично заоштрених безбиједносних кретања на подручју општине Бањалука, за првих шест мјесеци 1991. године, регистровано је свега 376 прекршаја јавног реда и мира или за 53% (413) прекршаја мање него у истом периоду претходне године. Број извршилаца је такође био мањи за 50, 6%.⁴²¹ Број прекршаја са политичким обиљежјима је био занемарљив. Само у два случаја су поднесени захтјеви за покретање прекршајног поступка против лица која су јавно вријеђала патриотска, национална или вјерска осјећања грађана.⁴²² У смислу појачаних тензија у друштву, забиљежено је „повећано узнемирење хрватског становништва у Мотикама, изазваног масовнијим препричавањима да ће 'наоружана група четника' напасти ово становништво и извршити реваншистичке покоље“. Органи безбиједности нису пронашли било каква потврдна сазнања у вези са таквим страховањима. Стопа привредног криминалитета била је у видном порасту. Било је откривено и тужилаштву пријављено 95 дијела привредног криминалитета што је било за 63 кривична дјела више него у првој половини 1990. године.⁴²³ Стопа општег криминалитета је од 1988. године била у сталном и значајном порасту. У првој половини 1991. учињено је 1.948 дјела општег криминалитета или за 31, 5% више него у истом периоду претходне године. Најбројнији су били имовински деликти (97, 9%). Кривична дјела општег криминалитета су све организованије и професионалније вршена, уз употребу оружја.⁴²⁴ У поменутом периоду, на путевима које покрива Станица јавне безбиједности Бањалука, догодило се 1.579 саобраћајних незгода што је било за 439 (22%) мање у односу на исти период претходне године. Том приликом погинуло је 16 лица, 90 је теже а 228 лакше повријеђено.⁴²⁵ О изразито лошој безбиједносној ситуацији говори податак да је у поменутом периоду евидентирано 3.350 посјета странаца што је у односу на исти период 1990. године било мање за 12.646 (или 80%). Забиљежена је и појачана обавјештајна дјелатност „од раније маркираних безбиједносно интересантних странаца, посебно ДКП и војних представника, стручњака, новинара и других категорија псеудодипломата“.⁴²⁶

Почетком јула 1991, на иницијативу Српске демократске странке, у Бањалуци је основан Штаб за прихват избјеглица који је потом верификован као Општински штаб. У договору са Заједницом општина Босанске Крајине, 24. јула 1991. основан је Регионални штаб за прихват избјеглица. На дан 17. 9. 1991, на подручју општине Бањалука, било је евидентирано и смјештено 8.180 лица. Прилике су биле нарочито тешке оних дана када је Штаб дневно примао 500-800 људи, као што је то био случај приликом ескалације ратних сукоба на подручју Нове Градишке и Окучана.⁴²⁷ Око 4.000 избјеглица из Западне Славоније нашло се у Бањалуци. Били су смјештени у Спортску дворану „Борик“, ДТВ „Партизан“, салу Основне школе „Браћа Павлић“, Гимназију, Економску школу, Мотел „Интернационал“, Мјесну заједницу Старчевица итд.⁴²⁸ У најугроженија гранична подручја регије, САО Крајини а посебно Банији (Двор на Уни, Глина, Петриња, Костајница и Сисак), само од 5. августа до 17. септембра 1991. преко Штаба је било упућено 57 камиона хране и одјеће. Помоћ је прикупљена захваљујући бањалучким привредним организацијама,

болна искуства“, *Glas*, број 6480-6482, година XLIX, Ванја Лука, 31. децембра 1991. године и 1. и 2. јануара 1992. године, 11.

⁴²¹ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2690 29-40. сједница, 5. 9-26. 11. 91, СР БиХ, МУП Центар служби безбиједности, Станица јавне безбиједности Бања Лука, Строго повјерљиво, Ев. број: 79/91, Пр. број 4, Информација о стању у области јавне безбиједности на подручју општине Бања Лука у првом полугодишту 1991. године, Бања Лука јула 1991. године, 3.

⁴²² Исто, 4.

⁴²³ Исто, 5.

⁴²⁴ Исто, 7.

⁴²⁵ Исто, 9.

⁴²⁶ Исто, 11.

⁴²⁷ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2690 29-40. сједница, 5. 9-26. 11. 91, Штаб за прихват избјеглица, Извјештај о раду са знаком неких најактуелнијих питања и проблема, Бањалука септембра 1991. године, 1.

⁴²⁸ Манојла Зрнић, Жељко Тица, *40 година Спортске дворане „Борик“ 1974-2014*, Бања Лука: Јавна установа Спортски центар „Борик“, 2015, 123.

активности мјесних одбора СДС-а, Колу српских сестара, Српској православној цркви, Црвеном крсту итд. Наглашена је велика помоћ коју су пружили народ Источне Херцеговине (Љубиње, Билећа, Чапљина, Мостар), СДС Сарајева, Дервенте, Олова и др.⁴²⁹ Важан правац дјеловања Штаба била је активност усмјерена на помоћ и повезивање привреде САО Крајине а посебно Баније и Кордуна са привредом бањалучке регије. Штаб је радио на обезбјеђивању услужног клања, складиштења и продаје живинског и свињског меса, преко редовног откупа стоке и обезбјеђења сточне хране па до повезивања привредних субјеката и обезбјеђења електро-инсталационог материјала и других видова помоћи. У организацији Штаба, одржан је састанак предсједника и команданата ратних штабова општина Петриња, Глина, Костајница, Сисак, Двор на Уни, Вргин Мост и Војнић са предсједником Скупштине општине Бањалука и најистакнутијим бањалучким привредницима.⁴³⁰ Највећи проблем Штаба било је питање смјештаја преко 8.000 људи. Велики напори чланова Штаба били су плод ентузијазма за који од његовог оснивања нису добили никакву новчану награду.⁴³¹

Према ријечима предсједника СО Бањалука и члана Главног одбора СДС БиХ, Предрага Радића, кроз Бањалуку је прошло 45.000 избјеглица а на самом крају 1991. у општини их је било смјештено 12.000. На ратишту се налазило 6.500 младића из Бањалуке. Осим тога, утицај рата на Бањалуку најбоље се огледао кроз чињеницу да „Бања Лука и Босанска крајина има покидане све везе са сјеверозападом, на кога је привредно била ослоњена са скоро 60 посто својих потенцијала. Бању Луку смо снабдијевали са 60 посто лијекова из загребачке 'Пливе', Крке, а данас морамо увозити или извозити робу преко Кузмина, Суботице и Мађарске, Аустрије и Њемачке“. Радић се критички осврнуо на оснивање општине Стари град у бањалучком насељу Мејдан од стране СДА, истичући да се ради о поступку који је у супротности са Статутом СО а на идентичну иницијативу ХЗД у Ивањској је гледао нешто другачије рекавши: „с тим што су господа из ХДЗ бар били толико поштени да су рекли да је то иницијатива о којој сад треба да се изјасни народ тога краја, дакле не само народ Ивањске и Мишиног Хана у којем је већинско хрватско становништво, него да се изјасни Пискавица и сви они тамо гдје је већинско српско становништво, па да се направи једна општина у коју ће ући сви народи са тога подручја. То је прави пут. Према томе све ово остало је нелегитимно и нелегално“.⁴³²

3. 2. Друштвено-политичке организације

Општински одбор СУБНОР-а Бањалука је, према подацима од 31. децембра 1973. године, имао укупно 4.014 чланова. Од тога је било 980 жена. У радном односу било је 1.076 бораца а у пензији 2.109. Инвалида је било 1.143 а запослених РВИ 63.⁴³³ Од цјелокупног чланства СУБНОР-а, чланова СКЈ било је 2.339 а бораца чланова СКЈ је било 1.093.⁴³⁴ Корисника борацке заштите на евиденцији Скупштине општине Бањалука било је 3.238. Од тога, носилаца „Споменице“ 394 а породица палих бораца 619.⁴³⁵

Према подацима од 31. децембра 1986. године, Општинска организација СК је бројала 628 ОО СК са 25.672 члана (Општински комитет СК 80 чланова). Општинска организација Савеза синдиката је бројала 443 ОО СС са 67.000 чланова (Општинско вијеће СС 79 чланова). Општинска организација ССРН имала је 57 мјесних конференција са 298

⁴²⁹ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2690 29-40.сједница, 5. 9-26. 11. 91, Штаб за прихват избјеглица, Извјештај о раду са знаком неких најактуелнијих питања и проблема, Бањалука септембра 1991. године, 2.

⁴³⁰ У извјештају је наглашено да бањалучка „Мљекара“ „свако јутро са подручја Баније сакупи и преради 4.000 лит. млијека, а сваког 1-ог. у мјесецу кеш-новцем исплати то млијеко“. Исто, 3.

⁴³¹ Исто, 4-5.

⁴³² „Новогодишњи интервју: мр Предраг Радић, предсједник СО Бања Лука. Националност није занимање“, *Glas*, br. 6480-6482, god. XLIX, Banja Luka, 31. decembra 1991. god. i 1. i 2. januara 1992. god, 6-7.

⁴³³ АРС, ОК СК БЛ, Poziv sa materijalom za sjednicu Opštinskog odbora SUB NOR-a B. Luka. Podaci o mjesnim udruženjima boraca NOR-a (stanje 31. 12. 1973. godine)

⁴³⁴ АРС, ОК СК БЛ, Poziv sa materijalom za sjednicu Opštinskog odbora SUB NOR-a B. Luka. Zastupljenost boraca NOR-a u Savezu komunista

⁴³⁵ АРС, ОК СК БЛ, Poziv sa materijalom za sjednicu Opštinskog odbora SUB NOR-a B. Luka. Podaci iz oblasti boračke zaštite na području opštine Banja Luka.

подружница (ОК ССРН – 109 делегата). Општинска организација Савеза социјалистичке омладине је имала 526 ОО ССО са 55.000 чланова (ОК ССО – 120 делегата). Општинска организација СУБНОР-а је имала 42 организације са 3.750 чланова (Општински одбор СУБНОР-а – 50 делегата).⁴³⁶ Међуопштинска конференција Социјалистичког савеза радног народа Босне и Херцеговине Бањалука била је конституисана од стране општинских конференција ССРН БиХ општина Бањалука, Босанска Градишка, Босанска Дубица, Босански Нови, Челинац, Јајце, Котор Варош, Кључ, Лакташи, Мркоњић Град, Приједор, Прњавор, Сански Мост, Србац, Скендер Вакуф и Шипово.⁴³⁷

Слободно ангажовање омладине у раду друштвених организација имало је за циљ „формирање свестрано развијене самоуправне личности“ као и друштвено активирање „на његовању и развијању традиција НОБ и социјалистичке револуције, братства и јединства, патриотизма, осјећања припадности самоуправној социјалистичкој заједници и остваривању свих задатака у одбрани и заштити наше земље“. У раду омладинских друштвених организација као што су Савез извијача, Црвени крст, Народна техника, Феријални савез, Савез горана, Књижевна и музичка омладина, СОФК, Млади истраживачи, Есперанто омладина и других на подручју општине учествовало је и радило око 63.000 чланова према подацима из септембра 1980. године.⁴³⁸ У исто вријеме, у Општинској организацији ССО Бањалука, дјеловало је 618 основних организација са близу 50.000 чланова. У основним организацијама удруженог рада формирано је 175 основних организација ССО, у основним школама 89, у школама средњег усмјереног образовања 260, на факултетима и вишим школама 43, у градским мјесним заједницама 21 и у сеоским 30.⁴³⁹ Друштвене организације које су окупљале младе су биле су колективни чланови ССО.⁴⁴⁰ У погледу „идејно-политичког оспособљавања и јачања социјалистичке самоуправне свијести младе генерације“ истицани су резултати спроведеног масовног марксистичког образовања којим је обухваћено цјелокупно чланство друштвено-политичких организација. Само у Општинској организацији Савеза социјалистичке омладине у периоду од јануара 1973. до децембра 1979. године, програмима „марксистичког образовања и идејно-политичког оспособљавања“ било је обухваћено 36.872 полазника.⁴⁴¹

У укупном чланству СК у општини, септембра 1980. године, млади су учествовали са 39%. Истицано је да су у 60 основних организација СК (12%) секретарска мјеста заузимали омладинци што је говорило о „превазилажењу старих схватања“ када су младима ријеђе препуштана одговорна мјеста.⁴⁴² Општинска организација ССО је у периоду 1977-1980. била организатор 12 омладинских радних бригада које су учествовале на савезним омладинским радним акцијама широм земље.⁴⁴³ У том четворогодишњем периоду, у ОО ССО формирано је укупно 294 омладинских радних бригада са 31.605 бригадира. Остварено је укупно 453.120 ефективних сати рада.⁴⁴⁴

Према подацима из марта 1987. године, Општинска организација ССО БиХ Бањалука бројала је нешто више од 60.000 младих и била је организационо повезана у 565 ОО ССО и

⁴³⁶ АРС, ОК СК БЛ, Centar za marksističko obrazovanje i političke studije „Veselin Masleša“ Banjaluka, Elaborat o potrebi i mogućnostima formiranja opštine Bronzani Majdan, Banjaluka aprila 1987, 35.

⁴³⁷ АРС, ОК СК БЛ, Pravila o organizovanju i djelovanju Međuopštinske konferencije Socijalističkog saveza radnog naroda BiH Banjaluka, Banjaluka juli 1981. godine, 1.

⁴³⁸ АРС, ОК СК БЛ, Aktuelna idejno-politička pitanja ostvarivanja društvene uloge mlade generacije, Banjaluka septembra 1980. godine, 22.

⁴³⁹ Исто, 27.

⁴⁴⁰ Исто, 23.

⁴⁴¹ Исто, 25-26.

⁴⁴² Исто, 28.

⁴⁴³ Исто, 29.

⁴⁴⁴ АРС, ОК СК БЛ, Aktuelna idejno-politička pitanja ostvarivanja društvene uloge mlade generacije, Banjaluka septembra 1980. godine, Tabela broj 3.

55 виших облика организовања (КООССО, МК ССО и АК ССО).⁴⁴⁵ Оцјењивано је да је веома мали број ОО ССО одговорно приступао задацима из Програма марксистичког образовања и идејно-политичког оспособљавања. Преовладавао је формалистички приступ или се обавезе уопште нису извршавале.⁴⁴⁶ Истакнуто је да је омладина „неупоредиво активнија у неким културним медијима и садржајима који су званично окарактерисани као супротни-културни и 'уезени' из капиталистичког друштва“.⁴⁴⁷

⁴⁴⁵ АРС, ОК СК БЛ, ССО БиН. ОК ССО БЛ. Извјештај о раду Општинске организације Савеза социјалистичке омладине БиН Банјалука за период фебруар 1986-1987. године, Банја Лука март 1987. године, 3.

⁴⁴⁶ Исто, 5.

⁴⁴⁷ Исто, 6.

IV УРБАНИЗАЦИЈА

4. 1. Урбанистички планови

Оснивањем Урбанистичког завода Бањалука 1961. године, отпочело је организовано урбанистичко програмирање и планирање у Бањалуци у оквиру специјализоване стручне институције. До тада а дјелимично и касније, те услуге су вршиле институције из других градова. Израда „Програма за генерални урбанистички план града Бањалуке“ завршена је 1967. а исти је усвојен наредне године. Катастрофални земљотреси из 1969. су из основа измијенили кључне поставке овог документа тако да се већ наредне године приступило његовом новелирању. Новелирани програм за генерални урбанистички план града завршен је и усвојен 1971. године. У његовој изради су, поред Урбанистичког завода Бањалука и Урбанистичког завода БиХ из Сарајева, учествовале бројне домаће и стране стручне и научне институције и појединци. Наредне године су протекле у знаку развоја Урбанистичког завода Бањалука а улога урбанистичких кадрова била је појачана све до 1974. године услед повећаних потреба израде урбанистичке документације и промовисања савремених концепата урбанистичког планирања. У исто вријеме, проведен је анкетни анонимни конкурс за урбанистичко рјешење центра града на југословенском нивоу који је дао низ корисних сугестија. Обнова и изградња Бањалуке наметнула је потребу израде Генералног урбанистичког плана, чему се приступило уз консултантску помоћ Програма за развој Уједињених нација, преко шведске консултантске фирме Свеко (Sweco). На израду овог документа битно су утицале одредбе новог републичког Закона о просторном уређењу.⁴⁴⁸ Урбанистички план из 1975. био је основа урбанистичког развоја Бањалуке све до распада југословенске државе.

Урбанистички програм Бањалуке из 1967, као шире утицајно подручје града, дефинисао је подручја сљедећих општина: Бањалука, Босанска Градишка, Челинац, Јајце, Кључ, Котор Варош, Лакташи, Мркоњић Град, Прњавор, Скендер Вакуф и Србац. Као уже утицајно подручје дефинисао је подручја општина: Бањалука, Челинац, Лакташи и Скендер Вакуф. Констатовано је да је становништво Бањалуке учествовало са 38, 6% у укупном урбаном становништву ширег утицајног подручја. Предвиђано је да ће у 1990, као крајњој години плана, шире утицајно подручје насељавати до 581.000 становника а уже 267.000. Планирано је да учешће ареала Бањалука износи 128.000 а самог града 95.500 становника. Дефинисано подручје градског ареала је обухватало површину од 9.320 ha.⁴⁴⁹ Програм је дао оцјене утицаја секторског развоја на урбани развој града констатујући да би развој примарног сектора у регији смањио миграцију и омогућио консолидацију низа функција градског организма. Било је утврђено да је 75% укупног грађевинског фонда остваривано у објектима спратности П, 19, 6% фонда у објектима спратности П+1 а свега 5, 4% фонда је имало спратност П+2 и више. Показатељ бонификације објеката, рађен на бази 5 категорија, указао је на то да више од 45% укупног стамбеног фонда спада у 3, 4. и 5. категорију (амортизован стамбени фонд или објекти од слабог материјала или објекти субстандардног становања. Просторна организација града предложена је на основу микрореона (5-11.000 становника) као основне урбане јединице. Градски реон би обухватао 3-5 микрореона (50.000 становника) а неколико реона стварају градско подручје. Центар градске територије би требало да обједини садржаје микрореона и регионалног центра.⁴⁵⁰

Новелирани урбанистички програм из 1971. истицао је да „по снази дјеловања и комплетности функција“, у регији само Бањалука задовољава критеријуме центра првог реда. Таква урбана структура је оцијењена као дефектна услед чињенице да нису постојали „центри нижег реда“ који би уз Бањалуку стварали „хомогену мрежу урбане и функционалне повезаности“. Предвиђано је да ће Бањалука до 1990. повећати учешће у становништву

⁴⁴⁸ Husein Hadžialić, Zlatko Hadžiabdić, Hidajet Karabašić, Bogoljub Olujić, Pavle Paštar, Irfan Pozderac, Dragoljub Popović, *Banja Luka, urbanistički plan. Sinteza*, Banja Luka: Urbanistički zavod Banja Luka, 1975, 11-12.

⁴⁴⁹ *Banja Luka, novelirani urbanistički program*, Banja Luka: Urbanistički zavod Banja Luka, Urbanistički zavod Bosne i Hercegovine Sarajevo, 1971, 9-10.

⁴⁵⁰ Исто, 11-13, 78.

регије са 39% на 48%.⁴⁵¹ Овај програм је укупну површину ареала од 15.162 ha дијелио на простор предвиђен за пројекцију основних урбаних функција (становање, рад, рекреација и урбана инфраструктура) величине до 8.000 ha и простор предвиђен као заштитно подручје ужег урбаног простора од приближно 7.000 ha. Промјене у односу на претходни програм су се тичале третирања приградских насеља Врбање и Залужана у склопу јединственог урбаног организма.⁴⁵² На основу карте сеизмичке микрореонизације, настале проучавањем земљотреса из 1969. као и инструменталним теренским истраживањима, издвојени су „природно нестабилни и сеизмички неповољни терени“ за које је наглашено да „треба да се третирају под посебним режимом“.⁴⁵³

Равничарски дио бањалучке котлине представљао је повољан терен за изградњу усљед добре носивости тла (1, 0 – 3, 0 кг/цм²) а изузетак су чиниле релативно високе обале Врбаса. Ограничење могућности развоја урбане територије било је условљено поткопима рудника Лауш, Петрићевац и Раковачка јама што је показао и повећан степен оштећења објеката за вријеме земљотреса на овим теренима. Као још један ограничавајући чинилац, истакнуте су разломне зоне којима је испресијецана цјелокупна територија бањалучке котлине. Истраживања су показала да је сеизмичка активност била везана за ове разломне зоне а да је највеће груписање жаришта земљотреса евидентирано на источном и сјеверном дијелу котлине у вези са разломном зоном која се пружа од Челинца, преко источног дијела котлине, према Ивањској. Правац разломних зона се нарочито поклапао са зоном рада као урбане функције што је отежавало избор рјешења просторног развоја на том подручју. Ограничавајући фактор развоја урбане територије био је изражен и у начину стамбене изградње који је остваривао просјечну густину насељености од 20-45 становника/ha, што је било далеко испод доње границе рентабилности коришћења урбане територије. Према Студији становања за 1969/70. годину, близу 13.200 (67%) стамбених јединица представљало је малогабаритне, претежно индивидуалне објекте спратности П и П+1, док је 6.500 станова (33%) имало спратност П+2 и више. У погледу развоја стамбеног фонда до 1990. године, предвиђено је да важећи норматив за стамбену изградњу износи 20 m² бруто грађевинске површине по становнику, што је било у складу са препоруком Сталне конференције градова за област стамбене изградње. Истовремено, предвиђено је да ће град располагати са потребних 10, 2 m² отворених и затворених спортско-рекреативних површина по становнику.⁴⁵⁴

Бањалуци је почетком 70-их, као жељезничком саобраћајном пункту гравитирало 70% становништва регије. Она је пругом нормалног колосијека Добој-Босански Нови била повезана са свим магистралним жељезничким пругама у земљи. Почетком 1968. године, дошло је до укидања жељезничке станице Бањалука-град а цјелокупан промет који је обављала ова станица преузела је станица у Предграђу без проширења капацитета. Та станица, заједно са станицом Босанска Врбања, обухватала је 51% промета путника и 88% промета робе регије тако да је било планирано проширење капацитета изградњом још једне путничке станице. У погледу развоја цестовног саобраћаја, предвиђало се измијештање транзитног саобраћаја из ужег урбаног језгра, развој јавног градског саобраћаја, изградња и побољшање саобраћајне инфраструктуре и др. У склопу разматрања питања транзитног саобраћаја, издвајала су се три правца: Босанска Градишка – Бањалука – Јајце, Јајце – Добој и Приједор – Добој.⁴⁵⁵

У 1975. години, територија коју је чинила бањалучка агломерација простирала се на 5.000 ha од чега је на компактну просторну цјелину града отпадало приближно 2.000 ha. Површина града је, у погледу функција, била ангажована на сљедећи начин: издвојен простор за рад – 400 ha, становање са радом – 900 ha, централне функције са становањем –

⁴⁵¹ Исто, 33.

⁴⁵² Исто, 41-42.

⁴⁵³ Исто, 71-73.

⁴⁵⁴ Исто, 74-78, 87, 90.

⁴⁵⁵ Исто, 95-103.

200 ha и рад заједно са зеленилом и рекреацијом – 500 ha. Оцијењено је да архитектонско наслеђе града „представља мјешавину разних утицаја који по правилу нису међусобно усаглашени, ни величином, ни обликом, ни функцијом, ни колоритом и другим просторним односима тако да данашње нове грађевинске масе излазе из мјерила и структура затеченог града“. Ипак, оно што је чинило „вртни карактер града“ била је „изградња слободно стојећих зграда и подизање парковских површина и линијског зеленила“. Осим главног градског центра, доминантног у просторној структури града, који је имао ексцентричан положај у агломерацији и пружао се са обје стране улице Маршала Тита као главне лонгитудиналне осе, локални центри су били неразвијени и хијерархијски недиференцирани. Зачеци тих центара у насељима Горњи Шехер, Хисета, Мејдан, Борик, Врбања, Лауш, Нова Варош, Буцак и Залужани имали су претежно трговинско-угоститељски карактер док су остали садржаји били недовољни или потпуно незаступљени. Главни градски центар је обједињавао садржаје регионалног, градског и реонског значаја и задовољавао функције центра мјесних заједница.⁴⁵⁶

Истакнуто је да су нова насеља, изграђена након земљотреса, у којима је постигнута просјечна спратност од 4-8 етажа, савремено конципирана у отвореном систему изградње са увођењем компоненте животне средине и комплетирањем становања пратећим садржајима. Као озбиљне сметње планском развоју урбане територије истакнуте су читаве групације „дивљих објеката“ у бројним насељима и објекти индивидуалног становања у зонама рада гдје су представљали директну сметњу ширењу производних капацитета док је становништво таквих подручја било лишено урбаног стандарда и изложено индустријским загађењима. У зони рада и зони интензивног аерозагађења у Кумсалама, Чесми, Мађиру, дијелу Врбање, Преснача и Ребровца, живјело је 3.800 становника у 800 стамбених објеката који су се налазили у конфликтној ситуацији са привредним објектима.⁴⁵⁷

На основу претходних истраживања Урбанистичког завода, Скупштина општине је 1976. донијела одлуку да се подручје општине подијели у 4 зоне за које би се утврдили глобални правци развоја и просторног уређења, а у оквиру њих израдили урбанистички редови, као планови просторног уређења за насељена мјеста. На тај начин, општина је подијељена на: а) подручје сјeverозападног дијела са 10 насељених мјеста, б) подручје западног дијела са 17 насељених мјеста, в) подручје јужног дијела са 11 насељених мјеста и г) подручје југоисточног дијела са 10 насељених мјеста. Истраживања су показала да је приоритет у рјешавању питања просторног уређења припадао сјeverозападном дијелу општине. Овај дио бањалучке општине, на потезу према Приједору, представљао је интересантно развојно и, од краја 60-их година, изразито имиграционо подручје и мјесто концентрације значајних привредних капацитета као комплементарних онима који су већ постојали или су били у изградњи у Бањалуци и Приједору.⁴⁵⁸

Јуна 1985. године констатовано је да су доношењем Урбанистичког плана из 1975. престале све значајније активности на даљој разради простора и доношењу нових планова. Стање проведбене урбанистичке документације било је прилично незадовољавајуће. У том тренутку, од укупно 12.392 ha урбаног подручја града, проведбеним регулационим плановима било је покривено свега 1.320 ha а идејним рјешењима регулационих планова још 2.100 ha. Дакле, просторним плановима нижег реда било је покривено укупно 3.420 ha или 28% урбане територије Бањалуке. Од ужег урбаног подручја, површине 4.659 ha, регулационим плановима и идејним рјешењима регулационих планова било је обухваћено 1.970 ha или 42% подручја. Регулациони планови су представљали подлогу и основ за уређење грађевинског земљишта, подруштвљавање грађевинског земљишта, доношење средњорочних и годишњих планова изградње и просторног уређења као и утврђивање урбанистичке сагласности за изградњу појединих грађевина и уопште захвата у простору. Уз

⁴⁵⁶ Husein Hadžialić i dr, nav. djelo, 52-54.

⁴⁵⁷ Исто, 58-60.

⁴⁵⁸ АГУГБЛ, к-1216, 38. сједница Izvršnog odbora 1978, Општина Banja Luka, Мјесне заједнице, Urbanistički redovi za naselja Општине Banja Luka – сјeverозападни дио. Regionalni aspekt, Banja Luka 1977, 1-2.

недостатак регулационих планова, подручје општине није било покривено просторним планом општине, супротно одредбама Закона о просторном уређењу. То су биле околности које су знатно отежавале или онемогућавале провођење Урбанистичког плана. Главни разлози оваквог стања су били неријешено питање извора финансирања проведбених регулационих планова, нерегулисани односи између главних субјеката у овој области и недовољно усклађени планови и програми изградње и просторног уређења на нивоу општине. Далекосежне посљедице оваквог стања огледале су се „у низу конфликтних ситуација у простору“, ширењу непланске градње, онемогућавању доношења аката о заштити земљишта и промету неподруштвљеног грађевинског и другог земљишта чиме је знатан дио средстава (градске ренте) одлазио у „приватне цепове“. Такође, овакво стање је уносило пуно субјективног у одлучивање о појединим захтјевима инвеститора приликом утврђивања урбанистичке сагласности за изградњу објеката.⁴⁵⁹ Уопште, закључено је да је „реализација планских претпоставки просторног развоја готово у свим областима остварена су мањим степеном од планираног, односно да је динамика реализације урбанистичког плана знатно испод предвиђене динамике развоја“.⁴⁶⁰

Иако је Урбанистички план града Бањалуке из 1975. представљао значајан помак у планирању развоја града, у наредном периоду није досљедно спровођен. Дошло је до деградације урбаног наслеђа кроз рушење низова репрезентативних објеката у сврху стварања простора за потребе јавних функција. Нови објекти се нису уклапали у постојећи урбани простор. За потребе изградње Дома радничке солидарности, Библиотеке и робне куће „Боска“, срушен је један такав низ објеката јединственог урбанистичког израза. Зелене површине нису сачуване а њихова ерозија је започела 80-их година. Изостало је и планирано уређење водотокова Врбаса, Врбање и Сутурлије а само дјелимично су уређена шеталишта уз ријечну обалу и купалишта. Деградацији урбане физиономије допринијело је и то што су „привремени“ монтажни објекти, подигнути широм града након земљотреса за смјештај становништва и рад појединих институција, постали трајни. То је био случај са монтажним стамбеним насељима Буцак I, II и III којима је првобитно био одређен рок трајања 15 од година. Тако су ова насеља трајно постала зона ниске спратности, малог степена искористивости земљишта и потенцијални простор за чврсту изградњу. Релокација индустријских објеката, предвиђена овим планом, углавном је испоштована као и формирање стамбених четврти у новоизграђеним стамбеним насељима са пратећом инфраструктуром и секундарним центрима пружања локалних услуга. Веће мањкавости је показало планирање саобраћајне мреже. Изградња источног и западног транзита краткорочно је ријешила проблем транзитног саобраћаја. Ове саобраћајнице су временом од рубних дијелова града постале дио градске уличне мреже што је само оптеретило транзитни саобраћај а изостало је и њихово повезивање трансферзалним саобраћајницама.⁴⁶¹

4. 2. Изградња и ширење града

Бањалука се ширила и развијала под утицајем низа чинилаца који су је дефинисали као макрорегионални центар Босанске Крајине, удаљен више од 150 km од свих других макрорегионалних центара. Истраживања опсега макрорегионалног нодално-функционалног дјеловања Бањалуке, на основу 25 индикатора, спроведена крајем 70-их година показала су да је од 28 општина макрорегије Босанска Крајина, њих 13 показивало висок степен повезаности (80-100%) са Бањалуком. Према регионализацији Републичког завода за планирање и економска истраживања БиХ, те општине су припадале бањалучкој (Бањалука, Босанска Градишка, Челинац, Лакташи, Котор Варош, Прњавор, Скендер Вакуф и Србац) и приједорској регији (Приједор, Босански Нови, Босанска Дубица, Кључ и Сански Мост).

⁴⁵⁹ АГУГБЛ, 1982, к-172. sjednica Izvršnog odbora 1985, SR BiH, SO Banja Luka, Izvršni odbor, Informacija o realizaciji urbanističkog plana, Opštinska komisija za urbanizam, saobraćaj i komunalne poslove, Banjaluka juna 1985. godine, 11-12.

⁴⁶⁰ Исто, 19.

⁴⁶¹ Мира Мандић, *Карактеристике урбаног развоја Бање Луке. Савремена просторно-функционална трансформација града*, Бања Лука: Географско друштво Републике Српске, 2013, 159-160.

Унутар приједорске регије, највиши степен функционалне повезаности са Бањалуком имала је општина Кључ (96%) док је код осталих општина та повезаност износила 84%. Општине Мркоњић Град, Јајце и Шипово су биле повезане са Бањалуком 68-84% док је степен повезаности општина Босанска Крупа, Дрвар и Гламоч био изнад 50%. То значи да је од 28 општина макрорегије, њих 19 (68%) биле јаче усмјерене према Бањалуци као центру. Утицај Бањалуке је био најслабији у бихаћкој регији и општинама Бугојно, Горњи Вакуф и Купрес.⁴⁶²

Истовремено, у бањалучкој општини је постојала 21 самоуправна интересна заједница – 10 општинских, 6 регионалних и 5 републичких. Општинске СИЗ су биле за: становање, развој и унапрјеђење села, управљање грађевинским земљиштем, социјалну заштиту, дјечију заштиту, запошљавање, здравствено осигурање, културу, физичку културу и пензионо - инвалидско осигурање. Регионалне заједнице су биле за: образовање и васпитање, запошљавање, здравствено осигурање, електропривреду, регионалне путеве и ПТТ саобраћај а републичке за: науку, високо образовање, магистралне путеве, жељезнички саобраћај и водопривреду. Средином 1979. године оцијењивано је да је велика концентрација институција и функција на малом градском простору од свега 25 km², са великом сеоском околином недовољно укљученом у живот општине, постала ограничавајући фактор за развој општине.⁴⁶³

Општински органи управе су били подијељени на општинске секретаријате, општинске управе и општинске комисије. Поред тога, формирано је било 16 мјесних уреда. У свим овим органима било је запослено 492 радника различитих профила.⁴⁶⁴ Скупштина општине је 19. јула 1978. године формирала Комисију за самоуправно-територијалну трансформацију општине.⁴⁶⁵ Функционалност и ефикасност „самоуправно-територијалне организације“ општине Бањалука била је предмет преиспитивања и 1987. године, 25 година након посљедње територијалне реорганизације општина. Тим питањима су се бавила посебна научно-стручна тијела и комисије Скупштине општине и органа друштвено-политичких организација.⁴⁶⁶ Број становника на подручју општине је од 1962. до 1987. године порастао за око 70.000 са даљом тенденцијом раста. Према броју становника, однос највеће (Бањалука) и најмање општине у СР БиХ је био 51:1. Бањалука је била за 5, 2 пута већа од просјечне величине општине у СР БиХ у којој је 31 општина имала мање од 20.000 становника.⁴⁶⁷

Према подацима из октобра 1978. године, општина Бањалука је обухватала подручје од 1.232 km² и налазила се на трећем мјесту по величини територије у СР БиХ а на петнаестом мјесту у СФРЈ. Са близу 180.000 становника на територији општине и 130.000 у граду, Бањалука је била прва по величини општина у СР БиХ а шеста у Југославији.⁴⁶⁸ Бањалука је заједно са општинама Босанска Градишка, Челинац, Котор Варош, Лакташи, Прњавор, Скендер Вакуф и Србац била удружена у самоуправну регионалну заједницу општина. На подручју општине постојале су 54 мјесне заједнице од којих је најмања (МЗ

⁴⁶² Sulejman Smlatić, *Banja Luka. Grad i njegove funkcije*, Sarajevo: „Svjetlost”, OOUR izdavačka djelatnost, 1978, 151-153.

⁴⁶³ АРС, ОК СК БЛ, *Положај општине у политичком систему, њено изградњавање као самоуправне и основне друштвено-политичке заједнице и мјесто и улога општине организације Saveza komunista u tome*, Banjaluka jula 1979. godine, 8.

⁴⁶⁴ Општински секретаријати за: унутрашње послове, народну одбрану, привреду и планирање, имовинско-правне и стамбене послове, инспекцијске послове, финансије, општу управу. Општинске управе за: друштвене приходе, геодетске послове и катастар некретнина. Општинске комисије за: послове у области друштвених дјелатности, урбанизам, саобраћај и комуналне послове. АРС, ОК СК БЛ, *Centar za marksističko obrazovanje i političke studije „Veselin Masleša“ Banjaluka, Elaborat o potrebi i mogućnostima formiranja opštine Bronzani Majdan, Banjaluka aprila 1987, 41-44.*

⁴⁶⁵ АРС, ОК СК БЛ, *Informacija o dosadašnjoj aktivnosti i narednim zadacima na samoupravno-teritorijalnoj transformaciji opštine Banja Luka, Banja Luka januara 1981. godine, 2.*

⁴⁶⁶ АРС, ОК СК БЛ, *Centar za marksističko obrazovanje i političke studije „Veselin Masleša“ Banjaluka, Elaborat o potrebi i mogućnostima formiranja opštine Bronzani Majdan, Banjaluka aprila 1987, 44.*

⁴⁶⁷ Исто, 45.

⁴⁶⁸ АРС, ОК СК БЛ, *Komisija za izradu polaznih osnova za teritorijalno organizovanje opštine Banja Luka, Materijal za raspravu o pravcima nove teritorijalne organizacije opštine Banja Luka, Banja Luka oktobar 1978. godine, 5.*

Вилуси) бројала 500 а највећа (МЗ Мејдан I) 10.550 становника. По броју становника, мјесне заједнице су изгледале овако:

- до 2.500 становника – 21 мјесна заједница
- од 2.500 до 5.000 становника – 24 мјесне заједнице
- од 5.000 до 10.000 становника – 8 мјесних заједница
- преко 10.000 становника – 1 мјесна заједница⁴⁶⁹

Према подацима из фебруара 1986. године, од 57 бањалучких мјесних заједница, највеће су биле Лауш (8.758 становника) и Старчевица (7.272) а најмање Вилуси (489) и Кмећани (653). Према површини, највеће су биле Бронзани Мајдан (70, 78 km²) и Драгочај (54, 84 km²) а најмање Борик I (0, 18 km²) и Нова Варош (0, 23 km²). Велике разлике су се огледале не само у погледу површине и броја становника већ и у броју привредних и других субјеката.⁴⁷⁰

На неравномијеран развој општине и на потпуну запостављеност одређених сеоских средина указују подаци из 1977. године, према којима 25 села, са преко 20.000 становника (око трећине сеоског становништва општине) није имало директну саобраћајну везу са градом а уз то ни здравствену установу ни телефонску везу. Од тога, 10 села није имало ни електричну енергију. Радило се о готово потпуно изолованим насељима. Водовод је имало 26 села и 4.717 домаћинстава што је било око 50% села и 38% домаћинстава. Међутим, радило се о водоводној мрежи коју су изградили сами мјештани за властите потребе. Пошта и телефон су постојали само у 8 села са око 20.000 становника. Редовном доставом поште била су обухваћена сва села од чега је највише (30) било оних у којима је достава вршена три пута недјељно. Телефонских прикључака на сеоском подручју је било 37, од чега 32 у друштвеном власништву.⁴⁷¹

Активности на изградњи Хидроелектране „Бочац“ почеле су 1974. а завршене 1981. године. О значају овог пројекта за Босанску Крајину и цијелу републику, говори податак да су до тада енергетски потенцијали планинске ријеке Врбас били искоришћени само 9%. У 1985. години, хидроелектране „Јајце I“, „Јајце II“ и „Бочац“ на Врбасу, годишње су производиле више од 650.000.000 kWh електричне енергије.⁴⁷² До 1971, електроенергетска мрежа „Електро Бањалуке“ напајала се из три 110 kV трафостанице: „Буцак“, „Јајце I“ и „Приједор“.⁴⁷³

У 1967. години, од 14.300 домаћинстава у ванградским насељима и на селу било је електрифицирано 1.900 или 13, 3% и тиме је бањалучка општина спадала у веома заостала подручја. У периоду 1967-1970. извршена је електрификација још 1.710 сеоских домаћинстава тако да је 1970. проценат електрифицираности села износио 24, 25%. Електрификација села је била веома скупа због раштрканости домаћинстава.⁴⁷⁴ Јавна расвјета у Бањалуци је била неразвијена и застарјела нарочито због отварања нових улица. У периоду 1967-1970. изграђена је расвјета у централним градским улицама Младена Стојановића, Маршала Тита, Симе Шолаје и Козарској и тиме освијетљено 5.050 m улица.⁴⁷⁵ У раздобљу 1971-1975. електрифицирано је 6.500 домаћинстава у сеоском подручју Бањалуке. Крајем 1972. струја је већ била стигла у 40 од 54 сеоска насеља (74%). До септембра 1974, средствима мјесног самодоприноса, Скупштине општине и добровољним прилозима

⁴⁶⁹ Исто, 6.

⁴⁷⁰ АРС, ОК СК БЛ, Centar za marksističko obrazovanje i političke studije „Veselin Masleša“ Banjaluka, Elaborat o potrebi i mogućnostima formiranja opštine Bronzani Majdan, Banjaluka aprila 1987, 39-40.

⁴⁷¹ Miloš Nemanjić, Ružica Rosandić, Milivoje Ivanišević, Mirjana Nikolić, Branimir Stojković, *Analiza stanja kulture u opštini Banjaluka*, Banjaluka: SIZ kulture, „Glas“ i Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, 1977, 50-51.

⁴⁷² Бојан Стојнић, Љубица Ећимовић, Ђорђе Микић, *Електрокрајина Бањалука 1947-2017*, Бањалука: ЗП „Електрокрајина“ а. д, Удружење архивских радника Републике Српске, 2019, 30-33.

⁴⁷³ Исто, 53.

⁴⁷⁴ АГУГБЛ, СО БЛ, к-532 31. Заједничка сједница СО 1971, Информација о досадашњем провађењу програма електрификације села о досадашњој реализацији изградње јавне расвјете града и план за наредни период, Banja Luka 2. 4. 1971. г, 1-2.

⁴⁷⁵ Исто, 4-5.

електрифицирано је 7.189 или 58% сеоских домаћинстава у општини. У периоду од 1968. до почетка 1975. у електрификацију ванградског подручја Бањалуке уложено је 23.727.512 динара. За довођење електричне енергије до наведеног броја кућа било је изграђено 78 трафостаница, 94 km далековаода и 535 km нисконапонске мреже.⁴⁷⁶ Рачунало се да је 1981. електрификација и насеља и домаћинстава била око 96%. Дакле, у претходних 15 година на подручју које је покривала „Електрокрајина“, струја је стигла у 1.000 насеља и 175.000 домаћинстава. На подручју бањалучке општине, до почетка маја 1984. је било регистровано 53.000 потрошача електричне енергије, 48.000 домаћинстава, 150 привредних колектива и 5.000 осталих. Ипак, као једна од посљедица интензивне електрификације, постојећи преносни систем је био у лошем стању јер су техничке норме и стандарди били запостављани а чак 60% опреме је било отписано. Средином 1984. било је још свега 70 домаћинстава на подручју општине која нису добила струју услед неповољне конфигурације терена и раштрканости (Крупа на Врбасу, Борковићи, Бистрица, Ивањска). Процес електрификације села бањалучке општине је закаснио и поред великих уложених напора. Електрична енергија није могла да заустави иселјавање сеоских подручја које је већ увелико трајало.⁴⁷⁷

У припремама за доношење Средњорочног плана развоја за период 1976-1980, утврђен је Програм мјесног самодоприноса за период од 5 година. (1. април 1976 – 31. март 1981. године). Средства је требало обезбиједити на сљедећи начин: из личног дохотка из радног односа – по стопи од 2, 5%, од примања пензионера – 2%, из личног дохотка од пољопривредне дјелатности – 3% и из личног дохотка од самосталног вршења привредних и непривредних дјелатности – 2, 5%. Од укупно уписаних бирача, за предложени Програм мјесног самодоприноса на референдуму је гласало 89% а излазност је била 94%. Закључно са 31. децембром 1980. године, остварени су приходи мјесног самодоприноса у износу од 439, 7 милиона динара или 97, 9% планираног износа. Средства су била усмјерена за финансирање програма реконструкције и изградње примарне мреже водовода, канализације и уређаја за пречишћавање вода, за изградњу школских објеката свих нивоа образовања, изградњу новог Регионалног медицинског центра, финансирање инфраструктуре на сеоским подручјима (електрификација, водовод, саобраћајнице). Приликом спровођења активности самодоприноса, утврђено је да је изградња Музеја Босанске Крајине била приоритет с обзиром на то да је током земљотреса остао у потпуности без изложбеног простора. Средствима самодоприноса је изграђена и депонија за смеће као прва намјенски грађена депонија у СР БиХ у коју је организовано одлагано смеће и отпадни материјал.⁴⁷⁸

Подаци из 1981. године показују да је на простору општине преовлађујуће било становање у индивидуалном сектору (град – 57, 2%, ванградско подручје – 96, 6%). Стамбени дефицит на подручју града је износио 2.282 стана јер је на један стан долазило 1, 07 домаћинстава.⁴⁷⁹ Према попису из 1981. године, на подручју општине било је укупно 48.784 стана од чега 15.344 у друштвеном власништву а 33.440 у приватном власништву. У граду је било 35.421 а у осталим насељима 13.363 стана. У периоду од 1971. до маја 1985, на подручју општине изграђено је укупно 24.948 станова, 9.567 у друштвеном и 15.372 у личном власништву. Према томе, у власничкој структури на територији општине 1985. године, станови у индивидуалном власништву су чинили 68, 50%. Изграђени станови у индивидуалном власништву у периоду 1971-1985. су чинили 61, 60% укупно изграђених станова. На подручју републике, станови у приватном власништву су чинили 73, 26% укупног броја станова. Највећи интензитет изградње био је непосредно након земљотреса када су у изградњи учествовала и средства шире друштвене заједнице. Само 1971. године

⁴⁷⁶ Бојан Стојнић и др, нав. дјело, 90.

⁴⁷⁷ Исто, 94-97.

⁴⁷⁸ АРС, ОК СК БЛ, Analiza realizacije programa samodoprinos a za period 1976-1980. i prijedlog programa samodoprinos a za period 1981-1985, Banjaluka 5. februara 1981. godine, 1-5.

⁴⁷⁹ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2346, 93 sjednica Izvršnog odbora 1988. Prostorni plan opštine Banja Luka 1986 – 2005. Nacrt. Urbanistički zavod Banja Luka decembar 1987, 57.

било је изграђено 2.549 станова а у периоду 1971-1975. 10.203 стана. Индивидуална стамбена изградња се одвијала неорганизовано и готово без икакве друштвене контроле. Организовани облик задовољавања стамбених потреба одвијао се кроз Стамбену задругу која је у Бањалуци дјеловала од 1960. године. Стамбена задруга је у периоду 1961-1985. реализовала само 1.282 стана у етажном власништву. На тај начин је било организовано само 4% стамбене изградње у личној својини на подручју општине односно 6% укупног броја станова у личној својини изграђених на урбаном подручју. Други облик организовања индивидуалне стамбене изградње односио се само на обезбјеђење грађевинских парцела у оквиру СИЗ-е за просторно уређење и комуналне дјелатности. У периоду 1971-1985. било је обезбијеђено и уступљено само 630 грађевинских парцела на овај начин. То је представљало само 2% станова у личној својини у општини и 3% у граду.⁴⁸⁰

Веома изражен проблем на подручју општине је била појава бесправне изградње објеката. Та појава је уочавана приликом изградње привредних објеката, код друштвене стамбене изградње, изградње свих врста инфраструктурних објеката и инсталација али је била најчесталија код индивидуалне стамбене изградње, изградње помоћних објеката и викендица. Нарочито је бесправна градња била појачана након земљотреса 1969. године. Према процјенама с почетка 1989. године, на подручју општине се налазило између 5.000-7.000 бесправно изграђених објеката. Само у периоду 1985-1987, општински Секретаријат за инспекцијске послове интервенисао је на 588 индивидуалних објеката и 14 друштвених објеката чија је изградња отпочела без дозволе. Највећи број бесправно изграђених индивидуалних стамбених објеката се налазио на ободима урбаног језгра, у насељима Лауш, Сарачица, Павловац, Дракулић, Шарговац, Петрићевац, Вујиновићи, Новаковићи, Залужани, Пријечани, Чесма, Врбања, Дебелаци, Ада, Старчевица (улица Стојана Вујасиновића), Десна и Лијева Новоселија, Карановац, Сутурлија и Трн. На овим подручјима се налазило око 65% свих бесправно изграђених индивидуалних стамбених објеката. Викендице, веома често грађене без одобрења, биле су грађене ван урбаног језгра широм општине. Као донекле препознатљива викенд-насеља једино су се издвајала подручја обале Врбаса, Крчмарице и Ивањска. Интензитет изградње викендица крајем 80-их година био је знатно смањен. У периоду 1968-1987. на подручју општине је изграђено око 16.372 стана у индивидуалним објектима док је у истом периоду издато укупно 6.749 одобрења са 12.148 станова. На тај начин је Бањалука дијелила исте потешкоће са другим великим урбаним подручјима у земљи. Наиме, према подацима Сталне конференције градова и општина Југославије, 1986. године Загреб је имао око 23.005 бесправно изграђених објеката, Сарајево 38.000 а Београд 44.331.⁴⁸¹

Узроци распрострањености бесправне градње били су неорганизованост надлежних институција, неадекватна земљишна политика, недостатак планске документације, недовољан рад инспекцијских служби, сложен поступак прибављања одобрења и сл. Осим тога, узроци су пронађени и у оквиру „постојећих друштвених односа и противурјечности у друштву“ карактеристичних за југословенску државу. Прије свега, то је био механички прилив становништва у град након 1945. и 1969. године узрокован снажним привредним развојем уз запостављање руралних средина. За разлику од друштвено усмјерене и задружне стамбене изградње која је у цјелости била регулисана прописима и институционално, индивидуална није била регулисана ни у једном свом сегменту. У границама урбаног подручја града, око 50% грађевинског земљишта се налазило у власништву физичких лица. Стихијско и неконтролисано ширење града имало је бројне и често неотклоњиве посљедице.

⁴⁸⁰ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2110 204. и 205. сједница Извршног одбора, 1986, Информација о могућностима и условима усмјеравања и организовања индивидуалне стамбене изградње, Банјалучка децембар 1985. године, 3-7.

⁴⁸¹ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2467, 158. и 159. сједница Извршног одбора 1989, Информација о бесправној изградњи објеката на подручју општине Банјалучка и Програм активности за превазилажење постојећег станја, Банјалучка јануар 1989. године, 1-4. Бесправно изграђеним објектима сматрани су сви они објекти за које није било прибављено одобрење за грађење, а изграђени су последице 15. фебруара. 1968, као и они објекти за које је прибављено одобрење за грађење али је то одобрење издато супротно одговарајућем планском акту.

Осим што се бесправном градњом трајно губило земљиште предвиђено за друге намјене (инфраструктурне објекте, заштитне појасеве, индустријске зоне и сл) као и пољопривредно и шумско земљиште, живот у таквим објектима па и читавим насељима доводио је до бројних друштвених девијација и није био повољан у здравственом погледу. По правилу је недостајала основна комунална инфраструктура (водоводна и канализациона мрежа, прилазне саобраћајнице и сл). Још једна негативна посљедица била је недостатак великих друштвених средстава која би се доходовала по основу накнада за додјелу грађевинског земљишта и накнада за његово уређење. Процјењивано је да се сваке године на овај начин одливалло 300-400 милијарди старих динара (по текућим цијенама из јануара 1989. године).⁴⁸²

Трошкови комуналног опремања земљишта у цијени стана имали су различито учешће по годинама и у појединим градовима СР БиХ. У 1978. години, ови трошкови су износили 28, 5% а у првој половини 1981. 22% на нивоу републике, при чему је у Сарајеву забиљежено највеће учешће (1978. године 36, 6%) а најмање у Зеници (1980. године 14%). У Бањалуци 1978. поменути трошкови су чинили 29, 4% а 1980. 30% (у то вријеме највише у Републици гдје је просјек износио 19%).⁴⁸³ У периоду 1976-1980. у СР БиХ, укупна улагања у комуналну опремљеност земљишта у граду и у сеоским подручјима порасла су за око 2, 5 пута при чему су улагања у градовима расла по просјечној годишњој стопи од 31, 1% а у селима по стопи од 10, 9%. Највећи пораст учешћа у укупно уложеним средствима био је код канализације (са 12, 2% на 20, 2%), водовода (са 17, 4% на 20, 6%), гасовода (са 0% на 9, 5%), улица и тргова (са 8, 5% на 10, 7%) и топлификације (са 3, 5% на 5, 2%). То значи да је основна инфраструктурна мрежа представљала окосницу комуналне изградње у поменутом периоду јер је учешће набројаних објеката 1976. чинило 41, 6% а 1980. 86, 6% укупних комуналних улагања. Опадање учешћа у комуналним улагањима јавило се на сеоским подручјима (са 10, 5% на 4, 9%), зелених и рекреативних површина (са 2, 8% на 1, 2%), чистоће и депонија (са 2, 2% на 1, 8%), пијаца и тржница (са 0, 4% на 0, 1%) и осталих комуналних објеката (са 22, 6% на 6, 7%).⁴⁸⁴

На процјени штете у бањалучкој општини настале услед земљотреса од 13. августа 1981, радило је преко 400 стручних комисија. Резултат њиховог напора био је извјештај Општинске комисије за процјену штета према коме је у земљотресу на тлу општине од укупно 51.736 станова било оштећено 33.383, од чега 22.588 у власништву грађана. У оштећеним објектима за становање живјело је 25.844 породице односно око 93.000 становника бањалучке комуне. Од оштећених станова, 1.197 у власништву грађана и 118 у друштвеном власништву били су потпуно неупотребљиви за даље коришћење. Тешка конструкциона оштећења претрпјела су 7.392 стана, а без крова над главом је остало 4.349 људи. Степен оштећења од 3 до 6 било је означено 1.050 станова у којима је становало 3.315 грађана. Оштећења су забиљежена и на 5.974 помоћна објекта.⁴⁸⁵

Године 1982. Бањалука је имала преко 400 улица укупне дужине 375 км, од чега је 190 било асфалтирано. Зелених површина је било 470.000 km².⁴⁸⁶ Канализациона мрежа у Бањалуци углавном је била изграђена за вријеме аустроугарске окупације док је само мањим дијелом грађена након Другог свјетског рата. Њено стање је све до земљотреса било задовољавајуће, захваљујући томе што није постојала висока фреквенција возила градским улицама. Од земљотреса до краја 1971, канализациону мрежу је добило 35 улица у укупној

⁴⁸² Исто, 4-6. „Социолошки гледано, бесправна градња је самоиницијатива грађана другог реда у решавању стамбеног проблема властитим средствима зато што од друштва нису добили стан и немају ни шансе да га добију, иако су својим средствима финансирани станове које је друштво дало својим грађанима првог реда“. Eva Berković, *Socijalne nejednakosti u Jugoslaviji*, Beograd: IRO „Ekonomika“, Ekonomski institut, 1986, 91.

⁴⁸³ АГУГБЛ, СО БЛ, к-1755 62. sjednica Izvršnog odbora 1983, SIZ za upravljanje građevinskim zemljištem, Izvršni odbor, Informacija „Ostvarivanje zemljišne politike u gradovima i naseljima gradskog karaktera u SR BiH“, Banjaluka 25. 10. 1982. godine, 8.

⁴⁸⁴ Исто, 9-10.

⁴⁸⁵ АГУГБЛ, СО БЛ, к-1527 231-235. sjednica Izvršnog odbora 1981, Bilten 14, Banja Luka 15-21. 9. 81, „Završena procjena šteta od zemljotresa. Štete u svim oblastima“, 1-3.

⁴⁸⁶ АРС, ОК СК БЛ, Banjaluka u brojkama 1982. godine, 1.

дужини од 30.400 m. Почетком 1972, од 295 улица у Бањалуци, канализациону мрежу је имала 141 улица у укупној дужини од 67.286 m док су 154 улице биле непокривене.⁴⁸⁷

На југословенском нивоу, просјечна површина стана по једном лицу порасла је са 8, 7 m² у 1951. на 12, 2 m² у 1971. години. У 1971, близу 14% домаћинстава је живјело у заједници од 2 домаћинства а близу 6% са 3 и више. Средином 70-их, у условима недовољног стамбеног простора (до 8 m² по члану) живјела је петина југословенских градских домаћинстава.⁴⁸⁸ Просјечна површина стана 1981. по једном члану у СР БиХ износила је 13, 4 m² (градска насеља-15, 3 m²) док је у земљи предњачила Војводина са 21, 7 m² (градска насеља-20, 7 m²). Према процјенама, крајем 1983. у СР БиХ близу 7% станова није имало електричне инсталације а близу 40% није имало водовод.⁴⁸⁹

Табела 3: Настањени станови и величина стамбеног простора по лицу у општини Бањалука 1971. и 1981. године

	Настањених станова	До 6 m ² по лицу	6, 1 m ² -10 m ² по лицу	10, 1 m ² -15 m ² по лицу	15, 1 m ² -20 m ²	Преко 20 m ² по лицу
1971.	33.988	7.648	8.673	8.625	4.626	4.382
1981.	47.615	3.286	9.058	14.437	9.623	10.731
1971.	100%	22, 5%	25, 5%	25, 4%	13, 6%	12, 9%
1981.	100%	6, 9%	19, 0%	30, 3%	20, 2%	22, 5%

У 1971. години, у бањалучкој општини, у 4% станова су живјела 2 а у 0, 8% 3 и више домаћинстава а 34 стана (0, 1%) су се користили као „други стан“ домаћинства. У 1981. години, у 4, 7% станова је живјело 2 а у 0, 6% 3 и више домаћинстава а 470 станова (1%) су се користили као „други стан“ домаћинства.⁴⁹⁰ Према подацима из децембра 1988. године, на подручју бањалучке општине је било око 51.232 стамбене јединице и још преко 2.000 станова у власништву ЈНА. Од тога, 16.232 стамбене јединице са 857.305 m² корисног стамбеног простора налазиле су се у друштвеном власништву. Велики број стамбених јединица са сеоског и приградског подручја није био искориштен тако да је, према процјенама, у граду константно недостајало око 5-6.000 станова.⁴⁹¹ У периоду 1976-1980. у Бањалуци је изграђено у друштвеном сектору 2.567 станова а у претходном средњорочном периоду 2.730 станова. У структури изграђених станова највише је било двособних. Од средине 80-их година дошло је до опадања броја изграђених станова усљед економске кризе, неефикасности и дугим роковима грађења као и енормном повећању трошкова стамбене изградње. Цијена изграђеног m² стамбене површине 1984. године износила је 52.530 динара а 1987. године 348.000 динара. Ниска продуктивност рада у области стамбеног грађевинарства била је условљена и слабом техничком опремљеношћу, ниским учешћем индустријског начина грађења, неповољном квалификационом структуром, сезонским карактером радне снаге и др.⁴⁹²

Истраживање указује на то да би се узроци неравномијерног развоја свих дијелова бањалучке општине дјелимично могли тражити и у дешавањима из Другог свјетског рата. У том погледу је карактеристична Мјесна заједница Стричићи која се налазила 30 km југозападно од општинског центра, обухватајући 150 km² брдско-планинског подручја са око 3.000 становника. Иако је експлоатација шуме на овом подручју текла од 1956. године, од завршетка Другог свјетског рата до краја 1988. године у пометутој мјесној заједници су

⁴⁸⁷ АГУГБЛ, СО БЛ, к-659 Заједничка сједница, Skupština opštine Banja Luka, К. Р. О. „Vodovod i kanalizacija“ Banjaluka, Materijal o vodovodu i kanalizaciji Banja Luke, 2. februara 1972. godine, 7.

⁴⁸⁸ Eva Berković, nav. djelo, 74.

⁴⁸⁹ Исто, 157.

⁴⁹⁰ *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981. Stanovi, uporedni podaci 1971. i 1981. za opštine*, SR BiH, Sarajevo: Republički zavod za statistiku, 1982, 40.

⁴⁹¹ АРС, ОК СК БЛ, Ostvarivanje samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa u oblasti stambeno-komunalne privrede, Banja Luka decembra 1988. godine, 1.

⁴⁹² Исто, 2-3.

изграђени само основна школа, здравствена станица и продавница. Једина саобраћајна веза са општинским центром био је макадамски пут преко војног полигона Добрња, основаног 1962. године. Услед недостатака у областима основне здравствене заштите, здравствене заштите стоке, основног образовања, снабдијевања, запошљавања и другог, долазило је до масовног иселјавања становништва. У петицији локалног становништва упућеној највишим републичким и савезним органима новембра 1988, са 804 потписника, наведено је: „Мишљења смо да су ово последице рата и учешћа овог становништва у НОБ, иако је завршетком рата омладина и становништво овог краја дало пун допринос изградњи и обнови порушене и опустошене земље. Наведено мишљење смо формирали на основу далеко већих улагања и развоја дијела општине које је насељено различитим и другим националностима у односу на мјесну заједницу Стричићи и сусједне мјесне заједнице насељене искључиво српским живљем“. Према наводима петиције, преко 50% шумског фонда на подручју Стричића је посјечено а, упркос обећањима најодговорнијих људи Бањалуке, није дошло до изградње асфалтног пута ни отварања производног погона.⁴⁹³ Исте тврдње о запостављености подручја Мањаче у инфраструктурном погледу али и о очигледној дискриминацији њеног становништва након 1945. приликом школовања, запошљавања и слично, због „четничког имена“ и зато што су потицали из „четничког краја“ садрже и десетине свједочења Мањачана објављених у књизи Ненад Лемајић, *Сеобе становника Мањаче у Срем*, Сремска Митровица 2004.

У веома раширеној мрежи насељених мјеста на подручју општине преовладавао је изразито разбијени тип брдско–планинских насеља чији центри до краја социјалистичког периода нису добили израженије карактеристике организованих сеоских а поготово не урбаних насеља. Сва квалитетна друштвена инфраструктура била је концентрисана у градском језгру гдје је опслуживала највећи број становника. Квалитетна саобраћајна мрежа је била концентрисана у граду и износила је 2, 016 km/km² док је у ванградском подручју износила свега 0, 268 km/km². То је значило да су практично једине квалитетне саобраћајнице у ванградском подручју били магистрални и регионални путеви због чега је долазило до насељавања и изградње у коридорима који су пратили главне саобраћајне правце. Према подацима из истог периода (крај 1987. године), становништво градског подручја је било обезбијеђено водоводом са 92, 9% а у ванградском подручју са 31, 7%, канализацијом са 86, 2% у граду и 18, 27% у осталим предјелима општине. Слично стање је било и када је у питању остатак инфраструктуре. Становништво Бањалуке је било подијељено у 55 мјесних заједница – 25 градских и 30 сеоских. Само једно насељено мјесто, град Бањалука, је било организовано у 25 мјесних заједница обухватајући у просјеку око 5.000 становника док су ванградске мјесне заједнице обухватале у просјеку око 2.000 становника. Анализа степена развијености мјесних заједница на основу 30 критеријума, коју је извршио Општински завод за економско и просторно планирање Бањалука, показала је знатну разлику између градских и ванградских мјесних заједница. Према тој класификацији, од укупно 30 ванградских мјесних заједница, њих 11 се могло сврстати у развијене (Залужани, Драгочај, Шарговац, Пискавица, Бронзани Мајдан, Кола, Сарачица, Дебељаци, Ивањска, Мишин Хан и Крупа на Врбасу). Радило се о мјесним заједницама лоцираним у непосредном окружењу града, чак у планираном урбаном подручју уз магистралне путеве. Таква, повољна подручја су се налазила уз путне правце према Приједору и Лакташима док је, са друге стране, дугогодишње одсуство добрих саобраћајница директно утицало на неразвијеност појединих мјесних заједница углавном јужно од урбаног језгра (нпр. Вилуси, Крмине, Рекавице, Агино Село итд). Сеоске мјесне заједнице које су имале добре и асфалтиране путеве имале су услове за бржи развој пољопривреде, трговине и угоститељства, приградског и међумјесног саобраћаја, повећање броја линија и пролаза аутобуса, већу могућност школовања дјете и омладине у средњим, вишим и високим

⁴⁹³ APC, OK СК БЛ, SR БиН. Општина Бања Лука. Мјесна заједница Стричићи. Број: 81-4/88. Дана: 21. 11. 1988. године, 1-2.

школама, лакши и бржи превоз запослених у Бањалуци и околини, бољу организованост и повезивање друштвеног сектора са индивидуалним пољопривредним произвођачима и др.⁴⁹⁴

Крајем 1987, стање просторног уређења општине Бањалука огледало се кроз три сумарне оцјене: релативно добро просторно организован град, недовољно уређен и организован ванградски простор општине и велики степен неусаглашености између расположивих ресурса, распореда становништва и распореда привредних капацитета, привредне, комуналне и друштвене инфраструктуре.⁴⁹⁵ Водоводни систем Бањалуке се развијао на основу концепта одређеног урбанистичким планом града из 1973. године. Проширење конзумног подручја довело је до тога да водоводна мрежа није могла да задовољи потребе потрошача. У периоду 1977-1986. просјечан пораст производње воде у Комуналној РО „Водовод и канализација“ износио је 35 l/sec а фактурисане потрошње 24 l/sec. Удаљеност од изворишта до крајњих потрошача била је до 20 km што се веома неповољно одражавало на транспорт воде.⁴⁹⁶ Економски положај РО у поменутом десетогодишњем раздобљу имао је тенденцију пада. Вишегодишња рестриктивна политика цијена комуналних услуга доводила је до тога да се тешко обезбјеђивала проста репродукција РО а у појединим периодима није било могуће обезбиједити ни цијену коштања производње. Због тога, РО је била принуђена да се бави допунским дјелатностима (изградњом водоводне и канализационе мреже трећим лицима). Није било могуће обезбиједити неопходан инжењерски и други стручни кадар дефицитарних занимања. Технички сектор није био попуњен а у развојној служби није био запослен ниједан радник.⁴⁹⁷

Средином 1987, саобраћај у општини се одвијао на 657 km путне мреже, од чега су 72 km били магистрални путни правци, 78 km регионални, 107 km локални а градска улична мрежа је износила 400 km (406 улица). Од укупног броја улица, 226 или 55, 6% су имале асфалтни застор, 57 или 14% асфалт-макадам, 123 улице или 30, 4% шљунчану подлогу. На 22 раскрснице саобраћај је био регулисан семафорима. Као неки од проблема саобраћајне инфраструктуре који су утицали на безбиједност саобраћаја, истакнути су: недостатак пјешачких и бицикличких стаза и аутобуских стајалишта, недостатак паркинга простора, недостатак освијетљености, сигнализације и сл. Најугроженији путни правци у општини биле су дионице магистралних путева Бањалука-Јајце и Бањалука-Приједор на којима је смртно страдало 61, 5% укупног броја погинулих лица у саобраћајним несрећама током прве половине 1987. године. Томе је допринио и недостатак одбојне ограде на већем дијелу магистралног пута Бањалука-Јајце.⁴⁹⁸

Бањалука се снабдијевала водом из два међусобно независна изворишта: Суботица удаљеног од града 20 km и главног изворишта Десна Новоселија удаљеног 6 km. Капацитет изворишта Суботица, зависно од атмосферских прилика, кретао се око 20 l/sec од чега се око 12 l/sec доводило у град а остатак су трошила успутна сеоска насеља. У снабдијевању града ово извориште је учествовало свега са око 1% и имало је више локални и стратешки значај за обезбјеђење минималне количине воде у ванредним приликама. Главно извориште, Десна Новоселија удаљено је 6 km узводно од града. На овом изворишту вода се добијала на два технолошки различита начина. На први начин вода се путем бунара црпила и отпремала у

⁴⁹⁴ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2346, 93 сједница Извршног одбора 1988. Prostorni plan opštine Banja Luka 1986 – 2005. Nacrt. Urbanistički zavod Banja Luka decembar 1987, 2-5.

⁴⁹⁵ Исто, 7.

⁴⁹⁶ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2228 51 сједница Извршног одбора 1987, Информација о проблематици снабдијевања водом за пиће и изградња нових производних капацитета, 1-4.

⁴⁹⁷ Исто, 8.

⁴⁹⁸ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2228 65. и 66. сједница Извршног одбора 1987, Општински секретаријат за унутрашње послове Banja Luka, Информација о станју безбједности саобраћаја на подручју општине Banja Luka, Banja Luka jula 1987. године, 1-4. Интересантно је да је својевремено новинар Ненад Стајвел морао „преко ноћи“ да напусти Бањалуку и врати се у Београд због текста под насловом „Кањон људских несрећа“, који је објавио у *Крајишким новинама* а који је говорио о великом броју удеса на путу Бањалука-Јајце. Наиме, текст се није свидио бањалучким политичарима. Limun Papić, „Iz istorije 'Glasa'“, *Putevi. Književnost, umjetnosti, kultura*, knjiga XLII, Banja Luka 1988, septembar-oktobar, 18-19.

мрежу. Тако се обезбјеђивало око 400 l/sec од чега је око 25% била подземна вода. Други начин се састојао у захватању воде из Врбаса. Њеном прерадом се добијало око 600 l/sec. Воде ријеке Врбас од извора до Горњег Вакуфа су сврставане у I категорију, од Горњег Вакуфа до Бањалуке у II и од Бањалуке до ушћа у Саву у III категорију. То је подразумијевало законску заштиту дијела Врбаса од изворишта до Бањалуке као изворишта воде за пиће у ширем смислу јер II категорија је подразумијевала воде које се из уобичајене методе обраде (кондиционирање) могу употребљавати за пиће и у прехранбеној индустрији. Прописане мјере санитарне заштите изворишта воде на водозахватном подручју укључујући ријеку Врбас, подземне воде и водоопскрбне објекте нису провођене. Бесправном градњом било је погођено цијело водозахватно подручје осим кањона Врбаса, гдје је изградња немогућа због теренских услова. Објекти су грађени на подручју свих заштитних зона а у знатном броју уз само корито Врбаса.⁴⁹⁹

Хигијенске прилике на великом дијелу водозахватног подручја су биле лоше. Није постојала канализација, уређаји за пречишћавање, прописне септичке или сабирне јаме, прописна ђубришта, осочне јаме и сл, чак ни за објекте који су се налазили на самој обали. На запуштеним и неприступачним обалама се истресао отпад. Уз водозахватно подручје дјеловали су погон ООУР „Пут“, погони РО „Козарапутеви“ за производњу каменог агрегата са асфалтном базом а опасност су представљале индустријске отпадне воде из Бугојна, Доњег Вакуфа и Јајца због присуства цијанида, нафте, деривата хлора, живе и др. Испитивања квалитета воде које је вршио Републички хидрометеоролошки завод БиХ нису обухватала неке веома важне показатеље квалитета (тешки метали и токсичне материје). Врбас је био угрожен са аспекта могућности експлозивних загађења и тровања на узводном току а знатне дневне осцилације протичају ријеке, који је некада био и испод тзв. биолошког минимума, изазивале су хидроелектране (био је такође присутан и проблем одмуљивања акумулација).⁵⁰⁰

О сеоским водоводима није постојала евиденција нити подаци о њиховом хигијенско-техничком стању. Према непотпуним подацима, број изграђених водовода је износио око 400. О квалитету тих водовода говори податак да од 111 бактериолошких прегледа у 1988. години, 67 није дало резултате у складу са прописима. Према мјерењима из 1984. године, највећа концентрација загађања воде у СР БиХ коју произведе 255 организација-највећих загађивача, била је на територији општине Бањалука (32%). У Бањалуци се налазио највећи појединачни загађивач вода у СР БиХ-РО „Инцел“. Узводно од Бањалуке било је 9 већих и око 40 мањих загађивача водотока а у самом граду, поред „Инцела“, загађивачи су били прехранбена индустрија („Витаминка“, „Пивара“, „Мљекара“, „Сточар“) и Творница коже, који су у Врбас уносили значајне количине органског загађења, затим индустрије чије су отпадне воде садржале одређене токсичне твари (галванизација у „Руди Чајавецу“ и „Космосу“, штампарија „Глас“, аутосервиси). Одређена загађења су долазила и од металне и дрвне индустрије. На подручју општине, загађивању Врбаса доприносиле су и притоке као што је Врбања, доносећи отпадне воде Творнице кожа из Котор Вароша, насеља и остале индустрије Котор Вароша и Челинца, Ријека Драгочајка је доносила отпадне воде РО „Кристал“, УНИР- РО ВХВТ и „Синтетик“ као и оне које су долазиле са градске депоније. У сливу Врбаса, с обзиром на велики број загађивача, издвајала су се значајна средства путем водног доприноса. Она су се углавном усмјеравала за рјешавање проблема бујица и водоснабдијевања у мањим општинама а мање за пречишћавање отпадних вода и заштиту слива од загађивања.⁵⁰¹

Када је 1984. године отпочело мјерење квалитета ваздуха у Бањалуци, дошло се до података о критичном стању. У 1986. години, прашина је била 10 пута већа од дозвољене,

⁴⁹⁹ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2110 24. и 25. сједница Извршног одбора 1986, Информација о провађењу мјера заштите Врбаса и изворишта воде у Десној Новоселији према утврђеним санитарним зонама, Банјалука септембра 1986, 1-3.

⁵⁰⁰ Исто, 4-7.

⁵⁰¹ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2467 194 сједница Извршног одбора 1989, SSRN БиХ, Општинска конференција - Банја Лука, Секција за заштиту њиве околине, Информација о стању и заштити животне средине, Банјалука априла 1989. године, 6-9.

чађ око 3 пута и сумпордиоксид 2 пута. Због тога је 1987. године усвојена Одлука о заштити ваздуха од загађивања као и програми за побољшање квалитета ваздуха.⁵⁰² Стални тренд погоршања квалитета ваздуха на подручју општине довео је до тога да је загађеност током 1986/87. године достигла алармантне и критичне размјере са изразито штетним утицајем на здравље становника и животну околину. Сви параметри (сумпордиоксид, чађ, таложна и лебдећа прашина) су прекорачивали дозвољене вриједности. Од 42 града у СР Словенији, само су Трбовље и Храстник имали већу концентрацију сумпордиоксида а Трбовље већу количину таложне прашине док су концентрације чађи биле за 50% ниже него у Бањалуци. У СР БиХ, ваздух је само у Зеници био лошији у односу на Бањалуку. У сезони 1987/88. индекс загађености ваздуха у Бањалуци износио је 1, 28, Зеници 1, 44, Београду, 1, 10 а у Љубљани 1, 09. У наведеним градовима квалитет ваздуха је сврстан у IV класу.⁵⁰³ У периоду 1987-1989. забиљежен је тренд смањења загађености ваздуха у Бањалуци. Јануара 1989, просјечна мјесечна вриједност концентрације сумпордиоксида је износила 0, 21 mg/m³ (Зеница - 0, 562; Сарајево - 0, 425; Бихаћ - 0, 012) и дима mg/m³ (Сарајево - 0, 182; Тузла - 0, 113; Мостар - 0, 038). Постигнути резултати су били и посљедица употребе горива са мање сумпора, одређених побољшања у технологији као и улагања у постројења за пречишћавање у РО „Инцел“, те финансијске стимулације загађивача да смање укупну емисију. Ваздух је у Бањалуци још увијек био лош што је узроковало појаву алергија, бронхијалних болести, коњуктивитиса, нарочито код старијих особа и дјеце.⁵⁰⁴ Загађеност ваздуха је утицала и на пропадање шумског богатства. Због тога су од 1987. предузете одређене мјере у погледу заштите здравственог стања шума Југославије. Раширена је била и појава бесправне сјече шума у приватном и у друштвеном власништву. Само у току 1988, на терену општине је поднесено 108 пријава за бесправну сјечу. Значајну еколошку улогу су играле парк-шуме које су на све три локације (Старчевица, Шибови и Траписти) имале површину 2.132,77 ha.⁵⁰⁵

Питање одлагања кућног отпада, шљаке, пепела и сл. било је ријешено изградњом депоније али је изостала изградња депоније опасних материја. Није било разријешено ни питање начина сабирања, одвоза и депоновања кабастог отпада (бијела техника, крупна амбалажа, дијелови аутомобила и сл). Када је заштита тла у питању, актуелни су били и проблеми заштите од ерозије, од загађења хемикалијама као и проблем коришћења великих комплекса плодног земљишта у непољопривредне сврхе.⁵⁰⁶ Када је ријеч о загађености пољопривредног земљишта, нису постојали подаци о врстама и количини загађености. Ипак, пољопривредно земљиште, нарочито на подручју Лијевча поља које је главни извор снабдијевања Бањалуке, било је угрожено нестручном употребом пестицида и других средстава за заштиту биља које је нарочито било изражено код индивидуалних произвођача. Опасност су представљале индустријске отпадне воде које су непречишћене испуштане у водотоке из којих се вода користила за наводњавање. На широком сеоском подручју нису

⁵⁰² Исто, 2.

⁵⁰³ АГУГБЛ, СО БЛ, к-1346 143 sjednica Izvršnog odbora 1988, Opštinska komisija za urbanizam, saobraćaj i komunalne poslove, Informacija o stanju kvaliteta vazduha na području opštine Banjaluka u periodu april 1987. septembar 1988, Banjaluka septembra 1988. god, 3-4.

⁵⁰⁴ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2467 194 sjednica Izvršnog odbora 1989, SSRN BiH, Opštinska konferencija - Banja Luka, Sekcija za zaštitu čovjekove okoline, Informacija o stanju i zaštiti životne sredine, Banjaluka aprila 1989. godine, 3-4.

⁵⁰⁵ Исто, 12.

⁵⁰⁶ У вријеме чернобилске катастрофе, присуство радионуклеида у ваздуху на подручју Бањалуке било је 3-4 пута веће од нормалног али ипак испод дозе зрачења која је била штетна по људско здравље. Преко средстава информисања давана су упутства у погледу избора животних намирница и поступања са истим. Настojала се ограничити употреба лиснатог поврћа код дјеце и трудница. Превентивно су пране улице и зелене површине. Вршена је контрола животних намирница и воде за пиће на подручју цијеле општине. Резултати узиманих узорака су се кретали испод границе штетне по здравље изузев у критично вријеме (9. и 10. маја 1986). АГУГБЛ, СО БЛ, к-2110 19. sjednica Izvršnog odbora 1986, Informacija o zaštiti čovjekove okoline, Banjaluka 15. avgusta 1986, 5-6.

постојале организоване депоније смећа што је представљало додатну опасност за пољопривредно земљиште услед неконтролисаног разбацавања отпадака.⁵⁰⁷

Пословима јавне хигијене се бавила ООУР „Чистоћа“ која је обављала послове чишћења, прања и одржавања улица, тротоара и других јавних површина, сакупљања и одвоза смећа, обављања зимске службе и сл. ООУР „Цвјећар“ је одржавао паркове, рекреационе центре и друге јавне површине на урбаном подручју. Велики изазов у погледу одржавања јавне хигијене представљало је ширење града и повећање броја становника.⁵⁰⁸

Почетком 1987. године, осим ватрогасних јединица ЦЗ, постојало је укупно 15 ватрогасних јединица. Укупан број ватрогасаца је износио 844, од чега 231 професионални ватрогасац и 613 у добровољним ватрогасним јединицама. Сваки 213. становник Бањалуке био је припадник ватрогасне организације што је било недовољно. Осим тога, поред Ватрогасне чете града само још једна организација је имала одговарајући смјештај а свега шест ватрогасних јединица је располагало ватрогасним возилима. Од укупно 17 возила, само 6 је било млађе од 5 година док је 11 возила било између 13 и 21 године старости. Стање остале ватрогасне опреме није било задовољавајуће. Ватрогасне јединице су расположивом опремом могле ефикасно да дјелују на објектима до 7 надземних етажа а у Бањалуци је постојало 30 објеката са од 8 до 16 надземних етажа а готово ниједан од њих није имао вањско пожарно степениште. Оспособљавање кадрова за професионално обављање послова заштите од пожара у Бањалуци вршило се при школи Терцијалних занимања и то смијера КВ – ватрогасца и ватрогасних техничара. Општински ватрогасни савез Бањалука и Ватрогасна чета су такође су вршили стручно оспособљавање и усавршавање путем семинара, курсева, предавања и сл. За оцјену стручне оспособљености била је задужена Општинска комисија за полагање стручних испита за професионалне ватрогасце и руководиоце гашења пожара која је образована 1975. године.⁵⁰⁹

У погледу остваривања мјера склањања грађана у случају угрожености, 1970. су предузете активности на изградњи двоамјенских склоништа а 1975. урађен је посебан Анекс урбанистичког плана који је регулисао ово питање. Интензивна изградња склоништа започела је у Бањалуци 1973. године а до краја 1990. изграђено је укупно 11, капацитета 6.180 склонишних мјеста. Од тога, 6 је кориштено у мирнодопске сврхе као привредни и пословни простори. У организацијама удруженог рада је било изграђено 36 склоништа капацитета 7.350 мјеста а кориштена су као пословни простори. Склоништа су имала уграђене инсталације с обзиром на то да су била намијењена за нуклеарну заштиту док код већег броја склоништа није била набављена опрема за боравак. У погледу непрекидне функционалне спремности за заштиту, склоништа у Бањалуци нису могла добити пролазну оцјену иако је Законом о општенародној одбрани била утврђена обавеза одржавања склоништа и других заштитних објеката у исправном стању. Обавезу изградње склоништа или других заштитних објеката инвеститори нових стамбених зграда су настојали избјећи па је истицано незадовољство чињеницом да стамбени објекти нису били покривени склонишним мјестима.⁵¹⁰

У погледу чинилаца урбаног идентитета Бањалуке, фигурални карактер њене урбане форме оцијењен је као високо квалитетан. Тај чинилац је лако уочљив у макро-облику урбаног ткива односно силуети града. Ипак, ток изградње је оставио извјесну некомпактност и разуђеност градског ткива, што се уочавало на микро-нивоу. То је случај и са широм

⁵⁰⁷ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2467 194 сједница Извршног одбора 1989, SSRN БиХ, Општинска конференција - Банја Лука, Секција за заштиту његове околине, Информација о станју и заштити животне средине, Банјалука априла 1989. године, 10.

⁵⁰⁸ Исто, 13.

⁵⁰⁹ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2228 51 сједница Извршног одбора 1987, Информација о станју и степену организованости ватрогасних друштва и професионалних ватрогасних јединица на подручју општине Банја Лука, Банја Лука април 1987. године, 2-6.

⁵¹⁰ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2690 1-6 сједница, 1. 1 – 14. 3. 1991, SR БиХ, Општина Банја Лука, SR БиХ, Општина Банја Лука, Општински секретаријат за народну одбрану, Народна одбрана, Службена тајна, Повјерљиво, Информација о актуелним питањима планирања, изградње и одржавања склоништа у општини Банјалука, Банјалука 11. 12. 1990. године, 1-3.

централном градском зоном која поред компактне, посједује и хетерогене и некомпактне сегменте. Изражајност Бањалучке више је уочљива на микро-нивоу него када је у питању град као цјелина. Многа бањалучка насеља са низом паралелних „слијепих“ улица, по систему „Coul de sec“, грађена су са израженим карактером смирености, топлине, атмосфере стамбених улица-дворишта, које су заједнички простори њихових становника са изразитим социјалним карактером. Посебност ових амбијената је изражајна на нивоу цијелог града. Са друге стране, упечатљиве и памтљиве поруке историчности, континуитета, трајања и традиције емитовале су амбијенталне цјелине тврђаве Кастел са ушћем Црквене у Врбас и насеља Долац и Ханиште.⁵¹¹

⁵¹¹ Дијана Симоновић, нав. дјело, 207-210.

V ПРИВРЕДА

5. 1. Структура привреде

Предузеће за електронику, електромеханику и аутоматику „Руди Чајавец“, основано је 1950. године Рјешењем владе ФНРЈ у оквиру војне индустрије Југославије са задатком да производи ваздухопловну електро-опрему за потребе ратног ваздухопловства. Име је добило по народном хероју и једном од првих партизанских пилота који је у партизане прешао након што је полетио са бањалучког аеродрома, погинувши 1942. управо у близини Бањалуке. Већ 1953. дошло је до преоријентације и проширења производног програма када је отпочела производња ауто електро-опреме за домаће тржиште а предузеће је временом постало партнер свих домаћих произвођача аутомобила као и страних, као што су „Форд“, „Волво“ и пољска аутомобилска индустрија. Исте године, предузеће се почело бавити електроником а 1957, као један од првих произвођача у Југославији, и производњом телевизијске технике. Упоредо са развојем производње, расла је и производња за широку потрошњу. Док је 1953, удио производа за широку потрошњу у укупној производњи био 11%, 1956. је износио преко 84%.⁵¹² У 1968. години је дошло до интеграције са ЕИ Ниш али се већ марта 1971. 99% радника изјаснило за самосталност „Чајавец“. Све фабрике и друге организационе јединице са сједиштем у Бањалуци су издвојене у самостално предузеће под називом „Фабрика за електромеханику и електронику Бањалука“.⁵¹³ У 1975. години, након 25 година пословања, предузеће је запошљавало преко 4.000 радника и располагало са следеће 4 фабрике са заокруженом производњом: Фабрика професионалне електронике, Фабрика електромеханике, Фабрика електронских пријемника и Фабрика елемената аутоматика кућанских апарата. „Чајавец“ је испоручивао своје производе у 20 земаља Европе и Азије а Фабрика елемената аутоматике кућанских апарата изграђена је у заједници са фирмом „ЕАТОН“ из САД.⁵¹⁴ Од 1. јануара 1978, предузеће је трансформисано у СОУР са 7 РО и 19 ООУР -а а самоуправно су се повезали Електромеханика и погон „Темике“ из Фоче.⁵¹⁵

У пословну 1985. годину, СОУР „Руди Чајавец“ је ушао са близу 9.000 радника, највећим дијелом запослених у 5 производних радних организација: „Професионална електроника“ (убједљиво највећи колектив), „Електромеханика“, „Електронски пријемници и уређаји“, „Елементи аутоматике“ – Челинац и „Производња алата и одржавање средстава“. Временом је дошло до дисперзије капацитета СОУР-а који су се у ово вријеме налазили на подручју 6 општина СР БиХ (Бањалука, Челинац, Лакташи, Фоча, Љубија и Шипово).⁵¹⁶ У 1985. години, у оквиру „Чајавец“, у Бањалуци је отворена Фабрика рачунарско-радарске технике а на крају 1986. године „Чајавец“ је укупно располагао са преко 1.250 радника са високом и вишом спремом, од чега је двије трећине било инжињерског профила.⁵¹⁷ Током 1990. и 1991. године, „Чајавец“ је одлучније кренуо у организациону трансформацију. Октобра 1991. тај процес је био окончан. Регистровано је Холдинг предузеће „Руди Чајавец“ и дионичарска друштва, чиме је предузеће постало мање. Упоредо са тим, текао је и процес власничке трансформације.⁵¹⁸ На крају 1991. године, Холдинг је бројао 25 дионичарских

⁵¹² „Четврт vijeka 'Čajaveca'“, *Čajave. List radne zajednice „Rudi Čajavec“, Preduzeće za elektroniku, elektromehaniku i automatiku*, br. 151, god. XIX, Specijalno izdanje, Banjaluka 19. april 1975, 2.

⁵¹³ „Uz 40-godišnjicu 'Čajaveca'. Podsjetnik generacijama“, *Čajavec*, decembar 1990, 6.

⁵¹⁴ „Naše danas i sutra“, *Čajavec. List radne zajednice „Rudi Čajavec“, Preduzeće za elektroniku, elektromehaniku i automatiku*, br. 151, god. XIX, Specijalno izdanje, Banjaluka, 19. april 1975, 3.

⁵¹⁵ „Uz 40-godišnjicu 'Čajaveca'. Podsjetnik generacijama“, *Čajavec*, decembar 1990, 6.

⁵¹⁶ „'Rudi Čajavec' danas. Na šest opština“, *Čajavec, List SOUR „Rudi Čajavec“, elektronika, elektromehanika i automatika*, br. 268, god. XXX, Banjaluka, februar 1985. godine, 6.

⁵¹⁷ „U Novakovićima. Otvorena vrata nove fabrike“, *Čajavec. List SOUR „Rudi Čajavec“, elektronika, elektromehanika i automatika*, br. 270, god. XXX, Banjaluka., april 1985. god, 1; Mladen Štefanović, „Živko Radišić: Bitka za stabilizaciju se može i mora dobiti“, *Čajavec. List SOUR „Rudi Čajavec“, elektronika, elektromehanika i automatika*, br. 285, god. XXXII, Banjaluka, decembar 1986. god, 3.

⁵¹⁸ „Okončana samoupravna transformacija 'Čajaveca'. Manji smo nego lani“, *Čajavec*, br. 318, god. XXXVI, Banjaluka, oktobar 1991, 3.

друштва и 6 друштава са ограниченом одговорношћу.⁵¹⁹ Производња је била смањена а у неким фабрикама потпуно обустављена док је планирано програмско и развојно пререструктурирање заустављено избијањем ратних дејстава јесени 1991. године. Тада се више од 1.200 радника запослених у производним капацитетима „Чајавеца“ са подручја Босанске Крајине нашло на ратишту или било обухваћено другим видовима мобилизацијске обавезе.⁵²⁰

„Инцел“ је основан Рјешењем Извршног вијећа НР БиХ број 18/54 од 1. марта 1954. године. „Инцел“ је први у Југославији изградио капацитет за производњу хигијенске папирне конфекције. Фабрика вискозе је пуштена у рад 1969. године. С обзиром на значај који је целулозно дрво имало за развој „Инцела“, 1970. је отпочео интеграциони процес самоуправног повезивања са шумско привредним организацијама у Бањалуци, Челинцу, Котор Вароши, Скендер Вакуфу и Мркоњић Граду а половином 1976. „Инцел“ је постао СОУР у чијем саставу је била и дрвна индустрија „Врбас“ и бањалучка модна конфекција „БЛИК“, чинећи тако велики систем са близу 10.000 радника. У том периоду, у „Инцелу“ су са производњом отпочеле фабрика полиестер филамента и фабрика гас-бетонских грађевинских елемената.⁵²¹ Током 1972. године, око 60% цјелокупне производње „Инцела“ одлазило је на инострану тржишта тако да су се бањалучки производи целулозе, папира и вискозних влакана могли срести „у источној и западној Европи, на сјеверу и југу Африке, на тржиштима Блиског истока“.⁵²² „Инцел“ је био оснивач Хемијског школског центра и Технолошког факултета и суоснивач Универзитета у Бањалуци. Дисперзијом својих капацитета, изградио је Творницу картона и амбалаже у Цазину, Творницу тафтинг тепиха у Кључу и столица у Мркоњић Граду а учествовао је и у изградњи Творнице свилених тканина у Челинцу. Од половине 1979. „Инцел“ је пословао као РО у оквиру босанскохерцеговачког система Удружене индустрије целулозе, папира и влакна УНИЦЕП. У 1984. години, након пуне три деценије развоја, „Инцел“ је израстао у 15 ООУР-а и три радне заједнице са 7 производних фабрика и близу 6.000 запослених.⁵²³ Фабрика папира и папирне конфекције „Целекс“, у другој половини 1985. године, након 20 година рада и развоја, имала је 815 запослених и производњу од 25.400 тона tissue (тисју) папира и преко 20.000 тона хигијенске папирне конфекције. Ова основна ООУР у оквиру „Инцела“ на тржиште је излазила са преко 125 асортимана производа.⁵²⁴

Тешкоће у пословању „Инцела“ током 80-их година довеле су до застоја у развоју технологије, развоју нових капацитета, осиромашења фондова и флукуације квалитетних кадрова.⁵²⁵ Посљедњег дана 1989. године, број радника у колективу је износио 6.079 а тачно годину дана касније 5.669, односно 410 мање. У истом периоду, број новопримљених радника је износио 211 од чега само 9 са високом и 2 са вишом спремом. Као један од горућих проблема наметало се и питање технолошког вишка радника при чему нису

⁵¹⁹ „U sastavu holdinga 'Čajavec', dvadeset pet dioničarskih društava“, *Čajavec*, br. 319, god. XXXVII, Banja Luka, Novembar-decembar 1991, 2.

⁵²⁰ „'Čajavec' na razmeđu ratnih zbivanja i proizvodnih obaveza. Svaki četvrti u uniformi“, *Čajavec*, br. 318, god. XXXVI, Banjaluka, oktobar 1991, 4.

⁵²¹ B. Reljić, „Uz tridesetu godišnjicu Incel-a i 1. mart dan radne organizacije. Krupni koraci razvoja“, *Incel. List radnika Radne organizacije industrije celuloze, papira i vlakana*, br. 223, Banjaluka, mart 1984, 3.

⁵²² Dragiša Spremo, „Drugi o nama. Kako je banjalučki Incel uspio da iziđe na veliku pozornicu? Od Varšave do Najrobija“, *Incel. Organ radnog kolektiva industrije drveta, celuloze, papira i vlakna*, vanredni broj, Banja Luka, februar 1973, 17.

⁵²³ B. Reljić, „Uz tridesetu godišnjicu Incel-a i 1. mart dan radne organizacije. Krupni koraci razvoja“, *Incel. List radnika Radne organizacije industrije celuloze, papira i vlakana*, br. 223, Banjaluka, mart 1984, 3; B. Reljić, „Svečano obilježena tridesetpeti godišnjica Incel-a. Godine razvoja“, *Incel. List radnika Radne organizacije industrije celuloze, papira i vlakana*, br. 283, Banjaluka, mart 1989, 3.

⁵²⁴ B. Reljić, V. Anić, „Proslava jubileja OOUR Celeks. Dvadeset godina razvoja“, *Incel. List radnika Radne organizacije industrije celuloze, papira i vlakana*, br. 242, Banjaluka, oktobar 1985, srednje strane.

⁵²⁵ B. Reljić, „Svečano obilježena tridesetpeti godišnjica Incel-a. Godine razvoja“, *Incel. List radnika Radne organizacije industrije celuloze, papira i vlakana*, br. 283, Banjaluka, mart 1989, 3.

предузимане озбиљније мјере на његовом отклањању.⁵²⁶ Августа 1991, Раднички савјет је у складу са законом донио одлуку о емитовању интерних дионица и одлуку о промјени статуса „Инцела“ у диониچارско друштво у мјешовитој својини. Резултати уписа интерних дионица до краја године су били такви да је у укупном капиталу „Инцела“, друштвени учествовао са 91% а приватни са 9%. Прва фаза власничког реструктурирања је завршена је промјеном орагана управљања односно конституисањем Скупштине и избором Управног одбора и генералног директора. Скупштина је донијела и одлуку о формирању холдинга.⁵²⁷

Бан Врбаске бановине је 14. јануара 1937. потписао одлуку којом је одобрено „Јелшинграду“ да може подићи радионице и постројења у мјесту Буцак које се у то вријеме налазило ван градског подручја док је производња одливака и разних машина отпочела наредне године.⁵²⁸ У почетку се радило о малој ливници са механичком обрадом са око стотину запослених радника коју је подигао грађевински инжењер Виктор Цајс. У 1965. години је изграђена нова ливница са електро-лучним пећима капацитета за 4.000 тона челичног лива годишње. Те године обустављена је производња сивог лива и одливка од обојених метала а ливница се преоријентисала на производњу челичног лива. Средњорочним планом 1976. године одлучено је да се изврши реконструкција и модернизација ливничких капацитета на производњу од 16.000 тона одливака годишње а 1986. је изливено рекордних 12.653 тоне челичних одливака од чега је око четвртина пласирана на свјетско тржиште. Развој ливнице је био успорен услед недостатка високостручних кадрова техничког профила (металурга, машинаца и електроинжењера).⁵²⁹ ООУР Ливница челика је 1964. учествовала са 6% у укупној југословенској производњи челичног лива, 1971. са 10, 1% а 1975. са 12, 3%. Тако се бањалучка Ливница нашла на другом мјесту у породици од преко 20 ливница челичног лива које су имале производњу преко 500 тона, одмах иза Жељезаре Равне. Извоз је обухватао преко 50% производње.⁵³⁰ „Јелшинград“ је 1970. године запошљавао 1.424 радника а 1977, након четири деценије постојања, 2.400 радника од чега је 137 било са вишом и високом стручном спремом и један магистар.⁵³¹

Крајем 1977, пуштена је у рад нова Творница алатних стројева (ТАС).⁵³² До већег развоја производње алатних машина дошло је 60-их година када је успостављена пословно-техничка сарадња и са иностранством. „Јелшинградове“ алатне машине произведене 1981. биле су тешке укупно 7.446 тона учествујући у југословенској производњи са 14%. Те године, „Јелшинград“ је био највећи југословенски извозник алатних машина. Временом је „Јелшинградова“ Творница алатних стројева израсла у гиганта која је септембра 1987. имала 1.540 радника и планираном производњом од 11.500 тона за ту годину од чега је скоро 60% било планирано за извоз на тржишта СССР-а, ДДР-а, Белгије, Пољске, Турске, Канаде и САД.⁵³³

У 1969. години, са „Јелшинградом“ се интегрисала ливница из Бачке Тополе. Остваривана је сарадња са произвођачима алатних машина из Белгије, ДДР-а, СР Њемачке, СССР-а, Пољске и Чехословачке. Око 40% производње машина је извожено а оне су се

⁵²⁶ Z. Antičić, „Kretanje zaposlenosti u prošloj godini. Smanjen broj radnika“, *Incel. List radnika društvenog preduzeća Incel*, br. 305, Banjaluka, mart 1991, 3.

⁵²⁷ B. Memon, „Vlasnička i organizaciona transformacija INCCEL-a. Započeli smo dugotrajan proces !“, *Incel. List radnika Dioničarskog društva Incel* Banjaluka, br. 313, Banjaluka, januar 1992, 3.

⁵²⁸ „Značajni datumi iz polustoljetne kronike 'Jelšingrada'“, *Jelšingrad. List udruženih tvornica i livnica*, br. 194, Banjaluka septembar 1987, 2; Aleksandar Ravlić, *Jelšingrad 50*, Banja Luka: SOUR „Jelšingrad“ udružene tvornice i livnice Banja Luka, 1987, 23.

⁵²⁹ „Livnica čelika – Banja Luka. Od livnice je sve počelo“, *Jelšingrad. List udruženih tvornica i livnica*, broj 194, Banjaluka, septembar 1987, 5.

⁵³⁰ Sead Mujezinović, „Iz OOUR-a Livnice čelika Banja Luka. Mjesto i uloga livnice u jugoslovenskoj proizvodnji čeličnog liva“, *Jelšingrad*, br. 100, god. XII, Banja Luka, januar 1977, 14.

⁵³¹ Dragan Salapura, „Nekad 150, a danas 2400 radnika“, *Jelšingrad*, br. 109 i 110, god. XII, Banjaluka, oktobar-novembar 1977, 10.

⁵³² „Počeo sa radom TAS“, *Jelšingrad*, broj 111 (vanredni broj), godina XII, Banjaluka, decembar 1977, 1.

⁵³³ „OOUR Tvornica alatnih strojeva Banjaluka. Nosilac razvoja mašinogradnje“, *Jelšingrad. List udruženih tvornica i livnica Banjaluka*, br. 194, septembar 1987, 5; Aleksandar Ravlić, *Jelšingrad 50*, 79.

налазиле у иностраним фабрикама за производњу авиона, електронике, бијеле технике и сл. Од укупне производње челичних одливака, на инострано тржиште је пласирано око 35%. Од 1978. „Јелшинград“ је прерастао у СОУР.⁵³⁴

У 1987. години, СОУР „Јелшинград“ је спадао у водеће произвођаче алатних машина и челичних одливака у Југославији. У четири фабрике, двије ливнице челика и четири радне заједнице, било је запослено 4.600 радника. Производни капацитети су били лоцирани и у Прњавору, Босанској Градишци, Котор Вароши и Бачкој Тополи. Од производних капацитета, у Бањалуци су се налазиле РО Ливница челика, РО Творница стројева, уређаја и алата и ООУР Творница алатних стројева (ТАС). У Бањалуци се налазила и РЗ Истраживачко – развојни центар за алатне машине (РЗ ИРЦ).⁵³⁵ Свака друга тона деформационих алатних машина и свака пета тона челичних одливака Југославије, произвођене су у „Јелшинградским“ фабрикама које су уједно спадале у највеће извознике међу сродним организацијама у земљи. Ипак, критичке анализе су показивале заостајање у продуктивности, ефикасности, технолошком нивоу, квалитету производа као и недовољно осавремењивање производних програма и неправилан однос према струци и науци и недовољну искоришћеност стручних кадрова. Такође, указивано је и на велико програмско и економско заостајање организација које се налазе изван Бањалуке.⁵³⁶ Економска криза је временом наметала питање вишка радника па је тако средином 1988. процијењено да је само у Ливници челика 15-20% радника било дјелимично или потпуно неискориштено. За 12.000 тона производње, 1.400 радника је било превише.⁵³⁷

Фабрика дувана Бањалука интегрисана је са Дуванском индустријом Ниш на основу референдума радника двије фабрике одржаног 22. октобра 1969. године чиме је започео шири процес интеграције дуванске привреде Југославије. У периоду од 1973, Фабрика дувана у Бањалуци пословала је у саставу РО ДИН Ниш. СОУР „Југодуван“ Ниш формиран је 1978. у који су ушли Дуванска индустрија Ниш а у оквиру ње и Фабрика дувана у Бањалуци, Дуванска индустрија Врање, Дуванска индустрија из САП Косово као и сва предузећа за обраду дувана из СР Србије. Од 1986. Фабрика дувана Бањалука је пословала у оквиру СОУР-а „Југодуван“, Ниш као радна организација без ООУР-а.⁵³⁸ Године 1981, бањалучка фабрика је произвела 2.075 а 1985. године 1.677 тона. Године 1988, када је обиљежавала вијек постојања, имала је 305 запослених, од чега 24 са ВСС и 28 са ВС. Те године, производила је сљедеће врсте цигарета: „Hercegovina“, „Una“, „Senator“, „Colo“, „Remi“, „Casino“, „Beograd“, „Morava“ и „Drava“ а у сарадњи са француском фирмом „Seita“ из Париза, почела је са производњом своје прве лиценце цигарете „Royale“.⁵³⁹

Бањалучка пивара је биљежила велики пораст производње и продаје током 60-их година. Док је 1961. продато 28.058 hl пива, 1970. године је продато 226.108 hl разних врста пива, претежно 12-постотног. То говори да је на тржишту Бањалучке пиваре (Босанска Крајина и средња Босна) просјечна потрошња пива по глави становника износила 26 l. Продаја је за чак 62% порасла само 1970. у односу на претходну годину када се десио земљотрес.⁵⁴⁰ Јубиларне 1973. године, када је обиљежаван вијек рада, завршена је прва фаза санације и реконструкције Пиваре а производња је за 4 године прије тога повећана 2, 5 пута. Друга фаза реконструкције завршена је 1976. године. Према оствареном дохотку по раднику од 118.297 динара, Пивара се нашла на 12. мјесту од укупно 29 пивара. По основним и

⁵³⁴ „Četrdeset godina 'Jelšingrada'. U znaku izuzetne proizvodne aktivnosti“, *Jelšingrad*, broj 111 (vanredni broj), god. XII, Banjaluka, decembar 1977, 2.

⁵³⁵ „'Jelšingrad' danas“, *Jelšingrad. List udruženih tvornica i livnica*, br. 194, Banjaluka, septembar 1987, 5.

⁵³⁶ „Uspjeh i sudbina 'Jelšingrada' prvenstveno u njegovim rukama“, *Jelšingrad. List udruženih tvornica i livnica Banjaluka*, br. 195, oktobar 1987, 2-3.

⁵³⁷ „У бањалучкој ливници челика. Петина радника „вишак““, *Јелшинград. Лист удружених творница и ливница Бањалука*, бр. 202, год. XXIV, август 1988, 3.

⁵³⁸ *Stoljeće Fabrike duvana Banjaluka 1888-1988*, (urednik) Midhat Kaliman, Banja Luka: Fabrika duvana Banja Luka, 1988, 53-54.

⁵³⁹ Исто, 55-57.

⁵⁴⁰ *Бањалучка пивара*, (уредник) Ђорђе Микић, Бања Лука: Институт за историју, 2000, 92, 97.

обртним средствима је заузимала 14, по просјечно искоришћеним производним средствима 24. а по акумулацији 18. мјесто.⁵⁴¹ Просјек продаје у периоду 1983-1990, износио је 644.834 hl, или за око 10% мање него у 1982. години. Економска криза је доводила у питање и сам опстанак Бањалучке пиваре. Пораст продаје у периоду 1980-1983. био је 18, 57% а у периоду 1984-1987. свега 4, 41%.⁵⁴²

Према подацима из октобра 1978. године, на подручју општине Бањалука било је 12.500 пољопривредних домаћинстава, од чега 4.500 чистих пољопривредних, док су остала била мјешовита. Од укупних земљишних површина, 54, 8% (67.540 ha) отпадало је на пољопривредно земљиште, од чега је обрадивих површина било 57.337 ha. У пољопривредној производњи, друштвени сектор је учествовао само са 2, 8%.⁵⁴³ Средином 1986. године као један од главних проблема пољопривредне производње, истицано је то да преовлађују купопродајни односи који су најчешће били регулисани једногодишњим уговором чиме се не осигурава економски положај произвођача. Тако се задржавао простор за дјеловање разних прекупаца и накупаца што је у крајњој линији водило до слабе понуде пољопривредних производа на тржишу и до раста цијена. Посједовна структура је била неповољна. Најзаступљенија су била газдинства имеђу 3-5 ha (2.282 ha или 24, 9%).

Табела 4: Величина пољопривредних газдинстава у Бањалуци 1986. године

Хектара	Број домаћинстава	%
0, 5 – 5	9.138	75, 3
5 – 10	2.596	21, 4
Преко 10	404	3, 3
Свега	12.138	100, 0

Табела 5: Структура пољопривредних површина у Бањалуци 1986. године⁵⁴⁴

Пољопривредна површина	Хектара	%
Оранице и вртови	43.530	80
Воћњаци	3.567	8
Виногради	7	-
Ливаде	7.076	3
Укупна обрадива површина	54.180	82
Пашњаци	11.831	18
Укупно земљишта	66.011	100

У току 1984/85. године, било је засијано 32.565 ha. Од тога је житарицама било засијано 22.603 ha или 52%, индустријским биљем 10 ha, поврћем 2.273 ha или 5, 3% и крмним биљем 7.679 ha или 17, 6%. Под расадницима је било 32 ha или 0, 1%, под угарима 3.621 ha или 8, 3% и необрађеног земљишта 7.312 ha или 16, 7%. Структура пољопривредне производње није била прилагођена структури површина ни потребама потрошачког центра као што је Бањалука а нити рационалном и продуктивном коришћењу земљишта. Биланс производње сточне хране у односу на потребе је био негативан. Бројно стање стоке у 1985. години износило је: 4.787 грла коња, 23.248 грла говеда, 43.748 грла оваца, 27.927 грла свиња. У говедарству, на подручју општине, преовладавали су крижанци и то типа буша и племенитих пасмина. Најнеразвијенија грана сточарства је била овчарство.⁵⁴⁵ На лоше стање сточарства је утицала висока цијена хране за стоку, нарочито увозног концентрата и ниска

⁵⁴¹ Исто, 115-116, 130.

⁵⁴² Исто, 145.

⁵⁴³ АРС, ОК СК БЛ, Образложење Nacrta zakona o udruživanju zemljoradnika, sa osvrtom na dosadašnja iskustva, 2.

⁵⁴⁴ АРС, ОК СК БЛ, Информација о остваривању Programa idejno-političke aktivnosti Opštinske organizacije SK na daljem socijalističkom razvoju poljoprivrede i sela, Banjaluka juna 1986. godine, 4.

⁵⁴⁵ Исто, 5.

цијена говеда, свиња и оваца на пијацама и малопродајне цијене меса и млијека. Каматне стопе које су достизале и 70% сточарима су стварале проблеме. Откупљиване су само 4 културе поврћа (бијели лук, купус, краставац и боранија) у износу од 26, 6 тона.⁵⁴⁶

Основни носилац развоја примарне пољопривредне производње, удруживања и самоуправног организовања земљорадника била је Земљорадничка задруга „Агропромет“.⁵⁴⁷ Научне институције у општини Бањалука које су се бавиле пољопривредом биле су Центар за примјену науке у пољопривреди, Пољопривредни завод и Ветеринарско – сточарски завод. Још један од проблема који су угрожавали пољопривредну производњу била је измјена структуре становништва на штету радно активног на сеоским подручјима.⁵⁴⁸ Земљиште на подручју бањалучке општине је претежно брежуљкасто, брдовито и планинско, конфигурацијски са доста неповољним карактеристикама и са значајним учешћем земљишних површина неповољног бонитета (плитко, кисело, каменито и ломљени терени).⁵⁴⁹ Од 1982. до 1986. године у оквиру Пројекта развоја пољопривреде и агроиндустрије у коме је учествовала Међународна банка изграђен је значајан број производних фарми и то: 42 фарме за тов телади и јунади, 50 комбинованих фарми за производњу млијека и тов јунади, 17 мљекарских фарми, 22 свињогојске, 42 овчарске и 41 воћарска.⁵⁵⁰ У развојном програму Општинског комитета СК за пољопривреду из септембра 1986. године, истицано је да „планска друштвено-организирана заједничка производња мора добити третман друштвене производње“. Са незадовољством је наглашавано да у 33 „Агропромет“ такав карактер има само производња у изграђеним мини-фармама у тову јунади и свиња. Број удружених земљорадника је износио само 380.⁵⁵¹

Од 1974. године, сва примарна пољопривредна производња, прерада и промет као и стручне и научне институције јединствено су дјеловале у Агроиндустријском и прометном комбинату „Босанска Крајина“. Пољопривредна производња ширег бањалучког подручја имала је екстензивни карактер усљед околности да је приватни сектор обухватао 94% пољопривредних посједа. Доминантне културе су биле пшеница и кукуруз а крмно, индустријско и повртно биље су се узгајали на свега 3-6% сјетвених површина. Сточарство је било слабог расног састава и ниске продуктивности а воћарство, у коме је доминирала шљива, сасвим екстензивног карактера.⁵⁵² На сеоском подручју општине су биле присутне негативне социо-економске појаве као што су уситњавање посједа повећањем броја газдинстава, смањење репродуктивне способности уз растућу сенилизацију и феминизацију сеоских домаћинстава усљед миграција млађе популације према граду и иностранству.⁵⁵³

На подручју општине Бањалука, 1969. године било је регистровано 425 власника занатских радњи док их је 1972. године било 490. Самостално занатство није било развијено у бањалучкој регији и није могло да задовољи потребе нарочито када су у питању биле услуге савремених заната. Осјећао се недостатак занатских радњи за поправку електричних апарата и прибора као и самосталних занатлија инсталатера централног гријања, за водовод,

⁵⁴⁶ Исто, 6.

⁵⁴⁷ Исто, 7.

⁵⁴⁸ Исто, 8.

⁵⁴⁹ АРС, ОК СК ВЛ, Program idejno-političke aktivnosti Opštinske organizacije SK na daljem socijalističkom razvoju poljoprivrede i sela, 1.

⁵⁵⁰ Исто, 2.

⁵⁵¹ Исто, 3-4.

⁵⁵² Најважније основне организације удруженог рада у Агроиндустријском и прометном комбинату „Босанска Крајина“ су биле: „Ратарство“ Нова Топола, „Мотајица“ Србац, „Вучијак“ Прњавор, „Поткозарске плантаже“ Босанска Градишка, „Поткозарје“ Романовци, „Задругар“ Челинац, „Центар“ Кључ, „Агропромет“ Бањалука, говедарска и свињогојска сточарска фарма у Новој Тополи, инкубаторска станица у Бањалуци, „Витаминка“ и „Босанка“ у Бањалуци (прерађивачка индустрија), клаоница и хладњача у Бањалуци и Босанској Градишци, индустријска пекара и млинови у Врбањи и Новој Тополи, Творница сточне хране у Новој Тополи и Фабрика дувана у Бањалуци. АРС, ОК СК ВЛ, Zajednica za zapošljavanje Banja Luka. Neki problemi zapošljavanja sa osvrtom na zapošljavanje radnika u inostranstvu i mogućnosti njihovog zapošljavanja u domovini, Banja Luka februara 1974. godine, 18.

⁵⁵³ Исто, 19.

канализацију, гасна постројења итд. Услужно занатство друштвеног сектора је такође било неразвијено. Овакво стање донекле је олакшавало присуство нерегистрованих занатлија. Према тада важећим законским прописима, самостална занатска радња могла је упослити 5 радника. У бањалучкој општини, 1969. године у занатству је био запослен 161 радник уз 167 занатских ученика. Године 1972. број запослених се повећао на 231 а број ученика на 197.⁵⁵⁴ Занатска задруга „Крајина“, основана 1979. године, је установљена као носилац развоја услужног и производног занатства. Крајем 1985, унутар Задруге је било удружено 955 занатлија.⁵⁵⁵

Почетком периода 1966-1970. постојало је више угоститељских радних организација које су имале укупно 29 објеката. Све радне организације су се 1969. интегрисале у РО „Континентал“ која је након земљотреса располагала са укупно 5. 388 сједишта и са свега нешто изнад 200 лежајева што је утицало на стагнацију туризма. Број туриста се смањило са 60.000 у 1966. години на 28.000 1970. године, што је била директна посљедица земљотреса.⁵⁵⁶ Најчешћи гости Бањалуке и корисници смјештаја су били пословни људи и туристичке групе у транзиту са задржавањем једне ноћи. На подручју општине 1987. године остварено је 86.375 посјета од чега 68.314 домаћих и 18.061 страних туриста. На низак број остварених посјета и ноћења утицали су мали смјештајни капацитети. Хотели „Палас“, „Босна“, „Славија“ и Мотел „Интернационал“ често нису могли удовољити потражњи. Поред тога, проблем су представљале високе цијене, пад животног стандарда, недиференцирана угоститељска понуда и недостатак специјализованих и савремених садржаја. Изражавано је незадовољство оствареним резултатима у области туризма с обзиром на могућности са којима је располагало подручје општине али и шире крајишко окружење. Богатство флоре и фауне, минералних вода, водотокова богатих рибом и сачувани природни простори нису били стављени у функцију туристичке понуде. Богати извори термо минералне воде у Горњем Шехеру и у широј регији. У 1987. години бањалучка регија је учествовала са 15, 7% у укупном туристичком промету БиХ израженом бројем посјета. У првих шест мјесеци 1988. године, туристи су се на подручју регије у просјеку задржавали 1, 4 дана. Учешће СР БиХ 1987. године у укупном туристичком промету Југославије, са 1.977.661 посјета и 4.792.823 ноћења, износио је свега 4, 4% (домаћег 7% и иностраног 1, 5%). Резултати те и претходних година су оцијењени као неповољни с обзиром на капацитете СР БиХ гдје је у области туризма и угоститељства било запослено 32.647 радника.⁵⁵⁷ Капацитет бањалучких хотела и мотела износио је 647 кревета а угоститељска понуда само у друштвеном сектору је располагала са око 8.000 сједишта.⁵⁵⁸ Подручје удружених општина Сарајева остваривало је највише иностраног туристичког промета промета у СР БиХ (40%). Сарајево је захваљујући организацији XIV Зимских олимпијских игара 1984. остварило 1, 3 милиона ноћења. Међутим, у годинама које су улиједиле Сарајево није искористило постигнуте резултате у циљу константног развијања туристичког промета. Као неки од узрока недовољног развоја туризма у Републици, истицано је то да је већина скупштина општина и извршних одбора ријетко разматрале питања и проблеме из области развоја туристичке привреде. Ријетки су били примјери остваривања међуопштинске сарадње на том пољу а ни у једној регији нису

⁵⁵⁴ Исто, 22-24.

⁵⁵⁵ АРС, ОК СК БЛ, Информација о реализацији задатака Општинске организације СК у освајању програма и политике запошљавања у општини, са посебним освртом на provoђењу активности на упису займа за запошљавање и увођење мјесном самодoprинosa, Бањалучка априла 1986. године, 8.

⁵⁵⁶ АРС, ОК СК БЛ, Друштвени план развоја трговине, угоститељства и туризма Бањалуке, 11.

⁵⁵⁷ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2467, 160, 161, 162. сједница Извршног одбора 1989, ТУЗБиХ - Poslovna zajednica за unapređivanje turističko-ugostiteljske привреде БиХ Сарајево, Извод из програма дугорочног развоја туризма општине Бања Лука до 2005-те године, Бањалучка јануара 1989. године, 3-5.

⁵⁵⁸ Исто, 10.

постојала заједничка координациона тијела за подстицање туристичке сарадње и рјешавање заједничких послова из ове области.⁵⁵⁹

Знатно брже се развијао индивидуални сектор угоститељства чему је допринијела либерализација услова за рад у овој области од 1965. што се огледало у условима за вођење самосталне угоститељске радње, начину стицања квалификација и др. Због свега тога, дошло је до велике флукуације различитих занимања у ту област укључујући и прелазак запослених из друштвеног у индивидуални сектор угоститељства. Број радњи самосталних угоститеља у Бањалуци и околним општинама се у периоду 1965-1972. повећао се 7 пута што је за посљедицу имало низак ниво услуге у већини случајева. Такође, ни просторни размјештај радњи није био одговарајући. Од укупног броја радњи на бифее и гостионице отпадало је 80% а само 20% на ресторане, ђевабџинице, народне кухиње, босанске кафане и преноћишта. И у самосталном сектору саобраћаја је дошло до повећања броја запослених у периоду 1969-1972. за 32%.⁵⁶⁰

Развој трговине добио је нови замах 1967. године када су трговинске радне организације стекле право да слободно формирају цијене, односно марже.⁵⁶¹ Трговина у Бањалуци крајем 60-их година била је оптерећена недостатком малопродајног и складишног простора као и неравномијерно развијеном мрежом продавница. Укупан број продајних објеката у општини 1966. године износио је 298 са малопродајним простором од 15.763 м² (0, 21 м² по становнику). Иако је земљотрес 1969. године нанио велике штете мрежи трговинских објеката, 1970. године у општини је било 425 продајних објеката са укупним малопродајним простором од 23.360 м² (0, 27 м² по становнику). До наглог проширења капацитета је дошло током 1970. године када су подигнути бројни објекти од којих је највећи број био предвиђен да буде привременог карактера (робна кућа „Зенит“, „Палас“, продавнице „Безистан“, „Челик“, „Радио-тон“ као и низ самопослуга и продавница мјешовите робе). Складишним простором трговина је располагала 1966. са 65.180 м² а до 1970. године је порастао на 98.289 м².⁵⁶² Земљотрес од 13. августа 1981. изазвао је штете у привреди бањалучке општине у износу од 3.839.320.000 динара.⁵⁶³ Из области привреде, било је лакше оштећено 16 а теже 116 објеката ООУР-а. Код 116 организација производња је била смањена између 30-70%.⁵⁶⁴

Према нивоу друштвеног производа по становнику и стопи запослености Бањалука је 1972. била на 8. мјесту у Републици, 1980. на 13. а 1985. на 18. мјесту.⁵⁶⁵ Само у неким краћим периодима (прије свега 1976-1981), привредни развој општине је био динамичан и нешто изнад просјечних остварења друштвено-економског развоја СР БиХ и Југославије али то није утицало на трајну тенденцију опадања апсолутног и релативног нивоа развијености Бањалуке. Развој општине је заустављен почетком 70-их година а неочекивано брзо су се изгубили и позитивни ефекти који су остварени програмом отклањања посљедица катастрофе из 1969. године. У периоду 1980-1987. ниво развијености општине је смањен за 20, 3% и она се нашла тек на нивоу просјека групе развијених општина СР БиХ. Мјерено

⁵⁵⁹ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2110 212. sjednica Izvršnog odbora 1986, Zajednica opština i gradova SR BiH, VIII sjednica Predsjedništva Zajednice opština i gradova BiH i zajednička sjednica sa Predsjedništvom Turističkog saveza BiH, Sarajevo 21. januar 1986. godine, 2-4.

⁵⁶⁰ АРС, ОК СК БЛ, Zajednica za zapošljavanje Banja Luka. Neki problemi zapošljavanja sa osvrtom na zapošljavanje radnika u inostranstvu i mogućnosti njihovog zapošljavanja u domovini, Banja Luka februara 1974. godine, 24-25.

⁵⁶¹ АРС, ОК СК БЛ, Društveni plan razvoja trgovine, ugostiteljstva i turizma Banjaluke, 3.

⁵⁶² Исто, 5.

⁵⁶³ АРС, ОК СК БЛ, Organi društveno-političkih organizacija Banjaluka. Aktuelna idejno-politička pitanja utvrđivanja i ostvarivanja sanaciono-razvojnih programa privrede i društvenih djelatnosti za otklanjanja posljedica zemljotresa, Banjaluka aprila 1984. godine, 1.

⁵⁶⁴ АРС, ОК СК БЛ, Opštinski štab civilne zaštite Banja Luka, Broj: 29/81, Banja Luka 25. avgusta 1981. godine. Republičkom štabu civilne zaštite SR BiH Sarajevo. Predmet: Podaci o posljedicama zemljotresa, 1.

⁵⁶⁵ АРС, ОК СК БЛ, Teze za pripremu stavova i prijedloga Prve konferencije Opštinske organizacije SK Banjaluka o organizovanosti, sadržaju i metodu djelovanja Opštinske organizacije Saveza komunista u ostvarivanju društveno-ekonomskih ciljeva i zadataka razvoja opštine, Banjaluka februara 1988. godine, 3.

друштвеним производом по становнику, Бањалука је 1987. године била на 22. мјесту у Републици.⁵⁶⁶ Ниво релативне развијености других привредних и регионалних центара у Републици је истовремено знатно мање опадао у односу на Бањалуку. Готово све општине у сусједству Бањалуке су сврставане у изразито неразвијене и налазиле су се на самом дну лествице развијености општина у СР БиХ. Процес структурних промјена у привреди био је доста једнозначан одвијајући се у знаку сталног јачања индустрије и стагнације скоро свих осталих привредних дјелатности, изузев донекле трговине. Смањивао се степен учешћа појединих привредних дјелатности и индустријских грана у одговарајућим дјелатностима и гранама привреде и индустрије СР БиХ и Југославије. То се нарочито односило на области грађевинарства, саобраћаја и угоститељства са туризмом а у структури индустрије на значају су изгубиле посебно гране: производња електричних машина и апарата, дрвна и прехранбена индустрија. Велики губици су били присутни и у производњи и преради папира. С обзиром на укупан пад привреде у СР БиХ и цијелој земљи, бањалучка привреда ипак је задржавала одређене структурне предности, нарочито у индустрији. Индустрија је и поред усмјеравања инвестиција у базне гране (црну металургију, хемијско-целулозну индустрију, електропривреду), сачувала прерађивачки карактер. У овој области су доминирале финалне пропульзивне гране што је било знатно повољније у односу на структуру индустрије СР БиХ у којој је доминирала базно сировинска индустрија. Поред тога, бањалучка привреда (посебно индустрија) била је мање капитално интензивна и мање увозно зависна.⁵⁶⁷

На подручју општине Бањалука 1988. године индустријска производња се одвијала у оквиру 54 организације удруженог рада. У првих 5 мјесеци те године, у структури индустријске производње највеће учешће је имала машиноградња (20, 2%), производња електричних машина и апарата (17, 6%), производња и прерада папира (11, 1%) и производа базних хемијских производа (10, 2%). Од укупно 21 индустријске гране, наведене су оствариле 59, 1% укупне индустријске производње.⁵⁶⁸

Подручје Основне привредне коморе Бањалука које је обухватало 17 општина сјеверозападног дијела СР БиХ (11.122 km²) крајем 1987. године заостајало је за око 15% испод просјека развијености Републике и за око 40% иза државног просјека, мјерено на бази друштвеног производа по становнику. Према степену запослености, регија је заостајала за 7, 8% иза Републике и за 26% иза Југославије.⁵⁶⁹ Индустријска структура регије се разликовала

⁵⁶⁶ АГУГБЛ, СО БЛ, Ekonomski institut Banja Luka, Ispoljeni problemi društveno-ekonomskog razvoja opštine Banja Luka i pravci promjena u strukturi privrede – izvod iz studije, Banja Luka januara 1989. godine, 1-2. Као општи узроци опадања југословенске привреде током 70-их и 80-их у студији су наведени „неуважавање реалног вредновања фактора производње и одсуство дјеловања тржишних и економских законитости у развоју привреде, па и друштва у цјелини“. Као додатни чиниоци који су онемогућавали развој Бањалуке наведени су посљедице разарања из 1969. године и изразито низак степен развијености сусједних општина и регије у цјелини. Уз то, убрзани демографски раст и висок позитивни миграциони салдо довели су до тога да Бањалука постане град у коме су се све теже задовољавали основни елементи комуналног стандарда а повећавао број социјално угрожених категорија становништва. Исто, 1.

⁵⁶⁷ Исто, 5-6.

⁵⁶⁸ АРС, ОК СК БЛ, Informacija o ostvarivanju fizičkog obima industrijske proizvodnje, zaliha, izvoza i uvoza za period januar-maj 1988. godine, Banja Luka juni 1988. godine, 1.

⁵⁶⁹ То су биле општине Бањалука, Босанска Градишка, Босанска Дубица, Босански Нови, Гламоч, Јајце, Кључ, Котор Варош, Лакташи, Мркоњић Град, Приједор, Прњавор, Сански Мост, Скендер Вакуф, Србац, Челинац, Шипово. У 892 насељена мјеста, живјело је 761.628 становника (попис 1981). АГУГБЛ, СО БЛ, к-2346, 93 сједница Izvršnog odbora 1988. Prostorni plan opštine Banja Luka 1986 – 2005. Nacr. Urbanistički zavod Banja Luka decembar 1987, 1. „Послератна индустријализација разбила је територијалну хомогеност неразвијених подручја, тако да је унутар свих република, па и неразвијених, створена унутрашња слојевитост нивоа развијености са већим или мањим енклавама неразвијености. Прецизно утврђивање те слојевитости и енклава помоћу статистике општина даје драгоцјене информације о томе колико се политика равномерности доследно спроводила и унутар република, а не само у оквиру Југославије. Тако, на пример, у два републикама на приближно истом нивоу развијености, Босни и Херцеговини и Македонији, територијалне неједнакости су много веће у првој него у другој, која је више водила рачуна о равномернијем развоју. С тим је тесно повезано и питање односа између републичких, односно покрајинских центара и унутрашњости“. Eva Berković, nav. djelo, 146.

од индустријске структуре Републике. На подручју регије су доминирале прерађивачке а у Републици енергетске и базне индустријске гране. У 1978. години, у структури индустријске производње регије, 50% индустријске производње се одвијало у 5 грана: целулозно-папирна, производња готових текстилних производа, производња резане грађе и плоча, машиноградња и производња машина и апарата. У наредном десетогодишњем периоду значајну експанзију су оствариле машиноградња и производња готових текстилних производа поставши водеће индустријске гране регије. У 1988. години производња готових текстилних производа имала је највеће учешће у структури индустријске производње регије са 13, 38%. У истом периоду, у Републици су биле водеће металопрерађивачка дјелатност, црна металургија и електропривреда. Дошло је до пада учешћа индустријске производње регије у укупној индустријској производњи Републике са 19, 5% у 1978. години на 15% у 1988. години. Од укупно 30 привредних грана у регији, 20 су биле извозно оријентисане. У 1971. години учешће бањалучке регије у укупном извозу привреде Републике је било 17, 93% а 1985. године 11, 3%.⁵⁷⁰

Раст друштвеног производа у регији у периоду 1971-1979. остварен је са просјечном стопом раста од 5, 1% (СР БиХ-5, 8%, СФРЈ-5, 9%). У раздобљу 1980-1985. дошло је до нагле стагнације што је довело до тога да је просјечна стопа раста друштвеног производа регије у периоду 1971-1985. износила 3, 2%. У структури друштвеног производа опадало је учешће индивидуалног сектора у корист друштвеног. У 1976. години 76% друштвеног производа било је остварено у друштвеном сектору а 22% у индивидуалном док је 1988. године овај однос био 89% друштвени и само 11% индивидуални сектор. Према показатељима о кретању друштвеног производа *per capita* и запослености, свега три општине са подручја ОПК Бањалука су се налазиле изнад републичког просјека док је седам општина имало статус неразвијених (Котор Варош, Скендер Вакуф, Шипово, Лакташи, Кључ, Сански Мост, Челинац).⁵⁷¹

У циљу рационалног газдовања шумама, у СР БиХ су образована шумско-привредна подручја која су обухватала шуме и шумска земљишта у друштвеној својини, изузев подручја крша, националних паркова и шума одређених за потребе ЈНА. Према подацима са почетка 1986. године, укупна површина шума и шумског земљишта на подручју општине Бањалука износила је 44.837 ha (друштвене шуме - 24.805 ha, приватне шуме - 20.032 ha). Укупна дрвна залиха свих шума у општини Бањалука износила је 5.547.872 m³. Укупни годишњи обим сјече (сјечиви етат) износио је на терену општине 109.347 m³ бруто масе крупног дрвета од чега је на друштвене шуме отпадало 66.700 m³ или 61% а на приватне шуме 42.648 m³ или 39%.⁵⁷² Шумама на терену бањалучке општине су газдовале ООУР-а Шумарства Челинац, ООУР-а ШГ „Посавина“ и малим дијелом „Козара“ из Босанске Дубице.⁵⁷³

На подручју општине Бањалука, грађевинске организације су биле интегрисане у СОУР ГИК „Козара“ Бањалука. У првој фази интеграције у „Козару“ су се удружила бивша предузећа „Крајина“, „29. новембар“ и „1. мај“ 1974. године а у другој фази 1979. године дошло је до удруживања свих грађевинских организација на подручју ОПК Бањалука. Крајем 1983. године, у СОУР „Козару“ било је уједињено 14 радних организација са 39 ООУР-а и 16 РЗ-а са укупно 14.228 запослених радника. На подручју Бањалуке, пословале су три радне

⁵⁷⁰ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2346 146. sjednica Izvršnog odbora 1988, Osnovna privredna komora Banja Luka, Dostignuti nivo razvijenosti područja OPK Banjaluka u periodu 1971-1986. godina, Banjaluka septembar 1988. godine, 1-6.

⁵⁷¹ Исто, 10-16.

⁵⁷² АГУГБЛ, СО БЛ, к-2110 210. и 211. sjednica Izvršnog odbora 1986, Informacija o gazdovanju šumama i zaštiti šuma u društvenom i individualnom sektoru na području opštine Banja Luka za 1985. godinu, Banja Luka marta 1986. godine, 1-2.

⁵⁷³ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2467 194 sjednica Izvršnog odbora 1989, SSRN BiH, Opštinska konferencija - Banja Luka, Sekcija za zaštitu čovjekove okoline, Informacija o stanju i zaštiti životne sredine, Banjaluka aprila 1989. godine, 11.

организације са 10 ООУР-а и то РО „ИГМ“ Челинац са 237, ГРО „Крајина“ Бањалука са 2.890 и ЗИРО „1. мај“ Бањалука са 1.084 запослених радника.⁵⁷⁴

5. 2. Запосленост и квалификациона структура радника, радничка емиграција

У општини Бањалука 1971. године, квалификациона структура запослених била је нешто повољнија у односу на стање у СР БиХ.

Табела 6: Квалификациона структура запослених у Бањалуци и СР БиХ 1971. године⁵⁷⁵

	Општина Бањалука		Босна и Херцеговина	
Укупно	37.793	(100, 0%)	565.957	(100, 0%)
Високо	1.975	5, 2	26.543	4, 7
Више	1.856	4, 9	23.586	4, 2
Средње	6.809	18, 0	82.662	14, 6
Ниже	2.389	6, 3	39.188	6, 9
ВКВ	2.868	7, 6	40.991	7, 2
КВ	10.152	26, 9	143.707	25, 4
ПКВ	3.287	8, 7	64.629	11, 4
НКВ	8.348	22, 1	142.083	25, 1

На евиденцији Завода за запошљавање 1971. било је 4.494 незапослених од чега 2.074 жене. Без радног стажа је било 798 лица.⁵⁷⁶ Априла 1973. на подручју општине било је 3.610 незапослених радника. Од тога је највише било неквалификованих (2.109), затим висококвалификованих и квалификованих (737) и полуквалификованих (239). Највише незапослених било је са завршеном трговачком школом, РТВ-механичара, кројача, возача, столара, хемичара, конобара, металостругара итд. Од незапослених са вишом стручном спремом највише је било са Педагошком, Економско-комерцијалном и Пољопривредном школом а са факултетском спремом највише са Технолошким факултетом.⁵⁷⁷

Према подацима Основне заједнице за запошљавање Бањалука, крајем фебруара 1980. године, на евиденцији се налазило 7.792 радника која су тражила запослење. Од тог броја, 4.926 или 63% су биле жене. Неквалификованих је било 3.430 или 44% од којих 1.364 или 69% жена.⁵⁷⁸ У оквиру стручних радника, најбројнији су били радници са средњом стручном спремом (1.865 или 24% од укупног броја незапослених), квалификовани и висококвалификовани (1.582 или 20%) док са завршеном вишом школом има 182 и факултетом 192 радника. У периоду 1975-1979, незапосленост у општини је порасла за 59% или годишње у просјеку 12%. Упоредо са тим, растао је и број стручних радника (КВ, ССС, ВШС и ВСС) у односу на број радника без струке и занимања који нису били запослени. Почетком 1980. године, према старосној структури, највећи број незапослених радника се налазио у старосној доби 19-30 година (5.897 или 76%), затим 694 или 9% је било у старосној доби 31-40 година, док је 547 или 7% било преко 40 година.⁵⁷⁹

Највећи број – 3.472 или 45% на запослење је чекало до 6 мјесеци, 1.294 или 17% лица су чекала од 6 до 19 мјесеци, 1.638 или 21% 1-2 године и 782 или 10% 2-3 године. Од 3-4 године на посао је чекало 307 лица. Преко 4 године, на запослење је чекало 178 лица (све су

⁵⁷⁴ АГУГБЛ, СО БЛ, к-1755 77. sjednica Izvršnog odbora 1983, SOUR GIK „Kozara“ Banja Luka, Aktuelni problemi građevinarstva na području opštine Banja Luka, Banja Luka novembra 1983. godine, 1.

⁵⁷⁵ Miloš Nemanjić i dr, nav. djelo, 21.

⁵⁷⁶ АГУГБЛ, СО БЛ, 1973, Informacija o nekim pitanjima i problemima zapošljavanja i nezaposlenosti, 3.

⁵⁷⁷ Исто, 14-15.

⁵⁷⁸ АРС, ОК СК БЛ, Aktuelna pitanja u oblasti zapošljavanja na području opštine Banjaluka, Banjaluka marta 1980. godine, 3.

⁵⁷⁹ Исто, 4.

биле жене).⁵⁸⁰ Интересантан је податак да је од 7.792 радника који су се крајем фебруара 1980. налазили на евиденцији незапослених, приликом првог пријављивања само њих 132 или 1, 8% изјавило да би прихватили запослење изван мјеста становања.⁵⁸¹

У 1979. години, на подручју општине, у друштвеном сектору било је запослено 57.225 радника од чега у привреди 46.402 или 81, 08%, у непривредним дјелатностима 9.023 или 15, 76% а у индивидуалном сектору 1.800 радника.⁵⁸² Ипак, евидентирана незапосленост није била и стварна незапосленост. Један број лица са евиденције се редовно школовао на вишим школама и факултетима. Поред тога, један број ванредних студената био је само формално пријављен јер им је пријава била услов за упис на студије уз рад. Појава одбијања одређеног запослења била је најизраженија код категорије неквалификованих радника – мушкараца. Највећи број непопуњених радних мјеста се односио управо на ову категорију.⁵⁸³ На подручју на коме је дјеловала СИЗ за запошљавање Бањалука (општине Бањалука, Босанска Градишка, Челинац, Кључ, Котор Варош, Лакташи, Прњавор, Скендер Вакуф, Србац), у периоду 1976-1980. године, укупан број запослених се повећао за преко 22.000 нових радника, односно постотак запослености укупног становништва се повећао са 16% на 20, 7%. Према процјенама, 1980. године на подручју поменутих девет општина било је запослено 96.166 радника. Процент од 20, 7% запослености укупног становништва био је у односу на просјек СР БиХ 105, 9% али је био мањи од просјека на нивоу СФРЈ. Број лица која су тражила запослење 1980. године био је 16.844. У периоду 1975-1980. број лица која су тражила запослење је просјечно растао за око 8%. Осим тога, растао је и број незапослених стручних радника у односу на категорију радника без струке и занимања. На дан 31. маја 1981. године, од 17.446 незапослених, стручних радника је било 7.054 (39, 5%).⁵⁸⁴

Табела 7: Учешће стручних радника у броју незапослених у Бањалуци 1975-1983. године

Година	Укупан број незапослених	Учешће стручних радника	%
1975.	4.753	2.089	43, 9
1976.	5.892	2.855	48, 4
1977.	6.400	3.061	47, 8
1978.	6.735	3.325	49, 3
1979.	7.572	3.733	49, 3
1980.	8.478	4.538	53, 5
1981.	9.948	5.270	52, 8
1982.	10.666	6.110	57, 3
30. 9. 1983.	12.229	7.402	60, 5

У структури незапослених, највећи број су заузимале жене (7.667 – 62, 7%). До 30 година старости је било 10.357 или 84, 7% незапослених. Број запослених у друштвеном сектору се у периоду 1971-1983. повећао са 36.741 на 61.822 од чега је у привреди било 51.376 и 10.446 у друштвеним дјелатностима.⁵⁸⁵

⁵⁸⁰ Исто, 4-5.

⁵⁸¹ Исто, 6.

⁵⁸² АГУГБЛ, СО БЛ, к-1405 128. sjednica Izvršnog odbora 1980, СИЗ за запошљавање Banja Luka, Osnovna zajednica za запошљавање Banja Luka, Analiza nezaposlenosti sa osvrtom na ostvarivanje socijalne zaštite radnika za vrijeme privremene nezaposlenosti na području Osnovne zajednice za запошљавање Banja Luka, Banja Luka juna 1980. godine, 2.

⁵⁸³ Исто, 5.

⁵⁸⁴ АРС, ОК СК БЛ, Aktuelna pitanja u oblasti запошљавања na području СИЗ-a za запошљавање Banja Luka, Banja Luka jula 1981. godine, 1.

⁵⁸⁵ АРС, ОК СК БЛ, Aktuelna pitanja ostvarivanja programa i politike запошљавања na području општине Banjaluka – zadaci Saveza komunista, Banjaluka novembra 1983. godine, 1-3.

Табела 8: Квалификациона структура незапослених у Бањалуци 1983. године

Укупно	НК	ПК-НСС	КВ-ВКВ	ССС	ВШС	ВСС
12.229	4.228	599	2.945	3.850	304	303
100, 0%	34, 6%	4, 9%	24, 1%	31, 5%	2, 5%	2, 4%

Међу лицима са високом стручном спремом која су тражила запослење, највише је било дипломираних економиста (114), дипломираних правника (92), професора (22) и љекара (21).⁵⁸⁶ У првом полугодишту 1983. године, на подручју општине у привреди је евидентирано укупно 169.842 сата продуженог рада са укупним нето исплатама од 11.973.592 динара.⁵⁸⁷ Крајем 1985. године, број незапослених је премашио критичних 20% од укупне запослености друштвеног сектора.⁵⁸⁸

Број лица која су тражила запослење на подручју општине 31. октобра 1986. године износио је 11.377. Стопа незапослености у општини износила је 18, 9% (СР БиХ – 19%, СФРЈ – 14, 3%). Крајем 1985. у радном односу је било 63.915 лица (у привреди 54.420, у ванпривреди 9.495).⁵⁸⁹ Од поменутог броја незапослених, 8.247 или 72, 5% су чинила лица у старосној доби 19-30 година.⁵⁹⁰ Анализа производних капацитета у индустрији 1985. године је показала да је степен искориштености био 65, 2%.⁵⁹¹ Запосленост у области трговине у општини је имала високу стопу раста у периоду 1966-1970. године. Просјечна стопа раста запослености у области трговине и угоститељства у Републици је износила 4, 8% а у бањалучкој општини 12, 4%. Упоредо са запосленошћу, побољшавала се и квалификациона структура. Просјечно исплаћени лични доходи имали су стопу раста од 15, 9% годишње.⁵⁹² Број евидентираних лица у Југославији која су тражила запослење порастао је са 230.000 у 1963, на 975.000 у 1984. години а у наредној години преко милион. Стопа незапослености је тако постала једна од највиших у Европи. У 1984. години, преко половине укупног броја лица која су тражила запослење било је у доби између 19 и 24 године, а преко 70% је први пут тражило запослење. Број жена које су тражиле запослење порастао је од средине 60-их до средине 80-их за преко 4 пута док је удио незапослених жена са високим, вишим и средњим образовањем порастао са 4% на преко 41%.⁵⁹³

Крајем августа 1988. године, на евиденцији СИЗ-а за запошљавање Бањалука било је пријављено 12.293 незапослених. Од тога, 7.912 или 64, 3% су били стручни радници, 10.645 или 86, 7% незапослених било је до 30 година старости а 7.674 или 62, 4% су биле жене. На евиденцији СИЗ-а за запошљавање, преко 8 година је било пријављено 763 лица, од 5-8 година 1.171, од 3-5 година 2.455, од 1-8 година 4.348 и до 1 године 3.596 лица.⁵⁹⁴ Напету политичко-безбједносну ситуацију почетком 1990. године додатно је заоштравала економска криза и све веће социјално раслојавање. На подручју општине на евиденцији ОСИЗ-а Бањалука са 31. децембром 1989. године, било је 13.643 незапослена лица од чега 11.599 или 85% млађих од 30 година а 452 су имала високу стручну спрему.⁵⁹⁵

⁵⁸⁶ Исто, 4.

⁵⁸⁷ Исто, 8.

⁵⁸⁸ АРС, ОК СК БЛ, Programske osnove i zadaci Saveza komunista na dugoročnom društveno-ekonomskom razvoju opštine Banja Luka do 2000 – te god, Banjaluka juna 1987. godine, 8.

⁵⁸⁹ АРС, ОК СК БЛ, Informacija o ostvarivanju idejno-političkih zadataka Opštinske organizacije SK i mjera u rješavanju problema zapošljavanja, Banjaluka decembra 1986. godine, 2.

⁵⁹⁰ Исто, 4.

⁵⁹¹ Исто, 6.

⁵⁹² АРС, ОК СК БЛ, Društveni plan razvoja trgovine, ugostiteljstva i turizma Banjaluke, 6.

⁵⁹³ Eva Berković, nav. djelo, 65-67.

⁵⁹⁴ АРС, ОК СК БЛ, Ostvarivanje zadataka opštinske organizacije SK u realizaciji programa i politike zapošljavanja, sa posebnim osvrtom na korištenje sredstava zajma za zapošljavanje i mjesnog samodoprinos, Banjaluka septembra 1988. godine, 2-3.

⁵⁹⁵ АРС, ОК СК БЛ, Aktuelna idejno-politička pitanja društveno-ekonomskog i političkog stanja u opštini i zadaci SK, Banjaluka februara 1990. godine, 5-6.

У општини Бањалука је 30. јуна 1988. године било запослено 61.805 радника у друштвеном сектору, од чега у привреди 53.481 и у ванпривреди 8.324 радника. Истовремено, број запослених у државним органима на подручју општине износио је 1.326 што је чинило 2, 1% укупно запослених. Један радник у органима управе је долазио на 458 становника. Квалификациона структура запослених у општинској управи била је следећа: ВСС - 25%, ВС - 16%, ССС - 33%, НСС - 13%, ВК - 2%, КВ - 11%.⁵⁹⁶ У 1989. години, број незапослених на нивоу Републике је био већи у односу на 1988. годину за 14.236 лица или за 5, 3%, достигавши број од 284.279.⁵⁹⁷ Током 1989. године, изван подручја Основне заједнице за запошљавање Бањалука (Босанска Градишка, Челинац, Кључ, Котор Варош, Лакташи, Прњавор, Скендер Вакуф и Србац), запослење је добило 1.412 радника што је било за око 8% више од планираног. Највећи број радника запослење је пронашао у туристичко-гоститељској привреди СР Хрватске и у другим подручјима СР БиХ. Исте године, на привременом раду у иностранство упућено је 498 радника што је било двоструко више од предвиђеног. Ови радници су се углавном запошљавали на сезонским пословима у Аустрији и Швајцарској. На евиденцијама незапослених Основне заједнице, крајем 1989. налазило се 28.814 што је у односу на почетак године било више за 9%. Незапосленост је порасла у свим општинама осим Челинца гдје се задржала на приближном нивоу. Основна обиљежја незапослености су била: врло високо учешће радника млађих од 30 година (83, 3%), стручно образованих (63, 5%) уз повећање дужине чекања на запослење. Томе треба додати и суфицитарност већег броја занимања готово свих профила уз технолошки вишак и латентне резерве међу запосленима.⁵⁹⁸ Крајем септембра 1991. године, у привреди општине, број запослених је износио 44.589 радника или 2% мање него крајем септембра 1990, док је у друштвеним дјелатностима било запослено 7.729 радника а код осталих правних лица 2.329 радника.⁵⁹⁹

Босна и Херцеговина је била на другом мјесту у односу на друге републике по броју радничке емиграције. Масовнија економска емиграција отпочела је 1965. године када је, према званичним статистичким подацима, било 7.958 „радника на привременом раду у иностранству“. Тај број је већ 1971. износио 138.274, 1981. 182.940 (од чега 49.033 члана породице) а 1991. 207.444 (од чега 64.832 члана породице). Највише економских емиграната је било из општина западне Херцеговине а најмање из планинских и крашких простора источне Херцеговине.⁶⁰⁰

Не постоје прецизни подаци о броју радника запослених у иностранству са подручја бањалучке општине али, према процјенама, њихов број се 1971. кретао око 5.000 што је Бањалуку стављало на треће мјесто у републици, иза двије херцеговачке општине.⁶⁰¹ Од тог броја, 72% је било запослено у Њемачкој.⁶⁰² Почетком 1974, број радника на привременом раду у иностранству из бањалучке општине износио је око 8.040 од чега 6.100 мушкараца.⁶⁰³ На дан 31. децембра 1973. године, са подручја Заједнице за запошљавање Бањалука (општине Бањалука, Босанска Градишка, Челинац, Кључ, Котор Варош, Лакташи, Прњавор,

⁵⁹⁶ АГУГБЛ, СО БЛ, 138, 139, 140, 141. и 142. сједница Извршног одбора 1988, Информација о материјалном положају радника државних органа у општини Бања Лука, Бања Лука септембра 1988. године, 1-4.

⁵⁹⁷ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2689 227, 228, 229. сједница Извршног одбора 1990, СИЗ за запошљавање БиХ, Основна заједница за запошљавање Бањалука, Извјештај о раду у 1989. години, Бањалука фебруара 1990. године, 3.

⁵⁹⁸ Исто, 6-7.

⁵⁹⁹ АГУГБЛ СО БЛ, к-2690 37-45. сједнице, 8. 11 - 27. 12. 91, Служба друштвеног књиговодства у Социјалистичкој Републици БиХ. Филјала 10500 – Бања Лука. Рег. број 36/91. Информација о оствареним финансијским резултатима привреде, друштвених дјелатности и осталих правних лица у периоду јануар-септембар 1991. године на подручју општине Бања Лука, Бања Лука, новембра 1991. године, 4.

⁶⁰⁰ Здравко Д. Маријанац, *Развитак становништва Босне и Херцеговине 1850-1991. године*, Матица српска Републике Српске Бања Лука 2000, 146.

⁶⁰¹ АГУГБЛ, СО БЛ, 1973, Информација о неким питањима и проблемима запошљавања и незапослености, 10.

⁶⁰² Исто, 11.

⁶⁰³ АРС, ОК СК БЛ, Службена тајна. Информација о морално-политичком стању у општини Бањалука гдје се развија и попуњава ратна јединица, Бањалука, јануар 1974. г, 6.

Скендер Вакуф, Србац), на привременом раду у иностранству налазило се 22.795 радника (5.832 жене – 26%). Највише их је било запослено у СР Њемачкој (62, 8%), Аустрији (23, 4%), Француској (5, 3%) итд. Са подручја општине Бањалука, у иностранству се на раду налазило 7.020 људи (1.786 жена – 25, 5%). Од тога, у СР Њемачкој 4.555, Аустрији 1.495, Француској 379, САД 14 итд. Велики број жена из Босанске Крајине био је запослен у иностранству у областима угоститељства, текстилне индустрије, индустрије обуће и коже као и у електронској индустрији („Сименс“, ИТТ „Интерметал“, „Телефункен“, „Габор“, „Винервалд“). Присуство хиљада жена у радничкој емиграцији доносио је бројне социолошке последице. Ипак, услед ниског нивоа писмености и традиционалних обзира, многе жене су се теже одлучивале на такав корак, нарочито у општинама Кључ, Скендер Вакуф, Котор Варош и сл.⁶⁰⁴ Процијењени број радника са подручја СИЗ-а који су пронашли посао у иностранству (нарочито у Аустрији) мимо службе за запошљавање износио је око 1.000 годишње. У погледу квалификационе структуре радника са подручја бањалучке општине запослених у иностранству, ствари су изгледале овако: НК-ПК – 5.597, ВК-КВ – 1.217, ССС – 136, ВШ-ВС – 44, непознато – 26.⁶⁰⁵ Колики је био значај емиграције за Југославију, говоре подаци да су око 2/3 уштеде слали у земљу. У 1971. години, дознаке су представљале 57% неробног девизног прилива. Рекордан број Југословена налазио на раду у иностранству 1973. године (1, 1 милион). Највише их је било у СР Њемачкој (43%) а претежно су долазили из СР Хрватске (32%), СР Србије (31%) и СР БиХ (22%). Жене су чиниле 31, 4% гастарбајтерске популације. Број иселиника је знатно опао 1974, када се иселило свега 20.000 људи. Те године, радничка емиграција је највише била запослена у пољопривреди (55%), индустрији и занатству (39%), док је свега нешто више од 60.000 (6%) отпадало на стручњаке и умјетнике.⁶⁰⁶

Са цјелокупног подручја СИЗ Бањалука, највеће учешће у радничкој емиграцији имали су неквалификовани и полуквалификовани радници (86, 6%) затим квалификовани (9, 9%) а најмање ССС (1, 17%) и виша и висока стручна спрема (0, 3%). Када су жене у питању, неквалификоване раднице су учествовале са 94, 15%, квалификоване са 3% и ССС са 2, 10%. Категорија полуквалификованих радника је подразумијевала приучене раднике и оне којима су општинске скупштине издавале увјерења да су се у земљи бавили одређеном врстом посла, нарочито у грађевинарству. У категорији квалификованих радника су приказани и они радници који су претходно стручно оспособљени за рад у иностранству. Обуке су вршене у Центру за стручно оспособљавање Заједнице за запошљавање у оквиру одјељења у Бањалуци и Прњавору. Програме оспособљавања су финансирани страни партнери у трајању 4-6 мјесеци, највише за област грађевинарства (зидари, тесари и армирачи). Највећи дио неквалификованих и полуквалификованих радника који су отишли у иностранство долазили су из области пољопривреде („индивидуални пољопривредни произвођачи“) – 14.813 или око 70%.⁶⁰⁷

Када је у питању било запошљавање радника са подручја Заједнице у другим републикама и покрајинама, највише радника је радило у грађевинарству у СР Словенији и СР Хрватској. Одређен број је радио у угоститељству током љетне сезоне на Јадрану а мање на пољопривредним пословима у осјечком базену. Године 1972. из бањалучке општине на рад у друге републике отишло је 264 а 1973. 318 радника.⁶⁰⁸

⁶⁰⁴ АРС, ОК СК БЛ, *Zajednica za zapošljavanje Banja Luka. Neki problemi zapošljavanja sa osvrtom na zapošljavanje radnika u inostranstvu i mogućnosti njihovog zapošljavanja u domovini*, Banja Luka februara 1974. godine, 6.

⁶⁰⁵ Исто, 7.

⁶⁰⁶ Ivana Dobrovojević, „U potrazi za blagostanjem. Odlazak jugoslovenskih državljana na rad u zemlje zapadne Evrope 1960-1977“, u: *Istorija 20. veka. Časopis Instituta za savremenu istoriju*, broj 2, godina XXV, Beograd 2007, 92, 96-97.

⁶⁰⁷ АРС, ОК СК БЛ, *Zajednica za zapošljavanje Banja Luka. Neki problemi zapošljavanja sa osvrtom na zapošljavanje radnika u inostranstvu i mogućnosti njihovog zapošljavanja u domovini*, Banja Luka februara 1974. godine, 8.

⁶⁰⁸ Исто, 9.

Према подацима ЦК СК БиХ из новембра 1977. године, из СР БиХ на привременом раду у иностранству се налазило преко 140.000 радника. Заједно са члановима њихових породица, тај број је износио око 200.000 грађана СР БиХ. Централни комитет је изражавао забринутост усљед чињенице да се радници на привременом боравку у иностранству стално налазе „на удару екстремне политичке емиграције и непријатељске пропаганде која се систематски и организовано води против нашег самоуправног социјалистичког друштва“. Због тога као и због „све тежег положаја наших грађана на привременом раду у иностранству“, указивано је на неопходност да се руководства и организације Савеза комуниста заједно са осталим друштвено-политичким организацијама и институцијама комуне укључе у разговоре и рад са радницима током зимских одмора али и током цијеле године. Требало је говорити о привредној стабилизацији земље, „значају Титових и наших јубилеја“, „о угледу и афирмацији наше земље“, о одржаној Првој конференцији радиодифузних организација несврстаних земаља у Сарајеву итд. Требало је указивати и на предузете мјере „за стварање услова за постепени и организовани повратак и радно ангажовање у земљи“. Посебну улогу међу емиграцијом требало је да одиграју резервне војне старјешине у погледу организовања друштвене самозаштите као и чланови Савеза комуниста којих је било 3.000.⁶⁰⁹

Према подацима СИЗ-а за запошљавање, до краја 1980. године укупно је, путем Заједнице за запошљавање, упућено на привремени рад у иностранство око 7.500 радника. Томе броју су додавани они који су до запослења долазили мимо службе за запошљавање па се број радника са подручја бањалучке општине који су били на привременом раду у земљама Западне Европе процјењивао на око 8.000. Највећи број (око 50%) се налазио у СР Њемачкој и Аустрији а затим у Француској, Швајцарској, Холандији и Шведској. Најбројније запошљавање је било до краја 1973. године. Од 1974. године до краја 1980. са подручја општине на организован начин упућен је само 191 радник. Осим тога, примијетан је био и повратак радника. Процјењивано је да се у периоду 1977-1980. вратило из иностранства око 700 радника са подручја општине.⁶¹⁰ Почетком 1981. године процјењивано је да се са подручја општине у иностранству налазио 5.351 грађанин – 4.528 радно ангажованих и 823 члана њихових породица. Међу радницима највише је било оних између 16 и 30 година старости – 3.745, а од 36 до 60 година старости – 1.606 радника. Неквалификованих радника и чланова породице је било 4.282, 535 полуквалификованих и 534 квалификованих. Из Бањалуке, ГИК „Козара“ и „Енергомонт“ су изводили грађевинске и монтажерске радове у Ираку, СР Њемачкој и Аустрији са 155 радника.⁶¹¹ Већина радника је боравила у иностранству у просјеку 8 година.⁶¹²

Попис 1991. године је регистровао укупно 141.811 (без података за општину Купрес) лица на раду у иностранству из цијеле СР БиХ, уз 64.445 чланова њихових породица. Са подручја општине Бањалука, на раду у иностранству је било 5.612 лица уз 2.318 чланова породица. Преглед првих 10 општина из СР БиХ, по броју радника у иностранству 1991. године, изгледао је овако: Брчко (7.607+2.942), Бањалука (5.612+2.318), Сарајево (5.145+2.552), Бијељина (5.052+1.770), Ошак (4.923+1.559), Ливно (4.188+2.930), Томиславград (4.172+2.841), Прњавор (3.616+780), Приједор (3.539+1.544) и Цазин (3.353+985). Велики број радничке емиграције су имале и друге општине Босанске Крајине: Бихаћ (3.064+1.016), Сански Мост (2.515+1.863), Босанска Градишка (2.481+1.101), Босанска Крупа (1.959+496), Босанска Дубица (1.934+924), Котор Варош (1.694+388) итд. Међу

⁶⁰⁹ АРС, ОК СК БЛ, СКЈ. СК СК БиХ. Комисија Извршног комитета Предsjedništva СК СКБиХ за дјелатност Савеза комуниста у вези са одласком и привременим радом наших радника у иностранству. Строго пов. број: 02/2-538 /1-77, Сарајево, 23. новембра 1977. године. Општинским комитетима СК и међуопштинским конференцијама СКБиХ, 1-3.

⁶¹⁰ АРС, ОК СК БЛ, Актуелна идејно-политичка питања привременог рада и боравка наших радника у иностранству и задаци Савеза комуниста, Ванјалучка јануара 1981. године, 2.

⁶¹¹ Исто, 3.

⁶¹² Исто, 6.

општинама са најмање радничке емиграције у регији и Републици су се налазили изразито „партизански крајеви“, Босански Петровац (334+200) и Титов Дрвар (121+50).⁶¹³

5. 3. Резултати привредних организација

За првих шест мјесеци 1972. године, привредне организације су оствариле вриједност друштвеног производа у износу од 714, 3 милиона динара што је било за 38, 5% више у односу на исти период 1971. године. Овако високо повећање било је резултат повећања капацитета код једног броја радних организација, пораста цијена производа и услуга и замрзавања цијена – маржи које је извршено крајем 1971. године што се нарочито одразило на област робног промета. Учешће привредних организација у друштвеном производу је повећано са 69, 6% (прво полугодиште 1971. године) на 71, 6% (прво полугодиште 1972. године).⁶¹⁴ Средином 1972. године, у привреди је било запослено 30.143 радника. У истом периоду, забрињавајућа је била чињеница великвидности односно погоршање дужничко-повјерилачких односа. Потраживања за укупну привреду су износила 1.334, 6 милиона динара од чега се највећи дио односио на област индустрије (46%).⁶¹⁵ Прилично ниске личне дохотке имали су радници у радним организацијама: „Трудбеник“ (просјечан ЛД – 1.049 динара), „Витаминка“ (1.093), „Покућство“ (1.074), „Сточар“ (1.088) и „Мода“ (1.064). Најнижи лични доходак договорен на нивоу комуне износио је 800 динара мјесечно. Просјечан лични доходак у општини је износио 1.600 динара. Просјек нето личног дохотка у друштвеним дјелатностима износио је 1.889 динара а у привреди 1.542 динара.⁶¹⁶

Према исказаним подацима за првих 9 мјесеци 1976. године, укупни губици у привреди били су већи за око 7 пута у односу на претходну годину. Од тога, око 75% се односило на индустрију. Губитке је исказало 58 ООУР-а због недовољно оствареног дохотка, док је 7 ООУР-а исказало губитке на супстанци. Закључено је да је до овако осјетног повећања исказаних губитака дошло дијелом и због тога што су у неким колективима исказивани губици који су годинама прикривани.⁶¹⁷ Поред знатних губитака, у највећем броју ООУР-а лични дохоци су се повећавали. Погоршали су се односи у расподјели друштвеног производа између привреде и општих и заједничких потреба. Године 1975. учешће привреде је било 73% а 1976. 67, 4%.⁶¹⁸

Према подацима које су за период јануар-јун 1978. године доставиле 200 ООУР-а и радних заједница са подручја општине, губитке у пословању је исказало 28 ООУР-а од чега се 91% односило на индустрију.⁶¹⁹ Од укупних губитака, на 5 ООУР-а у оквиру „Инцела“ РО целулозе, папира и влакана се односи 54, 1%, на 5 ООУР-а „Руди Чајавеца“ РО Електромеханика 27%, на 2 ООУР-а у оквиру РО „Врбас“ 5, 6% и на РО „Блик“ 4, 2%. Организације које су исказале губитке запошљавале су 7.028 радника или 17, 5% од укупног броја запослених у привреди.⁶²⁰ Учешће привреде у оствареном друштвеном производу у наведеном периоду износило је 59, 06%.⁶²¹ Број запослених радника у привреди износио је 40.060 (у индустрији 18.413).⁶²² Највећи доходак по раднику оствариван је у области финансијско-техничких и пословних услуга, шумарства и стамбено-комуналне дјелатности а

⁶¹³ *Попис становништва, домаћинства, станова и пољопривредних газдинстава 1991. Први резултати за становништво, домаћинства, станове и пољопривредна газдинства по општинама и насељеним мјестима*, СР БиХ, Сарајево: Републички завод за статистику, 1991, 17-19.

⁶¹⁴ АРС, ОК СК БЛ, Program zadataka i aktivnosti Saveza komunista u sprovođenju politike ekonomske stabilizacije, Vanjaluka septembra 1972. godine, 5-6.

⁶¹⁵ Исто, 7-8.

⁶¹⁶ Исто, 18.

⁶¹⁷ АРС, ОК СК БЛ, Pripremnii materijal. Neka pitanja od značaja za otklanjanje uzroka gubitaka i mjere za sanaciju gubitaka u privredi opštine Banja Luka, Banja Luka 8. 1. 1977. g, 3.

⁶¹⁸ Исто, 4.

⁶¹⁹ АРС, ОК СК БЛ, Služba društvenog knjigovodstva u socijalističkoj republici BiH. Filijala 10500 Banja Luka. Reg. broj: 187/78. Analiza rezultata poslovanja OOUR-a privrednih djelatnosti za period januar – juni 1978. godine na području opštine Banja Luka, Banja Luka avgusta 1978. godine, 5.

⁶²⁰ Исто, 6.

⁶²¹ Исто, 8.

⁶²² Исто, 9.

најмањи у области угоститељства и грађевинарства. Индустија се налазила на седмом мјесту по оствареном дохотку по раднику.⁶²³

У периоду 1971-1977. просјечан годишњи раст друштвеног производа на нивоу општине износио је 26, 5% (СФРЈ – 23, 8%) а раст дохотка 25, 3% (СФРЈ – 24, 9%). На овако релативно високу просјечну стопу раста друштвеног производа и дохотка утицао је раст цијена у истом периоду од 14, 1% у индустрији до 18, 3% у грађевинарству. На исказивање високих губитака као и на опадање акумулативне и репродуктивне способности привреде утицао је и пораст учешћа корисника изван привреде у расподјели дохотка, почев од 1974. године. Те године, учешће корисника изван привреде у распоређеном дохотку на нивоу СФРЈ износило је 31, 8% а 1977. године 37, 2%. У истом периоду, учешће ових корисника у распоређеном дохотку на нивоу бањалучке општине порасло је са 31, 5% на 37, 2%. И политика расподјеле дијела дохотка који се распоређује у ООУР-е била је наклоњена личној и заједничкој потрошњи. Године 1974, учешће нето личних доходака у распоређеном дохотку на нивоу СФРЈ износило је 59, 4%, 1976. године порасло је на 73, 3% а у 1977. години је износило 70, 1%. На подручју општине, ти подаци су изгледали овако: 1974 – 64, 9%; 1976 – 79%; 1977 – 75, 5%.⁶²⁴ Као посљедица такве политике у расподјели дохотка, јавило се смањење издвајања за проширивање материјалне основе рада, на нивоу СФРЈ са 29, 5% 1974. на 16, 2% 1976. и 17, 8% 1977. године. На нивоу општине ти подаци изгледали су овако: 1974 – 22, 9%; 1976 – 9, 9%; 1977 – 11, 8%; 1978 – 12, 7%. У периоду 1971-1977. стопа акумулације је опала на нивоу СФРЈ за 41, 3% а у општини за 47, 7%. Стопа репродуктивне способности опала је у периоду 1973-1977. године на нивоу СФРЈ за 25% а на нивоу општине за 23%. Обавезе ООУР-а из средстава за репродукцију за отплате кредита на нивоу СФРЈ су биле веће 1977. у односу на 1973. годину за 289% а на подручју општине за 349%.⁶²⁵ У финансирању привреде приближно једнако су учествовали туђи извори (највише банкарски кредити) у СФРЈ и на нивоу општине Бањалука. Властити извори у финансирању привреде на нивоу општине Бањалука 1971. године су учествовали са 38, 3% а 1978. са 34, 8%.⁶²⁶

Према подацима из периодичних обрачуна за период јануар-септембар 1981. године, губитак је исказало 30 ООУР-а у области привреде у износу од 653.206.000 динара што је у односу на исти период претходне године било више за 232%. Од укупног износа губитка, 507.828.000 динара или 78% се односило на ООУР-е у саставу РО „Инцел“ што је било више за 354% у односу на исти период претходне године.⁶²⁷ Радило се о сљедећим ООУР-има у саставу РО „Инцел“: Фабрика гас бетона, ООУР „Енергана“, Хлорни погон, Фабрика целулозе, Фабрика вискозе и Угоститељство.⁶²⁸ У организацијама удруженог рада које су пословале са губитком било је 30. септембра 1981. године 10.848 запослених.⁶²⁹ Организације друштвених дјелатности у истом периоду су исказале губитак у износу од 70.338.000 динара што је у односу на исти период претходне године представљало повећање за 20 пута. На ООУР-е у саставу Регионалног медицинског центра односило се 68.947.000 динара или 98% исказаног губитка.⁶³⁰ У овим организацијама било је 2.030 запослених.⁶³¹ У организацијама удруженог рада из привреде и радним заједницама било је 30. септембра

⁶²³ Исто, 19.

⁶²⁴ АРС, ОК СК БЛ, Služba društvenog knjigovodstva u socijalističkoj republici BiH. Filijala 10500 Banja Luka. Reg. broj: 40/79. Informacija o akumulativnoj i reproductivnoj sposobnosti privrede u periodu od 1971. do 1978. godine na području opštine Banja Luka, Banja Luka marta 1979. godine, 18.

⁶²⁵ Исто, 19.

⁶²⁶ Исто, 17.

⁶²⁷ АРС, ОК СК БЛ, Služba društvenog knjigovodstva u socijalističkoj republici BiH. Filijala 10500 Banja Luka. Reg. broj: 213/81. Informacija o iskazanim gubicima OOUR privrede i društvenih djelatnosti u periodu januar-septembar 1981. godine na području opštine Banja Luka, Banja Luka novembra 1981. godine, 2.

⁶²⁸ Исто, 3.

⁶²⁹ Исто, 4.

⁶³⁰ Исто, 8.

⁶³¹ Исто, 9.

1981. 46.928 запослених. Просјечно исплаћени чист лични доходак мјесечно по запосленом у привреди износио је 8.703 динара.⁶³²

Друштвено-економски проблеми а посебно растућа незапосленост у општини Бањалука, условили су потребу изналажења извора додатних средстава за превазилажење ових проблема. Референдум о увођењу самодоприноса на подручју општине одржан је 30. марта 1986. године. Од укупно уписаних гласача (118.785), на гласање је изашло 89.492 или 75, 34% од чега је „За“ гласало 81, 28%. Самодопринос је требало да се реализује у периоду од 1. априла 1986. до 31. марта 1991. године. Укупна стопа самодоприноса била је утврђена у висини од 3% од чега је 2% требало да буде усмјерено за брже запошљавање а остатак за наставак радова на изградњи клиничко-медицинског центра, за водоснабдијевање, за мјесни саобраћај и за модернизацију путног правца Бањалука-Бронзани Мајдан.⁶³³ Скупштина СР БиХ је 25. септембра 1985. године донијела Програм мјера и активности за остваривање политике запошљавања у Босни и Херцеговини у периоду од 1986. до 1990. године. У СР БиХ, на посао је чекало око 240.000 лица, углавном младих стручњака и квалификованих кадрова. Путем самодоприноса, повећаног доприноса из дохотка и народних зајмова, планирано је до 1990. године отварање 100.000 нових радних мјеста У истом смислу је дјеловала и Републичка конференција ССРН а Општинска конференција ССРН Бањалука је 22. октобра 1985. донијела Програм друштвено-политичке активности на упису и уплати зајма за запошљавање чиме би се обезбиједила средства за улагања која би омогућила запошљавање 8.421 радника на подручју општине. Од 1. децембра 1985. до 31. марта 1986, на подручју општине зајам је уписало 64.314 уписника. Просјечно је уписано по уписнику 31.520 динара зајма (81, 7% планираног износа).⁶³⁴ Изражено је незадовољство укупним резултатима ове значајне друштвене акције уз посебно наглашавање одговорности чланова СКЈ, нарочито пословодних и осталих руководних кадрова у том погледу.⁶³⁵

Штрајкови у Југославији су се први пут појавили 1958. године. Од тада па до 1969, било их је око 2.000.⁶³⁶ Однос СК према штрајковима или „обуставама рада“ дуго је био искључиво негативан јер се такве појаве нису уклапале у представу о друштву у коме се на власти налази радничка класа. Током 50-их и 60-их година, штрајкови су третирани као деструктивна посљедица неосвијештености радничке класе или као доказ да је она заведена и изманипулисана од стране „антисамоуправних и антисоцијалистичких снага“. Усвајањем и спровођењем новог Устава и Закона о удруженом раду (ЗУР) 70-их година, прокламована је потпуна и системска власт радничке класе. У том контексту, штрајкови су тумачени као посљедица недовољне искориштености институционалних могућности које је радничка класа имала на располагању или као израз деформације појединих сегмената система, као посљедица бирократско-технократске самовоље и узурпације самоуправних права радника у појединим срединама и сл. Иза таквог односа стајала је идеолошка представа о непротиврјечном и бесконфликтном друштву у коме није било потребе за штрајковима. Штампана о тој појави није извјештавала а ријетке политичке расправе су о питању штрајкова расправљале претежно са безбједносног а мање са класног и социјалног аспекта. Штрајк је наводно омогућавао „непријатељским, деструктивним, субверзивним, догматским и стаљинистичким елементима да радницима сугеришу своја рјешења друштвених односа“.⁶³⁷

⁶³² АРС, ОК СК БЛ, Služba društvenog knjigovodstva u socijalističkoj republici BiH. Filijala 10500 Banja Luka. Reg. broj: 214/81. Informacija o osnovnim rezultatima poslovanja privrede u periodu januar – septembar 1981. godine na području opštine Banja Luka, Banja Luka novembra 1981. godine, 3.

⁶³³ АРС, ОК СК БЛ, Informacija o realizaciji zadataka Opštinske organizacije SK u osvarivanju programa i politike zapošljavanja u opštini, sa posebnim osvrtom na provođenju aktivnosti na upisu zajma za zapošljavanje i uvođenje mjesnog samodoprinos, Banjaluka aprila 1986. godine, 13-15.

⁶³⁴ Исто, 16-18.

⁶³⁵ Исто, 22.

⁶³⁶ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije. Treća knjiga; socijalistička Jugoslavija 1945-1988*, Beograd: Nolit, 1988, 404.

⁶³⁷ АРС, ОК СК БЛ, Centar za marksističko obrazovanje i političke studije „Veselin Masleša“ Banja Luka. Aktivnost i idejno-političko djelovanje članova i OO SK prilikom obustava rada, Banjaluka april 1989. godine, 1-2.

У бањалучкој општини је током 1988. и прва три мјесеца 1989. године било 25 обустава рада у 15 колектива са 6.734 учесника што се уклапало у кретања на нивоу СР БиХ и СФРЈ. Најчешћи поводи су били економске природе (ниски лични доходи, кашњење исплата личних доходака и слично).⁶³⁸ У СР БиХ, у другој половини 70-их година примијетан је био мали број обустава рада (1977 – 14, 1978 – 13 и 1979 – 11).

Табела 9: Штрајкови („обуставе рада“) у СР БиХ 1984-1988. године⁶³⁹

	Број штрајкова	Учестовало радника	Изгубљено радних сати	Изгубљено радних дана	Инфлација у СФРЈ (у %)
1984.	28	1.834	10.006	1.251	52, 4
1985.	57	4.537	60.478	7.560	79, 5
1986.	83	6.000	40.000	5.000	92
1987.	251	50.392	1.934.237	241.779	117
1988.	301	84.215	2.990.518	373.814	197

Радничка штампа је веома често писала о проблему учесталих боловања указујући на велике штете које је трпјела производња. Бањалучки синдикат је октобра 1975. објавио податак по коме је у просјеку сваког дана у бањалучким радним организацијама са посла изостајало 2.300 радника. Због боловања до 30 дана и дуже, привредне и друге радне организације су у првој половини те године изгубиле више од 330.000 радних дана или 6% укупног радног времена.⁶⁴⁰ У Југославији је током 1974. године сваког дана боловало 220.000 запослених, чиме је изгубљено око 4% укупног фонда радног времена. „Сезона боловања“ је почињала у вријеме пољских радова тако да су неоправдани изостанци са посла углавном били сезонског карактера.⁶⁴¹ Илустративан је податак о томе да је у „Руди Чајавецу“, током првих шест мјесеци 1978. године, свакодневно боловало 540 радника. Боловања су узимана из најразличитијих разлога, нпр. ради рјешавања личних проблема, обављања приватних послова, због препирке са руководиоцем или незадовољства личним дохотком, због брачних размирица итд. Процент боловања је растао у радним организацијама које су западале у економске тешкоће. Медицинско особље Диспанзера за здравствену заштиту је указивало на вербалне па чак и на физичке нападе од стране радника које су доживљавали уколико би одбили да им одобре боловање.⁶⁴² Према подацима са краја 1983. године, од 8.300 радника запослених у СОУР „Руди Чајавец“, због боловања и других разлога сваки дан у просјеку није радило 1.260 радника.⁶⁴³ Према подацима за прву половину 1982. године у РО „Инцел“, од укупног расхода радног времена 49% се односило на боловања. Сваког дана у том периоду са посла је изостајало 524 радника, што је чинило читаву једну већу ООУР.⁶⁴⁴

У 1986. години, губитке је исказало 30 ООУР-а у привреди у укупном износу од 6.695 милиона динара или за 171% више него у 1985. години. Ове организације су запошљавале 9.137 радника или 17, 2% укупно запослених у привреди општине. Највећи износ губитка исказан је у оквиру РО „Инцел“ (79, 8% од укупних губитака привреде) и ГРО „Крајина“ у

⁶³⁸ Исто, 15-16.

⁶³⁹ Исто, Табела бр. 1.

⁶⁴⁰ „Citiramo. Neradnici. 'Politika', 24. 10. 1975. Autor: V. Tinjić“, *Jelšingrad*, br. 85, god. X, Banja Luka, oktobar 1975, 8.

⁶⁴¹ В. Krivokapić, „Pod lupom. Zgubidani“, *Jelšingrad*, br. 86, god. X, Banja Luka, novembar 1975, 3. Изостајање са посла у вријеме пољопривредних радова у вези је са специфичном категоријом „полутана“ као најбројнијом категоријом југословенског индустријског радништва. Ових „полу“ сељака а „полу“ индустријских радника, било је 1955. око 880.000 а половином 60-их преко 1.300.000. Branko Petranović, nav. djelo, 428-429.

⁶⁴² R. Matavulj, „Naš osvrt. 'Bolovanju' reći – zbogom !“, *Čajavec. List SOUR „Rudi Čajavec“ elektronika, elektromehanika i automatika*, br. 195, god. XXI, Banjaluka, 24. avgust 1978. godine, 9.

⁶⁴³ „Zašto toliki gubici radnog vremena? U pitanju je svijest“, *Čajavec. List SOUR „Rudi Čajavec“ elektronika, elektromehanika i automatika*, br. 255, god. XXIX, Banjaluka, novembar 1983. godine 7.

⁶⁴⁴ „Korištenje fonda radnog vremena. Bol boluje bolovanje“, *Incel. List radne organizacije industrije celuloze, papira i vlakna*, br. 205, Banjaluka, avgust 1982, 5.

саставу СОУР ГИК „Козара“ (10, 2% од укупних губитака привреде). Од укупних губитака бањалучке привреде, 67, 2% је било непокривених који су се односили на 6 ООУР-а који су запошљавали 4.093 радника.⁶⁴⁵ Финансијски резултати пословања свих 217 ООУР-а привреде у општини током 1987. године су имали висок раст који је био већим дијелом резултат високог раста цијена и инфлације а мањим дијелом напретка у приврјеђивању. Укупан приход на нивоу привреде остварен је у износу од 989.221.252.000 динара док је приход 1986. износио 501.047.840.000 динара.⁶⁴⁶ Просјечни мјесечни лични доходак по раднику у привреди 1987. године је износио 154.230 динара. Иако је износ личног дохотка био већи за 94% у односу на претходну годину, реалан лични доходак запослених у привреди је пао за око 12% јер су трошкови живота у међувремену на нивоу СФРЈ порасли за 120%.⁶⁴⁷ За 1987. годину, губитке је исказало 50 организација удруженог рада у износу од 36.893.815.000 динара што представља увећање за више од 5, 5 пута у односу на претходну годину. У структури губитака, 57% учешћа имале су исплаћене аконтације личних доходака и друге обавезе непокривене чистим дохотком док се на губитак у супстанци (утрошена средства ненадокнађена из укупног прихода) односило 27, 5% укупних губитака. На непокривене обавезе из дохотка односило се 15, 5% губитака.⁶⁴⁸

Индустрија је била једна од ријетких привредних области која је остваривала позитивну стопу раста физичког обима производње и запослености. Удио индустрије у друштвеном производу укупне привреде био је приближан пожељном проценту од 50% (1985. године је износио 49, 5%). У периоду 1977-1987. индустрија је подигла ниво учешћа за 15%.⁶⁴⁹ Натпросјечан допринос расту индустријске производње и побољшању њеног положаја у структури привреде дале су сљедеће гране: црна металургија, машиноградња, производња електромашина и апарата и комплекс производње кожне обуће и галантерије. Упркос томе, процес структурних промијена у бањалучкој привреди није се кретао у жељеном правцу који подразумијева веће учешће терцијарног сектора. Крупне промјене су се дешавале унутар секундарног сектора тј. на релацији индустрија-грађевинарство. У 1975. години, однос друштвеног производа индустрије и грађевинарства био је 2, 65:1 а десет година касније тај однос је повећан на 7:1. Друга област по висини учешћа у привреди општине је била трговина. Године 1976, привреда општине Бањалука је учествовала са 6% у друштвеном производу Републике а такав проценат се одржао и до 1985. године. Једине двије области које су имале веће учешће у одговарајућој области на нивоу СР БиХ биле су трговина (1976 – 7, 8% и 1985 - 8, 3%) и финансијско – техничке услуге (1976 – 6, 8% и 1985 – 7, 8%). Учешће индустрије било је 5, 9% а пољопривреде и шумарства између 6 и 7%. Оно што је највише одступало од планских настојања у погледу промјене структуре привреде било је слабљење положаја мале привреде а посебно занатства, угоститељства и туризма. Ове терцијарне области су биле испод просјека истих на нивоу Републике.⁶⁵⁰

Особеност повезивања и самоуправног организовања је да су ОУР-е индустрије укључиване у велике системе у Републици (УНИС, „Шипад“, „Братство“, „Алхос“) „али без виднијих резултата у специјализацији и комплексној програмској оријентацији и развоју уопште“, Насупрот томе, велики пословни системи са сједиштем на простору општине као

⁶⁴⁵ АРС, ОК СК БЛ, Информација о реализацији Програма идејно-политичке активности Општинске организације СК на примјени нових системских мјера и политике друштвено-економског развоја, те остваривања ставова СК СКЈ о идејно-политичким питањима овладавања радника дохотком и средствима друштвене репродукције, Банјалука маја 1987. године, 4.

⁶⁴⁶ АРС, ОК СК БЛ, Служба друштвеног књиговодства у социјалистичкој републици БиХ. Филјала Бања Лука. Рег. број: 19/88. год. Информација о основним резултатима пословања ООУР-а привреде по завршном рачуну за 1987. годину на подручју општине Бања Лука, Бања Лука, марта 1988. године, 1-3.

⁶⁴⁷ Исто, 5.

⁶⁴⁸ АРС, ОК СК БЛ, СР БиХ. Општина Бања Лука. Извршни одбор, Информација о санацији и покрићу губитака код ОУР-а у области привреде, које су исказале губитак по завршном рачуну за 1987. годину, Бања Лука јуна 1988. године, 2-3.

⁶⁴⁹ АРС, ОК СК БЛ, Програмске основе и задаци Saveza komunista на дугорочном друштвено-економском развоју општине Бања Лука до 2000 – те год, Банјалука јуна 1987. године, 6.

⁶⁵⁰ Исто, 7.

што су „Руди Чајавец“ или „Јелшинград“, нису се изборили за статус носиоца те производње на нивоу Републике. У периоду 1977-1987, пад релативног нивоа развијености Бањалуке по основу друштвеног производа по становнику је износио око 10% а по основу запослености становништва више од 15%. У 1985. години, друштвени производ по становнику у СР БиХ је износио 129, 7%. Док је Бањалука била на нивоу просјека развијених општина, остала 4 велика привредна центра су одржавала знатно виши ниво (1985. године Мостар – 188%, Сарајево – Град – 166, 9%, Тузла – 148, 9%, Зеница – 193, 6%). Смањена инвестициона активност након 1980. године, утицала је на смањење ионако ниског нивоа техничке опремљености привреде у општини. Вриједност основних средстава по запосленом у привреди у 1980. години је била на нивоу 83% просјека привреде СР БиХ а до 1985. тај проценат је смањен на 80, 8%. Општој деградацији структуре привреде и посебно индустрије ишли су на руку екстензиван развој и висок раст запослености који је често ишао на штету раста продуктивности и технолошког осовремењавања производње као и оријентација на гране које нуде јефтину радну мјеста.⁶⁵¹ Учешће друштвеног сектора привреде у укупном друштвеном производу 1985. године је износило 93, 1%.⁶⁵²

У првих 9 мјесеци 1988. у односу на исти период 1987. године, физички обим индустријске производње је био већи за 3, 5% док је у исто вријеме на нивоу Републике био мањи за 1, 2%.⁶⁵³ У првих 9 мјесеци 1988. године, извезено је на инострано тржиште робе у вриједности од 98 милиона америчких долара док је увезено робе у вриједности од 32, 6 милиона. Највише је у овом периоду извезла робе РО „Инцел“ (34, 7 милиона долара), затим СОУР „Јелшинград“ (30 милиона долара), СОУР „Крајишник“ (13, 6 милиона долара) и СОУР „Руди Чајавец“ (11, 6 милиона долара).⁶⁵⁴ Број ОУР који су пословали са губитком био је смањен на 16.⁶⁵⁵ У периоду јануар-мај 1988. године, организације удруженог рада са подручја општине су извезле робе у вриједности 73.710.326.000 динара. Највећу вриједност извоза је остварила РО „Инцел“ (33, 5% укупног извоза). На конвертибилном подручју, највећу вриједност је остварила РО „Инцел“ (46, 2% укупног извоза на ово подручје) док је на клириншком подручју највећу вриједност остварила РО „Јелшинград“ ООУР „ТАС“ у износу од 15.110.544.000 динара (52, 9% укупног извоза на ово подручје). Остварени извоз у првих пет мјесеци 1988. године већи је од оствареног увоза у истом периоду за 3, 4 пута. Робна покривеност увоза извозом на конвертибилном подручју је износила 2, 9 пута док је извоз на клириншко подручје већи за 4, 8 пута од оствареног увоза са овог подручја.⁶⁵⁶

У периоду јануар-септембар 1989. године, физички обим индустријске производње у општини Бањалука је повећан за 6, 1 индексни поен (у СР БиХ је увећан за 1, 5 индексни поен) у односу на исти период претходне године.⁶⁵⁷ Вриједност извоза у истом периоду износила је 107 милиона америчких долара од чега 76 милиона на конвертибилно подручје а на клириншко 31 милион. Вриједност увоза је износила 57 милиона долара. Према подацима Савезног завода за статистику, у периоду јануар – септембар 1989. у односу на исти период 1988. године, цијене произвођача индустријских производа биле су веће за укупно 602%, цијене на мало су биле повећане за 705% од чега пољопривредних производа за 589% док су цијене услуга повећане за 699%.⁶⁵⁸ У привреди општине у поменутом периоду било је

⁶⁵¹ Исто, 8.

⁶⁵² Исто, 12.

⁶⁵³ АРС, ОК СК БЛ, Информација о привредним кретањима и резултатима пословања ОУР-а за девет, односно десет мјесеци 1988. године – задаци СК у наредном периоду, Банјалука децембра 1988. године, 1-2.

⁶⁵⁴ Исто, 3-4.

⁶⁵⁵ Исто, 6.

⁶⁵⁶ АРС, ОК СК БЛ, Информација о остваривању физичког обима индустријске производње, залиха, извоза и увоза за период јануар-мај 1988. године, Банја Лука јуни 1988. године, 4-5.

⁶⁵⁷ АРС, ОК СК БЛ, Служба друштвеног knjigovodstva у социјалистичкој републици БиХ. Филјала 10500 - Банја Лука. Рег. број: 50/1989. године. Информација о основним резултатима пословања правних лица која обављају привредну дјелатност у периоду јануар – септембар 1989. године на подручју општине Банја Лука, Банја Лука, новембра 1989. године, 2.

⁶⁵⁸ Исто, 3.

запослено 53.318 радника а просјечан чисти лични доходак износио је 3.069.435 динара што је било за 890% више него у истом периоду 1988. године.⁶⁵⁹

У првих 9 мјесеци 1989. године, органи унутрашњих послова су поступали по 95 кривичних дјела привредног криминалитета. Причињена материјална штета друштвеној имовини на тај начин је износила 345.640.000 динара.⁶⁶⁰ У периоду јануар-март 1990. године, упоредо са врхунцем политичке кризе у земљи, финансијско стање привреде се погоршавало. Укупни губици из текућег пословања су износили 64.944.000 динара а исказало их је 45 правних лица или скоро свако четврто правно лице са укупно 12.159 запослених. У друштвеним дјелатностима, губитак је исказало 7 правних лица у износу од 3.177.000 динара са 635 запослених.⁶⁶¹

Према саопштењу Предсједништва Општинског синдикалног вијећа Бањалука, на Протестном збору упозорења одржаном 15. априла 1991. на Тргу Едварда Кардеља у Бањалуци, присуствовало је око 30.000 радника. Истакнуто је да је за разлику од Вијећа Савеза самосталних синдиката Југославије, републичког и савезног одбора металаца, синдикална централа из Сарајева није послала било какву подршку захтјевима бањалучких радника.⁶⁶²

У првих девет мјесеци 1991. године, настављена је тенденција смањивања производње и укупне привредне активности чему је доприносила и ескалација ратних сукоба у земљи. Физички обим индустријске производње на подручју општине Бањалука у поменутом периоду биљежио је пад од 20, 5% у односу на исти период претходне године (СР БиХ 23, 1%; СФРЈ 18%). Смањење је забиљежено код 14 од укупно 20 индустријских грана. Укупна вриједност извоза је повећана за 9, 6% у односу на исти период претходне године а вриједност увоза за 61, 7%. Инфлација на нивоу СР БиХ, мјерена растом цијена на мало, забиљежила је раст од 79, 5%.⁶⁶³

⁶⁵⁹ Исто, 4.

⁶⁶⁰ АГУБЛ, СО БЛ, 2467 208, 209, 210, 211. сједница Извршног одбора 1989, Општински секретаријат за унутрашње послове Бања Лука, Информација о станју привредног и општег криминалитета, Бања Лука октобра 1989. године 2.

⁶⁶¹ АРС, ОК СК БЛ, Упутство за рад и дјеловање основних организација СК Општинске организације СК Бањалука на припремама за скупштинске изборе 1990. године у СРБиХ, Бањалука јула 1990. године, 4.

⁶⁶² АГУБЛ СО БЛ, к-2690 13-20. сједнице, 9. 5 - 13. 6. 91, Општинско синдикално вијеће Бањалука, Предсједништво, Број: 01-132-1, Дана: 23. 4. 1991. године, Саопштење, 1.

⁶⁶³ АГУБЛ СО БЛ, к-2690 37-45. сједнице, 8. 11 - 27. 12. 91, Служба друштвеног књиговодства у Социјалистичкој Републици БиХ. Филјала 10500 – Бања Лука. Рег. број 36/91. Информација о оствареним финансијским резултатима привреде, друштвених дјелатности и осталих правних лица у периоду јануар-септембар 1991. године на подручју општине Бања Лука, Бања Лука, новембра 1991. године, 2.

VI Војска

6. 1. Организација ЈНА

Пред завршетак Другог свјетског рата, Бањалука се налазила у оквиру војне области 5. корпуса која је обухватала западну Босну. Поред тога, подручје Босне и Херцеговине било је подијељено на подручја војне области 3. корпуса и 29. дивизије.⁶⁶⁴

Двије недјеље након престанка ратних дејстава на тлу Југославије (31. маја 1945), врховни командант и министар народне одбране владе ДФЈ, маршал Јосип Броз Тито, издао је наредбу о војно-територијалној подјели државне територије и формирању и локацији оперативно-стратегијских команди (6 војних области и армија, као и највиших оперативних територијалних команди). Том подјелом, Бањалука се, као и већи дио територије Босне и Херцеговине (осим срезова који су припали 2. загребачкој, армији) заједно са Црном Гором, нашла у саставу 6. армије чији се штаб налазио у Сарајеву.⁶⁶⁵ Почетком 1948, умјесто команди армија и армијских области, формиране су команде војних области. Од дотадашње 6. армије, формирана је 7. војна област, са сједиштем у Сарајеву, са територијалном надлежношћу за Босну и Херцеговину и Црну Гору. У склопу промјене нумерације и мјеста размјештаја дивизија, у Бањалуци је 27. пренумерисана у 36. стрјелачку дивизију.⁶⁶⁶ У оквиру 7. армијске области, 1956. године су формирана војна подручја Сарајево, Бањалука, Тузла и Мостар. У рату је било предвиђено да војно подручје формира корпус као оперативни састав. Први командант војног подручја Бањалука био је генерал-потпуковник Глиго Мандић.⁶⁶⁷

У 1946. години, војни Округ Бањалука обухватао је војне одсјеке Бањалука 1, Бањалука 2, Мркоњић Град, Кључ, Котор Варош, Прњавор, Лакташи, Србац, Сански Мост, Босанска Градишка, Приједор, Босанска Дубица, Босански Нови и Омарска. Наредне године, обухватао је и одсјеке Бихаћ, Босанско Грахово, Босанска Крупа, Босански Петровац, Цазин, Велика Кладуша, Дрвар, Јајце, Гламоч док су Лакташи и Омарска били одузети.⁶⁶⁸ У оквиру реорганизације ЈНА по одлуци Врховног команданта Оружаних снага Југославије марта 1956. године, према којој су расформиране команде корпуса у миру и формирано 13 војних подручја, Бањалучко војно подручје је обухватало војне одсјеке Бихаћ, Приједор, Бањалука, Јајце, Ливно, Шибеник и Сплит. Наредбом од јуна 1958. у оквиру Бањалучког војног подручја формирано је 7 штабова одреда и 27 батаљона народне војске.⁶⁶⁹ Према усвојеној концепцији под називом „Доктрина општенародног рата“ и одлукама VII конгреса СКЈ, августа 1959. пришло се широј реорганизацији оружаних снага СФРЈ. Тако су команде армија преформирани у команде армијских области а 7. армијска област се дијелила на

⁶⁶⁴ Stanko Štetić, Borivoje Filipović, Aleksandar Sekulić, Mane Stojanović, Aleksandar Trifoni, Petar Ciganović, Rade Roksandić, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945-1985. Kopnena vojska JNA III*, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1988, 505.

⁶⁶⁵ Gojko Miljanić, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945-1985, Kopnena vojska JNA I*, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1988, 35-37; Команданти у Шестој армији (7. војној области, армијској области, армији) су били: Радован Вукановић, генерал-пуковник (1945-1946), Михајло Апостолски, генерал-пуковник (1946-1952), Вељко Ковачевић, генерал-пуковник (1952-1956), Милутин Морача, генерал-пуковник (1956-1964), Перо Косорић, генерал-пуковник (1964-1967), Владо Бајић, генерал-пуковник (1967-1970), Стане Поточар, генерал-пуковник (1970-1971), Мирко Вранић, генерал-пуковник (1971-1974), Рахмија Каденић, генерал-пуковник (1974-1977), Милан Аћић, генерал-пуковник (1977-1984), Антон Лукежић, генерал-потпуковник (од 1984) и генерал Радован Кукањац (од 1991). Политички комесари су били: Блажо Ђуричић, генерал-мајор (1945-1946), Милинко Ђуровић, генерал-пуковник (1947-1949), Бошко Ђуричковић, генерал-пуковник (1949-1952), Душан Кораћ, генерал-пуковник (1952-1953). Начелници штаба ТО БиХ били су: Фрањо Херљевић (од 1969), Мирко Вранић (од 1974), Жарко Миличевић (од 1982), Мујо Мујкић (од 1984), Милош Бајчетић (од 1990) и Драго Вукосављевић (од 1991). Секретари за народну одбрану БиХ били су Екрем Дурић и Ђорђе Маран. Исто, 239; Миле Бјелајац, „Југословенско искуство са мултиетничком армијом, са посебним освртом на БиХ“, *Војноисторијски гласник*, 2/2008, 93.

⁶⁶⁶ Исто, 42-44.

⁶⁶⁷ Исто, 61.

⁶⁶⁸ Stanko Štetić i dr, nav. djelo, 547-551.

⁶⁶⁹ Исто, 524-525.

територију војних подручја Сарајево, Бањалука и Осијек.⁶⁷⁰ Према организацији ЈНА из 1964, укупно је у 7. армији било три дивизије и двије бригаде. Војно подручје Бањалука (у рату 5. корпус) обухватала је 5. пјешадијску дивизију и 16. пјешадијску бригаду.⁶⁷¹ Према наредби ССНО од 21. маја 1976, извршено је преформирање команди у управе војних округа. Бањалука је била један од 19 војних округа у земљи. Послије извршених организацијских промјена, управа војног округа је остала и даље првостепени војнотериторијални орган за рјешавање одређених мобилизацијско-регрутних послова на својој територији.⁶⁷² Одлука о организовању Територијалне одбране као друге компоненте оружаних снага СФРЈ донесена је на 10. сједници ЦК СКЈ, 23. августа 1968, посвећеној војној интервенцији земаља Варшавског уговора у Чехословачкој. Интервенција је осуђена и сагледане су могуће последице по мир у Европи и, посебно, опасност по југословенску независност.⁶⁷³

У склопу развоја оклопних и механизованих јединица у првом послеријатном периоду, са радом је почело Тенковско војно училиште. Прва класа је отпочела са радом 25. новембра 1945. у Београду. Обука је трајала 2 године. У истом периоду је почело и редовно школовање резервних официра за потребе ОМЈ. У Тенковску официрску школу је дошло 150 старјешина из пјешадијских јединица који су током школовања преквалификовани за тенковске официре. Први командант ове школе је био потпуковник Јосип Куштрин а политички комесар мајор Иван Ромац. Обука је углавном била организована на савезничким возилима те трофејним самоходним оруђима и блиндираним колима. Већ 1947. тенковске јединице ЈНА добиле су 173 старјешина. Прва класа ШРО почела је са радом 1. маја 1947. а школовање је трајало 9 мјесеци. Септембра 1946, Тенковска официрска школа и Војно училиште премјештени су из Београда у Белу Цркву (Банат) а до средине 1948. Делиблатска пешчара је претворена у полигон за тактичке вјежбе и бојна гађања. Последице Резолуције Информбироа одразиле су се на Тенковски школски центар (ТШЦ) усљед чињенице да су се неки његови наставни објекти, као нпр. тенкодром, налазили уз саму границу са Румунијом док се парк борбених и неборбених возила Наставног батаљона ТШЦ налазио око 500 метара од границе. Прозори на касарнама ТШЦ били су сувише близу границе тако да су током сукоба успјешно гађани. Такође, покушај бјекства у Румунију генерала Арсе Јовановића, начелника ВВА и бившег начелника ГШ, и његово убиство на граници непосредно су били везани за његов долазак у ТШЦ и тражење команданта школе Дукљана Вукотића који је управо тих дана био ухваћен на граници, приликом покушаја бјекства у Албанију. Управо су ови догађаји и укупне околности након Резолуције Информбироа били разлог за хитни поступак предислокације ТШЦ у Бањалуку. Страни слушаоци, Албанци и Бугари, су одмах напустили ТШЦ а само неколицина комуниста у њему се изјаснила за Резолуцију Информбироа. Септембра 1948, у осам војних возова, пресељена су из Беле Цркве у Бањалуку борбена и неборбена возила, инвентар из кабинета и учионица и управних зграда, средства из складишта, људство ТШЦ и чланови њихових породица. ТШЦ је смјештен на Бањалучко поље на коме, осим двије старе касарне и три коњушнице (надстрешнице) није било никаквих других објеката а нарочито не наставних са за потребе ОМЈ. Да би се што прије створили услови за рад, прибјегло се систему „радних акција“ цјелокупног састава, који је био примијењен још приликом пресељења у Белу Цркву. До краја 1949. године, ТШЦ је имао 21 опремљен кабинет, „Собно стрјелиште“ за гађање из тенковског наоружања и дјелимично уређен тенкодром са трасираном стазом на Бањалучком пољу. У овако импровизованим условима рад је био веома тежак и захтијевао је максимално напрезање технике и људства.⁶⁷⁴ ТШЦ у Бањалуци је био један у низу школских центара у земљи чије је

⁶⁷⁰ Исто, 529-532.

⁶⁷¹ Gojko Miljanić, nav. djelo, 115.

⁶⁷² Stanko Štetić i dr, nav. djelo, 541.

⁶⁷³ Исто, 536.

⁶⁷⁴ Milan Vraneš, Manojlo Babić, Budimir Rapajić, Čedomir Milanović, Bogdan Ćutković, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945-1985, Kopnena vojska JNA II*, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1987, 160-164; „Godišnjice. Prvi

оснивање било карактеристично за прву половину 50-их година. На простору Босне и Херцеговине, школски центри су постојали и у Сарајеву (Пјешадијски), Рајловцу (Ваздухопловно-технички), Требињу (Интендантско-финансијски) и Мостару (Ваздухопловни). У 1950. години, постојале су укупно 43 разне школе у ЈА: 21 официрска, 16 за активне официре појединих видова и родова и 7 школа за специјализовано школовање.⁶⁷⁵

Кључна посјета у погледу превазилажења сумњичавости и успостављања ближе сарадње између југословенске и америчке армије, започела је 14. октобра 1951. када су у Београд допутовали начелник Здруженог генералштаба америчке копнене војске генерал Лотон Колинс и бригадни генерал Френк Партриџ. У присуству начелника Генералштаба ЈНА Коче Поповића, америчкој делегацији су представљена два могућа напада и два могућа одбрамбена плана. У исто вријеме, изнесене су и америчке претпоставке напада и одбране у случају агресије од стране земаља Источног блока. Генерал Колинс је изнио питање програма војне помоћи (Mutual Defence Aid Programme, МДАП). Пред завршетак посјете, изведен је низ показних вјежби од којих је највећа била вјежба у близини Бањалуке. Сјеверно од Бањалуке, на ширем подручју Клашница, одржана је интерродовска и интервидовска вјежба како би се показала југословенска достигнућа у коришћењу борбене и неборбене технике и разне опреме при форсирању водене препреке. Генерала Колинса на вјежбу је као свог госта довео Пеко Дапчевић у циљу показивања спремности за прихватање америчке борбене технике. Вјежбу је припремио и њоме руководио генерал-пуковник Михајло Апостолски, командант 7. армијске области. Оклопне и механизоване јединице су извршиле форсирање ријеке Врбас на три мјеста (газом, скелским прелазом и преко понтонског моста) и, након тога, развиле дејства и спојиле се са претходно баченим ваздушним десантом. Американци су након вјежбе обавијестили да су се „увјерили“ у спремност ЈНА да без помоћи њихових инструктора прихвати америчку борбену технику и да више неће настојати да њихови инструктори замијене совјетске у ЈНА. Посебан утисак на америчке госте оставила је брзина југословенских тенкиста. Генерал Колинс је по повратку изјавио да је Југословенска армија „једна од најжилавијих у Европи“ али да јој мањкају тенкови, авиони и друга опрема. Посебно је био импресиониран „када је давањем изненадних инструкција установио да вежбе нису унапред аранжирани“.⁶⁷⁶

Курсеве на новој оклопној борбеној техници у САД завршило је око 20 југословенских официра-тенкиста а америчку опрему је примио школски центар ОМЈ и трупне јединице.⁶⁷⁷ Септембра 1952. у ТИШЦ је почела са радом Прва класа активних тенковских подофицира школованих за дужност командира тенка што је било узроковано аранжманима са САД у вези са набавком оклопне борбене технике за ОМЈ, који су отварали перспективу убрзаног квантитативног и квалитативног раста рода а самим тим и повећане потребе у старјешинском кадру.⁶⁷⁸ У складу са 5. чланом Споразума о војној помоћи између ФНРЈ и САД од 14. новембра 1951, током наредне године представници америчке војне мисије (American Mission Assistance Staff – АМАС), посјетили су двије тенковске бригаде 20. дивизије и Тенковску официрску школу у Бањалуци. Интересовали су се за организацију, формацију, бројно стање, начин обуке и друго.⁶⁷⁹ Реорганизацијом извршеном 1954. године, оклопне јединице, које су до тада биле под непосредном командом корпуса, стављене су под команду војног подручја. Сарајевско војно подручје је имало један самостални, 121. тенковски батаљон смјештен у Сарајеву. Према стању из средине 1956, Школски центар ОЈ у Бањалуци је имао обавезу да по плану мобилизацијског развоја на оглас мобилизације, формира од својих школских јединица 329. оклопну бригаду и 249. тенковски батаљон за

tenkovski oficiri na okupu“, *Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda*, br. 2551, Banjaluka, ponedjeljak, 17. oktobar 1977, 3.

⁶⁷⁵ Bojan B. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945-1959*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2014, 208.

⁶⁷⁶ Milan Vraneš i dr, nav. djelo, 171; Bojan B. Dimitrijević, nav. djelo, 263-266.

⁶⁷⁷ Milan Vraneš i dr, nav. djelo, 172.

⁶⁷⁸ Исто, 173.

⁶⁷⁹ Bojan B. Dimitrijević, nav. djelo, 299-301.

борбену употребу под командом 7. армије.⁶⁸⁰ У Бањалуци су се током 1955. школовали резервни пилоти у оквиру 101. школског пука.⁶⁸¹

У склопу реорганизације ОМЈ из 1954. а у циљу економичности, донесена је одлука да се сви војници-тенкисти групишу у периоду стручне обуке појединца (првих 6 мјесеци) на једном мјесту. То је био основни разлог оснивања Регрутног тенковског пука за обуку војника-тенкиста 1955. који је наредне године прерастао у Тенковски наставни центар, лоциран у Залужанима код Бањалуке.⁶⁸² Наставни центар није могао постићи задовољавајући ниво обучености људства па је касније донесена одлука да се комплетна обука војника поново изводи у трупним јединицама, осим обуке возача (тенкова, ОА, СО, ИА) која је побољшана и продужена на 6, 5 мјесеци и настављена у Наставном центру у Залужанима који је преименован у Наставни центар за обуку возача у ОЈ.⁶⁸³

Према стању и распореду ОМЈ по плану организацијско-мобилизацијског развоја из 1969. године, предвиђено је било да се школска оклопна бригада из Бањалуке стави на располагање механизованој бригади у Осијеку у оквиру 7. армије.⁶⁸⁴ У склопу реорганизације ОМЈ из 1974. године, на територији 7. армије формиран је оклопни пук у саставу 5. пб „Б“, лоциран у Бањалуци.⁶⁸⁵

Школски центар ОМЈ „Петар Драпшин“ у Бањалуци обухватао је Тенковски школски центар, Тенковску официрску школу, Тенковско војно училиште, Школу тенковских командири и Школу за активне тенковске официре. Начелници ове војне школске установе до распада Југославије су били потпуковник Јосип Куштрин, пуковник Артур Хрибар, генерал-пуковник Душан Ђорковић, генерал-потпуковник Периша Грујић, генерал-пуковник Милан Павловић, генерал-пуковник Душан Пекић, генерал-мајор Влајко Влаисављевић, генерал-пуковник и народни херој Петар Грачанин, генерал-мајор Драган Ћировић, генерал-мајор Вељко Димић, генерал потпуковник Станко Михалич, генерал-мајор Никола Узелац, генерал-мајор Милисав Ђорђевић⁶⁸⁶, генерал Драгољуб Аранђеловић, генерал Душан Мерзел и генерал Лудвиг Крајнц.

Општински секретаријат за народну одбрану је септембра 1983. извјештавао да је са територије бањалучке општине војним обвезницима, материјално-техничким средствима и стоком из пописа вршена попуна 58 ратних јединица ЈНА и 21 ратне јединице ТО. Констатовано је да су захтјеви ратних јединица оружаних снага за попуну били максимално велики и да су у неким специјалностима превазилазили реалне могућности општине. У периоду од 1. јануара до 30. јуна 1983, Општинском секретаријату за народну одбрану обратило се 69 ратних јединица са 142 захтјева за позивање војних обвезника на војне вјежбе. По овим захтјевима извршено је позивање укупно 14.689 војних обвезника. Позиву се одазвало 13.408 или 91, 3%. Осим тога, упућено је и преко 7.000 позива војним обвезницима и регрутима у вези са извршењем обавеза из Закона о војној обавези. На вишедневне војне вјежбе позвано је 3.371 а одазвало се 3.102 или 92% а на обуку у ванредне дане (ВРД) позвано је 11.318 а одазвало се 10.306 или 91, 5%. Истакнуто је да је највећи проценат неодазивања са аспекта војних обвезника био оправдан јер је долазио као резултат „субјективних слабости органа и поједних служби“. Проблем великог броја позивања у

⁶⁸⁰ Milan Vraneš i dr, nav. djelo, 179-182.

⁶⁸¹ Bojan B. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazdušna odbrana*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2017, 189.

⁶⁸² Milan Vraneš i dr, nav. djelo, 185.

⁶⁸³ Исто, 200-201.

⁶⁸⁴ Исто, 219-220.

⁶⁸⁵ Исто, 221.

⁶⁸⁶ Đorđe Stanić, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945-1985, Vojno školstvo JNA*, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1986, 281.

кратком року је био присутан неколико година. У једном дану, код једног достављача, могло се истовремено наћи и између 700 и 1.000 позива.⁶⁸⁷

Током 1989, забиљежена је активност на реорганизацији и доградњи бројних штабова, команди и јединица ТО Округа Бањалука и знатном смањењу (за око 24%) што је допринијело побољшању квалитета попуне и опремљености модернијим наоружањем и војном опремом. Иако је просјечна обученост штабова, команди и јединица ТО оцијењена као врло добра, уочаване су дугогодишње слабости у виду постојања разлика у оспособљености појединих штабова, незаинтересованости једног дијела старјешина, непредузимања одговарајућих мјера за утврђивање разлога изостајања, одгађања обуке усљед недостатка финансијских средстава и сл.⁶⁸⁸ Морално-политичко стање и у свим већим јединицама ЈНА у регији Бањалука 1989. је оцијењено као врло добро. Реализоване су активности на обуци а посебно на КШРВ и ЗТВ „Романија-89“, одзив резервног састава је био 96-97%, национална и социјална структура јединица је у основи одговарала стању у регији, негативних случајева са тежим посљедицама по морално-политичко стање јединица није било. Међутим, истицани су негативни утицаји укупне политичке и друштвено-економске кризе на морално-политичко стање резервног састава.⁶⁸⁹

Заједно са Командом Бањалучког корпуса и командама и јединицама које су се попуњавале са подручја општине, Општински секретаријат за народну одбрану је извршавао послове војне обавезе и мобилизације. У евиденцији овог органа, закључно са 1990. годином, вођени су подаци о 50.624 војна обвезника, 1.763 моторна возила и 644 грла стоке из пописа.⁶⁹⁰ Истовремено, када је у питању ТО, Бањалука је развијала једну бригаду ТО, одред ТО, мјешовити самостални лаки артиљеријски дивизион противваздушне одбране, позадинску базу ТО, пјешадијски наставни батаљон, четири органа за преузимање материјалних средстава од ЈНА, против-диверзантски вод, ријечно-језерски и смучарски вод те 5 рејонских штабова ТО са 8 чета и 32 вода ТО у мјесним заједницама и предузећима. У свим овим саставима било је ангажовано укупно 4.568 војних обвезника или 2, 28% од укупног броја становника општине. Према републичким критеријумима, оптимално рјешење је било између 1 - 1, 5% ангажованог становништва у ТО.⁶⁹¹

6. 2. Војни објекти и инфраструктура

Након Другог свјетског рата а нарочито након 1948, размјештај војне индустрије вршен је у складу са стратешким значајем који је придаван Босни и Херцеговини у складу са могућом агресијом са Истока. Међу првима је обновљен Војно-технички завод у Сарајеву, под називом Заводи „Тито“. Из Крагујевца је 1950. измјештена производња топова Б-1 у фабрику „Братство“ у Травнику. До средине 50-их, у Босни и Херцеговини су изграђене нове фабрике у Горажду, Травнику, Коњицу, Витезу, Бугојну, Бањалуци и Мостару. Босна и Херцеговина је значајно профитирала изградњом војне индустрије. У периоду 1953-1993, Југославија је укупно остварила извоза опреме и инжињеринга у вриједности од 13, 5 милијарди долара, од чега већину у посљедњих 14 година постојања земље. Девизна добит се дијелила у просјеку на сљедећи начин: СР Србија 36, 17%, СР БиХ 23, 83%, СР Словенија 13, 11%, СР Хрватска 11, 55%, СР Македонија 5, 69%, СР Црна Гора 3, 45% а ССНО 6, 19%.⁶⁹²

⁶⁸⁷ АРС, ОК СК БЛ, SR BiH, Општина Banja Luka, Општински секретаријат за народну одбрану, Narodna odbrana, Službena tajna, S. povjerljivo, Informacija o odzivu vojnih obveznika na vojne vježbe u periodu 1. januar – 30. juni 1983. godine na području Opštine Banja Luka, Banjaluka, septembra 1983, godine, 1-3.

⁶⁸⁸ АРС, ОК СК БЛ, SKJ, ОК СК BiH Banjaluka, Narodna odbrana, Službena tajna, Strogo povjerljivo, Ocjena moralno-političkog stanja u teritorijalnoj odbrani, rezervnoj miliciji i rezervnom sastavu na rasporedu u ratnim jedinicama JNA, za 1989. godinu, na području Okružnog komiteta Saveza komunista BiH – Banjaluka, Banjaluka januar 1990. godine, 2-3.

⁶⁸⁹ Исто, 10-11.

⁶⁹⁰ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2690 1-6 сједница, 1. 1 – 14. 3. 1991, SR BiH, Општина Banja Luka, Општински секретаријат за народну одбрану, Narodna odbrana, Službena tajna, Strogo povjerljivo, Izvještaj o stanju odbrambenih priprema u opštini Banjaluka u 1990. godini, Banjaluka januar 1991. godine, 5.

⁶⁹¹ Исто, 8-9.

⁶⁹² Миле Бјелајац, нав. дјело, 78-80.

Развој и дјеловање Армије имали су значајну модернизацијску улогу након рата, нарочито у неразвијеним подручјима земље. Све до 60-их година, развоју жељезничког саобраћаја се придавао прворазредан стратешки значај и са економског и са војног становишта. Босна и Херцеговина је имала приоритет у том погледу а међу бројним пругама изграђеним на њеној територији (укупне дужине преко 700 km) била је и пруга Бањалука-Добој (110 km) из 1951. године. Инжињеријске јединице ЈНА су градиле најтеже дионице. У цијелој Југославији, ЈНА је до 1971. изградила или обновила 45.170 km путева. На простору Босанске Крајине, ЈНА је изградила путеве: Приједор-Босанска Дубица, Оштрељ-Дрвар-Стрмица, Бихаћ-Бањевац, Дрвар-Прекаја и пут око Јајца. Такође, војска је прва организовала ваздушни саобраћај између Београда и Сарајева и градила или ширила аеродроме у Сарајеву, Бањалуци, Тузли, Мостару и Бихаћу. Само у периоду 1973-1984, инжињеријске јединице ЈНА изградиле су или реконструисале 2.154 km водоводне мреже а у СР БиХ је грађено у Сарајеву, Мостару, Бањалуци, Тузли и Теслићу као и на многих сеоским подручјима. Општем напретку доприносила је и изградња војних станова, описмењавање неписмених младића и квалификовање за разне струке укључујући и курсеве за напредну пољопривреду а елиминисању заразних болести и заштити сточног фонда доприносили су санитарска и ветеринарска служба ЈНА.⁶⁹³

За потребе изградње касарне „Козара“, након Другог свјетског рата национализован је самостан Назарет и његово земљиште у насељу Буцак. Самостан је припадао римокатоличком реду Клањатељица Крви Крестове који је на том подручју дјеловао од 1879. године а у оквиру самостана, сестре су водиле народну (пучку) школу и сиротиште. Одлуком власти, 12. децембра 1949, сестре су морале напустити самостан који је уједно био и кућа матица дружбе. Самостан је претворен у касарну а црква је срушена 1950. године.⁶⁹⁴ Након што је, као посљедица земљотреса, срушен стари објекат, нови репрезентативан објекат Дома ЈНА у самом средишту града отворен је 1973. године. Објекат је рађен по пројекту архитекте Касима Османчевића.⁶⁹⁵

Брдско-планински простор Мањаче није био обухваћен државном колонизацијом непосредно након завршетка Другог свјетског рата. Исељавање српског сеоског становништва са овог подручја у сврху изградње војног полигона ЈНА трајало је у три велика таласа између 1957. и 1976. године. Први талас је отпочео 1957. исплатом накнаде за имовину становништва Доње Добрње. Други велики талас је наступио после 1966. када су исплаћени Горња Добрња и Шљивно. Трећи талас сеоба везан је за вријеме након 1973. када су исплаћени Радманићи и дио Вилуса. Ове сеобе су утицале и на нагло исељење становника Горњег Раткова. У 13 села на ширем подручју Мањаче (општине Бањалука и Кључ), 1953. године било је укупно 15.948 становника а 1981. године 8.902, што је била директна посљедица овог процеса. Нека села су била у цјелости исељена оставши без иједног становника. Према бројним усменим свједочењима Мањачана, пресељених у Срем, према онима који су одбијали да се иселе, држава је примјењивала драстичне репресивне мјере које су биле и у вези са припадањем тог становништва четничком покрету током Другог свјетског рата.⁶⁹⁶ Командант војног полигона, пуковник Војске Републике Српске Драгиша Вулин,

⁶⁹³ Исто, 81-82.

⁶⁹⁴ Franjo Marić, Anto Orlovac, *Banjolučka biskupija u riječi i slici od 1881. do 2006. Povodom 125. obljetnice utemeljenja Biskupije*, Banja Luka: Biskupski ordinarijat, 2006, 106, 584.

⁶⁹⁵ Aleksandar Aco Ravlić, *Banjaluka, napori i radosti*, Institut za istoriju, NIGRO „Glas“, Banjaluka 1985, 127.

⁶⁹⁶ То су била села Добрња, Радманићи, Шљивно, Вилуси, Горње Ратково, Горње Соколово, Доње Соколово, Доње Ратково, Павићи, Зеленци, Лусићи, Кола и Кола Доња. Ненад Лемајић, *Сеобе становника Мањаче у Срем*, Сремска Митровица: Завичајно друштво „Мањача“, „Културно просветна заједница“ и Установа за неговање културе „Срем“, 2004, 10-12, 115-118. У склопу пројекта „Пресељеници са Мањаче у Срем“, покренутог 2003. године од стране Културно-просвјетне заједнице Сремска Митровица и Историјског архива „Срем“ из Сремске Митровице, прикупљено је укупно 126 изјава пресељеника. Све изјаве се чувају у оквиру збирке докумената број 10 у Историјском архиву „Срем“ у Сремској Митровици, под називом „Прекуцане фонографске забелешке о пресељењу становника са подручја планине Мањаче у Босанској Крајини у општину Сремска Митровица“. Анкете су обухватиле и нека мјеста која не припадају општини Сремска Митровица. Пројектни тим је био

свједочио је: „Када данас разговарате са некима од официра из бивше ЈНА, њих боли истина о овом полигону, јер ту има много прича и много чињеница о разним непријатељствима и разним неправдама које су чињене према народу са Мањаче. Чак су неке куће коришћене као тенковске мете, многа гробља су разваљена, оскрнављена. Зарасла и без надгробних споменика. Црква у Шљивну, Пресвете Богородице, била је претворена у складиште расходованих кревета“.⁶⁹⁷ У књизи *Развој оружаних снага СФРЈ 1945-1985. Копнена војска ЈНА II*, о овом питању је написано сљедеће: „Оријентација на утемељење и постепену изградњу и уређење сталних полигона за ОМЈ, била је чврста и у томе није било никаквих дилема. Међутим, проблеми су настали кад је ту одлуку требало реализовати, јер све армијске области нису имале погодно земљиште довољне величине које се не обрађује а проходно је за ОМЈ. Због тога се у неким армијским областима одустало од првобитних избора, и одлуке су мењане све док се нису усталили полигони који се и данас користе за обуку ОМЈ“.⁶⁹⁸ Полигон на Мањачи је убрзо постао „најуређенији, најкомплетнији и најфреквентнији војни објекат те врсте и тог ранга у земљи, што је битно утицало и на укупан развој ОМЈ а, не само ШЦ ОЈ“.⁶⁹⁹ Почетком 70-их, полигони су престали да буду бригада ОМЈ јер је свака армија имала најмање по један стални армијски полигон којим су се све више користили и други родови КоВ. Једино је полигон на Мањачи добио статус полигона ОМЈ.⁷⁰⁰

Према документу који свједочи о откупу некретнина за потребе ССНО на Мањачи, у другој половини марта 1966. године, представници Савезног секретаријата за народну одбрану обратили су се Општини Бањалука у вези са изналагањем начина за прибављање некретнина у катастарским општинама Добрња, Шљивно, Радманићи и дијелу Вилуса у сврху изградње полигона ЈНА. Већ 22. априла исте године, утврђене су границе будућег полигона и за откуп предвиђено око 6.000 ha земљишта.⁷⁰¹

О сложености предузетих послова који су услиједили, свједоче подаци да су у поступцима утврђивања власничких легитимација за све приватне власнике чије су некретнине откупљиване, до 20. марта 1973. извршени послови: проведено 689 расправа, при чему је саслушано 980 странака и 1.378 свједока, издато 504 потврде о својини на некретнинама, прибављено 1.173 налаза и мишљења вјештака (грађевинских, пољопривредних и шумарских стручњака), закључен 571 купопродајни уговор (од чега 258 са домаћинствима која су се селила са подручја Мањаче), проведен поступак и донесено 180 рјешења о експропријацији и толико рјешења о накнади. На тај начин је за потребе ССНО прибављено и у земљишне књиге укњижено 4.370 ha, 33 ара и 10 m². На име откупа некретнина, ССНО је Општини доznaчио износ од 36.592.616 динара. Застој у динамици откупа наступио је 1969. године услед земљотреса и отпора дијела домаћег становништва (Радманићи). У извјештају се наводи да је у 5 случајева дошло до принудног извршења купопродајног уговора и исељења уз рушење кућа и привредних објеката. Ови догађаји су се негативно одразили на ток откупа и исељења осталих домаћинстава у периоду 1967-1971. године. У случају 18 домаћинстава био је покренут поступак експропријације.⁷⁰²

У погледу организације обуке и васпитања тенкиста, од значаја је била новина увођење централизоване обуке десетара за дужност командира тенка. Ради тога, 1969. формиран је при ШЦ ОМЈ у Бањалуци Наставни батаљон за обуку десетара за све ОМЈ у

предвођен др Ненадом Лемајићем и сарадником, истраживачем Драгом Маричићем. Изјаве представљају драгоцјена свједочанства о животу Срба Мањачана и значајним догађајима из историје Мањаче и Босанске Крајине. Исто, 10-12, 115-118, 141.

⁶⁹⁷ Исто, 112.

⁶⁹⁸ Milan Vraneš i dr, nav. djelo, 183.

⁶⁹⁹ Исто, 186.

⁷⁰⁰ Исто, 225.

⁷⁰¹ АГУГБЛ, СО БЛ, к-731 57 Зај. сјед, Комисија за откуп некретнина за потребе ССНО-а на Мањаџи, Извјештај о прибављању некретнина на подручју Мањаџе за потребе Савезног секретаријата за народну одбрану у времену од марта 1966. до 20. марта 1973. године, Бањалука 20. марта 1973. год, 1.

⁷⁰² Исто, 22-27.

ЈНА. У цјелини, почетак 70-их година био је обиљежен крупним напретком у развоју ОМЈ, у чему је ШЦ ОМЈ дао посебан допринос у преобуци људства за пријем нове борбене технике у трупним јединицама. Од друштвених признања које је ШЦ ОМЈ добио у овом периоду, издвајају се Орден народне армије са лоровим вијенцем који је додијелен Указом Предсједника СФРЈ од 3. марта 1969. године, Орден братства и јединства са златним вијенцем од 12. марта 1974. Од бањалучких признања, 26. марта 1969. ШЦ ОМЈ је добио Повељу града Бањалуке а 22. априла 1974. Априлску награду.⁷⁰³

Наредбом Врховног команданта ОС ФНРЈ, стр. пов. број 5, од 20. марта 1958, формиран је „35. ремонтни завод“ радарске и рачунарске опреме. За првог управника Завода постављен је потпуковник Илија Станковић, под чијим руководством је почело премијештање капацитета у Бањалуку из Шент Вида код Љубљане, гдје је првобитно радила радионица са скромним средствима за техничко одржавање радара. У Бањалуку су током новембра и децембра 1958. стигле старјешине и формирана је прва руководећа структура а почело се у неусловним објектима и под ведрим небом, међу зидинама Кастела. Крајем 1961, ДСНО је донио рјешење о новом статусу и називу Завода, који се од тада називао Ваздухопловно-технички и ремонтни завод „Космос“ (од 1978. Ваздухопловни завод „Космос“) а потом су проширени намјенски капацитети за задовољење потреба корисника из ЈНА. Основу тих капацитета је чинио технички сектор који је у свом саставу имао радарско одјелење, рачунарско одјелење и помоћни погон са радионицама браварске оправке, машинском радионицом, фарбаром и одјелење производне припреме. Од почетка 1962. Завод престаје да послује као буџетска установа и почиње да послује по принципу стицања и расподјеле дохотка.⁷⁰⁴ У 1971. је започела значајна фаза технолошког развоја Завода – освајање ремонта ракетне технике – станица за вођење ракета, лансирних рампи, ракета и остале опреме, као и полуаутоматизованог система за пренос радарских података (АСПД) а наредне године је успостављена техничко-економска сарадња са институцијама оружаних снага других земаља.⁷⁰⁵ Сарадња ваздухопловстава Трећег свијета са југословенским РВ и ПВО тицала се школовања кадрова и извоза авиона. Већ од 1964. у Југославији су се школовали Индонежани а у периоду од 1968. до 1983. и припадници ваздухопловстава Алжира, Замбије, Ирака, Либије, ПЛО, Судана и Камбоџе. Започевши од 1970. године, показало се да је сарадња са ваздухопловством Либије била највећа појединачна сарадња у том погледу.⁷⁰⁶ Обука кадрова припадника оружаних снага несврстаних земаља и ремонт њихових уређаја у оквиру „Космоса“ први пут су изведени 1977. а обимнија сарадња у том погледу је почела наредне године.⁷⁰⁷ У 1986. години је започело освајање ремонта новог ракетног система ПВО.⁷⁰⁸

Послије пресељења са тврђаве Кастел, Завод је почео да прераста у установу за ремонт радарско-рачунарских средстава за сва три вида ЈНА. Наредбом ДСНО, Завод је 1962. преименован у ВТРЗ „Космос“ и ушао у састав РВ и ПВО. Развојни пут „Космоса“ је пратио модернизацију ЈНА. У првој фази, до 1968, када су кадрови имали скромна искуства о ремонту, уз увозну технологију и трофејну опрему су ремонтовали старе типове радара за осматрање и њихове рачунаре. У периоду 1968-1975, Завод је овладао технологијом ремонта савременијих радарско-рачунарских средстава а 1975. и даље увођена је технологија ремонта најсавременијих радарско-рачунарских средстава изведених у врхунској технологији производње електронске опреме и технике у свијету. У тој фази је уведена и технологија ремонта ракетних система „земља-ваздух“ и „брод-брод“. Временом су створени услови и за производњу резервних дијелова. Завод је вршио ремонт, модификације и оправке радарско-

⁷⁰³ Milan Vraneš i dr, nav. djelo, 227.

⁷⁰⁴ *Vazduhoplovni zavod „Kosmos“ 1958 – 1988*, (odg. ured. potpukovnik Bogoljub Bojanić), Banjaluka: VZ „Kosmos“, 1988, 7-9. 21.

⁷⁰⁵ Исто, 15.

⁷⁰⁶ Bojan B. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvažдушna odbrana*, 284-285.

⁷⁰⁷ *Vazduhoplovni zavod „Kosmos“ 1958 – 1988*, 20-22.

⁷⁰⁸ Исто, 34.

рачунарских средстава чије се фреквенције крећу од 150 MHz до 40 GHz и импулсне снаге од 1 MW до 2, 5 MW, као што су: осматрачки и нишанско-артиљеријски радари, радари-висиномјери, метеоролошки радари, радари за откривање пјешака, радари за АКЛ, ракетни системи „земља-ваздух“, ракетни системи „брод-брод“ и др. Завод је развио производњу око 10.000 резервних дијелова и разрадио технолошка рјешења за преко 500 модификација за побољшање перформанси и поузданости рада на средствима која ремонтује.⁷⁰⁹

⁷⁰⁹ Група аутора, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945-1985, Ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушna odbrana*, 231.

VII ПРОСВЈЕТА И КУЛТУРА

7. 1. Школство, образовна структура становништва

Организован рад на предшколском васпитању и образовању у Бањалуци почео је у децембру 1948. године одлуком Градског народног одбора о оснивању прве предшколске установе која је почела са радом 1. фебруара 1949. под називом Дјечији вртић и јаслице. Пред земљотрес октобра 1969. године у свим установама за предшколско васпитање и образовање у Бањалуци било је 25 запослених са око 250 дјеце у 5 објеката. Од земљотреса до априла 1979. године, отворено је 11 нових објеката у овој области са обухватом од преко 1.800 дјеце. Крајем 1973. године дошло је до интеграције вртића „Наша дјеца“, „Касим Хаџић“ и „Мина Делић“ у јединствену радну организацију Центар за предшколско васпитање и образовање у Бањалуци. Априла 1979. ова установа се налазила на трећем мјесту у СР БиХ по броју објеката и дјеце.⁷¹⁰ У том периоду на територији општине у предшколске установе је било смјештено 2.200 дјеце у 16 објеката. Смјештајни капацитет тих 16 објеката, према важећим републичким прописима, износио је 1.250 мјеста. За дјецу која нису била обухваћена институционалним предшколским васпитањем и образовањем било је организовано 12 предшколских одјељења са скраћеним бораваком. Укупно 295 дјеце предшколског узраста није било обухваћено предшколским васпитањем. Међутим, то није био ни приближан број дјеце предшколског узраста која нису обухваћена системским предшколским васпитањем јер нису сви родитељи вршили пријаву дјеце. Према прописима, право првенства приликом пријема имала су дјеца из породица са једним родитељем, васпитно угрожена дјеца, дјеца лишена родитељског старања, дјеца која станују у лошим стамбеним условима, дјеца из здравствено угрожених породица, дјеца многочланих породица и дјеца из породица са нижим личним дохоцима. Дјеца од 1 до 7 година су имала цјелодневни боравак (5.30-15.30 часова) а полудневни је трајао од 14.30 до до 18.30 часова.⁷¹¹ У ОУР било је запослено 94 васпитача, 28 здравствених радника и 3 стручна сарадника (наставник енглеског језика, наставник музичког одгоја и педагог). Васпитачи и здравствени радници су учествовали у стручном усавршавању у све четири области утврђене законом. Колективно стручно усавршавање је подразумевјавало „слушање и обраду“ 10 тема из уже струке, 10 тема из педагошко-психолошке области, 10 тема идејно-политичког и марксистичког образовања и једна тема из општенародне одбране и друштвене самозаштите.⁷¹²

О значају установа за предшколско васпитање и о потешкоћама које су настајале услед њихових недовољних капацитета, говоре подаци о честом одсуствовању младих мајки са посла ради његовања дјеце. Као примјер може да послужи податак из „Целекса“, претежно женског колектива са великим бројем младих мајки у оквиру „Инцела“, у коме је маја 1975. проценат изостајања са посла износио 20, 97% при чему је најчешћи разлог био изостанак ради њега члана породице.⁷¹³ Почетком школске 1984/85. године, дошло је до укидања припремних одјељења у појединим основним школама што је утицало на повећање броја дјеце у забавишним групама Центра. Школске 1984/85, у Центру је било укупно 2.260 вртићке дјеце. Осим 240 дјеце која су у вртићу проводила 5 сати, сва остала дјеца су имала десеточасовни боравак. Однос између јасличке (1-3 године) и вртићке (3-7) дјеце је износио 1:3, 64 и оцјењиван је као повољан. Стварни капацитети за десетосатни боравак дјеце у јаслицама и вртићу је износио 2.157 мјеста а било је смјештено 2.668 дјеце. То је значило да је било обухваћено 511 дјеце више од педагошке норме. Припремним одјељењима при основним школама 1985. године било је обухваћено 798 дјеце у 25 група. Узраст те дјеце је био 5, 5-6, 5 година. У Основној школи за слушно оштећену дјецу радиле су 3 вртићке групе

⁷¹⁰ АРС, ОК СК БЛ, SO Banja Luka. Општински секретаријат за инспекције. Prosvjetna inspekcija. Informacija o stanju i problemima u vaspitno-obrazovnim ustanovama za predškolsko vaspitanje i obrazovanje na području opštine Banja Luka, Banja Luka april 1979. god, 1-2.

⁷¹¹ Исто, 3-4.

⁷¹² Исто, 7.

⁷¹³ Dr Milica Besarabić, „Zdravstveni kutak. Bolovanja u maju 1975.“, *Incel*, br. 114-115, juni-juli 1975, Banjaluka 14.

са укупно 120 дјеце узраста 3-7 година а у Дјечијем дому „Рада Врањешевић“ било је смјештено 100 предшколаца. Према томе, на подручју општине свим видовима предшколског васпитања и образовања било је обухваћено 3.926 дјеце.⁷¹⁴

Према попису становништва из 1981, у Југославији је било 2.611.756 дјеце до 7 година старости. У 1983/84, у јаслама, вртићима и забавиштима је било смјештено 391.542 дјеце или око 15%. Најнижи проценат је био на САП Косову (1%) а након тога у СР БиХ (5%). У Словенији је обухват дјеце до 3 године износио 18% а дјеце од 3 до 7 година 57%.⁷¹⁵ Према подацима из априла 1986. године, обухват дјеце предшколским васпитањем и образовањем у Бањалуци је достигао 17% док је у исто вријеме проценат на нивоу Републике износио око 6%. Око 2.900 дјеце узраста од 1 до 7 година било је смјештено у 22 објекта а са њима је радило 270 радника, од чега 5 са високом и 98 са вишом стручном спремом. Највећи дио расположивих материјалних средстава је улаган у нове објекте и опрему усљед експанзије предшколског васпитања тако да је мало средстава преостајало за редовне дјелатности. Центар за предшколско васпитање и образовање је пословну 1985. годину завршио са губитком од 6.680.758 динара.⁷¹⁶ Просторни капацитети 1986. године за смјештај дјеце (јаслице и обданишта) су износили 10.167 m², односно 3, 39 m² по дјетету што је било знатно испод потребних 5, 5–7, 5 m². Повећање смјештајних капацитета се наметало као нужност усљед све већег запошљавања и смањења просјечне величине домаћинства.⁷¹⁷

Лични дохоци запослених су током прве половине 80-их година били испод просјека у привреди Републике и општине а знатно нижи од просјека у овој дјелатности на нивоу Републике. У истом периоду, радна организација није била у могућности да издвоји готово ништа у фонд за стамбену изградњу нити је вршена исплата накнаде за годишњи одмор. На константан раст трошкова највише су утицали раст цијена намирница, енергије и комуналних услуга. Наведени трошкови су 1982. године учествовали са 80% у укупним трошковима да би 1985. године учествовали са 86% а 1986. године са 93%.⁷¹⁸

Средином 1988. године, већина објеката Центра за предшколско васпитање и образовање није задовољавала услове за функционисање. Код већине објеката зидови и стропови су били прљави и дјелимично оштећени а поједини нису били окречени 4-5 година, тј. од уселења. Код пет објеката канализациона инсталација није функционисала а у већини нису постојали одговарајући услови за одржавање основне хигијене и недостајала су дезинфекциона средства. Јављали су се и пропусти у обављању редовних здравствених прегледа запослених.⁷¹⁹ Према подацима из септембра 1988, 23 објекта РО Центра за предшколско васпитање и образовање су кориштени са 120% капацитета. Овом организацијом је било обухваћено 6.159 дјеце. Укупно 381 дијете је било обухваћено радом у тзв. припремним одјељењима у оквиру неколико основних школа. Рад у овим одјељењима је био организован по принципу седмичне измјене полазника. У вртићима и јаслицама су углавном боравила дјеца чија су оба родитеља била запослена док је само око 100 дјеце имало самохране родитеље.⁷²⁰

⁷¹⁴ АГУГБЛ, СО БЛ, к-1988 167 сједница Извршног одбора 1985, РО Центар за предшколско васпитање и образовање Банјалуга, Извјештај о обухвату дјеце предшколским васпитањем и образовањем, 1-6.

⁷¹⁵ Eva Berković, nav. djelo, 114-115.

⁷¹⁶ АРС, ОК СК БЛ, Информација о материјалном положају образовања у општини Банјалуга, Банјалуга априла 1986. године, 3.

⁷¹⁷ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2346, 93 сједница Извршног одбора 1988. Просторни план општине Банја Лука 1986 – 2005. Нацрт. Urbanistički завод Банја Лука децембар 1987, 61.

⁷¹⁸ АРС, ОК СК БЛ, Информација о материјалном положају образовања у општини Банјалуга, Банјалуга априла 1986. године, 4-5; АРС, ОК СК БЛ, Информација о неким актуелним идејно-политичким питањима социјалистичког самоуправног преобраћаја васпитања и образовања, Банјалуга октобра 1986. године, 2.

⁷¹⁹ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2346, 124 сједница Извршног одбора, 1988, СР БиХ. Општина Банја Лука. Општински секретаријат за инспекцијске послове, Информација о стану објеката и хигијенским условима живљења и рада у дјећјим вртићима на подручју општине Банја Лука, Банјалуга, 17. 6. 1988. године, 1-2.

⁷²⁰ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2316, 137 сједница Извршног одбора 1988, РО Центар за предшколско васпитање и образовање Банја Лука, Број 1519/88, Дана: 06. 09. 1988. год, Информација о обухвату дјеце предшколским васпитањем и образовањем у општини Банја Лука, 2-5.

У 1989. години, укупни капацитети за смјештај дјеце предшколског узраста у Бањалуци су износили 2.715 мјеста. Крајем 1988. године дошло је до исписивања великог броја дјеце тако да су поједини објекти остали непопуњени. У Центру је смањен број дјеце за преко 300. Разлог томе је био осјетан пад животног стандарда просјечне бањалучке породице. Осим тога, СИЗ дјечије заштите је укинула финансијску подршку која је нарочито погодила родитеље слабијег економског стања који су до тада на тај начин покривали 25%-75% трошкова вртића. Однос између јасличке (1-3 године) и вртићке-цјелодневни боравак (3-7 година) дјеце 1989. године је био 1:3, 65. Дјеце на цјелодневном боравку (10 сати) је било 2.515 а на полудневном (5 сати) 210.⁷²¹

Центар је током 1988/89. остварио нове облике васпитног рада са дјецом која нису била смјештена у вртиће. Кроз такве програме је прошло 1.417 дјеце у оквиру 10 централних вртића. Нови облици рада су били разнолики и носили су називе „Играоница“, „Музички вртић“, „Ликовна радионица“, „Велика мала причаоница“, „Мало позориште“, „Филмотека“ и сл. Овим програмима који су се изводили једном мјесечно, васпитним радом је било обухваћено додатних 9% дјеце. У то вријеме, обухват предшколаца у Републици је износио 10, 41%. Јуна 1989. Центар је пети пут заредом организовао љетовање дјеце (137 дјеце и 30 радника те године) предшколског узраста. Припремна одјељења при основним школама 1988/89. године похађало је 391 дијете узраста од 5, 5 до 7 година. У Центру за рехабилитацију слушања и говора било је смјештено 120 дјеце узраста 3-7 година а у Дјечијем дому „Рада Враћешевић“ 73 предшколца узраста од 1 до 7 година. Дакле, сталним облицима васпитно-образовног рада је било обухваћено 3.309 дјеце. Непосредном припремом за полазак у школу била су обухваћена дјеца у старијим вртићким групама и у припремним одјељењима (укупно 1.274 дјеце). Када се узму у обзир и поменути ваниституционални облици васпитног рада, обухват предшколаца у Бањалуци је износио 24% што је био највиши проценат у Републици послје Сарајева.⁷²² Септембра 1991, у 23 вртића у општини било је смјештено укупно 2.208 дјеце предшколског узраста. Од 1990. био је примјетно опадање броја дјеце а самим тим и појава технолошког вишка у предшколском васпитању.⁷²³

Према попису становништва из 1971. године, сваки четврти становник Босне и Херцеговине није завршио основну школу а по броју неписмених заузимала је друго мјесто у СФРЈ.⁷²⁴ У СР БиХ, од 2.897.941 становника старијих од 10 година, 671.925 или 23, 2% је било неписмено.⁷²⁵ На подручју Просвјетно-педагошког завода Бањалука, од 585.294 становника старијих од 10 година, 150.560 или 25, 7% је било неписмено или није завршило основну школу. Овдје нису убројани они становници који су били обухваћени редовним школовањем. Број неписмених или оних који нису завршили основну школу у осмогодишњем трајању био је већи на подручју Просвјетно-педагошког завода Бањалука за 2,5% него у СР БиХ.⁷²⁶ Број полазника обухваћених редовном и инструктивном наставом за одрасле у основним школама и радничким и народним универзитетима у школској 1975/76. години у бањалучкој општини је износио 778.⁷²⁷ Обухват дјеце осморазредним школовањем зависио је од економске развијености општине али и од субјективних разлога. У школској

⁷²¹ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2467 202. и 203. сједница Izvršnog odbora 1989, RO Centar za predškolsko vaspitanje i obrazovanje Banja Luka, Broj: 1337/89, Dana: 20. 09. 1989. godine, Informacija o obuhvatu djece predškolskim vaspitanjem i obrazovanjem u 1989. godini, 2-3.

⁷²² Исто, 5-6.

⁷²³ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2692 012 Материјали ИО Комисија за финансије 1991, Informacija o materijalnom položaju socijalne i dječije zaštite u opštini Banja Luka u 1991. godini, 2.

⁷²⁴ АРС, ОК СК БЛ, Skupština Zajednice osnovnog obrazovanja i vaspitanja Banja Luka, Informacija o realizaciji akcionog programa opismenjavanja i osnovnog obrazovanja radno-aktivnog stanovništva na području zajednice osnovnog obrazovanja i vaspitanja Banja Luka, 1.

⁷²⁵ АРС, ОК СК БЛ, Prosvjetno-pedagoški zavod Banja Luka, Informacija o osnovnom obrazovanju i vaspitanju odraslih na području Prosvjetno-pedagoškog zavoda Banja Luka, 1.

⁷²⁶ Исто, 4.

⁷²⁷ Исто, 10-11.

1974/75. години, у општини Бањалука било је 14. 127 ученика од првог до четвртог разреда и 13.288 ученика од петог до осмог разреда. Обухват ученика основним образовањем износио је 100% у прва четири разреда и 90, 20% од петог до осмог разреда.⁷²⁸ У школској 1974/75. број лица на подручју општине Бањалука који су били обухваћени разним видовима писмењавања и образовања одраслих је износио 1.434.⁷²⁹ Број неписмених на подручју општине Бањалука је износио 24.020 (18, 19% становника), Учешће жена у том броју је износило 76, 45%.⁷³⁰

Према Закону о сталном стручном усавршавању наставника из 1975. године, основна подручја стручног усавршавања су била: 1. марксистичко и идеолошко-политичко усавршавање, 2. усавршавање у струци и 3. педагошко-психолошко усавршавање. Као колективни облици стручног усавршавања наставника били су примјењивани семинари и курсеви, стручна савјетовања, стручни активни наставника, студијска путовања и екскурзије, педагошки дани и др.⁷³¹

СИЗ основног образовања и васпитања Бањалука се у програмима „ликвидације неписмености“ позивала на Резолуцију X Конгреса о задацима Савеза комуниста Југославије у социјалистичком самоуправном преображају одгоја и образовања и на Резолуцију о идејно-политичким задацима СК БиХ у материјалном и друштвеном развоју друштвено-економског система 6. Конгреса СК БиХ. У периоду 1971-1975. године Заједница је за разне видове писмењавања и основног образовања одраслих издвојила износ од 11.549.555 динара. Током 1976. године, разним видовима основног образовања одраслих било је обухваћено 3.778 полазника.⁷³² Подаци се односе на све општине које су се налазила у саставу СИЗ основног образовања и васпитања Бањалука. Од 106 општина у СР БиХ, према проценту неписмености у односу на укупан број становника, општине у саставу СИЗ су заузеле следећа мјеста: Скендер Вакуф - 1, Котор Варош - 4, Кључ - 18, Челинац - 33, Србац - 51, Босанска Градишка - 61, Лакташи - 67, Бањалука - 97. Према попису из 1971. године, на подручју тих 8 општина, број неписмених и лица која нису завршила основну школу износио је 72.365 што је чинило 24, 83% становништва. Од тог броја, 54.223 или 74, 93% су биле жене. На подручју Заједнице живјело је око 27.000 становника од 10 до 40 година старости који су били неписмени или без завршене осмогодишње школе.⁷³³

Према попису из 1981. године, удио становништва старог 15 и више година са незавршеном осмогодишњом школом, на нивоу цијеле земље, износио је 44% према 80% непосредно након рата. Са завршеном осмогодишњом школом било је 24%, са завршеном средњом школом више од 29% а са вишом и високом 8, 6%. Неписменог становништва, старијег од 10 година, било је 9, 5%.⁷³⁴ Истовремено, школска спрема становништва СР БиХ старог 15 и више година изгледала је овако: 25, 15% без школске спреме, 24, 34% 4-7 разреда основне школе, 24, 15% основно образовање, 21, 72% средње образовање, 4, 25% више и високо образовање и 0, 38% непознато.⁷³⁵

Табела 10: Степен образовања становништва Бањалуке 1971. и 1981. године⁷³⁶

⁷²⁸ АРС, ОК СК БЛ, Skupština Zajednice osnovnog obrazovanja i vaspitanja Banja Luka, Informacija o realizaciji akcionog programa opismenjavanja i osnovnog obrazovanja radno-aktivnog stanovništva na području zajednice osnovnog obrazovanja i vaspitanja Banja Luka, 2.

⁷²⁹ Исто, 4.

⁷³⁰ Исто, 7.

⁷³¹ АРС, ОК СК БЛ, SKJ. ОК СК БиХ Banja Luka, Prosvjetno-pedagoški zavod Banja Luka. Nacrt programa rada Zavoda za 1976. god, 16-17.

⁷³² АРС, ОК СК БЛ, Образложење уз Друштвени договор о финансирању описменјаванја и основног образовања радно-активног становништва, 3.

⁷³³ Исто, 1-2.

⁷³⁴ Branko Petranović, nav. djelo, 427.

⁷³⁵ Здравко Д. Маријанац, *Развитак становништва Босне и Херцеговине 1850-1991. године*, 149.

⁷³⁶ АГУГБЛ, СО БЛ, к-1755 43. и 44. sjednica Izvršnog odbora 1983, SO BL, Komisija za samoupravnu transformaciju opštine Banja Luka, Elaborat o samoupravnoj teritorijalnoj transformaciji opštine Banja Luka, April 1983. godine, 22.

	1971.	1981.
Укупно становништва	158.736	183.618
Становништво од 10/15 и више година ⁷³⁷	126.761 (79, 9%)	137.168 (74, 7%)
ВСС	2.172 (1, 4%)	5.368 (2, 9%)
ВС	2.155 (1, 4%)	5.038 (2, 7%)
Средње стручне школе	8.072 (5, 1%)	15.891 (8, 7%)
Гимназија	1.915 (1, 2%)	3.772 (2,1%)
Школа за КВ и ВКВ	14.432 (9, 1%)	24.307 (13, 2%)
Основна школа	17.676 (11, 1%)	34.371 (18, 7%)
Непотпуна основна школа	42.760 (26, 9%)	24, 205 (13, 2%)
Без школске спреме	37.294 (23, 5%)	23.279 (12, 7%)
Дјеца до 10/15 година	31.975 (20,1%)	46.440 (25, 3%)

Према попису из 1991, од укупно 169.375 становника старих 10 и више година у бањалучкој општини, неписмених је било 13.291 (7, 8%). Неписмених у животној доби 20-34 је било 385 а у доби 35-49 је било 1.688.⁷³⁸ Основно образовање и васпитање у општини Бањалука је у 1974. години отпочело процес организовања и у 1976. години конституисано у РО са основним организацијама удруженог рада - основним школама и Радном заједницом заједничких служби. У Босни и Херцеговини је основана јединствена Републичка СИЗ на начелима узајамности и солидарности. Њеним оснивањем, средства за основно образовање и васпитање су обезбјеђивана на нивоу Републике по јединственој стопи.⁷³⁹

Према подацима из октобра 1977. године, у бањалучкој општини је у оквиру 30 основних школа и једној школи за слушно оштећену дјецу остварен скоро потпуни обухват дјеце осмогодишњим школовањем. Наведеним бројем школа је било обухваћено 26.180 ученика у оквиру 918 одјељења, са којима је радило 1.112 просвјетних радника и 376 административног и техничког особља.⁷⁴⁰ Почетком школске 1976/77. године, на подручју бањалучке општине била је и 51 четвороразредна школа.⁷⁴¹ Расположиви простор за основно образовање и васпитање је у 1986. години износио око 88.000 m², односно 3, 8 m² по ученику.⁷⁴² Октобра 1986. године, на подручју бањалучке општине радило је 28 основних школа са статусом ООУР-а, у чијем саставу је дјеловало 48 подручних школа, које су удружене у Радну организацију Центра за основно образовање и васпитање. У школској 1986/87. години основну школу је похађало 24.166 ученика. У основном образовању и васпитању било је запослено 1.400 радника од чега је 943 било непосредно укључено у вапитно-наставни процес.⁷⁴³ У школској 1987/88. години на подручју општине у основне школе је уписано 3.134 ученика и остварен је потпун обухват дјеце дорасле за основно школовање. Опадање броја ученика било је карактеристика сеоских подручја, посебно брдско-планинских као што су Стричићи, Крупа на Врбасу и Бронзани Мајдан. Док су

⁷³⁷ У 1971. години обухваћено је становништво од 10 и више година а у 1981. од 15 и више година.

⁷³⁸ *Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. Stanovništvo: uporedni podaci 1971, 1981. i 1991*, БиН, Федерација БиН, Сарајево: Federalni zavod za statistiku, 1998, 64-65.

⁷³⁹ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2467 202. и 203. сједница Извршног одбора 1989, РО Центар за основно образовање и васпитање Бањалука, Информација о самоуправном интересном организовању основног образовања и васпитања, Бањалука 29. септембар 1989. године, 1.

⁷⁴⁰ АРС, ОК СК БЛ, Друштвено-економски и самоуправни положај основног и усмјереног средњег образовања и васпитања и задаци Saveza komunista u reformi školskog sistema, Бањалука октобра 1977. године, 1.

⁷⁴¹ АРС, ОК СК БЛ, Просвјетно-педagoшки завод Бањалука, Информација о организацији васпитно-образовног рада на почетку 1976/77. школске године у основним школама на подручју СИЗ основног образовања и васпитања Бањалука, Бањалука октобра 1976. године, 1.

⁷⁴² АГУГБЛ, СО БЛ, к-2346, 93 сједница Извршног одбора 1988. Просторни план општине Бања Лука 1986 – 2005. Нацрт. Урбанистички завод Бања Лука децембар 1987, 63.

⁷⁴³ АРС, ОК СК БЛ, Информација о неким актуелним идејно-политичким питањима социјалистичког самоуправног преобраћања васпитања и образовања, Бањалука октобра 1986. године, 4.

поједине школе у граду уписивале у први разред преко 200 ученика („Драго Ланг“, „Есад Мицић“, „Георги-Стојков Раковски“ и „Нико Јуринчић“), школе на сеоском подручју су уписивале и до десет пута мање („Петар Кочић“ – 25, „Милорад Умјеновић“ – 25, „Јошикова Вода“ – 33, „25. мај“ – 34). Због такве ситуације приступало се оснивању већег броја комбинованих одјељења и одјељења која су по броју ученика била испод законског минимума од 24 што је негативно утицало на рационалност мреже основног образовања и стандард запослених као и на појаву технолошког вишка запослених.⁷⁴⁴

Истраживања Завода за унапређивање васпитно-образовног рада и други показатељи су указивали на то да је, упркос високој пролазности ученика, био присутан пад квалитета наставно-васпитног рада. Наставна пракса је била неинвентивна. Преовладавали су „вербализам, формализам и догматизам“ Ријетке су биле прилике активног учешћа ученика у наставном процесу што би им омогућило креативну примјену знања и вјештина.⁷⁴⁵ Осим тога, сматрало се да „програми наставних предмета не садрже довољно достигнућа марксистичке теорије и социјалистичке самоуправне праксе“. Као позитивно кретање у овој области је истакнута чињеница да је постигнут готово потпун обухват дјеце основним васпитањем и образовањем, затим добри резултати на такмичењима и смотрема знања и стваралаштва и резултати у погледу васпитања младих „у духу југословенског социјалистичког патриотизма, вриједности НОР-а и социјалистичке револуције, у оспособљавању за општенародну одбрану и друштвену самозаштиту“. Као илустрација успјеха основних школа наводио се податак о учешћу 24.166 ученика и неколико стотина наставника у припремама за извођење Смотре знања и стваралаштва „Титовим стазама револуције“.⁷⁴⁶ Квантитативни показатељи средином 80-их година су били високи – пролазност је била готово 100% а средња оцјена већа од 3. У функцији основног образовања и васпитања у школској 1986/87. у Бањалуци је било 76 објеката (град – 15, приградско подручје – 14, село – 47). Од тога, 40 објеката је било у функцији преко 20 година а свега 5 школских зграда је било изграђено у периоду 1977-1987. Априла 1987. 29 школа није имало снабдијевање питком водом а 6 објеката уопште није имало воду. На Градску топлану је било прикључено 5 школа, 24 зграде су имале властите котловнице а 47 објеката се загријавало пећима на чврсто гориво. Често је 50% свих материјалних трошкова школа одлазило на гријање. Школски намјештај није ни приближно одговарао узрасту ученика који су, уз то, у већини имали неки деформитет кичме. Опремљеност школа наставним средствима била је недовољна. Само 3 школе су имале рачунар. У периоду 1977-1987. набављено је 130 станова за раднике основног образовања.⁷⁴⁷ Удруживањем средстава за стамбену изградњу у оквиру Радне организације основног образовања, у периоду 1976-1989, ријешено је 160 стамбених питања радника. Ипак, око 30% радника није имало ријешено стамбено питање а велики број радника са преко 20 година радног стажа су били подстанари.⁷⁴⁸

Стање личних доходака просвјетних радника у основном образовању 1987. показивало је да су постојале разлике и до 30%. У циљу повећања личних доходака и побољшања општих материјалних услова у овој области, повећана је стопа доприноса удруженог рада у Бањалуци са 3, 2% на јединствену од 5% а од 1. октобра 1989. на 6%. Од почетка 1988, основно образовање се финансирао путем СИЗ-а основног образовања и

⁷⁴⁴ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2228 80. и 81. сједница Извршног одбора 1987, Општинска комисија за послове у области друштвених дјелатности, Информација о упису ученика и студената у школској 1987/88. години, Банјалуга септембра 1987. године, 1.

⁷⁴⁵ АРС, ОК СК БЛ, Информација о неким актуелним идејно-политичким питањима социјалистичког самоуправног преобразања васпитања и образовања, Банјалуга октобра 1986. године, 5.

⁷⁴⁶ Исто, 6.

⁷⁴⁷ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2228 52 сједница Извршног одбора 1987, Радна организација Центар за основно образовање и васпитање Банјалуга, Информација о основним средствима основних школа у функцији подизања квалитета и ефикасности васпитно-образовног рада, Банјалуга април 1987. године, 2-5.

⁷⁴⁸ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2467 204, 205, 206. и 207. сједница Извршног одбора 1989, РО Центар за основно образовање и васпитање Банјалуга, Информација о стању основног образовања, Банјалуга 29. септембар 1989. године, 1-2.

васпитања БиХ.⁷⁴⁹ Бањалучки просвјетни радници су почетком 1990. изражавали велико незадовољство дјеловањем СИЗ-а основног образовања и васпитања БиХ. Поред осталог, истицано је да су бројне неправде узроковане примјеном важећих Педагошких стандарда и Јединствених критеријума, усљед чега је долазило до појава да је, у оквиру РО у Бањалуци, један ученик био скупљи и преко 100% у једној школи у односу на ученика друге школе, одјељење до 53% и радник до 30%. Јануара 1990, према просјечно исплаћеним чистим личним дохоцима наставника по општинама СР БиХ, Бањалука се налазила на 63. од 109. мјеста. Просјечан доходак је износио 2.490 динара док је исти у сарајевским школама које су штрајковале износио преко 3.000 динара. У 1989. години, бањалучки удружени рад је за основно образовање издвојио 33.000 милијарди старих динара, од чега је изван бањалучког основног образовања преливено преко 10.000 милијарди. Постављало се и питање каква је ваљаност самоуправног одлучивања у оквиру СИЗ-а, у ситуацији у којој је по 1 делегат представљао Бањалуку са 967 и нпр. Неум са 22 наставника.⁷⁵⁰

О повећању обухвата средњошколским образовањем свједочи податак да је број ученика у средњим школама школске 1970/71. износио 9.017 а школске 1976/77. 12.023 што значи да је повећање износило 33,3%. У истом периоду, број наставника у средњим школама се повећао са 384 на 491 или за 27,8%. У школској 1970/71. проценат наставника са високом стручном спремом у средњошколском образовању је износио 65% а у 1977. години их је било 77,2%.⁷⁵¹ Велика експанзија образовања је изискивала знатна материјална средства која се нису могла обезбиједити. Ниво материјалног положаја и стандарда радника у образовању и васпитању у великој мјери је заостајао за стандардом радних људи у привреди и друштвеним дјелатностима, нарочито након 1975. године.⁷⁵² То је изазивало потешкоће у погледу кадровске структуре јер је било тешко задржати инжињере, економисте, правнике, љекаре и сличне кадрове у оквиру васпитно-образовне дјелатности. Њихов рад у овој области био је углавном привременог карактера. Потешкоће у попуњавању упражњених радних мјеста у основним школама јављале су се у брдско-планинским подручјима и у оним сеоским срединама гдје нису били изграђени станови за просвјетне раднике. Усљед расељавања становништва, долазило је често до мијењања броја ученика што је негдје доводило до вишка а негдје до мањка кадра.⁷⁵³

О материјалним потешкоћама средњег усмјереног образовања говори податак да је стопа издвајања из дохотка на подручју СИЗ-а средњег усмјереног образовања и васпитања Бањалука смањена са 3,25% у 1978. години на 1,90% у 1986. години. Смањење учешћа у дохотку у поменутом периоду је износило 42%.⁷⁵⁴ Услови за рад школа усмјереног образовања су оцјењивани као знатно лошији у односу на период прије земљотреса из 1969. године. Школски простор је био мањи него у периоду прије земљотреса, неке школе још увијек нису биле саниране, недостајале су физкултурне сале у 6 школа као и кабинети и лабораторије и уопште наставна помагала и дидактички материјал.⁷⁵⁵ На простору девет општина које је обухватала СИЗ за запошљавање Бањалука, истицан је недостатак одређених занимања као што су вариоци, гумарски радници, радници у грађевинарству различитих занимања, графичари, монтери централног гријања, рентген техничари, геометри, дипл. машински инжењери, дипл. инжењери јаке струје, дипл. инжењери електротехнике и слично. Те појаве су констатоване у материјалу под називом „Актуелна питања усклађивања образовања са потребама удруженог рада за кадровима и могућностима запошљавања“ а у

⁷⁴⁹ АГУГБЛ, к-2689, 244, 245, 246. сједнице IO-а, РО Centar за основно образовање и васпитање Banjaluka. Информација о финансирању и материјалном положају основног образовања и васпитања Banjaluka, 1.

⁷⁵⁰ Исто, 2-4.

⁷⁵¹ АРС, ОК СК БЛ, Друштвено-економски и самоуправни положај основног и усмјереног средњег образовања и васпитања и задаци Saveza komunista у реформи школског система, Banjaluka октобра 1977. године 2.

⁷⁵² Исто, 7.

⁷⁵³ Исто, 13.

⁷⁵⁴ АРС, ОК СК БЛ, Информација о материјалном положају образовања у општини Banjaluka, Banjaluka априла 1986. године 9.

⁷⁵⁵ Исто, 10.

складу са њима је знатно измијењен однос између техничких и друштвених наука у корист првих приликом планирања уписа у школској 1981/82. години.⁷⁵⁶

Године 1986. у бањалучкој општини средње школе су биле организоване у три Радне организације. У РО Центар за средње усмјерено образовање и васпитање, као ООУР-и су били удружени Економска школа, Електро школа, Гимназија, Грађевинска школа, Медицинска школа, Металска школа, Технолошка школа, Школа за ТЗ, Угоститељско-туристичка школа и Дом ученика. Музичка школа је била самостална РАО. Пољопривредна школа је била конституисана као РО и удружена у СОУР АИПК. У тим школама ученици су се образовали у 19 струка. Гимназија и Металска школа су имале по три струке. У Школи за Терцијарна занимања, поред текстилне и кожарске струке, образовали су се и ментално ретардирани и слушно оштећени ученици у више струка.⁷⁵⁷ У школској години 1986/87, у 11 бањалучких средњих школа било је уписано 10.655 ученика. У оквиру 19 струка III и IV степена стручне спреме, налазило се око 80% производних занимања. Запослених је било 806 од чега 599 наставника. Средњошколско образовање је било константно оптерећено кадровским проблемима. Честе промјене наставних планова и програма знатно су утицале на структуру наставних предмета и фондове часова што је доводило до честих појава технолошког вишка у наставном кадру и изискивало потребу ангажовања нових дефицитарних кадрова. У првој половини 80-их година велики број наставника је напуштао школе усљед неповољног материјалног и друштвеног статуса просвјетних радника. Драстичан је био примјер Електро школе коју је, поред осталих, до школске 1986/87. године напустило 28 дипломираних инжењера што је резултирало великим потешкоћама у извођењу наставе. Додатан проблем је била појава задржавања права на стан добијен од школе након напуштања радног мјеста. Тако је од 28 дипломираних инжењера који су напустили Електро школу, њих 10 задржало стан добијен од школе која није била у могућности да ријеша стамбено питање новим кадровима истих профила. Материјалне тешкоће су резултирале запостављањем стручног усавршавања и „марксистичког образовања“ наставника што се одражавало и на квалитет васпитно-наставног процеса.⁷⁵⁸

У школској 1987/88. години у бањалучке средње школе је уписано 4.096 ученика или 234 ученика више од планираног. Разлог већег броја уписаних ученика је чињеница да у појединим сусједним општинама школе нису испуњавале услове за рад. Од броја уписаних, 79, 1% је уписало производна а 20, 9% непроизводна занимања. Највећи број новоуписаних ученика имале су: Металска школа – 579, Електро школа – 532 и Технолошка школа – 448 док је Гимназија имала 268 новоуписаних.⁷⁵⁹ Уочљива је била незаинтересованост ученика за поједине струке (шумарска и дрвопрерађивачка, хемијско-технолошка, грађевинска и геодетска, пољопривредно-ветеринарска и прехрамбена) док је заинтересованост била велика за кожарску, текстилну, здравствену и донекле за електротехничку.⁷⁶⁰

Стање школског простора и опремљености средњошколских установа у 1987. години није било задовољавајуће. Бројне школе нису имале властити простор или су биле смјештене у неусловне просторије попут барака и монтажних објеката (Медицинска, Угоститељска, Школа за терцијарна занимања, Грађевинска и Електро школа). Од 11 средњих школа, 5 није имало физкултурну салу. Евидентан је био и недостатак простора за читаонице, просторија за пријем родитеља, за ученичке организације, школске кухиње и сл. Укупна опремљеност кабинета у средњим школама је процијењивана на око 30% од потребног норматива. Ако се

⁷⁵⁶ АРС, ОК СК БЛ, Актуелна питања у области запошљавања на подручју СИЗ-а за запошљавање Бања Лука, Бања Лука јула 1981. године, 3.

⁷⁵⁷ АРС, ОК СК БЛ, Информација о неким актуелним идејно-политичким питањима социјалистичког самоуправног преобразаја васпитања и образовања, Банјалучка октобра 1986. године, 10.

⁷⁵⁸ Исто, 11-12.

⁷⁵⁹ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2228 80. и 81. сједница Извршног одбора 1987, Општинска комисија за послове у области друштвених дјелатности, Информација о упису ученика и студената у школској 1987/88. години, Банјалучка септембра 1987. године, 2-3.

⁷⁶⁰ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2110 24. и 25. сједница Извршног одбора 1986, Општинска комисија за послове у области друштвених дјелатности, Информација о упису ученика и студената у школској 1986/87. г, Банјалучка септембра 1986, год, 5.

узме у обзир чињеница да је већина опреме била застарјела (због промјене наставних планова и програма) и да је била неисправна као и да су биле отежане могућности за њено коришћење (недостатак кабинета), може се закључити да се образовно-васпитни процес изводио у потпуно неадекватним условима. Поред лоших услова, резултати рада су оцијењивани као добри. Пролазност ученика је била око 88%, што је било на нивоу просјека СР БиХ.⁷⁶¹

У школској 1987/88. години у Дому ученика „Веселин Маслеша“ било је смјештено 430 ученика а у овој установи је радило 39 радника од чега 12 васпитача. Зграда Дома се састојала из два дијела, зиданог из 1936. године и монтажног анекса из 1971. године, укупне површине 3.070 m². У оцјени стања је истакнуто да у Дому нису постојали ни минимални услови за живот и рад ученика. Посебан проблем су представљале дотрајале канализационе и водоводне инсталације и санитарни уређаји. Магаџински и учионички простор је био недовољан и нефункционалан а у собама је спавало преко 20 ученика. Финансирање Дома је текло изузетно тешко јер родитељи нису били у стању да плаћају пуну економску цијену услуге а наглашено је да СИЗ за средње усмјерено образовање и васпитање „нема адекватне критерије за финансирање васпитно образовног рада и дијела материјалних трошкова“.⁷⁶²

У средњем усмјереном образовању проценат чланова СК у односу на укупан број запослених је износио 39, 7% и оцјењиван је као „релативно задовољавајући“. Међу члановима је било 216 наставника што је чинило 80, 6% укупног чланства.⁷⁶³ Сви пословодни радници су били чланови СК и 44% наставника.⁷⁶⁴ У 1985. години, просјечно исплаћени чисти лични доходак по раднику у образовању био је; предшколско васпитање и образовање – 37.898 динара, основно образовање и васпитање – 34.955, средње усмјерено образовање – 44.776.⁷⁶⁵

У школској 1989/90, у школама у саставу РО Средњошколски центар образовао се укупно 9.971 ученик у укупно 301 одјељењу. Школе су углавном биле са оптималним бројем ученика, изузев Металске школе (1.994 ученика) и Електро школе (1.893 ученика). Поред ученика, у школама су се образовали и полазници уз рад кроз дошколовање, преквалификацију и специјализацију. У школама је у радном односу било укупно 469 наставника и сарадника у настави (у профилу висока стручна спрема) што је чинило 78% од укупног броја радника у школама. Од свих средњих школа, само једна је имала школског педагога а једна специјалног радника а ниједна школског психолога нити је постојала организована педагошко-психолошка служба. У погледу простора у коме се изводио васпитно-образовни процес, није било побољшања у односу на ранији период. Опште је мишљење да исказани успјех ученика на крају школске године 1988/89. (пролазност 90%, просјечна оцјена 3) није одражавао стварно стање у стеченом знању.⁷⁶⁶

У Бањалуци је од 1953. године функционисао Раднички универзитет. Програмски задаци ове установе коју је основало Општинско синдикално вијеће били су условљени системом радничког самоуправљања који је изискивао потребу „образовања за самоуправљање произвођача-управљача“. Непосредно након оснивања, Раднички универзитет је реализовао велики број семинара, циклуса предавања из области идеолошко-

⁷⁶¹ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2228 53. сједница Извршног одбора 1987, РО Центар за средње усмјерено образовање и васпитање Банја Лука, *Анализа осposobljenosti школа средњег усмјереног образовања и васпитања за задовољјавање образовних потреба удруженог рада на подручју општине Банја Лука*, Банјалука априла 1987. године, 9-15.

⁷⁶² АГУГБЛ, СО БЛ, к-2346, 124 сједница Извршног одбора, 1988, РО Среднјошколски центар, ООУР Дом ученика Веселин Маслеша Банја Лука, Број: 89/88, Дана 13. 6. 1988. године, *Информација о материјалном положају ООУР Дома ученика Веселин Маслеша Банја Лука*, 2-3.

⁷⁶³ АРС, ОК СК БЛ, *Друштвено-економски и самоуправни положај основног и усмјереног средњег образовања и васпитања и задаци Савеза комуниста у реформи школског система*, Банјалука октобра 1977. године, 17.

⁷⁶⁴ Исто, 18.

⁷⁶⁵ АРС, ОК СК БЛ, *Информација о материјалном положају образовања у општини Банјалука*, Банјалука априла 1986. године, 2.

⁷⁶⁶ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2467 204, 205, 206. и 207. сједница Извршног одбора 1989, *Информација о средњим школама у саставу РО Среднјошколски центар Банја Лука*, Банја Лука 13. 10. 1989. године, 1-2.

политичког и друштвено-економског образовања и семинаре радничког самоуправљања Курсеви за стицање различитих степена квалификација готово свих струка и разни стручни семинари дали су допринос у виду подизања квалификационе структуре радника. Осим тога, организована су и појединачна предавања из области општег, здравственог, културно-естетског образовања и сл. Тако широко постављена активност Радничког универзитета почела је да опада и да се сужава током 60-их година усљед неријешеног питања финансирања и опадања друштвене пажње за ову институцију због развоја школских центара укључујући и више и високе и формирања Марксистичког центра. Од краја 60-их година, дјелатност Радничког универзитета се све више сводила на формално, стручно образовање. Његова основна дјелатност у периоду 1972/73-1976/77. сводила се на организовање и извођење редовне и инструктивне наставе и испита у области основношколског образовања одраслих, дактилографске курсеве и курсеве страних језика за одрасле. Овим облицима је у периоду 1972/73-1976/77. било обухваћено 4.055 полазника а од тога друштвено-економским образовањем свега 420 полазника (школа за делегације). У облицима стручног образовања организована је инструктивна настава и испити за КВ, ВК раднике, пословође и техничаре по верификованим програмима школских центара и школа из Бањалуке и Загреб. Организовани су и настава и испити за ванредне студенте првог и другог степена виших школа и факултета (ВТГШ Загреб, ВМШ Суботица, МФ Бањалука и Економски факултет Ријека) и повремени курсеви за припрему пријемних испита на вишим школама и факултетима. У периоду 1972/73-1976/77. овим облицима је било обухваћено 5.315 полазника. Остале дјелатности су углавном биле занемарене.⁷⁶⁷ Од 1. јануара 1977. године, Раднички универзитет се организовао у радну организацију у чијем саставу су били ЈУР основно образовање одраслих – основна школа, ЈУР перманентно образовање и Заједничке службе. ЈУР перманентно образовање обухватало је курсеве страних језика, дактилографије, образовање КВ и ВК радника, пословођа и техничара и образовање за више школе и факултете I и II степена. Такође, једним дијелом се радило на испитивању и утврђивању образовних потреба у удруженом раду, изради програма за радна мјеста и занимања, образовању и оспособљавању за радно мјесто, образовању за самоуправљање, трибини актуелности, кинофикацији села. На тај начин се настојало да се програмска оријентација и програм рада Радничког универзитета усклади са интересима и потребама удруженог рада и са интересима грађана уклапајући се у редовне школске системе и програме.⁷⁶⁸

Земљотресом од 13. августа 1981. године, у области образовања лакше је било оштећено 68 а теже 8 објеката.⁷⁶⁹ Од почетка 80-их година у основном и средњем усмјереном образовању, узроковано вишеструким разлозима, а нарочито измјенама наставних планова и програма и смањивањем броја ученика, долазило је до појаве да одређени број наставника остаје дјелимично или потпуно без радних задатака односно послова. Скупштина СР БиХ и Извршно вијеће су у више наврата (новембра 1981, јуна 1982. и јуна 1983) разматрали ову проблематику. О смањењу природног прираштаја и, самим тим, смањењу броја дјеце приспјеле за упис у основну школу говори податак да је у школској 1976/77. основну школу у цијелој СР БиХ похађало укупно 669.302 ученика док се тај број у 1984/85. спустио на 577.050 ученика. До смањења броја одјељења, осим тога, дошло је и због одредбе члана 52. Закона о основном образовању и васпитању према којој је у одјељењу могло бити најмање 24 ученика. Ова одредба је нарочито погодила подручне школе. Број одјељења од школске 1976/77. до 1984/85. је био смањен за 3.943 док је у истом периоду број наставника смањен за 2.935. У поменутом периоду, просјечно се број одјељења годишње смањивао за 2, 2%, ученика за 1, 8% а наставника за 1, 5%. Проблем појаве наставника без послова односно радних задатака био је најизраженији у школској 1979/80. када их је укупно било 987. Поред

⁷⁶⁷ АРС, ОК СК БЛ, Мјесто, улога и правци трансформације Радничког универзитета, Банјалука новембра 1977. године, 1-4.

⁷⁶⁸ Исто, 5.

⁷⁶⁹ АРС, ОК СК БЛ, Општински штаб цивилне заштите Банја Лука, Број: 29/81, Банја Лука 25. августа 1981. године. Републичком штабу цивилне заштите СР БиХ Сарајево. Предмет: Подаци о послједicama земљотреса, 2.

те појаве, у 1985. години на евиденцији заједница за запошљавање налазило се око 1.000 дипломираних наставника без запослења. У СР БиХ, од укупно 109 општина на подручју 24 није било наставника без послова и радних задатака. У 1985. години, у Радној организацији Центру за основно образовање и васпитање Бањалука, у одјељењима редовне наставе просјек ученика по одјељењу је износио 30, 68 а требало је да буде 36. То је значило да је основно образовање општине Бањалука било нерационално за 3.756 ученика. Школске 1984/85. број ученика испод законског минимума је имало 47 одјељења и то не само у брдско-планинском подручју већ и у градским и приградским школама. До 1984. године, основно образовање је успјешно ријешило проблем вишка 150 просвјетних радника. Међутим, унутрашње резерве су биле исцрпљене и нови вишкови нису могли бити успјешно ријешени. Први значајнији вишкови наставника појавили су се одмах у првој години примјене реформе средњег усмјереног образовања да би у школској 1983/84. и 1984/85. њихов број био највећи. Најугроженија је била категорија наставника општих предмета (географија, биологија, хемија, историја, физика, страни језици и математика) али и неких стручних предмета (предмети правне и економске струке, наставници практичне наставе).⁷⁷⁰

У СР БиХ, укупан број средњошколских наставника који су у цјелости или дјелимично остали без послова у 1984/85. години износио је 1.231 или 13, 2% од укупно запослених наставника од чега је 361 наставник био без иједног часа. Најтеже стање је било на подручјима Самоуправних интересних заједница Сарајево (447), Мостар (286), Бањалука (186), Тузла (123) и Добој (105). Вишак је нарочито био изражен у бившим гимназијама које су свој рад усмјериле на образовање ученика за одређене струке и занимања, затим у економским, трговинско-угоститељским и медицинским школама. Поред тога, на евиденцији заједнице за запошљавање се налазио пријављен 901 наставник. Највећи број наставника који су у цјелости или дјелимично остали без послова имао је радни стаж од 10 до 20 година и од 5 до 10 година.⁷⁷¹

7. 2. Универзитет „Буро Пуцар Стари“

О експанзији високог школства у новој држави свједочи податак да је Југославија у вријеме оснивања Универзитета у Бањалуци, у европским оквирима, имала највише студената по становнику послје Шведске, Холандије и Совјетског Савеза.⁷⁷² Од 1945/46. до 1980/81. школске године, број виших и високих школа у земљи се увећао 11 а број студената 18 пута. Од 1945. до 1974. дипломирало је 518.000 студената, од чега 177.000 жена. Деметрополитанизација високошколске наставе довела је до оснивања универзитета у републичким, покрајинским и регионалним центрима.⁷⁷³ Идеја о оснивању Универзитета у Бањалуци развијала се упоредо са растом значаја града као регионалног центра и са развојем високог школства у њему, нарочито у периоду интензивне обнове и изградње која је успједила након земљотреса. Истицано је да је Универзитет у Бањалуци „друштвена неопходност, основа без које се не може замислити један јак привредни и културни центар, какав Бањалука треба да буде“. Ипак, највиши бањалучки партијски руководиоци су били свјесни отпора тој идеји који су били срачунати на то да се задржи постојеће стање у високом школству.⁷⁷⁴

У моменту оснивања Универзитета, 7. новембра 1975. године, у Бањалуци су радиле слjedeће високошколске установе: Правни факултет (основан 1975), Економски факултет (1975), Машински факултет (1975), Технолошки факултет (1961), Електротехнички факултет (1961), Педагошка академија (1950) и Виша економско-комерцијална школа (1960). У

⁷⁷⁰ АГУГБЛ, СО БЛ, к-1988 167. sjednica Izvršnog odbora 1985, SR BiH Izvršno vijeće Skupštine SR BiH Sarajevo, Informacija o problemima i načinu rješavanja statusa nastavnika koji su u potpunosti ili djelimično ostali bez poslova odnosno radnih zadataka, Sarajevo aprila 1985. godine, 1-5.

⁷⁷¹ Исто, 6.

⁷⁷² Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд: Клио, 2013, 272.

⁷⁷³ Branko Petranović, nav. djelo, 423.

⁷⁷⁴ I. Bekrić, „Povodi. Odlučno DA za banjalučki univerzitet“, *Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda*, br. 1524, god. XXIX, Banjaluka, subota 12. juni 1971. god, 9.

периоду 1961-1975. године Технолошки и Електротехнички факултет су радили под називом Технички факултет. Школске 1975/76. на овим факултетима и вишим школама наставу је похађало 8.044 студента а наставу је изводило 144 наставника и професора од чега је било 35 доктора наука и 31 магистар.⁷⁷⁵ Од 1971. године функционисао је Општински фонд за стипендирање и кредитирање студената и кандидата за стицање звања доктора и магистра наука. Однос редовних и ванредних студената је био 45, 1: 54, 9%. У периоду 1970-1975. године укупан број уписаних студената је порастао за око 60%, нарочито на Правном факултету.⁷⁷⁶

Од укупног броја студената у Бањалуци, око 2.000 је долазило изван бањалучке општине. У два студентска дома је било смјештено 608 студената а на исхрани се налазило око 1.000 абонената.⁷⁷⁷ Пролазност редовних студената на високошколским установама 1974. године је била око 40%. Овакав резултат је истицан као негативан а узроци су тражени, између осталог, у недовољним просторним и наставничким капацитетима који би се могли превазићи оснивањем универзитета.⁷⁷⁸ До средстава за живот и школовање студенти су долазили путем система кредита и стипендија али и путем пословне јединице Клуба студената – Студентске задруге и Студентског сервиса Клуба академичара Бањалука (КАБ).⁷⁷⁹

Иницијатива за оснивање Универзитета потекла је од стране Извршног одбора Скупштине општине Бањалука на сједници 30. маја 1974. године. Предсједник Извршног одбора Скупштине општине Бања Лука Мирко Мајкић, на поменутој сједници као основне разлоге за оснивање Универзитета изнио је снажну експанзију високог школства, нужност повезивања удруженог рада и образовања, захтјеве грађана и радних организација и политички повољну климу за развој високошколских институција.⁷⁸⁰ Скупштина општине, на 2. (IV) заједничкој сједници Вијећа удруженог рада, Друштвено-политичког вијећа и Вијећа мјесних заједница, одржаној 31. маја 1974. године, донијела је Рјешење о именовању Иницијативног одбора за оснивање Универзитета у Бањалуци. За предсједника Иницијативног одбора именован је предсједник Скупштине општине Бањалука Сеид Маглајлија а ово тијело је обухватало 110 угледних научних и друштвено-политичких радника.⁷⁸¹

Скупштина општине Бањалука је на заједничкој сједници Вијећа удруженог рада, Друштвено-политичког вијећа и Вијећа мјесних заједница 6. фебруара 1975. године прихватила „Основе за формирање Универзитета у Бањој Луци“ које је израдио Иницијативни одбор као стручни елаборат о друштвено-економској оправданости за оснивање Правног и Економског факултета, за подјелу Техничког факултета на Електротехнички и Технолошки факултет, за издвајање Одјељења Машинског факултета из Сарајева у засебан Машински факултет и за оснивање Универзитета.⁷⁸² Потписивању „Самоуправног споразума о удруживању и међусобним односима организација удруженог рада удружених у универзитет у Бањој Луци“ 25. септембра 1975. године, претходила је двомјесечна дискусија у радним организацијама привреде и друштвених дјелатности, на високошколским установама и другим заинтересованим организацијама. Споразум су потписали: Економски факултет, Економски институт, Електротехнички факултет, Институт

⁷⁷⁵ *Univerzitet u Banjaluci*, (urednik Rajko Kuzmanović), Banjaluka: Skupština opštine, 1975, 9.

⁷⁷⁶ Исто, 104.

⁷⁷⁷ АРС, ОК СК БЛ, *Izvjestaj o radu Opštinske konferencije Saveza omladine i Saveza studenata Banjaluka u periodu juni 1973. – mart 1975. godine*, 3.

⁷⁷⁸ Исто, 12.

⁷⁷⁹ Исто, 4.

⁷⁸⁰ *Univerzitet u Banjaluci*, (urednik Rajko Kuzmanović), 13.

⁷⁸¹ Исто, 17.

⁷⁸² Исто, 41.

за испитивање грађевинског материјала, Машински факултет, Институт за хемијску прераду дрвета „Инцела“, Истраживачко-развојни центар „Јелшинград“, Институт за професионалну електронику „Руди Чајавец“, Истраживачко-развојни центар „Врбас“, Педагошка академија, Пољопривредни завод, Правни факултет, Технолошки факултет, Ветеринарско-сточарски центар, Виша економско-комерцијална школа и Виша техничка школа из Бихаћа.⁷⁸³

Процијењивано је да је за изградњу зграда факултета са опремом било потребно 200 милиона динара. Подручје бањалучке општине и Босанске Крајине је вапило за побољшањем кадровске структуре у области привреде. Према процјенама, око 30% систематизованих високостручних радних мјеста су покривали недовољно квалификовани радници.⁷⁸⁴ Удруживање пет факултета, три више школе и осам научно-истраживачких и развојних институција у Универзитет, по виђењу општинских органа Савеза комуниста Југославије, „настало је као израз стварних потреба удруженог рада“. Универзитет по свом „карактеру, програмској оријентацији и начину организовања“ требало је да буде „марксистички усмјерен“.⁷⁸⁵ Након смрти истакнутог српског крајишког комунисте, борца и друштвено-политичког радника Ђуре Пуцара Старог, Универзитет је понио његово име након свечаности 13. децембра 1979. године која је приређена њему у част.⁷⁸⁶

Школске 1975/76. године на Универзитет је уписано 8.044 студента од којих 3.037 или 37, 7% редовних и 5.007 или 62, 3% ванредних. Међу редовним студентима је било 876 односно 24, 1% чланова Савеза комуниста или готово сваки четврти редовни студент и сваки други наставник. Међу наставницима је било 88 чланова а међу ненаставним особљем 18 чланова Савеза комуниста. У научно-истраживачким центрима у саставу Универзитета било је запослено 353 радника, међу којима 5 доктора наука, 16 магистара, 127 са високом стручном спремом, 21 са вишом и 95 са средњом и 89 осталих профила. Од 353 радника, 122 или 34% су били чланови Савеза комуниста. На факултетима и вишим школама, основано је седам основних организација и 14 одјељења у оквиру којих се одвијала „идејно-политичка активност“ чланова Савеза комуниста. Исто је учињено и у оквиру истраживачких институција.⁷⁸⁷ По броју запослених када су у питању научно-истраживачки центри у саставу Универзитета, предњачио је центар „Руди Чајавец“, са 123 запослена.⁷⁸⁸

Документ који се бавио уписом студената у школској 1981/82. години донио је важан пресјек општих кретања на Универзитету од његовог оснивања. Истакнуто је да је школске 1980/81. године студирало 11.886 редовних студената и „студената уз рад“ али се тај број процјењивао на око 13.000 када се укључе они који су обнављали годину. Из Бањалуке је долазило око 25% студената, са подручја Босанске Крајине око 55%, из преосталих крајева СР БиХ око 10% колико и из других крајева Југославије. У погледу социјалне структуре, око 2/3 студената су били сељачког и радничког поријекла. Таква социјална структура је оцјењивана као „веома повољна“ док је као неповољна истицана чињеница да је чак 69% студената уписано на факултете друштвених наука. Универзитет у Бањалуци се школске

⁷⁸³ Исто, 55; Никола Ожеговић, „Настанак и развој Универзитета. Historical development of the University“, у: *Универзитет у Бањој Луци 1975-2020. University of Banja Luka 1975-2020*, (уредник Горан Латинковић), Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, 2020, 18-21.

⁷⁸⁴ *Univerzitet u Banjaluci*, (urednik Rajko Kuzmanović), 103.

⁷⁸⁵ АРС, ОК СК БЛ, *Neka aktuelna pitanja dalje organizacione izgradnje Saveza komunista na Univerzitetu, Banjaluka januar 1976. godine*, 1.

⁷⁸⁶ *Машински факултет у Бањој Луци 1971-2011*, Бања Лука: Машински факултет, 2011, 34-36.

⁷⁸⁷ АРС, ОК СК БЛ, *Neka aktuelna pitanja dalje organizacione izgradnje Saveza komunista na Univerzitetu, Banjaluka januar 1976. godine*, 5-6.

⁷⁸⁸ Исто, Прилог.

1980/81. године по броју студената налазио на другом мјесту у Републици, након сарајевског (43.488 студената) а испред тузланског (5.283 студената) и мостарског (5.502 студента).⁷⁸⁹

Највише редовних студената на седам бањалучких факултета и виших школа уписало је прву годину школске 1980/81. из сљедећих 10 општина Босанске Крајине: Бањалука (744), Бихаћ (227), Приједор (116), Сански Мост (89), Босанска Градишка (76), Прњавор (68), Котор Варош (49), Босанска Дубица (44), Кључ (40) и Босански Нови (37). Укупно је уписано 2.243 редовних студената те године.⁷⁹⁰ Године 1987. на Универзитету је радило око 550 истраживача, од чега је било 90 доктора наука и 110 магистара. Покривеност наставе наставним особљем у сталном радном односу у просјеку се кретала око 50%.⁷⁹¹ Као један од кључних разлога недовољне развијености високог образовања, истицана је неповољна материјална основа. У укупном националном дохотку СР БиХ, високо образовање је 1974. године учествовало са 1, 62% а 1983. године са 0, 4% уз тенденцију опадања. У 1986. години у СР БиХ за науку је идвајано само 0, 63% националног дохотка.⁷⁹²

Присутност Универзитета на републичком, југословенском и свјетском нивоу је била више него недовољна. Од 1.200 значајних југословенских научних пројеката на којима се радило 1987. године, само у 5 (0, 4%) су били укључени научни радници са Универзитета у Бањалуци. У десетогодишњем периоду до 1987. године, Југославија је заједно са Сједињеним Америчким Државама радила 420 истраживачких пројеката од чега су само у 2 случаја били укључени кадрови са Универзитета у Бањалуци. Разлози оволике неконкурентности су пронађени у „уситњености научно-истраживачких институција, испарцелисаности кадрова и опреме и релативној затворености институција“.⁷⁹³ Још један од проблема Универзитета било је непостојање универзитетске библиотеке, врло скроман књижни фонд у факултетским библиотекама и недостатак централног каталога који би омогућио лакшу координацију међу библиотекама али и бржу размјену публикација са већим југословенским центрима. Стручњаци УНЕСКА, библиотечки радници који су у вези са тим боравили у Бањалуци, сугерисали су да је најбоље рјешење да се универзитетска библиотека смјести унутар Универзитетског центра, у близини већине факултета и студентског дома, док се нису сложили са постојећом идејом да се универзитетска библиотека развија унутар Народне библиотеке „Петар Кочић“, с обзиром на различите функције тих библиотека.⁷⁹⁴

У 1976. години, на свим високошколским организацијама Универзитета, у сталном радном односу, била су 152 наставника и сарадника (91 наставник и 61 сарадник) а 1982. године 216 (135 наставника и 81 сарадник). Године 1976. било је само 5 редовних професора, 18 ванредних и 21 доцент а 1982. 13 редовних професора, 25 ванредних и 44 доцента. Велики пораст броја доцената била је последица примјене Закона о високом образовању по коме су у СР БиХ и магистри могли бити бирани у наставна звања. Године 1976, на Универзитету је било 29 доктора наука и 27 магистара а 1982. 61 доктор и 64 магистра. Упркос порасту броја наставног особља, повећавала се њихова оптерећеност услед пораста броја студената. Године 1976. на једног наставника у сталном радном односу долазило је 78 студената а 1980. године 87 студената по једном наставнику или више за око 12%. Просјечно оптерећење у СР

⁷⁸⁹ АРС, ОК СК БЛ, Информација о упису студената у школској 1981/82. години на Универзитету „Ђуро Пучар Стари“ у Банјалуци

⁷⁹⁰ АРС, ОК СК БЛ, Информација о упису редовних студената у прву годину студија школске 1980/81. године, Банјалука септембра 1980. године, Тabela br. 3.

⁷⁹¹ АРС, ОК СК БЛ, Универзитет „Ђуро Пучар Стари“ у Банјалуци. Акциона конференција Saveza komunista Универзитета. Улога организованих субјективних снага са Saveзом komunista на челу на Универзитету „Ђуро Пучар Стари“ у Банјалуци на подизању квалитета научно-наставног и научно-истраживачког рада (Уводно излагање поднесено на Конституирајућој сједници Акционе конференције Saveza komunista Универзитета), Банја Лука 1. априла 1987, 5.

⁷⁹² Исто, 8.

⁷⁹³ Исто, 11.

⁷⁹⁴ Nada Puvačić, „Stručnjaci UNESKA u Banjaluci. Univerzitetska biblioteka neophodna“, *Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda*, br. 2684, Banjaluka, srijeda, 7. juni 1978, 5.

БиХ школске 1974/75. године износило је 22 редовна студента по наставнику. Школске 1978/79. оптерећеност на нивоу Републике је повећана на 37 студената по наставнику. Највећа оптерећеност наставника је била на факултетима техничких наука гдје су поједини научници изводили наставу на по 3 или 4 предмета. На техничким факултетима, 70% наставника је било оптерећено са по 2 или више предмета што је довољан показатељ дефицитарности техничке интелигенције. Капацитети Универзитета нису могли да испрате „демократизацију“ и масовност високог образовања до које је дошло у новом друштвеном поретку.⁷⁹⁵ Анализа наставног особља у сталном радном односу показала је релативно неповољну старосну структуру редовних и ванредних професора међу којима није било млађих од 35 година са свега 5 од 37 у доби од 36-45 година, 23 од 46 до 55 година а 10 или скоро трећином који су имали преко 55 година старости. Повољнија је била старосна структура наставног особља виших школа гдје је, од укупно 54, било 7 млађих од 35 година, од 36 до 45 година је било 22 или 40%, од 46 до 55 година је било 18 лица а преко 55 година 7 лица. Доценти су у просјеку били још млађи јер од укупно 44, млађих од 35 година је било 12, од 36 до 45 је било 19, од 46 до 55 је било 11 и само 2 преко 55 година старости. Међу асистентима је највећи број био до 35 година старости – 65 или 80%.⁷⁹⁶

Након десетогодишњег развоја Универзитета, октобра 1985. године, покривеност предмета наставницима у сталном радном односу износила је 49%. У том тренутку, број стално запослених наставника је износио 143 а асистената 91.⁷⁹⁷ Скупштина Заједнице за високо образовање усвојила је марта 1984. године „Опште критерије за оцјену рационалности, ефикасности и друштвено економске оправданости постојања и рада високошколских организација у СР БиХ“ на основу којих су Педагошка академија, Машински факултет, Правни факултет и Виша економска школа у Бихаћу сврстане у категорију оних високошколских организација које су изгубиле друштвено-економску оправданост свога постојања и дјеловања.⁷⁹⁸

У 1984/85. години, највише студената на 1.000 становника имали су САП Косово (22) и СР Македонија (20), док је СР БиХ била на посљедњем мјесту у Југославији са 11. Према попису из 1981, САП Косово је имало највећи проценат неписмених (17, 6%), након њега СР БиХ (14, 5%) док је СР Македонија била на 4. мјесту (10, 9%). У СР Словенији је сваки 69. становник био студент а на САП Косову сваки 45. Све то указује на велике разлике и неуравнотежености у погледу образовања међу југословенским републикама и покрајинама.⁷⁹⁹ СР БиХ се и крајем 1986. године налазила на посљедњем мјесту у држави са свега 111 студената на 10.000 становника, односно 478 студената на 10.000 запослених.⁸⁰⁰ У периоду од 1974/75. до 1984/85. школске године, у СР БиХ је укупно дипломирало 74.322 студента. Од тога, на сарајевском 54.243 (73%), бањалучком 8.135 (11%), тузланском 6.571 (9%) и мостарском 5.373 (7%) студената.⁸⁰¹

Земљотресом од 13. августа 1981. године студентска менза је постала неупотребљива услед тешких оштећења. Имала је капацитет 900 абонената.⁸⁰² Просјечна висина студентског

⁷⁹⁵ АРС, ОК СК БЛ, Univerzitet „Ђуро Пучар Стари“ у Banjaluci, Osnovni kadrovski problemi i mjere za uspostavljanje i provođenje jedinstvene kadrovske politike Univerziteta „Ђуро Пучар Стари“ у Banjaluci, Banjaluka novembra 1982, 2-4.

⁷⁹⁶ Исто, 6.

⁷⁹⁷ АРС, ОК СК БЛ, Univerzitet „Ђуро Пучар Стари“ у Banjaluci, Informacija o nekim aktuelnim pitanjima vezanim za rad i razvoj Univerziteta „Ђуро Пучар Стари“ у Banjaluci, Banjaluka, oktobra 1985, 5.

⁷⁹⁸ Исто, 7. Никола Ожеговић, нав. дјело, 31.

⁷⁹⁹ Eva Berković, nav. djelo, 153.

⁸⁰⁰ АРС, ОК СК БЛ, SKJ, ОК СК БиХ, Predsjedništvo Banjaluka, Radna grupa, Rezime rasprava o racionalizaciji visokog obrazovanja u SR BiH u osnovnim organizacijama Saveza komunista na Univerzitetu „Ђуро Пучар Стари“ у Banjaluci, 5.

⁸⁰¹ Исто, 7.

⁸⁰² АРС, ОК СК БЛ, Informacija o nekim aktuelnim pitanjima studentskog standarda, 1.

кредита у школској 1981/82. години износила је 1.875 динара. Мјесечна цијена исхране је износила 3.000, просјечна мјесечна цијена смјештаја у Студентском дому 860 а просјечна цијена превоза у градском саобраћају 700 динара. Цијене у приватном смјештају су се кретале између 1.000 и 2.000 динара.⁸⁰³

Реформа високог образовања била је тема 74. сједнице Предсједништва ЦК СК БиХ. Као позитивно кретање на бањалучком Универзитету истакнут је завршетак изградње и стављање у функцију објекта Универзитетског центра у који се уселио Правни факултет а проширио се Машински, Економски и Технолошки факултет и гдје се одвијала настава за студенте Електротехничког факултета. Такође, у истом смислу је истакнуто да је школске 1980/81. већи број студената уписао техничке факултете а мањи број друштвене у односу на раније године.⁸⁰⁴

Пролазност студената је школске 1978/79. износила 48%, 1979/80. 45% а 1980/81. 60%. Школске 1980/81. године највећу пролазност остварили су Правни и Медицински факултет (64%) а најнижу Електротехнички факултет (42%). Од свих година студија, најнижа пролазност је била на првој години (55%). Оцијењивано је како је то била посљедица великог броја студената, немогућности примјене менторског рада, дугог периода адаптације бруцоша и сл. Осим тога, константан проблем од оснивања Универзитета представљала је врло слаба покривеност прве године студија наставницима и сарадницима у сталном радном односу. Тако су на првој години Технолошког факултета само два наставника била у сталном радном односу. На Медицинском факултету није било ниједног наставника у сталном радном односу на стручним предклиничким предметима. Годинама је постојао проблем недостатка наставника за предмет Математика на техничким факултетима и на Економском факултету. „Студиј уз рад“ односно ванредне студије које су биле организоване на свим високошколским установама осим Медицинског факултета, нису давале велике резултате. Просјечна пролазност ове категорије студената у школској 1980/81. је износила 12% а на Економском факултету свега 7, 5%. Као још једна од слабости Универзитета, како су то истицале готово све партијске организације, били су лоши међуљудски односи, нарочито међу наставницима и сарадницима. Ти „стари односи и слабости“ су се огледали у „присуству опортуног понашања, групашења, незамјерања и недовољне отворености, критичности и самокритичности“. Као значајна препрека подизању научно-наставног подмлатка истакнута је и „тежња постојећих наставника да се обезбиједи часови преко норме односно допунски извори прихода“. Критици је излагана и пасивност студената и њихова окренутост искључиво рјешавању личних проблема. Захтијевала се већа активност у њиховом укључивању у „укупно кретање самоуправних социјалистичких односа“. Истицана је недовољност марксистичког образовања новопримљених чланова СК али и податак да се на трећој години пријем у СК врши „кампањски“, а „на IV години студија у посљедње 2 – 3 године нико није примљен у Савез комуниста“. Као горуће питање студентског стандарда истицано је питање смјештаја. Постојећих 608 мјеста у Студентском дому је било недовољно. Здравствена заштита студената је побољшана отварањем студентске поликлинике а изграђени су и први спортски терени у оквиру будућег студентског спортског центра. Један од додатних начина обезбјеђивања средстава за рад Универзитета, био је и Самоуправни споразум о удруживању средстава за финансирање инвестиција и функција Универзитета. Овај Споразум су од 1978. године почеле примјењивати неке организације удруженог рада. Међутим, од 1.150 ООУР-а и радних заједница са подручја Босанске Крајине, свега 450 је прихватило Споразум а средства је уплаћивало само 229 ООУР-а, усљед чега је обезбијеђено само 38% средстава од планираних

⁸⁰³ Исто, 2.

⁸⁰⁴ АРС, ОК СК БЛ, SKJ, ОК СК БиХ Banjaluka, Univerzitet „Đuro Pucar Stari“, Rezime rasprave sa tematske konferencije osnovnih organizacija SK visokoškolskih organizacija univerziteta „Đuro Pucar Stari“ u Banjaluci o reformi visokog obrazovanja, Banjaluka juna 1982. godine, 1.

82 милиона динара. Из општина Босанско Грахово, Босански Петровац, Дрвар, Гламоч, Србац и Велика Кладуша ниједна ООУР није уплатила средства.⁸⁰⁵

На нивоу цијеле земље, 1971. године 19, 1% укупне студентске популације су били чланови СКЈ, 1976. 30, 5% а 1981. 51, 7%. Нагли прилив студената, руководилаца и стручњака у Партију, била је последица санкционисања партијске државе 1974. путем Устава и путем одредбе о „морално-политичкој подобности“ као неопходном услову за сва руководећа радна мјеста у најширем смислу.⁸⁰⁶ Крајем октобра 1985. године, на Универзитету је дјеловало 2.907 чланова Савеза комуниста организованих у 28 основних организација. Основне организације СК према студијским годинама су створене током 1978. године и касније. Оне су обухватале редовне студенте и наставно особље по годинама с тим да је ваннаставно особље било обухваћено основним организацијама четвртих студијских година. Поред тога, у свим високошколским организацијама основне организације су формирале и активе комуниста – радника у оквиру којих су се разматрала само она питања од њиховог непосредног интереса. Просјечна бројност основних организација у Општинској организацији је била око 40.⁸⁰⁷ Број студената у Општинској организацији СК се кретао овако: 1975. – 940; 1976. – 1.296; 1977. – 1.864; 1978. – 2.373; 1979. – 2.870; 1980. – 3.063; 1981. – 3.181; 1982. – 2.809; 1983. – 3.104; 1984. – 2.704; 1985. – 2.616. Године 1985. сваки трећи редовни студент је био члан СК а од укупног чланства Општинске организације, студенти су чинили 11%. Од укупно 239 запослених из реда наставног особља, 165 или 69% су били чланови СК. У чланству СК су знатно више учествовали студенти друштвених наука. По појединим факултетима, стање је 1985. године било сљедеће: Електротехнички – 39% студената чланова СК, Технолошки – 42%, Медицински 43%, Машински – 48%, Педагошка академија – 54%, Економски – 59% и Правни – 67%. Полна структура чланства СК на Универзитету показивала је знатно веће присуство жена (готово 50%) у односу на њихово присуство у укупном чланству Општинске организације СК (34%). Садржај и метод рада ОО СК на Универзитету нису оцењивани као нарочито успјешни. Запажано је да је већа „иницијативност и самосталност“ у погледу одабира тема на састанцима присутна у оним основним организацијама гдје су улогу секретара обављали чланови наставног особља. Основне организације нису разматрале питања у вези са остваривањем друштвене улоге младе генерације што је оцењивано као „недопустиво“.⁸⁰⁸

Од 5.767 редовних студената 1985. године, у Студентском центру „Вељко Влаховић“ је било смјештено 608 студената и још око 400 „илегалаца“. Поред тога, процијењено је да је око 3.000 студената у приватном смјештају а преосталих близу 2.000 код родитеља, рођака и слично. Исхрану у ресторану Студентског центра користило је у просјеку од 1.250 до 1.350 студената. Од 1. априла 1985. године, студенти су исхрану плаћали 3.813 а смјештај 1.700 динара што је било за 29% више него претходне године. Скупштина општине Бањалука је учествовала у кредитирању студената са 50% средстава а преостали дио је обезбјеђивала Заједница за високо образовање СР БиХ. Најнижи студентски кредит у СР БиХ је износио 2.490 а највећи 7.240 динара и први пут је у просјеку био виши од износа којим студент учествује у цијени смјештаја и исхране у Студентском центру. Стипендије Титовог фонда за студенте су се кретале од 6.720 до 9.700 динара. И у здравственој заштити студената су учињени значајни помаци јер је у овој години функционисала амбуланта опште медицине, гинеколошка и стоматолошка амбуланта. Најчешћи приговори су се тicali слабе опремљености амбуланти и малог броја медицинског особља.⁸⁰⁹ Мјесечна карта за све линије

⁸⁰⁵ Исто, 2-9.

⁸⁰⁶ Laslo Sekelj, nav. djelo, 77-78.

⁸⁰⁷ АРС, ОК СК БЛ, „СК на Банјалучком универзитету. Недоволјна идејно-политичка I акциона осposобљеност“, у: Билтен Општинског комитета Савеза комуниста Банјалука, бр. 20, год. 1985, 17-19.

⁸⁰⁸ Исто, 20-21.

⁸⁰⁹ АРС, ОК СК БЛ, СКЈ, ОК СК БиХ, Предсједништво Банјалука, Актуелна идејно-политичка питања ученичког и студентског стандарда, Банјалука, април 1985. године, 2-6.

градског саобраћаја износила је 1.100 динара од чега су ученици и студенти плаћали 330 динара. Друштвена активност студената се највише одвијала у Центру за друштвену дјелатност студената – ЦЕДУБАЛ. У 27 секција, клубова и друштава ЦЕДУБАЛ-а, дјеловало је преко 2.000 чланова из реда студентске (80%), средњошколске и радничке омладине. „Привремено и повремено“ запошљавање ученика и студената као вид стицања средстава за школовање присутан је у Бањалуци од 1963. године а оснивањем Омладинске задруге 1977. године постао је доста присутнији. Током 1985. године у њу је било укључено преко 8.000 чланова а у 1984. години остварила је преко 100 милиона динара.⁸¹⁰

Током 1985. године, просјечан исплаћени чисти лични доходак по раднику у области вишег образовања био је 46.124 а у области високог образовања 51.129 динара. Истицано је да поједине области образовања нису успијевале да надокнаде инфлаторно заостајање просјечних личних доходака.⁸¹¹ Априла 1986. године на шест факултета и три више школе Универзитета студирало је 8.005 студената од чега 5.873 редовних и 2.132 „студента уз рад“, што је представљало 16% односно 14% од укупног броја студената у СР БиХ. У научно-наставном процесу било је ангажовано 210 наставника и 190 асистената у сталном радном односу и 137 у допунском радном односу што је представљало око 15, 5% од укупног броја у СР БиХ. Факултети и више школе су располагале са 37.000 m² простора односно 5, 6 m² по редовном студенту што је било за 1 m² мање него у СР БиХ. Смјештајни капацитети нису били задовољавајући јер се смјештај могао обезбиједити само за 10% редовних студената што је било за 6% мање него у СР БиХ а исхрана за 23% редовних студената што је било за 2% више него у СР БиХ. Од 1981. године долазило је до реалног и номиналног опадања средстава за развој факултета и виших школа што се одразило на квалитет средстава неопходних за одвијање научно-наставног процеса. Лични доходак запослених је реално опадао почев од 1980. године и није пратио раст доходака у привредним и другим дјелатностима. Улагање у високо образовање, изражено учешћем средстава за ову дјелатност у националном доходу СР БиХ (у текућим цијенама) износило је: 1973. 1, 30%; 1974. 1, 62%; 1975. 1, 45%; 1976. 1, 27%; 1977. 1, 16%; 1978. 0, 97%; 1979. 0, 93%; 1980. 0, 79%; 1981. 0, 66%; 1982. 0, 42%; 1983. 0, 40%; 1984, 1985. и 1986. 0, 62%.⁸¹² У 1984. години чисти лични доходак по раднику у високом образовању растао је за 49% мање него у привреди СР БиХ, за 19% мање него у ванпривреди и 17% мање него у образовању у цјелини. Иста тенденција је постојала и у 1986. години. У 1985. години просјечан лични доходак редовних професора износио је 74.770, ванредних професора 69.942, доцната 56.336 динара, професора виших школа 57.602, предавача 57.452, асистената 43.449, асистената приправника 37.194 и осталих радника 27.467 динара.⁸¹³

Године 1985. и 1986, обиљежене свеукупном друштвеном и економском кризом у Југославији, протекле су у знаку стагнације и на Универзитету. Опадао је број први пут уписаних студената, опала су улагања, обустављен је упис на Педагошку академију а предложана је обустава уписа и на Медицински, Правни и Економски факултет.⁸¹⁴ Као једно од кључних питања које се наметало пред високо образовање било је „питање досљедног и потпунијег њиховог повезивања са удруженим радом – са организацијама материјалне производње“.⁸¹⁵ Октобра 1986. године је поново констатовано да на Универзитету постоји недовољна кадровска основа и да на факултетима недостаје 108 наставника а 58 на вишим

⁸¹⁰ Исто, 8.

⁸¹¹ АРС, ОК СК БЛ, СКЈ, ОК СК ВиН Банјалука, Radna grupa, Informacija o materijalnom položaju obrazovanja u opštini Banjaluka, Banjaluka aprila 1986. godine, 2.

⁸¹² Исто, 11.

⁸¹³ Исто, 12.

⁸¹⁴ *Универзитет у Бањој Луци 1975-2005*, (уредник Драго Бранковић), Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, 2005, 14.

⁸¹⁵ АРС, ОК СК БЛ, СКЈ, ОК СК ВиН Банјалука, Radna grupa, Informacija o nekim aktuelnim idejno-političkim pitanjima socijalističkog samoupravnog preobražaja vaspitanja i obrazovanja, Banjaluka oktobra 1986. godine, 16.

школама.⁸¹⁶ Након експанзије високог образовања до 1980, када је на Универзитету студирао 12.571 студент, до 1985. је дошло до смањења броја студената на 8.947 услед очигледне хиперпродукције високошколских кадрова, нарочито на факултетима друштвених наука. До највећег смањења броја студената у поменутом петогодишњем периоду је дошло на Економском факултету (2.715 – 1.395), Правном факултету (3.734 – 1.670) и Педагошкој академији (1.050 – 690). Са друге стране, у исто вријеме је дошло до великог повећања броја студената на новооснованом Медицинском факултету (150 – 1.254) и на Вишој техничкој школи у Бихаћу (690 – 972).⁸¹⁷

Предсједништво ЦК СК БиХ, на 13. сједници одржаној 22. септембра 1986. године, разматрало је могућности рационализације високошколских установа у СР БиХ у циљу подстицања оних видова образовања који би могли омогућити „складнији и успјешнији материјални развој Републике“. Подлогу за расправу су чинила два документа: „Основе рационализације високог образовања у СР БиХ“ коју је сачинила Заједница за високо образовање и „Рангирање високошколских организација у БиХ“ коју је урадио Економски институт из Сарајева.⁸¹⁸ Заједница за високо образовање је настојала да утиче на усклађивање развоја високог образовања са „Дугорочним програмом економске стабилизације“. На првом мјесту се то односило на смањивање броја уписаних студената у прву годину студија од почетка 80-их година. Паралелно са овим, текао је процес реструктурирања студената у корист производних занимања. Од школске 1981/82. године студенти су уписивани у сљедећем омјеру: техничке науке 50 – 52%; биотехничке 9 – 10%; медицинске 9 – 10%; економско – правне 12 – 15%; наставничка занимања 12 – 14%; умјетничке академије до 2%.⁸¹⁹ У погледу рационализације обима и структуре студената на високошколским организацијама на простору СР БиХ, донесени су сљедећи закључци: годишње се у прву годину може уписати највише 10.000 студената, укупан број студената временом треба стабилизovati на 30.000 редовних и 8.000 „студената уз рад“, број студената треба да буде највише 12 по једној наставној особи.⁸²⁰ Приликом разматрања полазних основа за рационализацију структуре студената и високошколских организација с обзиром на занимања, најважнији критеријум је представљало тржиште рада. У структури незапослених којих је 1980. године било 140.443 а 6 година касније 240.000, највише је било правника, економиста, наставника, дипл. економиста, дипл. правника, љекара и професора предмета друштвених наука.⁸²¹

Рационализација је подразумијевала и наставне планове и програме. Требало је смањити број предмета на 5 до 7 годишње. Под једним предметом се подразумијевао садржај који се могао испредавати у најмањем обиму за 120 часова. Као проблеми, истицани су слаба пролазност студената и велико „осипање“ студената по генерацији (у просјеку 40%). Просјечна цијена школовања студента у СР БиХ износила је 280.800 динара годишње. Универзитети у Бањалуци и Тузли су оцијењени као приближно оптимални и рационални с обзиром на величину територије и број становника који према њима гравитира. Насупрот њима су стајали универзитети у Сарајеву и Мостару као нерационални. Према попису становништва из 1981. године, ти подаци су изгледали овако:

- 1) Универзитет у Тузли – 28 општина, 1.321.595 становника
- 2) Универзитет у Сарајеву – 38 општина, 1.250.831 становник

⁸¹⁶ Исто, 19.

⁸¹⁷ Rajko Kuzmanović, nav. djelo, 216.

⁸¹⁸ АРС, ОК СК БЛ, СКЈ, СК СК БиХ, Предсједништво, Резиме расправе са сједнице Предсједништва СК СК БиХ о рационализацији организација удруженог рада високог образовања у СР БиХ, Сарајево октобра 1986. године, 1.

⁸¹⁹ АРС, ОК СК БЛ, Заједница за високо образовање Сарајево, Основе рационализације високог образовања у СР БиХ, Сарајево септембра 1986. године, 6.

⁸²⁰ Исто, 8.

⁸²¹ Исто, 8-9.

3) Универзитет у Бањалуци – 24 општине, 1.069.995 становника

4) Универзитет у Мостару – 19 општина, 481.835 становника⁸²²

Предсједништво ОК СК Бањалука, проширено представницима Универзитета, активистима ОК СК на факултетима и вишим школама, представницима ОК СК Бихаћ и активистом ЦК СК БиХ, на 34. сједници одржаној 9. јануара 1987. године, разматрало је „идејно-политичко стање“ на Универзитету.⁸²³ Том приликом је осуђена „све већа ескалација национализма“, дјеловање дијела универзитетске омладине у Љубљани, осуда „фашизоидних појава“ студената у Сарајеву и истакнуто неслагање са Нацртом меморандума групе академика Српске академије наука и уметности из Београда. Уз опште оцјене о пасивности чланства СК и о недовољној оспособљености организација СК за „идејно-политички рад“, констатовано је да на Универзитету „Ђуро Пуцар Стари“ није било утицаја и појава грађанске деснице и других антисоцијалистичких дјеловања осим „националистичког дјеловања тројице професора Економског факултета у прошлој години“.⁸²⁴ У историји Економског факултета та дешавања су упамћена као „знаци стагнације, која је била потакнута измишљеном, односно монтираном политичком афером“. У питању је било кривично дјело вербалног деликта које се приписивало неким члановима наставног особља.⁸²⁵

Историја политичких прогона професора српске националности на Универзитету у Бањалуци, отпочела је убрзо након самог његовог оснивања. Прогону су били изложени двојица професора Педагошке академије. Радило се о професорима Перку Војиновићу и Здравку Маријанцу. Оптужница Округног јавног тужилаштва Бањалука од 28. априла 1976. године их је теретила, поред осталог, за ширење информбировских идеја, негирање муслиманске нације, тврдње како је Бањалука муслимански град, како је у Хрватској развијен националистички осјећај итд.⁸²⁶ Округни суд у Бањалуци је 8. јуна 1976. године осудио Перка Војиновића на казну строгог затвора у трајању од пет а Здравка Маријанца на казну строгог затвора у трајању од три године због кривичног дјела непријатељске пропаганде из чл. 118 ст. 1 КЗ-а.⁸²⁷ О духу времена социјалистичке Босне и Херцеговине рјечито свједочи податак да је првог дана ислеђивања, један од ислеђника грубим тоном питао професора Војиновића: „Зашто баш ти једини имаш натпис на кабинету ћирилицом?“⁸²⁸ Професор Војиновић је био ангажован приликом оснивања Универзитета у Бањалуци као члан комисије која је имала задатак да у ту сврху искористи нека позитивна искуства титоградског универзитета.⁸²⁹ На Педагошкој академији у Бањалуци почео је да ради 1970, гдје је био изабран за професора Опште историје новог вијека. Почетком 1976, предао је рукопис завршене докторске дисертације ментору, проф др Милораду Екмечићу на Филозофском факултету у Сарајеву. Услиједило је суђење на тајном процесу у Бањалуци и потом три и по године тамновања у Зеници, међу тешким криминалцима, укључујући и убице. Дисертацију под насловом *Врбаска бановина у политичком систему Краљевине Југославије*, одбранио је 1979. године а објављена је тек 1997. у Бањалуци. На удару званичне политике, Перко Војиновић се налазио и у наредном периоду, радећи у Историјском

⁸²² Исто, 19-20.

⁸²³ АРС, ОК СК БЛ, Rezime rasprave u OOSK na Univerzitetu „Ђуро Пуцар Стари“ о основним karakteristikama idejno-političkog stanja u društvu i SKJ i о nastupanju građanske desnice i drugih antisocijalističkih snaga kao i о nekim pitanjima političko-bezbjednosne situacije na Univerzitetu u Sarajevu, 1.

⁸²⁴ Исто, 4.

⁸²⁵ *Економски факултет Универзитета у Бањој Луци 1975-2020; 45 година*, Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, Економски факултет, 2020, 21.

⁸²⁶ Перко Војиновић, *Када нас не буде било више. Сјећање на дјетињство и младост, записи и писма из тамнице*, Бања Лука: издање аутора, 1998, 173-174.

⁸²⁷ Исто, 245.

⁸²⁸ Исто, 98.

⁸²⁹ Исто, 189.

институту у Титограду. Због заступања научно утемељених ставова да су Црногорци дио српског народа, наступио је прекид радног односа у периоду 1984-1987. године.⁸³⁰ Заједно са Перком Војиновићем и Здравком Марјанцем, на истом тајном судском процесу суђено је и адвокату Србиславу Челебићу који је био осуђен на 1, 5 година строгог затвора. Професор Маријанац се присјећао: „Судија је заузео позу побједника и с дозом ироније и сарказма говорио о нама 'као три непријатеља, унутрашњим, спољним, информбировско-ранковићевог типа' (...). Професор Војиновић, на ситне папириће поцјепао је пресуду, бацивши је на судијин сто. Зато се добијала додатна казна, али судија 'то није видио', и Војиновића и Челебића посла у 'Нови живот' у Зеницу, а мене у Фочу“.⁸³¹ Професор Маријанац је радио на Педагошкој академији од 1969, гдје је организовао наставу из Географије утемељивши ову област као организован студиј на Универзитету у Бањалуци. По изласку са робије, почетком 1978. године, усљед друштвеног бојкота, није био у могућности да нађе запослење у струци цијелу наредну деценију.⁸³²

Општински комитет СК је на 41 сједници одржаној 27. новембра 1984. изрекао мјеру искључење из СКЈ Петру Хинићу, професору на Електротехничком факултету због наводног вријеђања на националној основи колега Муслимана, обезвјеђивања тековина НОР-а, поистовјеђивања свих Муслимана са усташама, вријеђања Владимира Бакарића и Родољуба Чолаковића и квалификовања марксизма као догме. Такође, „Оцијењено је да један број комуниста на овој бањалучкој високошколској установи није реаговао на испад Хинића па је сугерисано да се утврди и степен њихове идејно-политичке одговорности ...“. Касније је мјера искључења Петра Хинића преиначена у посљедњу опомену.⁸³³

Политички прогон три члана наставног особља бањалучког Економског факултета почео је 11. децембра 1985. акцијом Службе државне безбиједности када су, пред саму зору, извршени претреси у становима Миодрага Зеца и Јована Душанића након чега је услиједило њихово привођење и саслушавање. Истога дана је приведено и више професора и асистената са истог факултета у својству свједока. Према сачињеној Информацији СДБ о пресијецању непријатељске дјелатности тројице радника Економског факултета у Бањалуци, Душанић Јована, Зеца Миодрага и Золотић Љубомира, произилазило је да су пуних седам година „дјеловали с позиција српског национализма“, „грубо, дрско и тенденциозно коментарисали НОБ“, „грубо и дрско нападали личност друга Тита и других истакнутих руководилаца“ и сл. Конкретизација ових оптужби је имала тридесетак ставки односно изјава приписаних осумњиченима, као што су нпр: „Добро је што је Универзитет добио име Ђуре Пуцара Старог, а не неког муслиманског лидера“, „Српски интелектуалци се прогађају и под притиском Муслимана напуштају СР БиХ“ или „Све Шиптаре треба скупити на једно мјесто и побити а не затварати“. Информација је оптуживала Јована Душанића да је организовао и стајао на челу непријатељске тројке, тзв. „београдске групе“ која је названа тако због чињенице да су сва тројица били београдски студенти. Такође, истицано је и то да је Душанић потицао из свештеничке и четничке породице.⁸³⁴ У другом документу, за Миодрага Зеца је речено: „саглашавао се са изјавама Душанић Јована да 'Муслимани напредују у

⁸³⁰ Горан Латиновић, „In memoriam Перко Војиновић (1935-2002)“, *Радови: часопис за хуманистичке и друштвене науке Филозофског факултета у Бањалуци*, бр. 5, Бањалука 2002, 350-353.

⁸³¹ Здравко Д. Маријанац, *МБ 8877*, Бања Лука: Географско друштво Републике Српске, 2005, 248.

⁸³² Горан Трбић, Драшко Маринковић, „ИН МЕМОРИЈАМ, проф. др Здравко Маријанац“, *Зборник радова: Демографски процеси и српски национални интерес*, Бања Лука: Матица српска – Друштво чланова Матице српске Бања Лука, 2018.

⁸³³ Z. P., „Iz članstva SKJ zbog nacionalističkog ispada isključen profesor Univerziteta“, *Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda*, br. 4261, god. XLI, Banjaluka, 28, 29. i 30. novembar 1984, 3; APC, OK SK BJL, Podsjetnik o potrebi pokretanja inicijative za sagledavanje uticaja mjera idejno-političke odgovornosti koje je izrekao Opštinski komitet SK Banjaluka, Banjaluka januara 1988. godine, 1-2.

⁸³⁴ Звонко Симић, „Случај бањалучких професора. Суд партије“, *НИН, недељне информативне новине*, 1851, 22. јун 1986, 22; Јован Б. Душанић, *Економија постмодерне*, Бања Лука: Универзитет у Бањалуци, Економски факултет, 2016, 457-460.

таласима и да Муслиманима иде добро и да су прерано набубрили', провоцирао колеге муслиманске националности кроз искривљивање њихових имена и говорио да је ово православна земља".⁸³⁵

У Рјешењу о притвору писало је да је постојала основана сумња да је Душанић Јован починио кривично дјело из члана 133/1 и 157 Кривичног закона СФРЈ. По сјећању Јована Душанића, он и колега Золотић нису били изложени физичком насиљу али су били малтретирани и на њих је вршен притисак од стране инспектора СДБ. Золотићу су чак пријетили ликвидацијом уколико не потпише унапријед припремљену изјаву.⁸³⁶ У званичном саопштењу ОК СК Бањалука, као разлог изрицања „идејно-политичких мјера“, искључења из СКЈ доцента мр Миодрага Зеца (предмет Савремени привредни системи), посљедње опомене асистенту мр Љубомиру Золотићу (Организација производње) и прихватања Одлуке основне организације СК 3. године Економског факултета која је искључила из СКЈ доцента др Јована Душанића (Монетарна економија), наведено је дјеловање ових наставника „са позиција српског национализма“. Било је утврђено „да ови наставници своју активност нису испољавали јавно нити су у том смислу дјеловали на студенте“. Њихова „националистичка иступања“ дешавала су се „тако што су они кроз своје дуже приватно дружење испољавали негаторски став и ниподаштавали основне вриједности нашег социјалистичког самоуправног друштва, тековине НОБ-а и социјалистичке револуције, братство, јединство и социјалистичко заједништво, те омаловажавали личност и дјело друга Тита, доводећи у сумњу темељна уставна одређења“. Даље су оптужбе биле конкретизоване: „Расправљајући нпр. о кадровској политици на Економском факултету у Бањалуци тврдили су да је она усмјерена против кадрова српске националности, да се врши „муслиманизација“ Факултета, да се кадровима хрватске и муслиманске националности додјељују докторске титуле без научних критерија, истичући да је стање на Факултету истовјетно стању у Републици. Негирали су постојање муслиманске нације, њене културне баштине и историје. Изражавали су „забринутост“ над „судбином“ српске нације, поготово интелектуалаца који су, по њиховом мишљењу, у СР БиХ прогањани“. Приписиване су им тврдње „да је главни терет у НОБ-у изнио српски народ“, „да су Хрвати Нијемце дочекали као ослободиоце“, „да се четницима неоправдано приписују злочина“, да је устав из 1974. донесен под притиском хрватских националиста и „да је њиме Србија ослабљена, распарчана и дезинтегрисана – у распаду (...) указујући на потребу формирања 'велике Србије' у чији састав би ушла Црна Гора и већи дио БиХ“. Такође, наводно су критиковали Тита због раскоши, задуживања земље, култа личности и фаворизовања Хрватске и хрватских кадрова а „у њиховим иступањима глорификована је и западна демократија и вишепартијски систем те негирана демократија у нашем систему, истицана угроженост слободе говора и мисли у социјализму (...) Нападана је наша несврстана спољна политика, којој су дани 'одбројани' и сл.“⁸³⁷ Званично саопштење ОК СК Бањалука преносила је готово сва југословенска штампа под насловима: „Заговарали Велику Србију“ (*Политика*), „Наставници кућног национализма“ (*Ослобођење*), „Националисти за катедром“ (*Новости*) итд.⁸³⁸ *Глас* је у чланку под насловом „Националисте пред суд“, преносио подршку коју је Општински одбор СУБНОР-а пружио изрицању идејно-политичких мјера тројци професора уз коментар „да је несхватљиво да су такви људи толико дуго дјеловали с позиција српског национализма и уједно предавали студентима, као да се ништа није догађало“.⁸³⁹

⁸³⁵ АРС, ОК СК БЛ, Podsjetnik o potrebi pokretanja inicijative za sagledavanje uticaja mjera idejno-političke odgovornosti koje je izrekao Opštinski komitet SK Banjaluka, Banjaluka januara 1988. godine, 1-2.

⁸³⁶ Јован Б. Душанић, нав. дјело, 458, 479-480, 486-488.

⁸³⁷ „Саопштење Општинског комитета СК Банјалука. Nacionalistima kazna“, *Глас. Лист Социјалистичког савеза радног народа*, бр. 4727, год. XLIII, Бањалука 31. маја и 1. јуна 1986. године, 2.

⁸³⁸ Јован Б. Душанић, нав. дјело, 462.

⁸³⁹ J. SI, „Sa sjednice Opštinskog odbora SUBNOR-a Banjaluka. Nacionaliste pred sud“, *Глас. Лист Социјалистичког савеза радног народа*, бр. 4748, год. XLIII, Бањалука, сриједа 25. јуна 1986. године., 6.

Научно-наставно вијеће Економског факултета се изјаснило за искључење из наставе доцента мр Миодрага Зеца (34 године) и доцента др Јована Душанића (36) док је асистент мр Љубомир Золотић (36) могао остати у настави. Као основ ове одлуке послужила је одредба Закона о високом школству СР БиХ из 1985. године, према којој „за наставника и сарадника високошколске организације може бити изабран кандидат који своје дјеловање заснива на марксистичкој научној основи, који младе генерације васпитава у духу социјалистичких самоуправних односа, равноправности и заједништва, братства и јединства народа и народности СФРЈ“.⁸⁴⁰ Радна група ОК СК је утврдила да Миодраг Зец није дјеловао са националистичких позиција у раду са студентима или међу запосленима а његов рад „оцјењује као висококвалитетан, прожет специфичним приступом материји коју обухвата његов предмет, проткан напором и жељом да се студентима отворе видици“. Новоизабрани декан, редовни професор др Крстан Малешевић, тумачио је овај случај тако што су „многе колеге, вјероватно из зависти /мање талентовани/, теретиле свог колегу“. „По Малешевићу, Зец треба да добије партијску казну, али не као националиста, јер то ни издалека није, него за 'брзину на ријечима', која није увијек била – одмјерена“, писао је *Глас*, настављајући расправу о догађајима који су већ заокупљали пажњу цијеле југословенске јавности.⁸⁴¹ Већ до друге половине јуна 1986, о овом случају су писали *Ослобођење*, *Слободна Далмација*, *Љубљанско Дело*, *Младост*, београдска *Осмица* и *НИН*.⁸⁴²

Сви извори се слажу у томе да су студенти Економског факултета били уз своје професоре и да нису подржавали њихово искључење из наставе. „Апел јавности“ који је тражио да се осуди „незаконито кажњавање“ и да се Зец и Душанић врате у наставу, упутио је Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања.⁸⁴³ Разлоге искључења Зеца и Душанића из наставе свакако треба тражити и у дијелу Саопштења ОК СК Бањалука који је гласио: „Истовремено, указано је на одговорност чланова СК у пословодству и самоуправним органима Економског факултета приликом процјењивања могућности даљег радног ангажовања ових наставника у наставно-научном процесу“.⁸⁴⁴ Јован Душанић наводи да су чланови Предсједништва ЦК СК БиХ, према незваничним информацијама „покренули, координирали и усмеравали активности на случају бањалучких универзитетских професора“. На сједницама ОК СК Бањалука на којима се расправљало о овом случају, присуствовали су и представници ЦК СК БиХ, међу којима су увијек били и чланови Предсједништва ЦК Невенка Селимовић и народни херој Руди Колак, који је био и члан ЦК СКЈ.⁸⁴⁵

Према подацима из децембра 1986. године, образовни ниво становништва СР БиХ је био најнижи у земљи, последице САП Косова. Без школе је било 25, 2% становништва старог 10 и више година а са вишом и високом школом само 4, 3%. У СР БиХ је, према стању од 31. августа 1986. од укупног боја незапослених, са вишом спремом било 4.074 или 1, 6% а са високом 5.107 или 2%. У периоду од 1974/75. до 1984/85. године на Универзитету у

⁸⁴⁰ Звонко Симић, нав. дјело, 21.

⁸⁴¹ Dušan Kerman, „'Svjedočenja' i činjenice“, *Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda*, br. 4770, godina XLIII, Banjaluka, 19. i 20. juli 1986. godine, 5.

⁸⁴² Звонко Симић, нав. дјело, 22.

⁸⁴³ Одбор су сачињавали академик Матија Бећковић, др Коста Чавошки, академик Добрица Ћосић, проф. др Андрија Гамс, др Иван Јанковић, проф. др Неца Јованов, академик проф. др Михаило Марковић, Борислав Михајловић-Михиз, академик Драгослав Михаиловић, академик проф. др Никола Милошевић, Танасије Младеновић, академик др Гојко Николиш, академик проф. др Предраг Палавестра, академик Мића Поповић, академик проф. др Радован Самарџић, академик Младен Србиновић, академик проф. др Драгослав Срејовић, академик проф. др Љубомир Тадић. Јован Б. Душанић, нав. дјело, 490-491. Иако је бањалучка Народна библиотека била претплаћена на лист *Младост* који је редовно испоручиван, управо је број 20 из средине јуна 1986, у коме је штампан критички текст Момчила Петровића под насловом „Догодило се у Бања Гулагу“, нестало током расправа о случају професора Економског факултета.

⁸⁴⁴ „Саопштење Општинског комитета СК Банјалука. Nacionalistima kazna“, *Глас. Лист Социјалистичког савеза радног народа*, бр. 4727, год. XLIII, Бањалука, 31. маја и 1. јуна 1986. године, 2.

⁸⁴⁵ Исто, 470, 480.

Бањалуци дипломирало је 8.135 студената што је чинило 11% од укупног броја дипломираних у СР БиХ.⁸⁴⁶ Од 1987. године је дошло до финансијског опоравка тако да је током 1989. и 1990. дошло до улагања у компјутерску, лабораторијску и другу опрему високошколских установа. Упис студената се повећавао на годишњем нивоу за 10% до 15%. У школској 1989/90. години око 2.000 студената је уписано у прву годину. Пред сам распад Југославије, успостављена је сарадња са универзитетима у Битољу, Приштини, Осијеку и Марибору као и са остала три универзитета у СР БиХ. Током 1987. године ректор Универзитета у Бањалуци је био предсједник Заједнице Универзитета Југославије а 1989/90. године је био предсједник Заједнице универзитета СР БиХ. Децембра 1989. године Универзитет је постао члан Ректорске конференције „Алпе Јадран“.⁸⁴⁷ При Универзитету је дјеловао Клуб међународног пријатељства који је окупљао више клубова, унија и организација страних студената, углавном из несврстаних земаља.⁸⁴⁸

До 1990. године на Универзитету је реализовано укупно 977 научно-истраживачких пројеката, од чега 146 у оквиру СР БиХ, 7 у оквиру међурејубличке сарадње и 4 у оквиру међународне сарадње. Нарочито је истицана околност да је 820 пројеката реализовано „на основама непосредне размјене рада“ што је убједљиво свједочио о присутности науке у материјалној производњи односно у цјелокупном привредном животу Босанске Крајине.⁸⁴⁹ Школске 1989/90. научно-наставни процес је изводило 475 наставника и сарадника.⁸⁵⁰ На Универзитету је, закључно са 1991. годином, одбрањено 65 докторских дисертација. Тај број укључује и једну дисертацију која је одбрањена на Технолошком факултету прије оснивања Универзитета, 1974. године.⁸⁵¹ У периоду 1977-1991. одбрањено је 113 магистарских радова.⁸⁵²

Први ректор Универзитета је био проф. др Драгомир Малић (1975-1979), професор Техничког, Технолошког и Рударско-геолошког факултета у Београду. Након тога, дужност ректора је обављао проф. др Ибрахим Табаковић (1979-1984), професор Технолошког факултета у Бањалуци. Проф. др Драгица Додиг са Технолошког факултета је обављала функцију ректора у периоду 1984-1988. године а исту функцију у периоду 1988-1992. је обављао проф. др Рајко Кузмановић, професор Правног факултета у Бањалуци.⁸⁵³

7. 3. Рад културних институција, културне манифестације

Године 1969, културном дјелатношћу на подручју бањалучке општине се бавило 8 професионалних институција: Народно позориште Босанске Крајине, Дјечије позориште, Дом културе, Умјетничка галерија, Архив Босанске Крајине, Музеј Босанске Крајине, Народна библиотека „Петар Кочић“ и Културно-просвјетна заједница. У истој области дјеловале су 22 аматерске организације: 7 културно-умјетничких друштава, 5 културно-просвјетних центара, Градски оркестар, Друштво пријатеља старина, Књижевни клуб, Подружница ликовних умјетника, Музичка омладина, 5 разних клубова, удружења и организација. Професионално запослених у области културе било је исте године 165 уз

⁸⁴⁶ АРС, ОК СК БЛ, СКЈ, ОК СК БиН, Предсједништво Банјалучка, Радна група, Резиме расправе о рационализацији високог образовања у СР БиН у основним организацијама Савеза комуниста на Универзитету „Ђуро Пучар Стари“ у Банјалуци, 5-7.

⁸⁴⁷ *Универзитет у Бањој Луци 1975-2005*, 14-15.

⁸⁴⁸ АРС, ОК СК БЛ, ССО БиН, ОК ССО БЛ. Извјештај о раду Општинске организације Савеза социјалистичке омладине БиН Банјалучка за период фебруар 1986-1987. године, Банја Лука март 1987. године, 18.

⁸⁴⁹ *Универзитет у Банјалуци*, (уредник Рајко Кузмановић), Банјалучка: Универзитет у Банјалуци, 1990, 93.

⁸⁵⁰ Исто, 88.

⁸⁵¹ *Универзитет у Бањој Луци. Збирка одбрањених докторских дисертација и магистарских радова 1974-2011*, Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, 2011, 6.

⁸⁵² Исто, 31.

⁸⁵³ *Универзитет у Бањој Луци 1975-2005*, 27-30. Никола Ожеговић, нав. дјело, 70.

неколико хиљада аматера унутар аматерског дјеловања. Позоришни и филмски живот у општини се одвијао унутар Народног позоришта, Дјечијег позоришта, Филмског клуба Дома културе, Предузећа за приказивање филмова, културно-умјетничких друштава и Радничког универзитета. Носиоци музичког живота су били Дом културе, Музичка омладина, Хор Музичке школе, културно-умјетничка друштва, Градски оркестар а ликовног Умјетничка галерија, Дом културе и Подружница ликовних умјетника. Носиоци библиотекарства, књижевног живота и издавачке дјелатности били су Народна библиотека „Петар Кочић“ са 107.000 књига и школске библиотеке у 14 основних са 127.000 и 9 средњих школа са 50.000 књига. Носиоци књижевне дјелатности су били Књижевни клуб, Клуб младих писаца, часопис *Путеви* и Дом културе. Издавачком дјелатношћу су се бавили НИП *Глас*, Књижевни клуб и Клуб младих писаца. Музеј Босанске Крајине, Архив Босанске Крајине и Друштво бањалучких старина су се бавили споменицима културе и културном баштином. Бројне институције културе нису имале ни приближно одговарајући простор за рад након разарања октобра 1969. године али су ипак наставиле са радом у ванредним околностима.⁸⁵⁴

Током 1969. године културне институције и организације су оствариле сљедеће резултате: 210 позоришних представа за одрасле, 185 представа за дјецу, 123 разних музичких концерата (озбиљне, забавне и народне музике), 160 плесних вечери и других забава за младе, 48 књижевних вечери и вечери поезије, преко 180 програма културно-умјетничких друштава и других облика забаве и разоноде, већи број филмских представа на селу, гостовање Сарајевске опере и балета и других ансамбала, реконструкција објеката и споменика културе (тврђава Кастел, манастир Гомионица и др). До октобра издано је на читање 125.196 књига, часописа и других публикација и набављено 6.500 нових књига. Посебна пажња је била посвећена током 1969. године приградским и сеоским подручјима. Културно-просвјетна заједница је уз помоћ друштвено-политичких организација и јавних радника, основала културно-просвјетне центре у Врбањи, Ивањској и Стричићима. Укупна средства културних институција и организација у 1969. години су износила 298.564.665 старих динара, намјенски издвојених из Фонда за културу Скупштине општине и оствареним властитим средствима (до 30. септембра) од 48.000.000 старих динара. Највећи посао те године тицао се рада на спасавању и заштити музејских експоната, умјетничких слика, књига, опреме и инвентара након земљотреса.⁸⁵⁵ Претежан дио културних активности након земљотреса остваривао се гостовањима изван бањалучке општине. Готово све институције и организације су биле присиљене да изнајмљују простор. У прољеће 1973. био је исељен Дом културе након чега је цјелокупна културна активност у Бањалуци, изузев Народног позоришта, била сведена на извођачки простор Дома ЈНА. То је наносило знатне финансијске губитке културним институцијама. Те године било је 176 запослених у култури а просјечан лични доходак је износио 211.710 старих динара.⁸⁵⁶

Бањалучку културу у периоду 1969-1974. одликовала је недовољна материјална стимулација. Дозначени износи корисницима једва су били довољни за личне дохотке и репродукцију. Таква околност је спрјечавала кадровско јачање што се најбоље огледа у чињеници да се у поменутом периоду укупан број запослених повећао за само 14 радника а није било могуће водити ни континуирану политику стипендирања потребних кадрова. Није било могуће финансирати чување културног блага нити одвајати средства за обавезно осигурање, каталоге, збирке, уникате и народну одбрану.⁸⁵⁷ У области културе, 1975. је било запослено 189 радника у сталном радном односу, што је износило 1, 1 радник на 1.000 становника (1974. Косово – 1, 1; СР БиХ – 1, 4; СР Словенија - 2, 7, СФРЈ – 2) што је могао да буде повољан омјер да у тај број нису улазили запослени у институцијама културе

⁸⁵⁴ АРС, ОК СК БЛ, *Izvještaj o djelatnosti kulturnih institucija i organizacija u periodu 1969-1974. godina*, 1-2.

⁸⁵⁵ Исто, 3-4.

⁸⁵⁶ Исто, 11-12.

⁸⁵⁷ Исто, 16.

регионалног карактера и да је однос броја запослених у градском и сеоском подручју био уравнотежен и сразмјеран величини и потребама појединих средина. У институцијама које су номинално или по функцијама имале регионални карактер, било је запослено око 70% кадрова из ове области. То је значило да је општинске културне функције остваривало око 0,33 културна радника на 1.000 становника док је за задовољавајући културни живот био потребан 1 културни радник на 1.000 становника. Неповољна је била и структура радних мјеста јер је умјетничког и осталог стручног особља (библиотекари, архивари, кустоси и др) било само 45% од укупног броја запослених.⁸⁵⁸

Током 1978. године, бањалучке културне организације и институције културе су оствариле укупно преко 1.400 манифестација, од чега 1.050 на подручју општине.⁸⁵⁹ У периоду 1974-1979. обновљени су многи објекти културе као што су Народно позориште Босанске Крајине, зграда Дома културе, Дјечијег позоришта, КУД „Пелагић“, ЦКУД „Веселин Маслеша“, КУД „Будућност“, Камена зграда у Кастелу а изграђени су Друштвени дом на Мејдану, простор за збирку „Терзић“ и више друштвених домова у приградском и сеоском подручју (Бронзани Мајдан, Ивањска, Залужани, Драгочај). Изградња спортске дворане „Борик“ такође је ишла у прилог стварању нових могућности за културне садржаје.⁸⁶⁰ Почетком 1979. године, као особеност културног живота у Бањалуци, посебно је истицана аматерска дјелатност у оквиру аматерских културно-умјетничких друштава, при домовима културе, друштвеним домовима, мјесним заједницама, Универзитету и другим организацијама. Разним видовима аматерске дјелатности у ликовним, музичким, фолклорним, драмским, литерарним и другим секцијама бавило се близу 2.000 ђака, радника, студената, домаћица и др. Као опште слабости културног живота истицане су појаве „институционалне затворености, буџетског понашања, секторисања, инертности у властитом самоуправном и идејно-политичком оспособљавању, формализма у отварању културе према удруженом раду, понашања по којима култура припада културним радницима, подржавање фамилијарности у односима, недовољног дјеловања и пропагирања културних достигнућа и вриједности савременог социјалистичког самоуправног друштва“.⁸⁶¹

Материјално, програмско и кадровско јачање укупне „културне акције“ отпочело је оснивањем Самоуправне интересне заједнице културе. О побољшању материјалних услова културног живота говори и пораст средстава СИЗ културе која су у 1976. години износила 18.200.000 а до 1979. године су се повећавала за износ од 20-25%. У ове износе нису урачуната велика средства која су уложена у санацију и изградњу простора за културу као ни средства која су се остваривала непосредном размјеном рада.⁸⁶² Почетком 1979. године, укупан број запослених у култури је износио 288 од чега је 35 било са високом стручном спремом.⁸⁶³ Постојала је неповољна сразмјера умјетника у односу на укупан број запослених у професионалним културним институцијама. Нарочито је био присутан дефицит глумачког кадра у Народном и Дјечијем позоришту.⁸⁶⁴ Фебруара 1984. године, истицано је да на подручју комуне има укупно 35 различитих реализатора културних програма, односно

⁸⁵⁸ Miloš Nemanjić i dr, *Analiza stanja kulture u opštini Banjaluka*, 131-132; Miloš Nemanjić, Ružica Rosandić, Milivoje Ivanišević, Mirjana Nikolić, Branimir Stojković, *Program kulturnog razvoja Banjaluke 1976-1990*, Banjaluka: SIЗ kulture i Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, 1977, 19.

⁸⁵⁹ АРС, ОК СК БЛ, СКЈ, ОК СК БиН и SSRN БиН ОК SSRN Banjaluka, *Aktuelna idejno-politička pitanja u kulturi na području opštine Banjaluka*, Banjaluka marta 1979. godine, 4-5.

⁸⁶⁰ Исто, 7.

⁸⁶¹ Исто, 11.

⁸⁶² Исто, 12; СИЗ културе је основана у другој половини 1975. године „у циљу остваривања личних и заједничких потреба и интереса радних људи и грађана у области културе и усклађивања рада у култури са тим потребама и интересима“, АРС, ОК СК БЛ, *Samoupravni sporazum o osnivanju samoupravne interesne zajednice kulture u Banjaluci*, 1.

⁸⁶³ АРС, ОК СК БЛ, СКЈ, ОК СК БиН и SSRN БиН ОК SSRN Banjaluka, *Aktuelna idejno-politička pitanja u kulturi na području opštine Banjaluka*, Banjaluka marta 1979. godine, 16.

⁸⁶⁴ Исто, 17.

корисника средстава СИЗ културе. Међу њима је било 12 професионалних организација, 10 културно-умјетничких друштава и 14 других институција. Усљед таквог стања, препоручивана је борба против „уситњености и расцјепканости“ у култури. Изражавано је незадовољство постигнутим резултатима у организовању културног живота на селу. Мали је био број мјесних заједница у којима су дјеловале различите културно-забавне секције. У средњим школама развој стваралаштва и организовање културно-забавних активности било је сведено на минимум док се готово цјелокупна културна дјелатност студената на Универзитету „Ђуро Пуцар Стари“ одвијала кроз програме Универзитетског културно-умјетничког друштва „Ивица Мажар“ и дијелом кроз рад клубова на појединим факултетима.⁸⁶⁵ У оквиру културно-умјетничких друштава на подручју комуне, налазило се око 3.500 чланова, углавном ученика, студената и радничке омладине.⁸⁶⁶

У Босни и Херцеговини прије 1945. нису постојале самосталне архивске установе. Стварање архивске мреже започело је 1947. оснивањем Архива СР БиХ у Сарајеву. Архив града Бањалуке је основан 1953, три године касније је прерастао у Срески архив а 1963. постао је Архив Босанске Крајине, проширивши дјелатност и на подручје бихаћког среза. Тако је прерастао у архивску установу која је покривала највећи број општина у Југославији (23 општине са 1.164 насељена мјеста). Срећна околност било је то што се Архив до земљотреса 1969. налазио у чврстој згради Скупштине општине тако да је архивска грађа остала сачувана. Маја 1973. Архив је пресељен у зграду Команде гарнизона. Квалификациона структура запослених 1975. је била сљедећа; 2 радника са високом школском спремом, по четири са вишом и средњом, 3 са нижом и 1 неквалификован. На једног запосленог је долазило 116 дужинских метара грађе.⁸⁶⁷ У депое Архива, до 1980, било је смјештено 270 фондова и збирки или 1.700 m грађе а установа је, са 24 запослена радника, вршила надзор над заштитом архивске и документарне грађе код 2.251 регистратуре. У 1981. години укинут је архивски сабирни центар у Бихаћу а 1983. исто је учињено и са сабирним центрима у Приједору и Јајцу, због неиспуњавања потребних просторно-техничких и кадровских услова за рад. Ови сабирни центри су радили од 1963-1964. године. Почетком 90-их година, територијална надлежност Архива Босанске Крајине се протезала на 17 општина а број фондова и збирки је порастао на око 500.⁸⁶⁸

Стање архивске грађе у органима управе на подручју Босанске Крајине било је врло неповољно. Према повјерљивом извјештају Архива Босанске Крајине од 2. марта 1977. године, просторно-технички услови у којима су се налазили архивска грађа и регистратурски материјал органа управе, у претежном броју случајева нису задовољавали ни минималне законске прописе. Од 23 општине Босанске Крајине, у 16 општина грађа државних органа се налазила на таванима, у подрумима, помоћним дворишним или другим просторијама у којима је била изложена оштећењу и пропадању.⁸⁶⁹ Осим у неколико случајева, простор у коме је смјештена грађа био је скучен, неопремљен и неподесан за манипулацију архивском грађом. Архивска грађа у скупштинама општина, властита и наслијеђених органа власти, 90% је била у несређеном стању. Фондови ликвидираних органа и организација налазили су се скоро 100% у несређеном стању а највећи дио је био уништен или неупотребљив. Сљедећи подаци су били индикативни: на подручју Босанске Крајине дјеловало је 519 мјесних народних одбора а Архив је преузео 47 док је већина преосталих потпуно уништена. Слично

⁸⁶⁵ АРС, ОК СК БЛ, SKJ ОК SK БиН, Предсједништво Банјалука, Актуелна идејно-политичка питања у области културе на подручју општине Банјалука, Банјалука фебруара 1984. године, 2.

⁸⁶⁶ Исто, 3.

⁸⁶⁷ Милош Немањић и др, *Анализа стања културе и општини Банјалука*, 83-84.

⁸⁶⁸ Бојан Стојнић, *Архив Републике Српске. Од градске до институције од националног значаја 1953-2018*, Бањалука: Архив Републике Српске и Удружење архивских радника Републике Српске, 2018, 19-25.

⁸⁶⁹ АРС, ОК СК БЛ, Архив Босанске Крајине Банја Лука, Информације о стању архивске грађе и регистратурског материјала на подручју Босанске Крајине и практична примјена законских прописа о друштвеној самозаштити и народној одбрани у поступку чувања и заштите, 1.

стање је било и када је у питању грађа 103 фонда ликвидираних народних одбора општина и грађа среских народних одбора.⁸⁷⁰ Када су у питању друштвено-политичке организације (СКЈ, ССРН, ССО и СУБНОР) на подручју Босанске Крајине, стање њихове архивске грађе није било боље у односу на грађу органа управе. Јављао се и проблем „приватизације грађе“ ОК СКЈ. Физички је био уништен највећи дио грађе друштвено-политичких организација из периода након 1945. године – КПЈ, НОФ, АФЖ, СКОЈ, УСАОБиХ итд. Сачувани су једино фондови комитета СКЈ које је преузео Архив (обласни, окружни и 10 среских комитета).⁸⁷¹

Музеј и Архив Босанске Крајине, уз сарадњу Комисије за раднички покрет у Општинској конференцији СК Бањалука и Комисије за његовање традиција НОБ-е у Савезу бораца, били су професионално ангажовани на прикупљању, сређивању и обради документационе грађе о развоју радничког покрета и Револуције. У оквиру ове двије институције, према подацима са почетка 1976. године, биле су формиране посебне збирке мемоарске грађе са 177 сјећања на 1.956 страница куцаног текста. Покретач пројекта изучавања историје радничког покрета била је Комисија за историју радничког покрета у Општинској конференцији СКЈ. Поред мемоарске грађе, Музеј и Архив су прикупили око 10.000 фотографија о радничком покрету и Револуцији, преснимили око 17.000 страница архивске грађе у институцијама ван Бањалуке, прикупили око 7.000 страница оригиналних докумената, образовали 84 досијеа за истакнуте личности из радничког покрета са оригиналном персоналном документацијом итд.⁸⁷²

Институт за историју у Бањалуци поникао је из Одсјека за изучавање историје радничког покрета у Босанској Крајини, посебне организационе јединице у оквиру Архива Босанске Крајине која је основана 1. септембра 1963. године.⁸⁷³ Одлука о покретању иницијативе за оснивање Института за историју у Бањалуци донесена је на свечаној сједници Општинске конференције СК у Бањалуци 24. новембра 1978. године.⁸⁷⁴ У извјештају који је поднио директор, проф. др Галиб Шљиво 28. октобра 1981. године, истиче се да је Институт конституисан 1. новембра 1979. године као и да је његова дјелатност дефинисана кроз сљедеће сегменте: обављање научноистраживачког рада, подизање научних кадрова, објављивање публикација и организовање научних скупова.⁸⁷⁵ Године 1980. Институт је објавио први број свог часописа *Историјски зборник* а први научни скуп је организован 1981. године, у форми округлог стола на тему Обласна савјетовања на Шехитлуцима љета 1941. године и развој устанка у Босанској Крајини.⁸⁷⁶ *Историјски зборник* је излазио једном годишње од 1980. до 1989. године. Након десетог броја, услед недостатка финансијских средстава, часопис се угасио. Главни и одговорни уредници били су Галиб Шљиво (бр. 1-8) и Ђорђе Микић (бр. 9-10). Укупно је у 10 бројева објављено 59 расправа и чланака, 26 прилога, 90 приказа, 6 библиографија и 30 осталих текстова. По садржају, радило се како о локалним тако и о општејугословенским темама.⁸⁷⁷ О томе да је постојао притисак на истраживаче који

⁸⁷⁰ Исто, 2-3.

⁸⁷¹ Исто, 4.

⁸⁷² АРС, ОК СК БЛ, Izvršnom komitetu СК СК БиН Сарајево, Предмет: Грађа о развоју радничког покрета, подаци за подручје Ванје Луке, 1.

⁸⁷³ Бојан Стојнић, нав. дјело, 20.

⁸⁷⁴ АРС, ОК СК БЛ, Одлука о покретању поступка за оснивање Института за историју у Ванја Луци, 1.

⁸⁷⁵ АРС, ОК СК БЛ, Краћи осврт на рад Института за историју у Ванјалуци са нагласком на проучавању историје комунистичког и радничког покрета у Ванјалуци и Босанској Крајини, 3.

⁸⁷⁶ Исто, 4-5.

⁸⁷⁷ У часопису су сарађивали: Здравко Антонић, Младен Анчић, Сафет Банцковић, Мухарем-Харе Бегановић, Бранко Ј. Бокан, Душан Берић, Милко Брковић, Радомир Булатовић, Сњежана Васиљ, Милан Вукмановић, Драган М. Давидовић, Милорад Екмечић, Паво Живковић, Мустафа Имамовић, Салих Јалиман, Иван Јелић, Хуснија Камберовић, Карл Касер, Вера Кац, Милан Крајчовић, Томислав Краљачић, Вера Кржишник-Букић, Рајко Кузмановић, Дубравко Ловреновић, Душан Лукач, Нијазија Маслак, Божо Мацар, Ђорђе Микић, Џтибор Нечас, Адам Нинковић, Бранко Обрадовић, Иван Педерин, Енес Пелидија, Бранко Петрановић, Раде Поповић, Небојша Радмановић, Енвер Реџић, Самија Сарић, Гордана Седић, Сулејман Смлатић, Авдо Сућеска, Ибрахим

су се бавили темама из историје Босне и Херцеговине из периода након 1945. године, свједочи случај др Вере Кржишник-Букић која је радила у Институту за историју од његовог оснивања. Током седмогодишњег темељног истраживања Цазинске буне из 1950. године, сусрела се са отвореним пријетњама и притисцима. „У првој половини 1990, заредало је неколико индиректних анонимних телефонских позива (преко особе која је била 1950. у значајној државној служби – а већ извјесно вријеме важан ауторов свједок) у стилу ’како напредују сатански стихови?’. Свакако још неугодније било је, почетком октобра 1990. године поштом упућено анонимно писмо пријетеће садржине“.⁸⁷⁸ Годинама касније, ауторка је о овом случају свједочила: „Због разних анонимних пријетњи које сам свакодневно добијала морала сам чак напустити БиХ. Пријетили су ми у смислу: ’Нико није о томе писао, нити је смио писати, па нећете ни ви’. То је била табу тема. Цазинска буна, која је представљала највећи сељачки устанак који се икада збио у Европи међу сељаштвом у вријеме социјализма, тема је о којој се није смјело причати у бившем режиму и која је овом књигом најзад угледала свјетло дана“.⁸⁷⁹

У периоду 1976-1979. број јавних садржаја које су извеле институције и организације у области културе био је у сталном порасту: 1976. – 1.003, 1977. - 1.172, 1978. - 1.300, 1979. - 1.385. Поред повећања броја манифестација, у поменутом периоду је дошло и до квалитативних помака у културном животу. Дошло је до убрзаног развоја културно-умјетничког аматеризма (ликовна дјелатност, нови вокални и музички састави, сценска дјелатност итд). Забиљежено је и веће присуство културних садржаја у радним организацијама, мјесним заједницама и школама. Тако је током 1978. године у радним организацијама и мјесним заједницама изведено 387 програма.⁸⁸⁰ Зграда Дома културе је санирана и отворена 1976. године а у истом четворогодишњем периоду отворени су друштвени домови на Мејдану, Ивањској, Залужанима, Бронзаном Мајдану и Драгочају. Оспособљени су простори Дјечијег позоришта, РКУД „Пелагић“, ЦКУДМ „Веселин Маслеша“, КУД „Будућност“, ријешено је питање привременог смјештаја Умјетничке галерије и вршена санација тврђаве Кастел и објеката у њој. Нови облици и функције културе остварени су оснивањем Завода за заштиту споменика културе и природе, отварањем Збирке „Терзић“, оснивањем културно-умјетничких друштава „Јосип Мажар Шоша“ и „Весели бријег“, вокалних састава „Бањалучанке“ и „Пелагићевци“, Градског оркестра и низа других облика музичког, сценског и фолклорног карактера у оквиру културно-умјетничког аматеризма.⁸⁸¹

Као и након земљотреса у Скопљу 1963, умјетници су порушеној Бањалуци након катастрофе 1969, даровали приближно 750 дјела у „Акцији солидарности“. Иако је ликовни живот у Бањалуци имао одређену традицију и иако су постојале идеје појединаца о потреби отварања галерије слика, тек је долазак ових умјетничких дијела условио одлуку СО Бањалука о оснивању Умјетничке галерије која је првобитно била смјештена у Дому културе (од 1971). Почетак рада нове институције обиљежили су сликар Бекир Мисирлић (в. д. директор) и историчарке умјетности Мелиха Хусеиновић и Видосава Грандић-

Тепић, Пејо Ђошковић, Нада Ђујић, Богумил Храбак, Расим Хурем, Предраг Цицмил, Џенана Чаушевић, Аида Шећибовић и Галиб Шљиво. Бојан Стојнић, „Библиографија Историјског зборника, часописа Института за историју у Бањалуци“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, бр. 2, год II, 2010, 623.

⁸⁷⁸ Vera Kržišnik-Bukić, „Predgovor“, *Cazinska buna 1950*, Sarajevo: „Svjetlost“, 1991, XVI.

⁸⁷⁹ „Vera Kržišnik-Bukić: Najljepši period života provela sam u Banjaluci“, Интервју новинарке *Nezavisnih novina* Аиде Типуре са Вером Кржишник-Букић, 29. октобра 2008. године, <https://www.nezavisne.com/kultura/pozornica/Vera-Krzschnik-Bukic-Najljepsi-period-zivota-provela-sam-u-Banjaluci/31329>, (Приступљено 2. августа 2021).

⁸⁸⁰ АРС, Самоуправна интересна заједница културе Бањалука, *Prijedlog. Analiza ostvarivanja Plana razvoja kulture u opštini Banjaluka za period 1976-1980. godina*, Banjaluka maj 1980. godine, Realizacija planiranih zadataka u periodu 1976-1980, 1.

⁸⁸¹ Исто, 2.

Хусециновић.⁸⁸² Читаву деценију Умјетничка галерија је била у привременом смјештају, све до 22. априла 1981. када је на Дан града, званично на трајну употребу добила санирани објекат старе Жељезничке станице из 1891. године. О напорима културних радника да добију трајни смјештај говори податак да је до одлуке Извршног одбора СО Бањалука о томе априла 1978, дошло након приједлога предсједнику СО да се поклоњена умјетничка дјела врате умјетницима усљед непостојања услова за њихово чување према музеолошким прописима.⁸⁸³

Земљотресом од 13. августа 1981. године, у области културе и културно-историјских споменика лакше је оштећено 18 а теже 10 објеката.⁸⁸⁴ Период 1981-1985. је оцијењен као неуспјешан када је у питању развој културе. Нису створене све претпоставке за развој културе као „јединственог дијела цјелине удруженог рада на основама потребе радних људи и грађана“. Врло мало је учињено у том погледу и на сеоском подручју.⁸⁸⁵ У култури је 1985. године било 273 запослених. Култура је 1981. године располагала са око 13.500 m² а 1985. са 24.877 m² простора. Аматеризам је располагао са врло малим и уз то неадекватним простором. Према културним областима, стање расположивог простора је изгледало овако: сценска дјелатност – 4.610 m², Књижевно-библиотека – 3.714 m², ликовно-излагачка – 3.900 m², културно-историјска баштина – 4.981 m², културно-образовна – 5.256 m² и културно-умјетнички аматеризам – 2.416 m².⁸⁸⁶ Народне библиотеке су, као културне и образовне установе у исто вријеме, имале за циљ да подстичу и шире опште образовање и да задовољавају најшире културне потребе становништва. Народна библиотека „Петар Кочић“ је 1965. године имала 9.000 читалаца и развијену библиотечку мрежу, што није достигнуто у годинама након земљотреса. У најбоље вријеме бањалучког библиотекарства узимајући у обзир вријеме прије и након земљотреса, 1964. године, на 1 библиотеку је долазило 23.336 становника (1971: СР БиХ – 35.341; СР Србија – 8.938, СФРЈ – 13.213). У 1974. години, 53 бањалучка насеља нису имала библиотечки огранак.⁸⁸⁷ Народна и универзитетска библиотека је добила властити простор тек 1982. године, након 45 година рада, усљењем у Дом радничке солидарности заједно са Музејем Босанске Крајине. На тај начин је добила на располагање простор од 3.100 m² док је до тада, заједно са свих 28 народних библиотека из крајишке регије, располагала са 4.154 m².⁸⁸⁸

Основни „чиниолац координације“ укупне културне политике у СР БиХ је био Савез заједница културе БиХ. Ова установа је на основу посебних критеријума одређивала које су то културне дјелатности могле да остваре статус „акције или манифестације од заједничког интереса“. У првој половини 80-их, 34 културне акције и манифестације су уживале поменути статус. Међу њима, као карактеристичне манифестације за Бањалуку су биле: „Јесењи салон“ – бијенале (Умјетничка галерија Бањалука) и „Кочићев збор“.⁸⁸⁹

⁸⁸² Љиљана Лабовић Маринковић, Видосава Грандић, Нада Пувачић, Радмила Кулунџија, Љиљана Пердун Мисирлић, Сарита Вујковић, Саша Васић, Милан Радуловић, *Од Галерије до Музеја. From the Gallery to the Museum 1971-2006*, Бања Лука: Музеј савремене умјетности Републике Српске, Museum of Contemporary Art of Republic of Srpska, 2006, 26; Жана Вукичевић, „Умјетничка дјела са Јесењих салона у фонду Музеја савремене умјетности Републике Српске“, Сарита Вујковић, *Бањалучки Јесењи салон*, Бањалука: Академија наука и умјетности Републике Српске, Музеј савремене умјетности Републике Српске, 2019, 149.

⁸⁸³ Љиљана Лабовић Маринковић ... (група аутора), нав. дјело, 29-35.

⁸⁸⁴ АРС, ОК СК БЛ, Општински штаб цивилне заштите Banja Luka, Број: 29/81, Banja Luka 25. avgusta 1981. godine. Republičkom штабу цивилне заштите SR BiH Sarajevo. Предмет: Подаци о последицама земљотреса, 2.

⁸⁸⁵ АРС, СИЗК БЛ, Izvod iz analize ostvarenje Srednjoročnog plana razvoja SIZ-a kulture Banjaluke за период 1981-1985. године, 1.

⁸⁸⁶ Исто, 3.

⁸⁸⁷ Miloš Nemanjić i dr, *Analiza stanja kulture u opštini Banjaluka*, 67-68.

⁸⁸⁸ Nada Puvačić, „Pred useljenje biblioteke u Dom radničke solidarnosti. Knjiga u novom svjetlu“, *Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda*, br. 3596, година XL Banjaluka, петак, 20. avgust 1982., 5.

⁸⁸⁹ АРС, СИЗК БЛ, Savez zajednica kulture BiH Sarajevo. Датум: јуни 1985. године. Radni osnov за израду анализе о реализацији средњорочног плана развоја Saveza zajednica kulture BiH за период 1981-1985. година, 4-9.

Ликовни живот Бањалуке је добио замаха након што је на Вишој педагошкој школи 1951. основан Одсјек ликовне педагогије на коме је за наставника цртања изабран бањалучки сликар, педагог и музеолог Божидар Николић. Из његове класе, прве и једине, изашла је група ликовних педагога, познатих као „Четворица“, коју су сачињавали Алојз Турић, Бекир Мисирлић, Душан Симић и Енвер Штаљо. Поменути Одсјек је радио само до 1953, када је премјештен у Сарајево.⁸⁹⁰ Траг у бањалучком сликарству оставио је и Живорад Жика Пећарић, који је од почетка 60-их радио као сценограф у Народном позоришту Босанске Крајине.⁸⁹¹

Идеја о одржавању веће манифестације ликовне умјетности ради укључивања запостављене крајишке средине у комуникацијске токове југословенске умјетности, јавила се код Кемала Ширбеговића, умјетника који се управо био вратио из Београда завршивши студије сликарства. Први јесењи салон, одржан 1962, имао је карактер скромне изложбе умјетника бањалучке регије.⁸⁹² Наредних година манифестација све више добија шири, југословенски па и међународни карактер. Седми јесењи салон (1975), носио је и назив Први интернационални салон јер је у излагању учествовало и тридесетак умјетника из иностранства, различитог поријекла, који су живјели и стварали у Паризу.⁸⁹³ Четрнаести салон (1989) са темом „Умјетност за и против“ и поднасловом „Умјетност, политика, идеологија“, историчара умјетности Берислава Валушека, кустоса Модерне галерије у Риједи, чија је изложба одржана од 24. новембра 1989. до 7. јануара 1990, може се сматрати посљедњом заједничком изложбом умјетника југословенског простора.⁸⁹⁴ Петнаести јесењи салон, иако припремљен 1991, морао је бити отказан усљед опште политичке кризе у земљи.⁸⁹⁵

„Јесењи салон“ је био значајна југословенска манифестација ликовног стваралаштва која се одржавала сваке друге године у Бањалуци, од 1962. до 1990. Манифестација је била везана за обиљежавање Дана државности СР БиХ и Дана Републике, крајем новембра. Због значаја у ликовној култури, Јесењи салон је 1972. уврштен у „Самоуправни међурепублички споразум о финансирању културних дјелатности“ а 1985. у „Самоуправни споразум о културним манифестацијама од заједничког интереса“, чиме се нашао у истој равни као и Фестивал југословенског играног филма у Пули, Стеријино позорје у Новом Саду, Дубровачке љетне игре, Графичко бијенале у Љубљани и др.⁸⁹⁶ Најзапаженије теме „Јесењих салона“ биле су: „Побуде урбане средине“, „Присуство фотографије у савременој умјетности“, „Материјал као изазов“, „Самотњаци“, „Умјетност за и против“. Захваљујући систему откупних награда које су додјеливали Организациони одбор Јесењег салона, Умјетничка галерија, СИЗ културе, СО Бањалука као и многобројне друштвено-политичке и радне организације, фондус Умјетничке галерије обогаћен је са више од 140 умјетничких радова (графика, цртежа, скулптура и објеката) насталих током ове манифестације.⁸⁹⁷ Међу највјерније експонате спадала су дјела неких од европских и свјетских модернистичких сликара, графичара и вајара које је окупио „Јесењи салон“ 1975. године, као што су Пјер

⁸⁹⁰ Славка Миросављевић, „Живот и рад бањалучког сликара Божидара Николића (1904-1958), *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, бр. 1, год. 1, 2009, 284.

⁸⁹¹ Милка Милуновић, „Живорад Жика Пећарић, сликар, сценограф... Колорит пробуђеног и рођеног свјетла“, *Пулс Гласа српског*, бр. 66, год. II, 6. и 7. јули 1996, 6.

⁸⁹² Сарита Вујковић, нав. дјело, 31.

⁸⁹³ Исто, 51.

⁸⁹⁴ Исто, 113-115.

⁸⁹⁵ Исто, 137.

⁸⁹⁶ Лана Пилиповић, „Организација и документација Јесењег салона“, Сарита Вујковић, *Бањалучки Јесењи салон*, Бањалука: Академија наука и умјетности Републике Српске, Музеј савремене умјетности Републике Српске, 2019, 161-165.

⁸⁹⁷ Исто, 171.

Алешински, Стенли Вилијем Хајтер, Жан Месажије, Лук Пер, Шоићи Хасегава, Зао Ву-Ки, Јасе Табући, Антонино Вирдуцо, Жак Вимар и др.⁸⁹⁸

Враћање лику и дјелу великог Змијањца и Крајишника, Петра Кочића, догодило се 50-их година, када је основана Фондација „Петар Кочић“. У вези са 50. годишњицом Кочићеве смрти, размишљало се о прикладном начину обиљежавања тог јубилеја. У Општинској конференцији ССРН формиран је Одбор за њено обиљежавање. Тада је утемељена пракса организовања централне годишње манифестације у Кочићеву част у Стричићима, сваке посљедње недјеље у августу. Први „Кочићев збор“ на Змијању (назван тако по узору на „Вуков сабор“) одржан је у недјељу, на празник Велике Госпојине, 28. августа 1966. године у присуству неколико хиљада људи. Покретачи идеје одржавања ове манифестације били су Фуад Балић, директор Дома културе, и Милорад Поповић, предсједник Скупштине општине Бањалука, који је био предсједник Одбора Кочићевог збора првих десет година. Временом је „Кочићев збор“ прерастао у најбројније традиционално збороване у Босанској Крајини и СР БиХ, попримивши и југословенско обиљежје. Пред одржавање првог Збора, обновљена је пишчева родна кућа која је постала нека врста завичајног музеја. Зборови су били финансирани од стране локалних и републичких институција и увијек су, поред књижевно-културних садржаја, били праћени говорима најистакнутијих друштвено-политичких радника републичког и савезног нивоа који су Кочићеву борбу актуелизовали и повезивали је са достигнућима социјалистичке државе.⁸⁹⁹ О значају манифестације говори чињеница да је постојао и Републички одбор за обиљежавање Кочићевог јубилеја, на чијем се челу налазио Митар Папић. Отварајући први Кочићев збор, секретар ЦК СК БиХ Нијаз Диздаревић је, поред осталог, истакао значај обиљежавања Кочићевог јубилеја који се подударио са оснивањем босанскохерцеговачке Академије, рекавши и: „Његово књижевно дјело га чини родоначелником босанске приповијетке, која заузима значајно мјесто у књижевности народа Југославије“. Свечаности је присуствовала и 86 – годишња Милка Кочић, пишчева супруга.⁹⁰⁰ Година 1990. је означила прекретницу у профилисању програмских садржаја јер се од тада Кочићев збор почео афирмисати више као културна светковина, како у Бањалуци тако и на Змијању. У 1991. години, одржан је 26. Кочићев збор кога су први пут заједнички организовали Српско културно друштво „Просвјета“ и Друштво „Змијање“. У организацији манифестације, као и у укупном друштвеном и културном животу, тада су наступиле значајне промјене. Најистакнутију улогу у том погледу су имали проф. др Миодраг М. Вулин, један од најзначајнијих кочићолога, и Владимир Вулин, предсједник Општинског одбора „Просвјете“. На манифестацији се обратио и академик др Јован Рашковић.⁹⁰¹

Земљотрес 1969. се поклопио са општим трендом опадања биоскопских посјета. Наредне године су биле обиљежене све већим присуством телевизијских пријемника који су смањили популарност биоскопа као институције масовне културе. О улози биоскопа почетком 60-их говори податак да је филм „Козара“ (Вељко Булајић, 1962), за 14 дана и 67 приказивања у Бањалуци, погледало 30.139 људи. Управо је у Бањалуци одржана југословенска премијера а оваква посјећеност је вјероватно била апсолутни рекорд када је у питању биоскопски живот града.⁹⁰² У 1967. години у Бањалуци је постојало пет биоскопа са укупно 2.110 сједишта а током године је приказано 617 филмова са 3.618 представа којима је присуствовало 826.645 гледалаца (просјечно 228 по представи). У 1973. години број биоскопа је опао на три а број сједишта на 1.142. Те године су приказана 243 филма са 2.471

⁸⁹⁸ Жана Вукичевић, „Умјетничка дјела са Јесењих салона у фондусу Музеја савремене умјетности Републике Српске“, у: Сарита Вујковић, нав. дјело, 155.

⁸⁹⁹ *Полувековни одјаци Кочићеве ријечи 1966-2015*, прир. Грозда Регодић, Бања Лука: Арт принт, 2018, 14-20.

⁹⁰⁰ Исто, 24-25.

⁹⁰¹ Исто, 213, 221-223.

⁹⁰² Дејан Вујанић, нав. дјело, 63, 113.

представом које је гледало 655.059 гледалаца (просјечно 265 по представи). Слична кретања су била уочљива и у другим већим југословенским градовима. Изузетак је био Крагујевац гдје број гледалаца у овом периоду није опадао.⁹⁰³

У музичком животу Бањалуке од 60-их година били су активни џез оркестар „Комбо б“ који је углавном наступао на плесним вечерима у Дому културе, уз стално гостовање солиста. На музичким приредбама у Дому културе наступали су такође и „Eight band“, „Стари знанци“ (основан као „Стари мелос“) који је изводио староградску музику, „Big band 078“, „Трећа смјена“ који је изводио од поп-рока до народне музике, „Квартет 4Г“ (касније „Квартет 4Г & Атиф Турчинхоџић“) први ансамбл са латиноамеричким репертоаром, квартет „Sanny“, „YU sound“ и плесни оркестар Дома културе „Pro et contra“. Рокенрол („бит музика“ како се у почетку звала) заједно са рокенрол културом, стигла је у Бањалуку преко Загреба. Први бањалучки рокенрол састав, основан 8. марта 1961, носио је назив „Метеори“ а основао га је Бране Љиљак. Касније је нови рокенрол ВИС „Урагани“ основао Звонко Ролих – Малац а ВИС „Вандали“, коме „припада почасно мјесто пионира бањалучког рокенрола“, је основан на иницијативу Златка Шемића – Шемаре и браће Воје и Слободана Стајчића. Жељко Косановић и Мирослав Штефанац су основали ВИС „Усамљени“ а постојали су још и „Црни бисери“, „Амори“, „Боџи“. Поменути састави су дјеловали углавном током 60-их година. Године 1974. основан је састав „Memory“ који је углавном свирао у ресторанима, на терасама и у баровима хотела „Босна“ и „Палас“ и у Дому културе. Састав је мијењао чланове и дјеловао под именима „Скитнице“ и „Адриана“. Сматра се да је први прави бањалучки рокенрол бенд био „27. димензија“ који је драматично подигао музичке стандарде у граду. Гашењем бенда крајем 70-их уједно је и најављено вријеме када су диско клубови преузели примат. Прва бањалучка дискотека основана је 1972. у подруму просторија РКУД „Пелагић“ под називом „Стерео диско поп центар“ а сљедећа у дворани „Борик“. Током 70-их и 80-их година значајну улогу у афирмисању музичких талената и у бањалучкој музичкој продукцији, одиграо је студио „Плазма“ чији су се материјали објављивали у дискографским кућама „Југотон“, „Сузи“, „Југодиск“, „Дискотон“, „Сарајеводиск“ и др.⁹⁰⁴ Свједочанства о животу у Бањалуци, са нагласком на музички живот, оставио је и музичар Ирфан Нурудиновић у књизи сјећања под насловом *Боје родног града. Записи и сјећања*.⁹⁰⁵

Иако је усљед земљотреса 1969. године Дом културе био врло оштећен (1.500 m² је дуже вријеме остало неупотребљиво), већ јануара 1970. приређен је концерт Олега Криса, виолинисте из Москве. У истој установи су се одвијали и други програми, нарочито ликовни, а прву бањалучку културну годину након катастрофе закључила је изложба поклоњених умјетничких дијела домаћих и страних аутора у акцији солидарности. Радови на санацији почели су средином 1970. а завршени почетком 1975. Објекат је отворен 20. априла пригодном изложбом под називом „Тридесет година бањалучког сликарства“ а прво гостовање Сарајевске филхармоније уприличено је октобра исте године. Наредна 1976. је започела концертом чехословачког гитаристе Владимира Микулке. Та и наредна година су биле обиљежене бројним изложбама (таписерија Садике Бербер, керамике Зденке Тауш, графика и цртежа Мирослава Шутеја, савремене индонежанске графике, графике Доброг Стојановића, самостална изложба Томислава Дугоњића, изложба цртежа Исмета Мујезиновића, Николе и Аранке Њирић и Добривоја-Бобе Самарџића, Милице-Мице Тодоровић, Спиридона-Шпире Боцарића, изложба УЛУПУБиХ „Тито-документи о животу и дјелу“ поводом обиљежавања 40 година доласка Јосипа Броза на чело КПЈ-СКЈ, одржано је и неколико концерата а 6. октобарско вече је било посвећено Данилу Кишу.⁹⁰⁶

⁹⁰³ Miloš Nemanjić i dr, *Analiza stanja kulture u opštini Banjaluka*, 127.

⁹⁰⁴ Radmila Kulundžija, *Note sjećanja. Crtice iz muzičkog života Banje Luke*, Banja Luka: Grafid d.o.o. 2013, 95, 101, 115, 132-133, 161-164, 184, 188, 198, 204, 206-211, 216-220, 224-225, 229, 242-245.

⁹⁰⁵ Irfan Nurudinović, *Boje rodnog grada. Zapisi i sjećanja*, Banjaluka: Вошњајска заједница културе „Preporod“, 2012.

⁹⁰⁶ Данка Дамјановић, *Бански двор*, Бања Лука: Арт принт, 2012, 81-82.

У наредном периоду били су видљиви знаци опште стагнације и опадања квалитета садржаја Дома културе. Показатељ тога су биле нове, неодговарајуће манифестације (увођење изложби цвијећа од 1978, ревије мушких и женских фризура од 1981, ревије моде од 1984) док је децембра 1990. у концертној дворани одржан „Сајам мале и велике привреде“. Уз то, показало се да санација није била квалитетно урађена јер су у лијевом крилу објекта и у простору велике сале штучо украси отпадали са таваница и зидова. Због тога се фебруара 1990. отпочело са новом санацијом фасаде и ентеријера. Оправдање за овакво стање је пронађено у недостатку материјалних средстава а безуспјешни су били и покушаји да се за Дом културе прибаве средства из републичког СИЗ-а у Сарајеву. Средства која су се обезбјеђивала највише изнајмљивањем простора, била су недовољна за озбиљније културне садржаје. Крајем 80-их година све чешће је долазило до одгађања раније договорених програма.⁹⁰⁷

У времену непосредно након земљотреса 1969, позориште није прекидало рад. Бесплатно је изводило представе под циркуском шатром за грађанство и радне бригаде које су обнављале град а извело је и велику југословенску турнеју. Када је у питању међународна позоришна сарадња, истакла су се гостовања Бањалучана у Парми у два наврата. Тамо су, пред 1.500 гледалаца изводили представу „Мистерија Буф“ Владимира Мајаковског. У Бугарској су изводили Јанчићевог „Босанског краља“, Крлежиног „Микеланђела“ и Огризовићеву „Хасанагиницу“. У два наврата, у Бањалуци су боравили чланови Театра из Познања.⁹⁰⁸ У погледу међународне сарадње, од великог је значаја била улога глумца и редитеља Богдана Јерковића који је у периоду 1974-1978. хонорарно вршио дужност умјетничког руководиоца Народног позоришта Босанске Крајине. Режирао је у Милану, Дизелдорфу, Штудгарту и Ерлангену а посебне резултате је остварио у Парми. Његове поставке су се одликовале експериментисањем, укључујући и потпуни излазак позоришта из зграде, као што је био случај са поставком Брехтових „Дана комуне“ у хали бањалучког „Јелшинграда“.⁹⁰⁹ Бањалучки позоришни радници су дијалог са својом публиком на најбољи начин успостављали кроз представе рађене по текстовима Бранка Ћопића и Драге Мажара. Био је то начин, карактеристичан и за друге средине у социјалистичкој Југославији, да се, у име умјетничке истине, разбију „петрифициране представе“ о НОБ-и и свему што је из ње просистицало кроз текстове аутора који потичу из локалних средина и говоре о локалним ратним приликама. Умјесто званичног, „папирнатог“ лица НОБ-е, њено људско наличје се нудило кроз Ћопићеве „Приче о Николетини Бурсаћу“. Премијерно изведена 18. септембра 1958, у сценској адаптацији Вере Црвенчанин, представа је изведена 80 пута пред пуном салом. У паузи једне од представа, забиљежена је негативна реакција високог функционера СР БиХ Нике Јуринчића због начина на који је у њој представљена партизанска борба. Поводом тридесетогодишњице Народног позоришта Босанске Крајине, 26. марта 1960. изведена је драма „Воде се повлаче“ по тексту народног хероја и књижевника Драге Мажара. У овој провокативној драми која је играна укупно 69 пута, главни лик Шкрго, храбри козарски партизан, полемише са временом „у коме је партијска бирографија већ увелико почела да стиче буржоаске навике али не и култ рада“. Драма је побудила интересовање и међу партизанском елитом.⁹¹⁰

⁹⁰⁷ Исто, 83.

⁹⁰⁸ Момир Капор, „Педесет позоришних година“, у: *Путеви. Часопис за књижевност и културу*, Бањалука 1980, новембар-децембар XXVI, 9.

⁹⁰⁹ *Narodno pozorište Bosanske krajine 1930-1980. Enciklopedijsko izdanje*, (ured.) Predrag Lazarević i Josip Lešić, Banjaluka: Narodno pozorište Bosanske krajine, NIGRO „Glas“, 1980, 222-223.

⁹¹⁰ Предраг Лазаревић, „Позориште у служби националне духовности (с освртом на бањалучко Народно позориште)“, у: *Наука и образовање – битни чиниоци српске духовности. Зборник радова са научног скупа (Бања Лука, 20-22. новембра 2000)*, (главни уредник) Драго Бранковић, Бања Лука: Филозофски факултет, 2000, 110-111.

Драго Мажар је крај Југославије предвидио у алегоричној антидрами наслова „Развод услов за брак“, која је изведена 5. фебруара 1982. али је прошла без очекиваног одјека. Највећи одјек и неугодност у позоришном животу Бањалуке у другој Југославији, изазвала је представа „Иванчица или смрт дуго послје умирања“ која је премијерно изведена 28. фебруара 1981, поводом „40-годишњице народне револуције“. Рађена по драми словеначког писца Матјажа Кмецла а у режији Алеша Јана, представа је за тематику имала НОБ и врло оштро је дочекана од стране критике.⁹¹¹ Књижевник Ранко Рисојевић је у тексту „Покварена оптика“, објављеном у *Гласу*, проблематизовао не само литерарну, драматуршку и режијску страну представе, него и моралну. Поред осталог, писао је, проблематично је било представљање стријељања двојице заробљеника од стране једног осветничког женског партизанског одреда. „Млађег везују за дрво и око њега настаје крвави пир, сулудо играње на начин како се до данас код нас углавном представљала игра четника и усташа око заробљених партизана“. Постављајући питање улоге Умјетничког савјета Народног позоришта, критичар је наставио: „Како се могло десити да тај савјет падне на овако важном испиту. Мислим да је он пошао од компромиса, али са револуцијом нема компромиса. У њој или јеси или ниси“. На крају је закључио: „Комунистима и Самоуправној радничкој контроли Народног позоришта преостаје да овдје ’одиграју своју улогу’, али у режији идеја Савеза комуниста. Осим тога, био би ред да се и борци питају прихватају ли ово поигравање са револуцијом као поклон тој револуцији“.⁹¹² Реакције јавности на овако оштру критику подстакле су уредништво *Гласа* да организује округли сто на коме се расправљало о спорној представи. На њему су узели учешће бројни посленици из области културе и изнијели различите ставове који су били прилично изнијансирани у поређењу са оштром осудом Рисојевића. Професор Педагошке академије Предраг Лазаревић је истакао да изабрани драмски текст „има евидентне сценске квалитете и хуманистичке вредности“, док је Мухарем Инсанић, руководилац хора РКУД „Пелагић“, наглашавао генерацијске разлике у доживљају представе. Инсанић се са Рисојевићем сложио само у констатацији да је у посљедњих 10 година било промашаја у Народном позоришту, док је све друго у његовој критици оцијенио као „атак“.⁹¹³ У погледу културне размјене са другим републикама и покрајинама, значајни су подаци о позоришним гостовањима. Ансамбл Народног позоришта у периоду 1945-1980. гостовао је у Београду 9 (1970-1980), Новом Саду 3 (1970), Титограду 1 (1980) а у Сиску 15 (1952-1970), Славонском Броду 14 (1960-1980) и Загребу 13 пута (1955-1979).⁹¹⁴ Са друге стране, сва позоришта из СР Србије (са САП Војводином) су у истом периоду гостовала у Бањалуци 19, СР Македоније и СР Словеније по 4, СР Хрватске 33 пута док из осталих република није било гостовања.⁹¹⁵

Први број листа *Глас* изашао је 31. јула 1943. године у селу Жупици, недалеко од Дрвара. Прву ратну редакцију листа сачињавали су Ђуро Пуцар, Скендер Куленовић, Рада Врањешевић, Илија Дошен, Вилко Винтерхалтер, Бошко Шиљековић и Осман Карабеговић. Уредници су били Скендер Куленовић и Вилко Винтерхалтер а непосредни сарадници Бранко Ћопић, Хасан Кикић, Исмет Мујезиновић, Војо Димитријевић и Милан Гаврић.⁹¹⁶ Одлука о престанку излажења *Гласа* донесена је маја 1951. а лист је поново почео да излази септембра 1953, под називом *Бањалучке новине* а од новембра 1955. као *Крајишке новине*. У листу су се, још као ученици, у рубрици за младе јављали Ђуро Дамјановић, Исмет Бекрић,

⁹¹¹ Исто, 112-113.

⁹¹² Ranko Risojević, „Uz premijeru drame Matjaža Kmecla: Ivančica, ili smrt dugo poslije umiranja. Pokvarena optika.“, *Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda*, br. 3265, Banjaluka, ponedjeljak, 2. mart 1981, 8.

⁹¹³ Sabira Piragić, Mladen Šukalo, „Okrugli sto 'Glasa' poslije dilema o vrijednosti predstave Ivančica ili smrt dugo poslije umiranja. Život predstave potvrđuje ili osporava njenu vrijednost.“, *Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda*, br. 3292, Banjaluka, subota, 18. april 1981, 4-5.

⁹¹⁴ *Narodno pozorište Bosanske krajine 1930-1980. Enciklopedijsko izdanje*, 172-177.

⁹¹⁵ Исто, 180-182.

⁹¹⁶ Osman Karabegović, „'Glas' u ratu i posleratnom razvoju“, *Putevi. Književnost, umjetnosti, kultura*, knjiga XLII, Banja Luka 1988, septembar-oktobar, 7-8.

Ранко Павловић, Ирфан Хорозовић, Ранко Прерадовић и др. Године 1963, лист је вратио своје ратно име *Глас*. Све до земљотреса 1969, лист је излазио само једном седмично (петком а касније понедељком) а након тога је донесена одлука да почне излазити два, односно три пута седмично. *Глас* је постао дневни лист 8. фебруара 1983. године.⁹¹⁷

Осврћући се 1988. године на послјератни развој листа и на тренутну ситуацију, Осман Карабеговић је нагласио да би лист „свакако могао бити темељнији и одлучнији у критици наших слабости, бирократских грешака и пропуста, морао би се још више залагати за брже и солидније рјешавање животних проблема народа“. Нагласио је да су недовољно обрађивани проблеми Универзитета и младе интелигенције и истакао да би се о афери „Агрокомерц“ могло критичније и више писати. У недостатку властитих дописника у републичким и покрајинским центрима, *Глас* се, када се радило о друштвеним темама изван Босанске Крајине, ослањао на Новинску агенцију ТАНЈУГ.⁹¹⁸

„Радио Бањалука“ први пут је емитовао програм 1967. а ТВ центар у Бањалуци почео је са радом 1984. године.⁹¹⁹ Октобра 1975, у селима је било 3.898 радио и тв претплатника. У исто вријеме, у Бањалуци и још 7 села (Дебељаци, Понир, Чокори, Прњавор Мали, Мотике, Бастаси и Љубачево) било је 22.534 радио и 19.512 тв претплатника. Просјечан број радио претплатника на 1.000 становника у Бањалуци и поменутих 7 села износио је 234 (СР БиХ – 73; СФРЈ – 165) а број тв претплатника 203 (СР БиХ – 68, СФРЈ – 135). Велика диспропорција је постојала у односу на остала 44 села бањалучке општине у којима је просјек радио и тв претплатника на 1.000 становника износио 62, што је било на нивоу земаља у развоју. Узроци су били економске али и техничке природе (недовољна електрификација и немогућност пријема програма).⁹²⁰

Средином 1979. године, *Глас* је излазио четири пута недјељно у просјечном тиражу од 7.000 примјерака што је Партија оцјењивала као недовољно. „Радио Бањалука“ је свакодневно емитовао властити јутарњи и поподневни програм у трајању од 6 сати и преузимао програм „Радио Сарајева“ радним даном 9 а суботом и недјељом 13 сати. Поред тога, у Бањалуци је излазило 15 листова радних организација са укупним тиражом од око 34.000 примјерака, уз бројне друге облике информисања (билтени, пословне информације, разгласне станице итд). Просјечан тираж дневне информативно – политичке штампе која се пласирала у Бањалуци износио је око 19.500 примјерака. Поред *Гласа*, излазиле су *Вечерње новости* (6.500), *Политика* (2.300), *Експрес политика* (1.500), *Ослобођење* (1.400), *Вечерњи лист* (460), *Вјесник* (260) и *Борба* (90). На подручју општине, у 39.212 домаћинстава, по евиденцији „РТВ Сарајева“, у истом периоду било је пријављених 29.383 телевизијских пријемника (подразумјевају се и радио пријемници уз њих), посебно 4.303 радио пријемника и 1.252 радио пријемника у аутомобилима. Укупно, то је чинило 86% домаћинстава када су у питању само пријављени пријемници.⁹²¹ Развој ПТТ саобраћаја на подручју општине је био незнатан све до 1971. године. Број телефонских претплатника те године у Бањалуци је износио 2.883 а септембра 1978. преко 11.000 што је на 100 становника износило око 8 телефона (Тузла – 17; Мостар – 18; Сарајево – 20; СФРЈ – преко 6). Истовремено, на подручју општине аутоматску телекс службу обављало је 70 телеграфских претплатника а радило је 18 ПТТ јединица. На подручју општине, једна пошта је опслуживала 9.908 а у граду око 13.700 становника (СР БиХ – 8.249; СФРЈ – 6.025).⁹²²

⁹¹⁷ Limun Papić, „Iz istorije 'Glasa'“, *Putevi. Književnost, umjetnosti, kultura*, knjiga XLII, Banja Luka 1988, septembar-oktobar, 14-24.

⁹¹⁸ Osman Karabegović, nav. djelo, 10.

⁹¹⁹ *Енциклопедија Републике Српске 1, А-Б*, 239.

⁹²⁰ Miloš Nemanjić i dr, *Analiza stanja kulture u opštini Banjaluka*, 1977, 51.

⁹²¹ АРС, ОК СК БЛ, *Aktuelna idejno-politička pitanja informisanja u opštini i u Savezu komunista*, Banjaluka juna 1979. godine, 2-3.

⁹²² АГУГБЛ, СО БЛ, к-1216, 29. sjednica Izvršnog odbora, 1978, RO PTT saobraćaja Banja Luka. Informacija o stanju i daljnjem razvoju poštanskih, telegrafskih i telefonskih kapaciteta na području opštine Banja Luka, Banja Luka septembra 1978. godine. 2-10.

Средином 1987. године, поштански, телеграфски и телефонски саобраћај РО ПТТ саобраћаја Бањалука своју дјелатност је обављала на подручју општина Бањалука, Босанска Градишка, Челинац, Лакташи, Котор Варош, Скендер Вакуф и Србац. У просјеку је на 10 становника долазило око 10 телефона. На једну пошту у граду је долазило 12. 176 становника (у РО ПТТ саобраћаја Бањалука – 6.889; у СР БиХ – 7.191). Наведени капацитети нису задовољавали прописане услове за обављање поштанског саобраћаја.⁹²³

У листу *Глас*, „Радио Бањалуци“ и дописништвима је радило око 50 професионалних новинара. Најзначајнија радна организација када је било у питању информисање у Бањалуци, Новинско-издавачка радна организација „Глас“, имала је око 500 запослених. *Глас* је покривао простор свих крајишких општина а најмање два пута мјесечно је у 6.000 примјерака излазио и *Глас делегата* као његов прилог, кога је припремала информативна служба Скупштине општине за делегате и делегације.⁹²⁴ На незадовољавајући квалитет јавног информисања у највећој мјери су утицали кадровски проблеми и неријешено питање финансирања *Гласа* и „Радија Бањалука“. Лист који је излазио четири пута недјељно припремало је и уређивало двадесетак а свакодневни шесточасовни радијски програм свега 10 новинара и уредника. Више од пола прихода листа и радио програма су прибављани путем економске пропаганде а само 23% прихода је долазило из буџета Скупштине општине.⁹²⁵ Регионална дописништва радија, телевизије и дневних листова са сједиштем у Бањалуци имала су запослених 12 професионалних новинара. Информативно-пословни центар „Ослобођења“ и дописништво „ТВ Сарајева“ су, од тог броја, имали по 2 запослена. Два професионална новинара дописништва „ТВ Сарајева“ из Бањалуке нису имали могућност директног укључивања у информативно-политичке програме а материјале су достављали у Сарајево редовним аутобуским линијама. Усљед таквих околности, бројне појаве од значаја из шире бањалучке регије нису проналазиле довољно мјеста у републичким а самим тим и у савезним средствима јавног информисања.⁹²⁶ Савез комуниста је имао добро организовано „интерно политичко информисање“ кроз двосмијерни ток информација, од виших органа ка основним организацијама и обрнуто, путем службеног билтена али и разних видова публикација, повјерљивих материјала, информација и сл.⁹²⁷

Према подацима из априла 1984. године, дневни лист *Глас* је излазио у тиражу од 12.000 примјерака а укупно је излазило 19 листова организација удруженог рада. Просјечан тираж дневне информативно-политичке штампе која се пласирала у Бањалуци износио је око 20.000 примјерака. Продајна мрежа штампе на сеоском подручју готово да није постојала. Листови организација удруженог рада штампали су се у мјесечном тиражу од око 87.000 примјерака. Према евиденцији „ТВ Сарајево“, на подручју бањалучке општине је било 34.075 пријављених ТВ пријемника (заједно са радио-пријемницима), затим посебно 2.528 радио апарата и 1.622 радио-пријемника у аутомобилима.⁹²⁸ У исто вријеме, на простору општине је радило више од 100 новинара. Упркос повећању броја новинара, није дошло до изразитијег побољшања квалитета информисања, што је било посљедица „недовољне стручне и идејно-политичке оспособљености новинара“.⁹²⁹ Позитивно је оцијењена заступљеност Бањалуке у средствима информисања која су имала дописништва.⁹³⁰

⁹²³ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2228 61. sjednica Izvršnog odbora 1987, РО ПТТ саобраћаја „Banja Luka“ Banja Luka, Osnovna SIZ PTT саобраћаја „Banja Luka“ Banja Luka, Informacija o stanju, kvalitetu i razvoju poštanskog, telegrafskog i telefonskog саобраћаја на подручју општине Banja Luka, Banja Luka мај 1987. године, 1-4.

⁹²⁴ АРС, ОК СК БЛ, Aktuelna idejno-politička pitanja informisanja u opštini i u Savezu komunista, Banjaluka juna 1979. године, 4.

⁹²⁵ Исто, 11-12.

⁹²⁶ Исто, 14.

⁹²⁷ Исто, 18.

⁹²⁸ АРС, ОК СК БЛ, Aktuelna pitanja djelovanja sredstava javnog informisanja u opštini Banjaluka, Banjaluka aprila 1984. године, 1.

⁹²⁹ Исто, 4.

⁹³⁰ Исто, 9.

За развој техничке културе на подручју бањалучке општине биле су задужене организације удружене у Савез организација техничке културе. Народна техника Бањалука почела је са радом 1946. године. Први клубови Народне технике су били Аеро клуб „Руди Чајавец“, Радио клуб „Никола Тесла“, Ауто мото друштво „Крајина“. Касније су основани Бродарско друштво „Врбас“, Фото клуб „Јосип Боснар“, Тракторска школа итд. Развојем поменутих организација дошло је до омасовљавања чланства и учесника у активностима тако да су то постале најмасовније друштвене организације у граду. Највиши донети су достигнути 80-их година када је у 108 облика организовања (клубови, друштва, активи, секције, подружнице) било окупљено око 17.000 сталних чланова и преко 10.000 пионира, омладине, радних људи и грађана. Овако масовно чланство је учествовало у разним активностима техничке културе као што су такмичења, смотре, обуке, вјежбе, предавања, изложбе и сл. Народна техника је сагледавала свој значај и кроз чињеницу да су се млади кроз рад у 25 техничких дисциплина усмјеравали на техничка и производна занимања.⁹³¹

Половином 1976. године, у Бањалуци је формиран Завод за заштиту споменика културе и природе. На тај начин је омогућена потпунија евиденција, регистрација и законска заштита свега што је у културно-историјској и природној баштини одговарало критеријумима Закона о заштити и кориштењу културно-историјског и природног наслеђа. Предмет интересовања Завода су били археолошки локалитети и индиције свих праисторијских и историјских периода. Средњовјековни градови: Гребен-град у Крупи на Врбасу, Звечај-град у Рекавицама, античка и средњовјековна рудишта у Бронзаном Мајдану, шпиљски објекти на локалитету Понир, поред бројних палеолитских и неолитских станишта, праисторијских панонско-илирских градина, античких агломерација, некропола, стећака и сл. заштићени су системски однос када су у питању истраживање, заштита и презентација. До средине 1983. године, посао на инвентаризацији и законској процедури заштите споменика није ни приближно био завршен. Поред разарања из 1969, земљотрес из 1981. довео је споменички фонд у изузетно тешку ситуацију јер су споменици градитељског наслеђа добили категорију оштећења 4, 5 и 6. У поменутом периоду није било континуираних програмских активности осим програма ревитализације тврђаве Кастел у 1980-1982. години.⁹³²

⁹³¹ У 1987. години Општинска конференција Народне технике Бањалука развијала је своју активност кроз сљедеће облике: рад у клубовима и организацијама као што су Аеро клуб „Руди Чајавец“ (аеромоделарска, једриличарска, моторна, падобранска и змајарска секција), Ауто мото друштво „Крајина“, радио клубови „Никола Тесла“, „Академски радио клуб“ и „22 април“, Фото клуб „Јосип Боснар“, „Борик“ и „Паприковац“, Кино клуб „Козара 816“, Ракетни клуб „Руди Чајавец“, Ронилачки клуб „Бук“. У свим основним школама на подручју Бањалуке постојали су клубови младих техничара при којима су радиле најмање по 3 секције слободно изабране према интересима ученика из школе. У школама усмјереног образовања интересовање је рапидно опадало тако да су постојала само 2 ОКТ са 5 секција. У удруженом раду је радило 23 актива проналазача, новатора и рационализатора са око 3.000 чланова. У неким ООУР-има су су радили и класични облици клубова као што су фото, радио и ракетни клубови. Постојала су и још нека специјализована удружења грађана као што су Друштво педагога техничке културе и друга струковна удружења из исте области. АГУГБЛ, СО БЛ, к-2346, 124 сједница Извршног одбора, 1988, Народна техника. Савез организација техничке културе. Општинска конференција Бања Лука, Средњорочни план развоја организација техничке културе Бања Лука (1988-1990), октобар 1987. године, 1-2.

⁹³² Према формама настанка, споменички фонд на подручју општине може се подијелити на сљедећи начин:
а) урбане цјелине: Горњи Шехер, Стара Чаршија, Побрђе, Мала Чаршија, Мејдан, Ступница, Газанферија, Долац, Улица Веселина Маслеше, Улица Младена Стојановића, Титова, Козарска и др, б) урбано-руралне цјелине: Бронзани Мајдан, Агино Село, Крупа на Врбасу и др. Појединачни споменици су се дијелили на: а) фортификационе: тврђава Кастел, Крупа на Врбасу, б) јавне: сахат-кула, старе бање у Горњем Шехеру, Хастанана, Дом културе, Железничка станица, станица Титов друм, чесме на Грабу, објекти техничке културе и др, в) сакралне: Ферхадидија, Арнаудија, Газанферија, Бехремефендијина као и све џамије са дрвеном мунаром, самостан Траписти, манастир Гомионица, Халил-пашино турбе, турбе Ахмед-деде итд, г) стамбене објекте: куће класичног турског периода (Шеранића, Чејвана, Чарцића, Куленовића, Гозића и Демировића), касно-турског периода (Гушића и Османчевића, Хаџиселимовића, Бахтијаревића), аустријског периода (Џинића и Гранића) и период 1918-1941. као и сви стамбени објекти у Улици Младена Стојановића са елементима

Уочљиве су биле промјене на сеоским подручјима које су доводиле до нестајања етно објеката (воденице, дрвени стамбени и сакрални објекти као представници аутохтоне руралне архитектуре) док је све учесталија изградња викендица нарушавала изглед најљепших крајолика. Током 1980. године, извршено је систематско снимање споменика и спомен обиљежја радничког покрета. Већи дио њих се налазио у лошем стању услед препуштености атмосферским утицајима као и чињенице да су грађени на брзину, без пројектне документације и од лошег материјала. Средства из буџета СО су била веома мала за одржавање овог великог споменичког фонда.⁹³³ Бројни проблеми су се јављали и у погледу заштите природног наслеђа, нарочито ријеке Врбас, потока Црквене и шумских комплекса.⁹³⁴

Према мишљењу професора Предрага Лазаревића, сина четвртог бана Врбаске бановине Тодора Лазаревића и истакнутог бањалучког просвјетног и културног радника, економско посртање Бањалуке и стагнација њене културе били су условљени сукцесивним укидањем већих територијалних јединица (области и срезова) при политичко-административним подјелама Босне и Херцеговине након Другог свјетског рата. Почетком 1991. године, заступао је мишљење да се заостајање Бањалуке и крајева који јој гравитирају може зауставити једино „регионализацијом Републике, на економско-географским принципима“. Истицао је да се нова власт у Босни и Херцеговини мора „што пре ослободити ’оригиналног’ друштвеног уређења, које је добила у наслеђе, и одмах – по европским мерилима – приступити регионализацији Републике, јер се само тако може обезбедити адекватан развој свих њених делова“. Као потврду поменуте тезе, Лазаревић је навео чињеницу да је Бањалука свој први развојни успон доживјела управо у вријеме када је била средиште санџака а потом великог Босанског ејалета, у другој половини XVI вијека. Други такав развојни период Бањалука је доживјела од 1929. до 1941, као средиште Врбаске бановине, када се „дефинитивно уобличила у модеран европски град, способан да обезбеди просперитет целе регије“.⁹³⁵ Као илустрацију неравноправног развоја Бањалуке након рата, навео је да осим Команде и Дома ЈНА у њој није био изграђен ниједан значајан јавни објекат као и то да је од културних институција добила само Дјечије позориште и Умјетничку галерију. При томе, Дјечије позориште је имало заметак у дјеловању луткарске групе у оквиру

архитектуре Баухауса. Када је у питању природно наслеђе, у посебно вриједна природна подручја су спадали: а) резервати природе: водотоци Сутурлије, Крупе, Гомионице и Стратинске, б) рекреациона и друга подручја природних вриједности и љепота: парк-шуме Старчевица, Траписти и Шибови, водоток Врбаса и Врбање и шумске енклаве унутар урбаног језгра као што су Паприковац, Петрићевац, Павловац, Лауш, Новаковићи и Вујиновци итд. У природне знаменитости и ријеткости су се убрајали: а) споменици природе: солитерна стабла у Улици С. Марковића, и В. Карацића, ботанички раритет на локалитету Пећине, комплекс извора уз Врбас у Крминама (Крупа на Врбасу), скупина храста цера на подручју Ребровац, геоморфолошки површински објекат у Рекавицама, субтерални-спелеолошки објекти на подручју Ребровца-Понира и Крмина као и угрожене биљне врсте на подручју Старчевице, б) споменици обликоване природе (хортикултурни): стари дрвореди, паркови у Улицама Младена Стојановића, Титовој и Босанској као и стари парковни насади у кругу болнице Творнице дувана и Грађевинској школи, в) меморијалне природне знаменитости: комплекси Шехитлуци и Трешњик, као и спелеолошки објекат у кањону Сутурлије, г) природњачке збирке: ботанички врт у Улици Руди Чајавец 17, арборетум у Бенешевој 13 као и вриједни примјерци и збирке Музеја Босанске Крајине. АГУГБЛ, СО БЛ, к-1755 57. и 58. сједница Извршног одбора 1983, *Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode Banjaluka, Informacija o problematici kulturno-istorijskog i prirodnog nasleđa u opštini Banjaluka, Banjaluka maja 1983. godine*, 1-2, 5.

⁹³³ Исто, 4.

⁹³⁴ Исто, 5.

⁹³⁵ Предраг Лазаревић, „Улога мецене – лоше одиграна, фебруар 1991.“, у: *Без права на ћутање*, Српска странка Крајине и Посавине, Бањалука 1996, 153-154. Предраг Лазаревић је био професор књижевности и театролог. Као професор је радио у бањалучкој Гимназији, Учитељској школи и Педагошкој академији (1966-1989) гдје је био и декан. Био је и управник Народног позоришта, савјетник у Просвјетно-педагошком заводу и директор Народне и универзитетске библиотеке „Петар Кочић“. У часописима Бањалуке, Сарајева, Новог Сада и Београда објављивао је радове и интервјуе о књижевности, позоришту и ликовним умјетностима. Предраг Лазаревић, *Без права на ћутање 2*, Бањалука: Бесједа, 2006; *Narodno pozorište Bosanske krajine 1930-1980. Enciklopedijsko izdanje*, 274.

Соколске жупе Бањалука прије 1941, док је Умјетничка галерија формирана стицајем околности, јер је требало похранити ликовне радове поклоњене граду након земљотреса 1969. године. Док је Сарајево након 1945. добило оперу и балет, у Бањалуци је угашена оперета што се негативно одразило на укупан музички живот у граду. Централизација у области културе настављена је оснивањем Јавног фонда за културу БиХ децембра 1990, на основу Закона о финансирању културе. На тај начин, истицао је Лазаревић, стварао се простор за веће улагање у републичке институције културе, смјештене у Сарајеву, на штету већине других општина које нису имале институције „врхунске културе“. Сужен политичко-административни статус Бањалуке у социјалистичкој Југославији, битно је утицао и на одлазак кадрова што је био један од узрока чињенице да почетком 90-их још увијек није било сталног позоришног, ликовног или музичког критичара. Изузетак је била донекле књижевност гдје је посао критичара у једном периоду успјешно обављао проф. др Миљко Шиндић. Други разлог непостојања релевантне бањалучке културне јавности било је одсуство слободе изношења критичког мишљења.⁹³⁶

⁹³⁶ Предраг Лазаревић, „Улога мецене – лоше одиграна, фебруар 1991.“, 152-155.

VIII СПОРТ

8. 1. Спортски колективи

Непосредно након земљотреса, 7. новембра 1969, Бањалуку су посјетили Данило Кнежевић – предсједник Савезне комисије за физичку културу СИБ-а, Мићо Прелић – предсједник Савеза организација за физичку културу (СОФК) Југославије и Ахмет Карабеговић – предсједник СОФК БиХ који су се упознали са стањем у порушеном граду.⁹³⁷ У оживљавању такмичарске активности било је веома много потешкоћа, прије свега због недостатка објеката. Ипак, постигнути су запажени резултати у 1970. години. Поред екипа које су се задржале у савезном рангу такмичења (КК „Борац“, Кајак-кану клуб „Врбас“, РК „Борац“), неки спортови су управо те године постигли свој највећи успјех. Боксерски клуб „Славија“ пласирао се у прву савезну лигу, ФК „Борац“ такође у прву савезну лигу, Шаховски клуб „Никица Павлић“ се вратио у прву савезну лигу а дизачи тегова ДТВ „Партизан“ пласирали су се у другу савезну лигу. Спортски колективи су били изложени великим напорима и повећаним трошковима такмичења јер су такмичари били разасути широм земље и често су се чланови екипа састајали у мјесту гдје су се одвијала такмичења.⁹³⁸

У 1970. години основане су и три нове спортске организације: Карате клуб „Борац“, Омладинско спортско друштво „Лауш“ и Студентско спортско друштво „Раде Личина“. Са активностима је наставило 43 од укупно 46 организација и 9 од постојећих 15 спортских форума. Настављена је традиција Малих олимпијских игара за ученике основних и средњих школа а одржане су и Радничке спортске игре на које се одазвало 35 радних организација.⁹³⁹ Омасовљење спорта је доносило додатне проблеме у погледу финансирања и обезбјеђења инфраструктурних услова. У неким мјесним заједницама није било готово никаквих услова за рад (Лауш, Борик, Буцак, Драгочај и др). Мјесна заједница Лауш обухватала је око 15.000 становника а није имала никакве просторије нити површине за физичку културу.⁹⁴⁰ Важан датум у развоју спортске инфраструктуре у Бањалуци, представља 13. септембар 1952. када је у строгом центру града, крај хотела „Босна“, у оквиру прославе десетогодишњице крајишких бригада, отворен стадион Спортског друштва „Млада крила“, које је дјеловало при предузећу „Руди Чајавец“. Стадион је располагао кошаркашким, одбојкашким и тениским тереном. Прво је направљен терен од шљаке, затим бетониран па асфалтиран а временом су изграђене трибине и постављени рефлектори. Преуређени Стадион спортских игара („Чајавчев стадион“), свечано је отворен уочи финалног рукометног турнира за првенство Босне и Херцеговине, који је одржан од 21. до 23. јуна 1957. године. Стадион спортских игара постао је право састајалиште свих љубитеља спорта у Бањалуци. На њему су успјехе низали кошаркаши „Борца“, кошаркашице „Младог Крајишника“, боксери „Славије“ а због великих успјеха бањалучког рукомета, називан је и „храмом рукомета“. Битка бањалучких спортиста за изградњу спортске дворане започела је након што је, крајем 60-их, у Београду одлучено да се мали спортови морају играти на паркету у дворани и да се, према томе, више не може наступати на отвореним теренима. Бањалучки клубови су тако били принуђени да првенствене утакмице играју изван града (Сарајево, Добој, Славонска Пожега, Градишка и др) што је имало веома негативне посљедице. Почетни кораци у изградњи дворане учињени су почетком фебруара 1972. а отварање завршене Спортске дворане „Борик“ десило се 20. априла 1974. године. О значају овог догађаја говори податак

⁹³⁷ АГУГБЛ, СО БЛ, к-532 Заједничка сједница 1971, Savjet za fizičku kulturu SO Banjaluka, Informacija o stanju i problemima fizičke kulture 1970. godine u Banjaluci, 2.

⁹³⁸ Исто, 5-6.

⁹³⁹ Исто, 7.

⁹⁴⁰ Исто, 8.

да је за првих пола године од отварања, у дворани одржано 67 манифестација које је посматрало 75.000 гледалаца.⁹⁴¹

На подручју општине у периоду 1976-1979. дошло је до повећања броја спортских организација са 78 на 104 а броја струковних удружења у области спорта и физичке културе са 23 на 27. Број активних чланова спортских организација 1976. износио је 24.000 а 1979. преко 31.000. Од наведеног броја организација и асоцијација, у савезном рангу је узело учешћа 15 у оквиру 13 спортова (аеро, атлетика, бициклизам, бокс, дизаџи тегова, кајакаштво, кошарка, фудбал, одбојка, ватерполо, рукомет, стрељаштво и шах) са преко 1.000 такмичара, у републичком рангу 17 организација у 11 спортова (џудо, карате, кошарка, куглање, фудбал, одбојка, рукомет, стрељаштво, шах и тенис) са преко 1.300 такмичара, у међуопштинском, регионалном, зонском и подручном рангу 25 организација у 7 спортова са око 1.500 такмичара и општинском рангу 47 организација у 6 спортова са око 6.200 такмичара. У области масовне физичке културе у истом периоду (радничке спортске игре у 10 спортских грана, мале олимпијске игре у 14 грана, студентске спортске игре и сеоске партизанске игре у 8 спортских грана, такмичења унутар мјесних заједница и радних колектива), у просјеку је годишње било обухватано преко 20.000 учесника а системским облицима рекреације одраслих годишње око 2.000 лица. За спровођење системских облика физичке културе дјеце у предшколским установама, бринуле су се установе дјечије заштите. СИЗ дјечије заштите је у оквиру љетовања укључио око 4.000 дјеце у обуку пливања а у основну обуку скијања у оквиру зимовања, преко 1.500 дјеце школског узраста. Средином 1979. године, на подручју општине било је ангажовано преко 620 спортских стручних кадрова од чега је 21 био у сталном радном односу у спортском организацијама.⁹⁴²

За спортски живот Бањалуке од значаја је било отварање Диспанзера за спортску медицину у коме је просјечно годишње обављано око 2.500 систематских прегледа и близу 15.000 ергометријских тестирања и других услуга за активне учеснике физичке културе. Поред тога, Диспанзер и Комисија за здравствену заштиту спортиста на годишњем нивоу су организовали стручни семинар и тематске расправе везане за здравствену заштиту спортиста.⁹⁴³ Као успјех у развоју физичке културе у периоду 1976-1978, истакнути су резултати „на самоуправном преображају и трансформисању носилаца развоја физичке културе на делегатским основама“.⁹⁴⁴ Формиране су општинске лиге у кошарци, рукомету, куглању, одбојци, стрељаштву и стоном тенису са 63 екипе и 752 такмичара.⁹⁴⁵

У 1983. години, на подручју општине Бањалука дјеловале су 103 организације из области такмичарског спорта, 8 организација у области рекреације и 14 спортских асоцијација. Сви су били обједињени у Савез организација физичке културе (СОФК) општине и кроз СИЗ физичке културе општине Бањалука као највишег облика дјеловања и одлучивања. Од 103 организације такмичарског спорта у сезони 1981/82, узело је учешће: у савезном рангу 19 организација у 15 спортских грана, у републичком рангу 29 у 21 спортској грани, у регионалном, међуопштинском и зонском 22 у 7 спортских грана те у општинском рангу 47 организација у 6 спортских грана. Наведеним подацима није обухваћено 36 стрељачких дружина формираних у ООУР, МЗ, основним и средњим школама. У 139 организација и дружина било је укључено преко 13.000 активних чланова (4.810 сениори, 3.250 јуниори и 4.940 пионири), од чега око 2.600 или 20% жена. Преко 4.000 активних чланова је било обухваћено системским облицима спортске рекреације а на подручју

⁹⁴¹ „Uz tridesetpetogodišnjicu banjalučkog Borca. Hram rukometa“, у: *Глас. Лист Социјалистичког савеза радног народа*, бр. 4553, год. XLII, Бањалука, петак, 8. новембар 1985, 13; Манојла Зрнић, Жељко Тица, нав. дјело, 9-14, 21.

⁹⁴² АГУГБЛ, СО БЛ, к-1301 88. sjednica Izvršnog odbora 1979, SIZ fizičke kulture opštine Banja Luka, Broj: 361/79, Dana 20. oktobra 1979. godine, Analiza razvoja fizičke kulture na području opštine Banja Luka za period 1976-1979. god. i mogućnosti razvoja u 1980. godini, 3-4.

⁹⁴³ Исто, 5.

⁹⁴⁴ АГУГБЛ, СО БЛ, к-1216 36. и 37. sjednica Izvršnog odbora 1978, SIZ za fizičku kulturu Banja Luka, Nacrt programa razvoja fizičke kulture na području opštine Banja Luka u 1979, Banja Luka novembra 1978, 1.

⁹⁴⁵ Исто, 3.

општине радила је 21 спортска школа у 14 спортских грана са преко 800 чланова (пионира и омладине). У области такмичарског спорта и рекреације било је укључено преко 170 спортских стручних радника од којих 16 у сталном радном односу.⁹⁴⁶ У области масовне физичке културе, кроз устаљена такмичења (мале олимпијске игре за основне школе и школе средњег усмјереног образовања, студентске игре, радничке спортске игре и сеоске партизанске игре) и друге масовне спортско-рекреативне акције, годишње је просјечно било обухваћено преко 120.000 грађана. Уз то, било је организовано близу 30 разних спортских приредби и такмичења поводом значајних државних, републичких и других празника, јубилеја и сл.⁹⁴⁷ Укупни приходи у облсти физичке културе 1982. године у односу на претходну годину су расли по стопи од 13% а расходи по стопи од 20%. Највеће губитке су исказали ФК „Борац“ и РК „Борац“ који су износили преко 9.000.000 динара.⁹⁴⁸

Партија је као значајан успјех истицала да је током 1985. године, у разним повременим и редовним спортско-рекреативним активностима било укључено преко 95.000 становника општине.⁹⁴⁹ Те године, на подручју општине је дјеловало 109 организација физичке културе, 7 спортских савеза, 3 спортска друштва и већи број удружења, секција и др. Од тога, 92 организације су припадале такмичарском спорту, 8 школској физичкој култури и 9 спортској рекреацији. При мјесним заједницама и организацијама удруженог рада било је формирано само 7 организација физичке културе а у основним и школама средњег усмјереног образовања није постојало ниједно друштво физичке културе.⁹⁵⁰ На подручју општине дјеловало је 7 спортских савеза: рукометни, куглашки, кошаркашки, фудбалски, одбојкашки, стрељачки и шаховски. Укупно 18 организација физичке културе је било удружено у спортска друштва: СД „Раде Личина“, СД „Борац“ и СД „БСК“. Око једне трећине средстава којима су располагале организације физичке културе долазило је преко СИЗ физичке културе. Остала средства су се прибављала из других извора (продаја карата, игре на срећу, бифеи и слично).⁹⁵¹

Полазећи од расположивих материјалних средстава, традиције, услова и интереса „радних људи и грађана“, у врхунски спорт су сврставани фудбал, рукомет, стрељаштво, кошарка (жене), бокс и аеро спорт, односно организације ФК „Борац“, РК „Борац“, СД „Козара“, КК „Крајинаауто МК“, БК „Славија“ и АК „Руди Чајавец“. У развојни спорт су убрајани бициклизам, дизање тегова, кајакаштво, кошарка, одбојка, рукомет и шах, односно организације Клуб дизача тегова „Борац“, ККК „Врбас“, Кошаркашки клуб „Борац Инцел“, ОК „Руди Чајавец“, ШК „Никица Павлић-Пламен“, БК „БСК“ и РК „Младост“ (жене). У првој половини 80-их, у првој савезној лиги такмичиле су се екипе: РК „Борац“, БК „Славија“, КК „Млади Крајишник“, КДТ „Борац“ а у другој савезној лиги ФК „Борац“, КК „Борац“, КК „Руди Чајавец“, СТК „Раде Личина“ (ж), ШК „Никица Павлић“. На савезним, екипним и појединачним такмичењима учествовали су спортисти и екипе АК „Руди Чајавец“, АК „Борац“, БК „Славија“, КДТ „Борац“, ККК „Врбас“, СД „Козара“, ШК „Никица Павлић“ и Стреличарски клуб „Јелшинград“.⁹⁵²

У првој половини 80-их, најбоље такмичарске резултате постигао је РК „Борац“. Значајне резултате је постигла Стрелачка дружина „Козара“ чија је екипа 1984. и 1985. освојила прво мјесто у Југославији у категорији гађања глинених голубова. У саставу сениорских репрезентација Југославије учествовало је 17 спортиста из бањалучких клубова. Статус државног репрезентативца остварили су спортисти у аеро спорту, атлетици,

⁹⁴⁶ АГУГБЛ, СО БЛ, к-1755 57. и 58. sjednica Izvršnog odbora 1983, SIZ fizičke kulture opštine Banjaluka, Informacija o društveno-ekonomskom položaju sportskih organizacija i asocijacija na području opštine Banjaluka, Banjaluka, juna 1983. godine, 1.

⁹⁴⁷ Исто, 2.

⁹⁴⁸ Исто, 3.

⁹⁴⁹ АРС, ОК СК БЛ, Aktuelna idejno-politička pitanja fizičke kulture i sporta, Banjaluka novembra 1985. godine, 1.

⁹⁵⁰ Исто, 2.

⁹⁵¹ Исто, 3.

⁹⁵² АГУГБЛ, СО БЛ, SIZ fizičke kulture BL, Savez organizacija fizičke kulture BL, Materijalni položaj organizacija fizičke kulture vrhunskog i razvojnog sporta na području opštine Banja Luka, Banja Luka septembra 1986. god, 1.

рукомету, кошарци (жене), стрељаштву, шаху и кајакаштву. Бањалучки спортисти су учествовали на Олимпијским играма које су одржане у Лос Анђелесу 1984. године. Учествовало је 5 спортиста и то у боксу, кошарци (ж) и рукомету освојивши 4 златне медаље. У саставу рукометне репрезентације Југославије која је освојила златну медаљу, учествовали су Златан Арнаутовић, Здравко Рађеновић и Јовица Елезовић, чланови РК „Борац“. На основу постигнутих резултата у међународној и југословенској конкуренцији, 8 спортиста са подручја општине у 1985. години стекло је звање врхунског спортисте и то: 2 заслужни спортисти Југославије, 1 међународног разреда и 5 спортиста савезног разреда. У периоду 1981-1985, звање врхунског спортисте је стекло 55 спортиста.⁹⁵³

Велики број спортских организација био је суочен са материјалним потешкоћама. Услед високих трошкова припрема и такмичења сениорских екипа, клубови нису били у могућности да издвајају потребна средства за рад са пионирским и омладинским селекцијама. Изражен је био недостатак стручних кадрова свих врста као и проблем малог броја професионално запослених кадрова у спортским организацијама. Уопште, нису постојали добри услови за бављење врхунским спортом.⁹⁵⁴ Ратни и мирнодопски инвалиди свих врста и категорија обављали су рекреативно-рехабилитационе спортске активности кроз 7 секција у оквиру Савеза за спорт и рекреацију инвалидних лица „Партизан“ Бањалука. Те секције су биле: куглање, стрељаштво, шах, атлетика, пикадо, боћање и риболов. И овај Савез се суочавао са великим финансијским проблемима у раду.⁹⁵⁵

Средином 80-их година постојао је несклад између броја организација у области физичке културе и такмичарског спорта и отворених и затворених спортских површина које су им стајале на располагању. Године 1985, укупна површина отворених терена износила је 197.292 m² а терена у затвореном простору 14.692 m². Овдје су урачунате и школске површине.⁹⁵⁶ Обухват дјеце предшколског узраста физичким васпитањем у периоду 1980-1985. порастао је за 24% (1980. 2.146 а 1985. 2.668 дјеце). Поред наведеног броја за 1985. годину, преко 1.000 најмлађих је било укључено у активности друштва за спортску рекреацију „Партизан“. Такав број није био задовољавајући јер је у предшколске установе било укључено тек свако десето дијете узраста до 7 година (2.668 од 25.100 дјеце). Мрежа предшколских установа није постојала у приградском и сеоском подручју. Редовну наставу (2 часа седмично) физичког васпитања у основном образовању похађало је преко 24.000 а у средњем усмјереном образовању 10.960 ученика.⁹⁵⁷ Спортски живот и настава физичког васпитања су се одвијали и на Универзитету „Ђуро Пуцар Стари“. Наставом физичког васпитања били су обухваћени студенти прве године студија а у оквиру студентских спортских игара, такмичења су организована у 12 дисциплина у којима је годишње просјечно учествовало преко 3.500 студената. Добре спортске резултате студенти су остваривали и кроз клубове у оквиру Универзитетско-спортског друштва „Раде Личина“.⁹⁵⁸

Новембра 1985, на подручју општине било је 93 организације такмичарског спорта, 13.000 активних спортиста, 215.000 m² спортских површина, 52 спортске дворане, 90 педагога физичке културе, 450 стручних кадрова. У 16 екипа савезног ранга такмичења било је преко 20 спортиста који су стекли статус врхунског спортисте, 14 учесника олимпијских игара, 9 носиоца златних медаља, екипних и појединачних првака Југославије.⁹⁵⁹

Почеци фудбала у Бањалуци се везују за 1906. годину а за развој овог и других спортова у граду на Врбасу, велике заслуге припадају Спортском клубу „Крајишник“ који је

⁹⁵³ Исто, 2.

⁹⁵⁴ Исто, 3.

⁹⁵⁵ АГУГБЛ, СО БЛ, к-1988 185. sjednica Izvršnog odbora 1985, Savez za sport i rekreaciju invalidnih lica „Partizan“ Banja Luka, Broj: 85/85, Dana 11. 10. 1985. godine Izvršnom odboru SO Banja Luka, 1-2.

⁹⁵⁶ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2346, 93 sjednica Izvršnog odbora 1988. Prostorni plan opštine Banja Luka 1986 – 2005. Nacrt. Urbanistički zavod Banja Luka decembar 1987, 70.

⁹⁵⁷ АРС, ОК СК БЛ, Aktuelna idejno-politička pitanja fizičke kulture i sporta, Banjaluka novembra 1985. godine, 4-5.

⁹⁵⁸ Исто, 6.

⁹⁵⁹ Исто, 7.

уједно био први организовани спортски клуб у граду. Нове власти након 1945, забраниле су обнављање рада „Крајишника“, оцјењујући га као великосрпски режимски клуб, чиме су заправо поновиле оцјену и однос према овом спортском колективу какав су показале власти НДХ 1941. године. По ријечима истакнутог бањалучког спортског новинара Лимуна Папића, „Крајишничко“ име „није било, руку на срце, мудро ни изустити, а камоли написати. Деценијама је носио ужасну хипотеку 'режимског, привилегованог, националистичког (српског) клуба' и на све могуће начине био стравично жигосан“.⁹⁶⁰ „Борац“ је од 'Крајишника' узео све: примат у граду и Крајини, најбоље фудбалере и стадион“. Стадион више није могао да носи име бана Богдана Кујунџића. У заборав је потиснута и 1919. година када се у Бањалуци организовано, кроз клубове и спортска друштва, почео да игра фудбал.⁹⁶¹ Фудбалски клуб „Борац“ основан је 1926. године као раднички спортски клуб. Члан Прве фудбалске лиге „Борац“ је први пут у својој историји постао у сезони 1961/62. коју је окончао испадањем у Другу лигу. Повратак у Прву лигу је обезбијеђен тек љета 1970. године побједом над чачанским „Борцем“, након чега је у порушеној Бањалуци фудбалерима приређен дочек коме је присуствовало преко 15.000 људи. „Било је свечано, не сјећају се да се икада раније због спорта Бањалука толико радовала. Љепшег дара пострададом граду играчи Борца нису могли донијети“. У Првој лиги се такмичио закључно са сезоном 1973/74. Највећи успјех клуба у овом периоду било је финале Купа Југославије које је одиграно на стадиону ЈНА у Београду 29. новембра 1974, које је добио сплитски „Хајдук“ са 1:0. Учешћем у финалу Купа, „Борац“ је обезбиједио први наступ у једном међународном такмичењу – европском Купу побједника купова. Прва међународна фудбалска такмичарска утакмица на бањалучком стадиону одиграна је 17. септембра 1975. против „Римеланжа“ из Луксембурга. Бањалучани су славили са 9:0 а у реваншу са 5:1. „Борац“ је елиминисан у наредном колу од белгијског „Андерлехта“ који је касније освојио такмичење. Након пораза у Белгији од 3:0, Бањалучанима је у лијепом сјећању остала значајна, иако недовољна за пролаз, побједа у Бањалуци од 1:0, 5. новембра 1975. године. „Борац“ је трећи пут постао члан Прве лиге у сезони 1975/76, остваривши до тада најбољи пласман – 10. мјесто на табели.⁹⁶² Покровитељ 50. годишњице постојања и рада клуба, у години највећег дотадашњег прволигашког успјеха, био је предсједник Јосип Броз а том приликом клуб је одликован Орденом братства-јединства са златним вијенцем „за све оно што је дао прије рата, за учешће у НОБ-и, ширењу братства и јединства свих народа и народности“. У периоду од сезоне 1981/82. закључно са 1988/89. клуб се такмичио у Другој савезној лиги-група „Запад“ гдје је постизао промјенљиве, углавном незадовољавајуће резултате. Од сезоне 1989/90. „Борац“ је играо у Првој лиги и био једини клуб из Босне и Херцеговине који је играо првенство до краја у вријеме распада Југославије. „Борац“ је 11. маја 1988, у финалу Купа Југославије („Куп маршала Тита“) на Стадиону ЈНА пред 20.000 гледалаца поразио „Црвену Звезду“ (1:0) поставши први и једини друголигаш у историји југословенског фудбала који је освојио тај сребрни пехар. Тако су у историју „Борца“ трајно своја имена уградили Слободан Каралић, Марио Матаја, Стојан Малбашић, Милорад Билбија, Звонко Липовац, Дамир Шпица, Амир Дургутовић, Божур Матејић, Суад Беширевић, Ненад Поповић, Сенад Лупић (стријелац поготка у 60. минуту финала), Жељко Бабић, Ранко Јаковљевић, Владица Лемић, Анте Јаковљевић, Миле Шијаковић, Драшко Танасић, тренер Хуснија Фазлић, његов помоћник Ненад Гавриловић, директор Милорад Славнић и предсједник Месуд Мулаомеровић. Финални сусрет је могао да се заврши другачије јер је судија Блажо Зубер из Бачке Тополе 9 минута прије краја, при вођству Бањалучана од 1:0, неоправдано досудио једанаестерац за „Црвену Звезду“. Међутим, лоше изведен ударац са 11 метара који је упутио капитен Београђана Драган Стојковић, успјешно је одбранио Слободан Каралић. Дан након финала,

⁹⁶⁰ Томо Марић, *Бањалучке приче, свједочења, записи, успомене. Књ. 3: „Борац“ и спорт, понос града*, Бања Лука: Бесједа, 2010, 39.

⁹⁶¹ Исто, 44-45.

⁹⁶² Aleksandar Ravlić, *Pola stoljeća Borca*, Banjaluka: Fudbalski klub Borac, Gradski stadion, 1976, 136-138, 157-158, 162, 174-176, 181-185.

дочеку фудбалера на Тргу Едварда Кардеља у Бањалуци присуствовало је више од 30.000 људи. Играчи и навијачи су већ у Београду пјевали „Процвјетала бијела лала, узели смо Куп Маршала !“. Био је то највећи тренерски успјех, по многим, најбољег играча у историји клуба, Хусније-Хуне Фазлића. Та златна генерација је дуго стварана. У њој је било 10 играча које је Фазлић водио од пионира до сениора. Захваљујући том успјеху, одигране су двије међународне утакмице септембра 1988. у Купу побједника купова са „Металистом“ из Харкова (2:0; 0:4). У сезони 1990/91. „Борац“ је постигао највећи резултат у југословенској Првој лиги – 4. мјесто а маја 1992. и свој највећи међународни резултат освајањем Митропа купа.⁹⁶³

Клуб је био био организован као друштвено-спортска и васпитна организација у којој су дјеловале сениорска, јуниорска и пионирска селекција. У оквиру клуба конституисана је радна заједница интеграцијом ФК „Борац“ и РО „Градски стадион“ 1982. године. Највиши самоуправни орган клуба била је Конференција која је функционисала по делегатском принципу, са мандатом од 4 године. Извршни органи су били Предсједништво Клуба, комисије, Савјет школе (Пионирско-омладинске школе, ПОШ) и предсједавајући Конференције који је уједно био предсједник Предсједништва.⁹⁶⁴ Старосна структура прве екипе-сениора средином 1985. била је 23 године што је било врло повољна околност. Искусних старијих играча је било свега неколико. Бројно стање играча по селекцијама је изгледало овако: сениори 25, јуниори (17-18 година) 20, млађи јуниори (15-17) 33, пионери такмичари (13-15) 35, пионери предтакмичари (8-13) 52 играча. Према томе, Клуб је укупно располагао са 165 играча. За рад са њима било је ангажовано 7 тренера од чега 3 са завршеном Вишом тренерском школом и један који је био пред дипломским радом. Шеф стручног штаба и 2 тренера су радили са сениорском екипом, 2 са јуниорском селекцијом а 2 са пионирима.⁹⁶⁵ Током 1985. године отворено је радно мјесто техничког директора са задатком да координира пословима рада стручног штаба и селекција те обезбјеђења играчког кадра. У административно-техничким пословима било је запослено 14 радника. У власништву клуба се налазио фудбалски стадион са трибинама капацитета за 20.000 гледалаца. У оквиру покривене западне трибине налазио се простор за припрему играча и осталих учесника утакмица, за смјештај опреме и простор за рад административно-техничког и стручног особља као и посебан простор за угоститељску намјену. Грађевински дио западне трибине био је оштећен у земљотресу 1981. Источна трибина је грађена управо те године. Сјеверна и јужна трибина су биле условно употребљиве с обзиром на оштећења у земљотресима 1969. и 1981. године. Приликом већих падавина, главни и помоћни фудбалски терен нису били употребљиви усљед нефункционисања дренаже.⁹⁶⁶ Прва утакмица под свјетлошћу рефлектора на стадиону, одиграна је 11. октобра 1973. године. Радило се о темељној реконструкцији овог спортског објекта тако да се може рећи да се радило о изградњи потпуно новог стадиона.⁹⁶⁷

Стамбена питања играча и радника Радне заједнице Клуб је рјешавао куповањем станова и њиховим уступањем Клубу од стране Друштвено-политичке заједнице. Критеријум за рјешавање тог питања играчима био је играчки стаж преко 6 година. О тешком материјалном стању у Клубу од почетка 80-их, најбоље говоре подаци о структури

⁹⁶³ АГУГБЛ, СО БЛ, к-1988 170. sjednica Izvršnog odbora 1985, Fudbalski klub „Borac“ Banja Luka, Konferencija kluba, Program mjera i aktivnosti daljnjeg razvoja i organizovanosti Fudbalskog kluba „Borac“, Banjaluka jula 1985. godine, 1; Томо Марић, *Бањалучке приче, свједочења, записи, успомене. Књ. 3: „Борац“ и спорт, понос града*, 17-18, 50-54; Željko Tica, *Banjalučki ljudi fudbala*, Banjaluka: Nezavisni univerzitet Banja Luka, 2017, 53-62; Limun Papić, Uzeir Pašalić, „Finale fudbalskog kupa Jugoslavije za pehar maršala Tita. Borcu kup“, *Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda*, br. 5337, god. XLV, Banjaluka, četvrtak, 12. maja 1988. godine., 11.

⁹⁶⁴ АГУГБЛ, СО БЛ, к-1988 170. sjednica Izvršnog odbora 1985, Fudbalski klub „Borac“ Banja Luka, Konferencija kluba, Program mjera i aktivnosti daljnjeg razvoja i organizovanosti Fudbalskog kluba „Borac“, Banjaluka jula 1985. godine, 2.

⁹⁶⁵ Исто, 3.

⁹⁶⁶ Исто, 4.

⁹⁶⁷ Aleksandar Ravlić, *Pola stoljeća Borca*, 191; Aleksandar Aco Ravlić, *Banjaluka, napori i radosti*, 217.

остварених прихода и расхода. Клуб је у 1984. години остварио приход у износу од 55, 4 милиона динара, од чега су приходи од основне дјелатности Клуба тј. од продаје улазница износили 3, 6 милиона или 7%. Знатно веће учешће имали су приходи од томболе-19, 6 милиона (36%) и уступљени порез од томболе-22, 7 (41%) док су преостали приходи долазили од закупнине-2, 4 (4%), обештећења за играче-3, 6 (6%) и другог-4, 4 (8%). У 1984. расходи Клуба су износили 50, 5 милиона динара а пренесени губитак из периода 1981-1983. 11, 8 милиона. Клуб је, према томе, 1984. годину завршио са негативним финансијским резултатом-губитком од 7 милиона.⁹⁶⁸

У годинама када је Клуб био члан Прве савезне лиге, приликом одигравања првенствених утакмица у град је долазило у просјеку 3-4.000 посјетилаца из Босанске Крајине и шире околине.⁹⁶⁹ Маја 1985. године, формирано је Спортско друштво „Борац“ у којем је удружено 11 клубова: ФК „Борац“, РК „Борац“, Атлетски клуб „Борац“, Стонотениски клуб „Борац“, Кошаркашки клуб „Борац“, Кошаркашки клуб „Млади Крајишник“, Боксерски клуб „Славија“, Шаховски клуб „Никица Павлић“, Клуб дизача тегова „Партизан“, Стрелачка дружина „Козара“, Тениски клуб „Петар Драпшин“. У друштво је било укључено 1.600 активних спортиста и 44 стручна радника, од чега 12 професионалних.⁹⁷⁰ Томбола је чинила чак 75% прихода Клуба али њеним пресељењем на Градски стадион приход је знатно опао, за 40% односно за 20 милиона годишње („свјесни смо да је томбола нужно зло и да је неспојива са спортом, али у ситуацији када се путем стопе доприноса не могу обезбиједити довољна средства за финансирање физичке културе и спорта у чему и финансирање Клуба неопходно је задржати томболу као извор за финансирање Клуба“). Такмичење у Другој савезној лиги знатно је смањило посјећеност која је спала на око 2.000 гледалаца у просјеку.⁹⁷¹

У години када је славио 60 година постојања, ФК „Борац“ није имао обезбијеђене трајне и стабилне изворе прихода које су захтијевали велики трошкови такмичења у Другој лиги Југославије. Током 1985. године, Клуб је остварио губитак у износу од 11.326.327 динара који је заједно са ранијим непокривеним губицима износио 18.273.373 динара. Како би се обезбиједили услови за наставак такмичења у прољетном дијелу 1986. године, Клуб је узео позајмицу од 10.000.000 динара.⁹⁷²

Постоје свједочанства о уплитању политике у фудбалски живот Бањалуке, у вези са околностима обиљежавања 50. годишњице ФК „Бањалучки спортски клуб“ („БСК“) 1982. године. Након што је обавио напоран истраживачки рад на писању монографије Клуба, новинар Лимун Папић се суочио са притисцима од стране Одбора за прославу да у књигу уврсти додатак под насловом „Понос Бањалучког спортског клуба. Чланови БСК-а учесници Народноослободилачког рата“. Радило се о списку од 83 наводна учесника НОР-а, од којих је 80 било муслиманске националности. На списку се, уз њих, некако нашао и народни херој Данко Митров. Направљен је компромис тако што је списак објављен као додатак, потписан од стране Одбора за прославу. Штампанњем оваквог списка, стварао се утисак да је „БСК“, као муслимански клуб, а не „Борац“ током Другог свјетског рата „носио барјак револуције“. Међутим, „БСК“ је у НДХ, за разлику од „Борца“ и „Крајишника“, наставио са радом и учествовао је у званичним такмичењима под називом „Хрватски бањалучки спортски клуб“. Према мемоарским записима, на званичној прослави у Дому културе, видјевши двадесетак старих играча „БСК“-а на великој бини заједно са генералом Рахмијом Каденићем, Рифет Дервишић, првоборац и дугогодишњи предсједник ФК „Напријед“ рекао је: „Е, ти су играли

⁹⁶⁸ АГУГБЛ, СО БЛ, к-1988 170. сједница Извршног одбора 1985, Фудбалски клуб „Борач“ Бања Лука, Конференција клуба, Програм мјера и активности даљњег развоја и организованости Фудбалског клуба „Борач“, Бањалучка јула 1985. године, 5.

⁹⁶⁹ Исто, 7.

⁹⁷⁰ Исто, 8.

⁹⁷¹ Исто, 12-13.

⁹⁷² АГУГБЛ, СО БЛ, к-2110 210. и 211. сједница Извршног одбора 1986, Фудбалски клуб Борач Бања Лука, Финансијска ситуација у ФК „Борач“ Бањалучка, Захтев за одобрење рада томболе на локацији у Улици Симе Шолaje, 1-2.

за 'БСК' у 'ендехазии'". На прослави је доминирао глумац Адем Ђејван. Иако је овај случај коментарисан, нико у граду није јавно критички иступио. Према истом извору, септембра 1951, идеји о давању назива „БСК“ новооснованом клубу, супротстављао се Анто Јуринчић, брат револуционара Нике Јуринчића, ријечима: „Ко је споменуо 'БСК'? Треbam ли да објашњавам шта је 'БСК' урадио током Другог свјетског рата и каква му је била улога? Он је био клуб овог дијела града, 'Мале Москве', коју је осрамотио ! Не оправдава га чак ни то што су пред крај рата неки његови чланови отишли у партизане. С 'БСК'-ом је завршено !“. Клуб је назван „Напријед“. Ипак, до обнове „БСК“-а је дошло већ наредне, 1952. године.⁹⁷³

Нереди на фудбалским утакмицама који су постали учестали посљедњих година југословенске државе, одражавајући општу друштвену кризу и пораст међунационалних тензија, нису мимоишли ни Бањалуку. У сјећања Бањалучана остало је урезано гостовање загребачког „Динама“ 7. октобра 1989, у оквиру 10. кола Прве савезне лиге. Пред више од 15.000 гледалаца, „Борац“ је забиљежио побједу од 1:0 али је фудбал остао у сијенци навијачког вандализма. *Глас* је о инцидентима са утакмице извјештавао: „Поново су навијачи били у центру пажње. И једни и други по неспортском понашању. Но загребачки 'БББ' превршили су сваку мјеру. Након извикивања националистичких парола, искористили су димну завјесу да заспу органе реда и обезбјеђења на стадиону каменицама, због чега су прије краја првог полувремена морали ван главне позорнице највећег бањалучког спортског здања“. „Бед блу бојс“ су са нередима почели већ у Босанском Новом о чему је стигло обавјештење у Бањалуку. Према извјештају Општинског СУП-а, осим петарди и димних бомби, на терен бањалучког стадиона су бацали камење и дијелове бетонске степенице коју су поломили. Лакше повреде је задобило 9 милиционера а након нереди, око 500 навијача из Загреба је удаљено са стадиона док је 9 лица било приведено. О наставку нереди, исти извјештај је говорио: „Навијачи су наставили са нередима и на жељезничкој станици, гдје су у подземном пролазу полупали свјетиљке, палили ватру у вагонима, тукли се... Једна већа група је наставила са пјевањем националистичких пјесама испред ресторана 'Пивница', а из Бањалуке су отпутовали у недјељу ујутро око два сата“. Извјештавано је и о вербалном нападу капитена „Динама“ Звонимира Бобана према командиру Станице милиције Центар, уз најаву покретања прекршајног поступка од стране СУП-а.⁹⁷⁴ Старији Бањалучани се сјећају да су „Бед блу бојс“ већ по доласку, на жељезничкој станици, пјевали пјесму: „Ој Динамо погинут ћу за те, као Стјепан Радић за Хрвате !“. У оквиру истог првенственог кола, истог дана, забиљежен је инцидент пред утакмицу у Мостару између „Вележа“ и „Жељезничара“ (5:1). Сарајевско *Ослобођење* је преносило: „Све учесталијим изљевима национализма, који плодно тле налази и у спорту, прикључила се данас у Мостару и група од педесетак навијача Жељезничара, пристигла на утакмицу овог тима са домаћим Вележом. Под плаштом подизања фудбалске температуре, крећући се улицама Мостара, они су повремено узвикивали рефрен крајње неприхватљивог садржаја пјевајући: 'Жељо, Жељо муслимански тим, цијела Босна поноси се тим'“.⁹⁷⁵

⁹⁷³ У самом тексту Папићеве монографије, ратни период „БСК“-а је описан препознатљивим језиком тада владајуће историографије и политике сјећања на Други свјетски рат: „Ратна историја БСК-а је имала контраверзности: док на једној страни његови фудбалери играју утакмице, покатад и са саставима непријатељских формација, на другој страни све већи је број фудбалера који показују наглашене симпатије према народноослободилачкој борби. Није, такође, мали број чланова БСК-а који, посредно или непосредно помажу ослободилачки и револуционарни покрет. Убрзо ће фудбалери БСК-а, један по један, напуштати редове клуба, одлагати копачке и лопту, а прихватати се пушке, ступајући у редове народноослободилачке војске“. Limun Papić, *Banjalučki sportski klub „BSK“ 1932-1982*, Banjaluka: FK „BSK“, NIGRO „Glas“, 1983, 31-35; Томо Марић, *Бањалучке приче, свједочења, записи, успомене. Књига 3: „Борац“ и спорт, понос града*, 41-44.

⁹⁷⁴ Uzeir Pašalić, „Prva savezna fudbalska liga. Navijači Dinama u autu !“, „Саопштење SUP-а Banjaluka. Milicioneri kamenovani“, *Глас. Лист Социјалистичког савеза радног народа*, бр. 5778, год. XLVII, Бањалука, понедељак 9. октобра 1989. године, 10-11.

⁹⁷⁵ „Испад 'навијача' Жељезничара. Рефрен за осуду“, *Ослобођење. Лист ССРНБиХ*, бр. 14837, год. XLVI, Сарајево, недјеља 8. 10. 1989, 6.

У првим годинама након Другог свјетског рата, из Загреба се према осталим крајевима Југославије ширио рукомет као нови спорт. У Бањалуци, рукомет су прво прихватили средњошколци захваљујући наставнику физкултуре Хамдији Кадунићу, који је био начелник Гимнастичког друштва Бањалука и тренер рукометаша. Марта 1950, у Бањалуци је основан Рукометни клуб „Жељезничар“, први у Босанској Крајини и један од првих у Босни и Херцеговини. Почетком септембра 1952, „Жељезничар“ је промијенио име у „Борац“ и приступио Спортском друштву „Борац“.⁹⁷⁶ Године 1957. рукометаша „Борца“ су освојили титулу првака Републике и ушли у Прву лигу Југославије из које нису испали до распада заједничке државе. Уз „Црвену Звезду“, „Борац“ је био једини југословенски клуб који је постигао тај успјех. Та година је означила не само отварање југословенске сцене за бањалучки рукомет већ и почетак суверене владавине Бањалучана у овом спорту.⁹⁷⁷ „Борац“ је укупно седам пута освојио титулу првака Југославије (сезоне: 1958/59, 1959/60, 1972/73, 1973/74, 1974/75, 1975/76. и 1980/81).⁹⁷⁸ Државни Куп „Борац“ је освојио десет пута (сезоне: 1956/57, 1957/58, 1960/61, 1968/69, 1971/72, 1972/73, 1973/74, 1974/75, 1978/79⁹⁷⁹ и 1991/92). „Борац“ је 4 пута освојио и престижни Међународни турнир у Добоју који се афирмисао од краја 60-их година (1967, 1970, 1971. и 1973).⁹⁸⁰

Први наступ „Борца“ у европским такмичењима десио се у оквиру Купа европских шампиона, против Дукле у Прагу 15. децембра 1959. Припреме за први међународни наступ у том зимском периоду Бањалучани су вршили у Загребу с обзиром на околност да у Бањалуци у то вријеме није постојала ниједна спортска дворана. У сезони 1974/75. „Борац“ је дошао до финалног сусрета у Купу европских шампиона. Право изненађење Бањалучани су приредили савладавши један од најбољих свјетских тимова, румунску Стеауу на домаћем терену, пред 8.500 гледалаца, у полуфиналу. Финале се играло у Дортмунду, 14. априла. 1975. против Форверца из Франкфурта на Одри (Њемачка ДР). Меч је припао њемачком тиму са 19:17. Међутим, већ наредне сезоне Бањалучани су освојили наслов првака Европе, савладавши 11. априла 1976, пред око 5.000 гледалаца у Спортској дворани „Борик“ у Бањалуци првака Данске Фредерицију са 17:15 (11:7). Био је то први пут да неки босанскохерцеговачки спортски клуб освоји титулу првака Европе. Једини пехар који је до тада недостајао бањалучким рукометашима, први је подигао Милорад Каралић. Шампионски тим, на челу са тренером Пером Јањићем, сачињавали су: Милорад Каралић, Здравко Рађеновић, Недељко Вујиновић, Абас Арсланагић, Добривоје Селец, Момо Голић, Небојша Поповић, Миро Бјелић, Раде Унчанин, Слободан Вукша, Боро Голић и Зоран Равлић.⁹⁸¹

РК „Борац“ је и у години избијања грађанског рата забиљежио значајан европски успјех освојивши Куп ИХФ. Изузетно млада генерација „Борца“ освојила је ова европско такмичење савладавши у финалном двомечу московски ЦСКА. У реванш мечу у Москви, 19. маја 1991, од 1.500 гледалаца било је око 700 Југословена који су бодрили Бањалучане. Тријумф су остварили: Златан Арнаутовић, Драшко Пртина, Сењанин Маглајлија, Давор Перић, Андреј Голић, Александар Кнежевић, Горан Ступар, Драган Марковић, Самир Незиревић, Јани Чоп, Божидар Јовић, Мустафа Торло. Управа клуба је извјештавала о томе да су трошкови учешћа у редовним такмичењима и у Купу ИХФ били много већи него остварени приходи. Политичка ситуација је довела до распада тима чији су се чланови разишли широм свијета. Прелазни рокови су се и раније по правилу негативно одражавали

⁹⁷⁶ Tomo Marić, Limun Papić, Uzeir Pašalić, Spasoje Perović, Slobodan Pešević, Refik Slabić, *Rukometni klub Borac Banjaluka 1950-1985*, Banjaluka: RK Borac, 1985, 18-21.

⁹⁷⁷ Исто, 42.

⁹⁷⁸ Исто, 209.

⁹⁷⁹ Исто, 213-236.

⁹⁸⁰ Исто, 291-295.

⁹⁸¹ Исто, 239-253; Лимун Папић, Жељко Тица, Татјана Папић-Цакула, *50 година рукомета, 1949-1999. година*, Бања Лука: Рукометни савез Републике Српске, 1999, 26-29; Limun Papić, „Куп европских шампиона у рукомету. Borac првак Европе“, *Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda*, br. 2280, god. XXXIII, Banjaluka, ponedjeljak 12. april 1976, 9.

на бањалучку средину која је одгајала врхунске играче који су је, међутим, убрзо напуштали одлазећи у средине које су нудиле боље финансијске услове.⁹⁸²

У свим селекцијама Рукометног клуба „Борац“ 1986. године играло је 360 играча од пионирских селекција до сениорске екипе. „Борац“ је дао мноштво репрезентативаца који су дали кључни допринос у највећим југословенским успјесима на међународној сцени. То су били Владимир Јовић, Јеролим Караца, Петар Перовић, Бартол Родин, Божидар Станивуковић, Хамдија Сарачевић, Милорад Каралић, Абас Арсланагић, Добривоје Селец, Небојша Поповић, Златан Арнаутовић, Енвер Косо, Здравко Рађеновић, Раде Унчанин, Бранко Штрбац, Ермин Велић, Јован Елезовић, Добро Чечавац и Златко Сарачевић.⁹⁸³ У репрезентацији Југославије која је 1972. освојила златну медаљу на Олимпијским играма у Минхену, налазила су се четири играча „Борца“: Абас Арсланагић, Небојша Поповић, Добривоје Селец и Милорад Каралић. И на Олимпијским играма у Лос Анђелесу 1984, Југославија је освојила златну медаљу. По повратку у Бањалуку, 15. августа, златне бањалучке рукометаше који су учествовали у овом успјеху, Здравка Рађеновића и Златана Арнаутовића, заједно са боксером Антоном Јосиповићем, на Тргу палих бораца дочекало је близу 20.000 суграђана.⁹⁸⁴

РК „Борац“ је временом изградио водећу рукометну школу у земљи, значајно унаприједио рукометну игру и изњедрио бројне тренере који су дали велики допринос развоју југословенског рукомета. Петар Перовић је био савезни капитен, проф. Перо Јањић савезни тренер, проф. Абас Арсланагић тренер омладинске репрезентације Југославије. Неки од препознатљивих елемената „Борчеве“ школе су потези „цепелин“ и шут „шраубом“ а посебно се у тој школи истицало усавршавање технике брањења. Од 1958. „Борчеви“ голмани су редовно били чланови репрезентације Југославије а својевремено је Абас Арсланагић био проглашен за најбољег голмана свијета. „Борчеви“ стручњаци су дали значајан допринос изграђивању тренерског кадра у Босни и Херцеговини, као предавачи на семинарима за стицање звања тренера и стручно усавршавање.⁹⁸⁵

Почеци бањалучке кошарке и почеци КК „Борац“ везују се за 1947. годину, када је настало и прво бањалучко кошаркашко игралиште уз јужну страну стадиона ФК „Борац“. Осим тога, на сјеверној страни стадиона било је подигнуто одбојкашко игралиште а око фудбалског терена била је изграђена једна од првих атлетских стаза у Босни и Херцеговини. На тај начин Бањалука је добила неку врсту спортског центра.⁹⁸⁶ Година 1957. била је од пресудног значаја за кретања у бањалучком колективном спорту у наредним деценијама. Наиме, то је била година када је РК „Борац“, након освајања титуле првака Босне и Херцеговине, постао члан тек формиране Прве лиге Југославије која је у сезони 1957/58. имала само 8 клубова. Тај историјски успјех рукометаша се врло лоше одразио на кошаркашки клуб тако што се више од пола тима КК „Борац“ определијелило за то да спортску каријеру наставе као рукометаша. Наговјештај великих рукометних успјеха Бањалуке био је, на неки начин, плаћен великим ударцем кошаркашким спорту чије је таворење трајало у наредних неколико деценија.⁹⁸⁷ Историјски успјех кошаркаши КК „Борац“ постигли су 11. априла 1984. када су у Борову, као „неутралном граду“, у одлучујућој утакмици савладали

⁹⁸² АГУГБЛ, СО БЛ, к-2692 012 Материјали ИО Комисија за финансије 1991, РК Борас Ванја Лука, Вр. 174, Дне 17. 08. 1991, Захтев за помоћ у рокивању губитака учећем РК Борас у Купу ИФ, 1; О финансијским приликама у клубу средином 80-их свједочи и документ: АГУГБЛ, СО БЛ, к-2110 207, 208. и 209. сједница Извршног одбора 1986, РукOMETNI клуб Борас Ванја Лука, Молба за ослобађање пореза на добитке преко 10.000 динара од игара на срећу-томболе за претходни период у износу од динара: 8, 148, 35. Вр. 67, дне 5. 3. 1986; Лимун Папић, Жељко Тица, Татјана Папић-Цакула, нав. дјело, 31-33.

⁹⁸³ Томо Марић, Лимун Папић, Узеир Пашалић, Спасоје Перовић, Слободан Пешевић, Рефик Слабић, нав. дјело, 267-278.

⁹⁸⁴ Исто, 279-288; Узеир Пашалић, „У Бањалуци свећано дочекани крајишки златни олимпијци. Доћек отворена срца“, *Глас. Лист Социјалистичког савеза радног народа*, бр. 4172, год. ХЛI, Бањалука, петак 17. август 1984, 11.

⁹⁸⁵ Томо Марић, Лимун Папић, Узеир Пашалић, Спасоје Перовић, Слободан Пешевић, Рефик Слабић, нав. дјело, 316-319.

⁹⁸⁶ Лимун Папић, *Пола вијека Кошаркашког клуба Борац Нектар Бања Лука*, Бања Лука: КК „Борац Нектар“, 1997, 7-9.

⁹⁸⁷ Исто, 44-45.

„Лифам“ из Пазове и тако први пут постали чланови Прве „Б“ савезне лиге за сезону 1984/85. Ипак, у овом рангу такмичења бањалучки кошаркаши су остали само једну сезону.⁹⁸⁸ Почетком септембра 1985, између КК „Борац“ и РО „Инцел“ потписан је „самоуправни споразум о дугорочној сарадњи у области спорта и физичке културе“, након чега је имену клуба додано име овог бањалучког предузећа.⁹⁸⁹

Када је ријеч о кошаркашком животу Бањалуке, вриједан помена је и највећи кошаркашки спектакл који се десио 1986. године. Пред почетак Републичке лиге, 30. септембра 1986, кошаркаши „Борац Инцела“ угостили су загребачку „Цибону“ пред више од 6.000 гледалаца у дворани „Борик“, која такву посјету није доживјела од средине 70-их када су се рукометаши „Борца“ борили за наслов првака Европе. Бањалучка спортска јавност је показала незапамћено интересовање за гостовање „Цибоне“ која је, предвођена Драженом Петровићем и са репрезентативцима Зораном Чутуром, Александром Петровићем и Данком Цвјетићанином победила са 118:87. Било је то прво и посљедње гостовање „Цибоне“, тадашњег првака Европе, у Бањалуци до распада заједничке државе.⁹⁹⁰ Љета 1987. године, Слободан Симовић је постао први професионални тренер КК „Борац“, равно 40 година након оснивања клуба док је августа 1989. Борислав Џаковић постао први тренер изван Бањалуке који је радио са кошаркашима „Борца“.⁹⁹¹ КК „Борац Инцел“ је 16. марта 1991. постао шампион Босне и Херцеговине и након 6 година се вратио у западну групу Прве „Б“ лиге. Такмичење у сезони 1991/92. окупљало је клубове из четири републике: Србије, БиХ, Црне Горе и Македоније а Бањалучани су на крају освојили треће мјесто на табели. У другом дијелу првенства, бањалучки кошаркаши за превоз најчешће су користили аутобус „Космоса“, предузећа ЈНА, а спортски хроничар истиче да је „очигледна мржња према путницима, према младим људима, спортистима“ нарочито била изражена у Херцеговини, поготово у Лиштици (Широки Бријег).⁹⁹² Када је рат захватио и подручје Босне и Херцеговине, КК „Борац“ се изборио за дозволу да игра у Првој лиги Југославије и поред отпора из неких кругова који су се противили да у тој лиги игра клуб из ратом захваћене бивше југословенске републике. Као привремено мјесто боравка Бањалучана, изабрано је Светозарево и дворана „Јагодина“.⁹⁹³

Историја женске кошарке у Бањалуци је почела прољећа 1963. године када је кошаркашки заљубљеник, дугогодишњи играч и тренер Александар Ацо Јурић, незадовољан односом „Борца“ према њему, напустио Клуб и окренуо се женској кошарци. На шљакастом терену Гимназије окупио је ученице, углавном официрску дјецу из центра града, које су жељеле да тренирају кошарку. На свом првом званичном такмичењу, сениорском првенству Босне и Херцеговине, екипа је учествовала почетком септембра 1964. док је Оснивачка скупштина ЖКК „Млади Крајишник“ одржана 11. октобра 1964. године.⁹⁹⁴ Од сезоне 1966/67. кошаркашице „Младог Крајишника“ су кроз квалификације стигле до највишег ранга такмичења и тако се придружиле бањалучким фудбалерима, рукометашима, шахистима и дизачима тегова који су се већ од раније такмичили у савезним лигама. У највишем рангу такмичења бањалучке кошаркашице су играле највећи број сезона до распада земље.⁹⁹⁵ Убрзо по оснивању Клуба, 1965. године, као прва кошаркашица, Вера Грубишић се нашла међу десет најбољих спортиста Босанске Крајине, по избору *Крајишких новина*. На Олимпијским играма у Москви 1980. године, кошаркашица „Младог Крајишника“

⁹⁸⁸ Исто, 171-174.

⁹⁸⁹ Исто, 184.

⁹⁹⁰ „КК Borac Incel u gostio zagrebačku Cibonu. Banjalučani željni spektakla“, *Incel. List radnika Radne organizacije industrije celuloze, papira i vlakana*, број 254, Banjaluka, октобар 1986, 11; Лимун Папић, *Пола вијека Кошаркашког клуба Борац Нектар Бања Лука*, 189.

⁹⁹¹ Исто, 194, 204.

⁹⁹² Исто, 210-212,

⁹⁹³ Манојла Зрнић, Жељко Тица, нав. дјело, 126.

⁹⁹⁴ Жељко Тица, Žана Мijatović, *Malene, 55 godina Ženskog košarkaškog kluba Mladi Krajišnik, 1963-2018*, Banjaluka: ŽKK Mladi Krajišnik, Atlantik BB, 2018, 11-16.

⁹⁹⁵ Исто, 25.

Мерсада Бећирспахић освојила је бронзану медаљу. Исте године, од 22. до 29. септембра, Бањалука је била домаћин женског Кошаркашког европског првенства (КЕП) на коме је учествовало 14 репрезентација. Злато је припало СССР-у, сребро Пољској а бронза Југославији. Од 1981. започела је ера најбоље бањалучке и једне од најбољих југословенских кошаркашица, Слађане Голић. Без ње се није могла замислити репрезентација Југославије, са којом је 1988. освојила сребро на Олимпијским играма у Сеулу и злато на Балканском првенству. Те године је била изабрана за најбољег спортисту у Босанској Крајини. Укупно, током каријере Слађана Голић је наступила чак 465 пута за репрезентацију Југославије. Сезона 1988/89. је оцијењена као најбоља у дотадашњој историји „Младог Крајишника“ (те године наступао под називом „Крајинаауто МК“), због избореног наступа у европском Купу Лилијане Ронкети. Међутим, бањалучке кошаркашице су морале да одустану од првог европског наступа услед неповољне финансијске ситуације у Клубу.⁹⁹⁶ Избијањем рата у Босни и Херцеговини, „Млади Крајишник“ је добио дозволу за наступ у Првој лиги Југославије а „Борик“ је замијењен двораном у Шиду.⁹⁹⁷

8. 2. Индивидуални спортови

Маријан Бенеш је рођен 14. јуна 1951. у Београду гдје му се отац, професор музике на раду у ЈНА, нашао на служби. Седмочлана породица Бенеш се преселила у Тузлу гдје је Маријан одрастао дружећи се са рударском дјецом. Боксом је почео да се бави, по савјету учитеља, када је имао 10 година. Захваљујући оцу, добио је и музичко образовање. Свирао је флауту а писао је и поезију. У Бањалуку је дошао 1968. године.⁹⁹⁸ Бенеш се пред распад Југославије присјећао начина на који су Бањалучани прихватили његове успјехе у аматерском боксу: „Лијепо је бити првак. Европско злато није било тако драго док сам био у Београду, а тек међу Бањалучанима сам се почео истински радовати. Ова медаља и није само моја, већ и њихова ...“.⁹⁹⁹

Најбољи боксер „Славије“ и аматерски првак Европе из 1973. године, изненадио је све четири године касније, одлуком да пређе у професионалце гдје би бригу о њему требало да води њемачки менаџер Вили Зелер. Ту одлуку, која није наишла на једнодушно одобравање, донио је након што је у аматерском рингу освојио све што се могло освојити. У професионалном боксу, када се нашао међу 10 најбољих у супервелтер категорији, добио је прилику да изазове Француза Жилберта Коена, актуелног првака Европе. Меч се одиграо у суботу, 17. маја 1979. у препуној дворани „Борик“ пред Бањалучанима који су данима били у правом „боксерском трансу“. Меч, који је почео у 22 h, пред око 5.000 гледалаца који су громогласно скандирали „Југославија, Југославија!“ и „Марјане, Марјане!“, трајао је само 9 минута и 20 секунди. Након 4 рунде, Бенеш је нокаутирао Коена поставши тако нови првак Европе у супервелтер категорији. Прије овог сусрета, Коен је титулу европског првака два пута успјешно одбранио. Одмах након побједи, нови шампион је изјавио како побједу сматра првом степеницом на путу ка титули првака свијета. О свом карактеристичном боксовању са спуштеним гардом, рекао је „Зашто сам боксовао са спуштеним гардом? Једноставно зато што сам тако научио. Мијењати стил, значи мијењати себе, као личност“.¹⁰⁰⁰ У данском граду Рандерсу, Бенеш се 12. јуна 1980. борио за титулу професионалног свјетског првака са Ајубијем Калулеом из Уганде. Након велике борбе и 15 рунди, Бенеш је био поражен.¹⁰⁰¹ Бенеш се повукао из бокса три године касније, након компликација са лијевим оком, услед повреде до које је дошло у мечу са Сандијем Торесом у Зеници.¹⁰⁰²

⁹⁹⁶ Исто, 267-270, 283; Манојла Зрнић, Жељко Тица, нав. дјело, 53-55, 107-109.

⁹⁹⁷ Манојла Зрнић, Жељко Тица, нав. дјело, 126.

⁹⁹⁸ Томо Марић, *Био једном, један шампион*, Свијет спорта. Специјално издање, Бања Лука 1997, 19, 39.

⁹⁹⁹ Исто, 19-20.

¹⁰⁰⁰ Limun Papić, Dušan Kecman, „Veličanstveno“, *Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda*, br. 2847, Вапјалука, понедјелјак 19. март 1979, 8-9; Манојла Зрнић, Жељко Тица, нав. дјело 38, 47-49.

¹⁰⁰¹ Томо Марић, *Био једном, један шампион*, 57-62.

¹⁰⁰² Исто, 67-72.

Конференција Боксерског клуба „Славија“, марта 1988, усљед тешке ситуације, донијела је одлуку да иступи из лиге али за само годину и по дана Клуб се, предвођен предсједником Теофилом Афганом и директором Средојем Зекановићем, вратио у Прву лигу Југославије. Управа је у том периоду поставила клуб на здраве боксерске основе.¹⁰⁰³ Боксери „Славије“ су освојили највише појединачних наслова првака Југославије, Балкана, Европе и на Олимпијским играма. Међу њима се посебно истицао Антон Јосиповић, који је као први Бањалучанин, у појединачном спорту, освојио олимпијско злато, у Лос Анђелесу 1984. Прије њега, учинио је то једино Томислав Кнез 1960. године као члан фудбалске репрезентације. Антон Јосиповић је избјегао да у финалном окршају за олимпијско злато за противника има Ивандера Холифилда усљед дисквалификације америчког боксера. Након освајања злата, бањалучки боксер је говорио о томе како су други југословенски боксери били фаворизовани те да је чак била створена атмосфера како неће путовати у Лос Анђелес. Осим Маријана Бенеша (првак Југославије и Европе 1973, првак Југославије 1974, првак Југославије и Балкана 1976), то су били: Радован Бисић (првак Југославије 1974. и 1975. и трећепласирани на првенству Европе у Катовицама 1975), Миљенко Рубељ (првак Југославије 1976. и 1978), Фадил Башић (првак Балкана 1976), Здравко Пала (првак Балкана 1977), Едо Дервоз (сребрна медаља на Балкану 1977), док су 1978. прваци Југославије постали Жељко Тршан, у бантаму и Велимир Јоковић, у полусредњој, који је освојио и 3. мјесто на првенству Балкана. Исте године је Драган Вујковић био вицепрвак свијета у полутешкој групи. Антон Јосиповић је 1982. године освојио наслов првака Југославије и Балкана.¹⁰⁰⁴

Први наслов првака Европе, од бањалучких спортиста, освојио је Мирко Бјелајац 1960. такмичећи се у моторним моделима. Те године добио је Златног орла као најбољи такмичар Ваздухопловног савеза Југославије а 1973. и 1975. освојио је 3. мјесто на свјетским првенствима. Наслове првака у појединачним спортовима, од бањалучких спортиста, освајали су: Иво Чавар, Виктор Купљеник, Ивица Жеравица (Аеро клуб „Руди Чајавец“), Златан Келечевић и Саво Благојевић (Клуб дизача тегова „Партизан“), Милан Бабић, браћа Билко и Химзо Качар (АК „Борац“), Ранко Мићевић, Ацо Мудринић, Цевад Хазнадар (стрелаштво), Мирослав Никић (гимнастика), Златан Ибрахимбеговић, Теофик Хидић, браћа Бабић, Зоран Пелеш, Милан Поткоњак, Марта Вучак, Ђурђица Франц и Мира Мастела (Кајакашки клуб „Врбас“), Милан Вукић (шах).¹⁰⁰⁵

Окосницу Шаховског клуба „Никица Павлић“ чинили су велемајстори Милан Вукић и Енвер Букић. Букић је 1962. и 1967. биран за најбољег спортисту Босанске Крајине у избору *Крајишких новина/Гласа* а највећи успех постигао је као члан репрезентације на екипном првенству Европе у енглеском Бату, када је освојено друго мјесто.¹⁰⁰⁶ Вриједан помена је и Међународни шаховски турнир одржан априла 1979. године у Бањалуци. Учешће су узели и бивши свјетски првак Тигран Петросјан и велика нада свјетског шаха, седамнаестогодишњи Гари Каспаров који је био побједник такмичења.¹⁰⁰⁷

¹⁰⁰³ Исто, 113-114.

¹⁰⁰⁴ Aleksandar Aco Ravlić, *Banjaluka, napori i radosti*, 218; „Kroz trnje do zlata“ *Глас. Лист Социјалистичког савеза радног народа*, бр. 4172, год. XLI, Бањалука, петак 17. август 1984, 10.

¹⁰⁰⁵ Aleksandar Aco Ravlić, *Banjaluka, napori i radosti*, 218.

¹⁰⁰⁶ „Преминуо шаховски велемајстор Енвер Букић“, <https://www.glassrpske.com/cir/sport/sp-republika-srpska/Preminuo-sahovski-velemajstor-Enver-Bukic/230486>. (Приступљено 2. августа 2021).

¹⁰⁰⁷ Aleksandar Aco Ravlić, *Banjaluka, napori i radosti*, 234; Томо Марић, *Бањалучке приче, свједочења, записи, успомене. Књига 2: Била једном једна земља*, Бања Лука: Бесједа, 2010, 28-29.

IX ВЈЕРСКИ ЖИВОТ

9. 1. Однос власти према религији и вјерским институцијама

Поред три традиционално најбројније вјерске заједнице, Српске православне цркве, Исламске вјерске заједнице и Римокатоличке цркве, на подручју бањалучке општине за вријеме социјалистичке Југославије дјеловале су и Грко-католичка црква, Хришћанска адвентистичка црква, Јеховини свјedoци и малобројна преостала Јеврејска заједница. Однос Партије према вјерским заједницама био је одређен начелно негативним идеолошким ставом према религији али и настојањем да се дјелује на њих у циљу подстицања лојалности новом политичком поретку. Вјерско питање је непрестано било предмет пажње Партије с обзиром на вјерску и националну хетерогеност Бањалуке и на тешко историјско наслеђе из Другог свјетског рата и претходних периода.

Партија је указивала на опасност од клерикализма која „није само латентна већ и стварна“. Та опасност је постојала све док је црква настојала да се дјелимично или кроз организоване форме „ангажује у питањима и проблемима од општег друштвеног значаја, питањима која излазе из оквира самог вјерског одређења“. Уплитање у друштвено-економски живот се огледало у пропагирању економске, социјалне, политичке, културне и моралне доктрине „у вјерском тоналитету“. Изражење из оквира религиозне дјелатности се, по виђењу општинске партијске организације марта 1972. године, огледало у следећем:

1. у вјерским листовима и другим публикацијама вјерске заједнице скоро редовно излазе ван оквира вјероисповиједања
2. постављање општих и посебних захтијева економске, социјалне, културне, политичке и моралне природе, нарочито на образовни систем, радиодифузију итд.
3. третирање друштвено-политичких питања у проповиједима и разговорима са вијерницима
4. окупљање омладине и рад са њом на културном, забавном, спортском, образовном пољу ван оквира катехизације
5. организовање прослава и јубилеја историјских личности и догађаја дајући им наглашену вјерску и политичку димензију у симултаној прожетости
6. прослављање личности које су својом свјетовном праксом изразито реакционарно дјеловале (надбискуп Степинац)
7. често практично изједначавање вјерског и националног
8. оснивање институција које имају јавни и културни карактер
9. оснивање лаичких апостолата, лаика као посебних друштвених група везаних за цркву (посебни институти за религиозну културу лаика)
10. изразита публицистичка дјелатност; преводилачка дјелатност књига и написа у публикацијама чија је тематика ван оквира вјерског живота
11. захтјеви да се у школама и уџбеницима објашњава културна и образовна мисија цркве у прошлости и данашњици, а нарочито заслуге за очување народносног ентитета и на пољу националног буђења
12. оснивање центара за тзв. душебрижништво за југославенске раднике у иностранству и њихово окупљање на национално-вјерској основи

13. повезивање ту и тамо са политичком емиграцијом и школовање кадра у иностранству

14. покушаји да се прикаже јавности како је дјелатност цркве скупљена, а често и онемогућена

Партија је констатовала да иако да готово нема отвореног иступања против мијера највиших друштвено-политичких заједница и политичких организација, има доста „полемичких написа“ која се тичу различитих питања ван црквене и религиозне области. Посебно је наглашен утицај који је црква вршила на радничку емиграцију који је тим био већи услед тога што је црква у иностранству могла несметано да дјелује на свим пољима. Нарочито је на том пољу истицана активност Римокатоличке цркве која је још 1970. цијелу територију Западне Њемачке подијелила на 16 уреда за Југословене у оквиру којих им је нудила помоћ.¹⁰⁰⁸ Дјеловање Српске православне цркве и Исламске вјерске заједнице се, осим узгредног помена православног листа *Богословље* и муслиманског листа *Препород*, у овом извјештају не разматрају. Са друге стране, разматра се дјеловање високог римокатоличког клира у земљи и иностранству, питање школовања римокатоличких теолога ван Југославије, писање римокатоличке штампе и дјеловање организације OPUS DEI. Детаљније се разматра писање римокатоличких листова *Глас концила*, *Госпино огњиште*, *Обновљени живот*, *Благовијест*. Јасне политичке тенденције се приписују неким текстовим *Гласа концила* који су се тicali проблематике језика и пописа становништва. Као општи закључак, износи се став да „теолози третирају друштвене проблеме наводно као грађани јер као такви по уставу имају на то право“.¹⁰⁰⁹ Када је у питању Бањалука, говори се о ходочашћу 320 римокатоличких вијерника из града и околине у Марију Бистрицу и посјети фрањевачком самостану у Клоштар Иванићу 24. августа 1969. године уз констатацију: „Оваква организована путовања, проткана одговарајућим идејним садржајима и данас се често примјењују“.¹⁰¹⁰

На почетку 1971. године, Републичка комисија за вјерска питања је констатовала све учесталије захтјеве вјерских заједница да им се врате национализовани објекти. У Травнику је ИВЗ тражила враћање 14 објеката а у Зеници 8, РКЦ је тражила зграде у којима су раније биле смјештене њихове школе у Травнику и Сарајеву, СПЦ је тражила зграду у којој се налазила богословија итд. Иако се у неким случајевима радило о неправилностима учињеним у поступку национализације, ова појава је тумачена као резултат притиска вјерских заједница у циљу масовнијег враћања национализованих објеката.¹⁰¹¹

Приликом разматрања дјеловања цркве и метода сузбијања њеног утицаја 1972. године, истицано је „да ми не можемо политичким средствима да примјењујемо оне исте методе и она иста средства као што смо некад примјењивали према цркви“ али се као проблем јасно истицала чињеница да је постојало преко 20 издавача римокатоличке штампе.¹⁰¹² Епископ Василије Костић је означаван као „заговорник десничарске оријентације у оквиру православне цркве“.¹⁰¹³ Партија је са подозрењем гледала на све приснију сарадњу и контакте између епископа бањалучког Андреја Фрушића и бискупа бањалучког Алфреда Пихлера. Ти контакти су нарочито били појачани након Другог ватиканског концила а као главни мотив су имали екуменски дијалог и помирење Срба и Хрвата након тешких искустава из Другог свјетског рата. Партија је ипак сматрала да одређене чињенице говоре да

¹⁰⁰⁸ АРС, ОК СК БЛ, SKJ ОК СК ВиН Ванјалука, Praksa crkve, 1-2.

¹⁰⁰⁹ Исто, 4-5.

¹⁰¹⁰ Исто, 6.

¹⁰¹¹ АГУГБЛ, СО БЛ, к-537 Комисија за вјерска питања 1971, SR BiH Republička komisija za vjerska pitanja, Broj: 01 – 9/1 – 71, Sarajevo 13. 1. 1971. godine, Program rada Republičke komisije za vjerska pitanja za 1971. g, 3.

¹⁰¹² АРС, ОК СК БЛ, Zapisnik sa zajedničke sjednice Predsjedništva Opštinske konferencije SSRN i Sekretarijata Opštinske konferencije SK-a i komisija za međunacionalne odnose, održane 20. marta 1972. godine, 11.

¹⁰¹³ Исто, 13.

се ту радило, поред осталог, и о „стварању заједничког идеолошког фронта супротног Савезу комуниста“. Оваква кретања су била у складу са општим промјенама унутар РКЦ која су се огледала у одбацивању окамењених форми дјеловања, отварања према свијету, све већег узимања учешћа у питањима и преокупацијама савременог човјека и солидарисања са прогресивним снагама. У том погледу РКЦ је предњачила у односу на СПЦ и ИВЗ. Истицано је да нису била ријетка мишљења појединих свештеника да социјализам није у стању да одговори на животна питања модерног човјека, да је марксизам доживио неуспјех, да су комунисти неспособни да владају земљом, да се у пракси не спроводи самоуправљање, да комунисти не изграђују бескласно друштво, да су примјетне велике социјалне разлике итд. Указивано је на појачано „инфилтрирање вјерника“, нарочито интелектуалаца, у привредне и друге друштвене организације као и на то да бискупија и поједине жупе служе као својеврсни биро за запошљавање радника у иностранству и у домаћим предузећима. Као доказ да је зближавање два хришћанска првосвештеника у Бањалуци за циљ имало стварање „идеолошког фронта супротног Савезу комуниста“ наводила се изјава неименованог свештеника по којој „Цркви у данашњим условима пријети опасност од комуниста и сва активност Фрушића и Пихлера око уједињења православне и католичке цркве уперена је против те опасности“ као и изјава самог бискупа: „Ја хоћу да нас људи заједно виде, да је настало једно ново доба, али не под материјализмом, него заслугом религије“. Наглашавано је да је неопходно преузети иницијативу и „прећи у одлучну битку за омладину“ као и за радничку класу унутар које клир такође настоји да створи своја осјетнија упоришта.¹⁰¹⁴ Служба државне безбједности је помно пратила хуманитарну дјелатност РКЦ. Тако је марта 1970. године сачињена „службена забиљешка“ поводом додјеле помоћи становништву од стране свештеника из самостана „Марија Звјезда“ коју су дијелили „не узимајући у обзир националност“. Том приликом је провјером установљено да је црква добила веће количине разне робе (одјеће, пећи, гријалица, мијешалица за бетон и сл) из Аустрије и Њемачке.¹⁰¹⁵

До захлађења односа између православног и римокатоличког свештенства је долазило услед расправа о међунационалним односима и уставним амандманима које су нужно наметале питање о судбини Босне и Херцеговине након Брозове смрти. Православни свештеници су реаговали на активност Матице хрватске и руководства СР Хрватске на националном плану. Посебно су подвлачили да Срби са подручја Босанске Крајине не смију допустити да се понови 1941. година, имали су замјерке на писање *Гласа концила* о догађајима из Другог свјетског рата, говорили о асимилацији Срба у Хрватској, неповољном положају православног свештенства у тој републици и сл. Православни свештеници су често истицали и неповољан положај Срба у СР БиХ који се, по њима, огледао у недовољном броју српских представника у републичком руководству, по томе да је ћирилица готово елиминисана што се најбоље види кроз чињеницу да је званични лист *Ослобођење* излазио искључиво на латиничном писму итд.¹⁰¹⁶ Изградњу цркава у парохијама које су се налазиле уз границу са СР Хрватском (Босанска Градишка, Босанска Дубица и друге), Партија је посматрала кроз изјаву неименованог свештеника који је наводно рекао да „ти нови добро грађени објекти на граници према Хрватској треба да кажу чија је земља Босна“. Партија је помно пратила и дјелатност римокатоличког клира и биљежила утицај који на њега врши Матица хрватска и друге „контрареволуционарне снаге“ из СР Хрватске. Дио клира који је пригрлио поменуте идеје истицао је подређеност СР Хрватске у односу на друге републике, угроженост Хрвата као и став да једино РКЦ може представљати хрватски народ. Један дио бањалучких Хрвата интелектуалаца дијелио је такође овакве ставове и налазио се уз тако оријентисан клир. Бискуп Пихлер се држао по страни од свих римокатоличких

¹⁰¹⁴ АРС, ОК СК БЛ, Неке карактеристике у дјеловању вјерских заједница, Банјалука 25. 1. 1972. г, 2-5.

¹⁰¹⁵ АГУГБЛ, СО БЛ, к-537 Комисија за вјерска питања 1971, Centar SDB Banja Luka, Radnik: Barać Anto, Datum: 17. 3. 1970. год, Предмет: Нека запажања о дјелу материјалне помоћи сеоском становништву од стране „Karitas“ и других, мимо установљених организација. Службена забиљешка.

¹⁰¹⁶ АРС, ОК СК БЛ, Неке карактеристике у дјеловању вјерских заједница, Банјалука 25. 1. 1972. г, 6-7.

манифестација за које је сматрао да би могле имати националистичко обиљежје и на којима би се могли догодити испади у том погледу. Због тога није ишао на Маријанску свечаност у Марију Бистрицу, на Мариолошки конгрес у Загреб као ни на прославу у вези са канонизацијом Николе Тавелића. У документу се наглашава: „Колико нам је познато, он је једини бискуп у Југославији који није присуствовао наведеним свечаностима“.¹⁰¹⁷

Грко-католичка црква имала је парохију у Бањалуци у просторијама у Улици фра Грге Мартића. Ова црква је бројала око 1.000 вијерника украјинске националности. Подношени су захтјеви за изградњу цркве и стана за вјерског службеника на поменутој адреси. У Бањалуци је 13. септембра 1982. године отворен први самостан гркокатоличких монахиња у Босни и Херцеговини, реда Службеница безгрешне Дјевике Марије. Сједиште округа Хришћанске адвентистичке цркве било је у Бањалуци. Контакти представника ове малобројне вјерске групације са општинском Комисијом су се тicali проблема одговарајућег светковања суботе у смислу ослобађања од свих радних и школских обавеза тога дана. Дјеловање вјерске заједнице Јеховини свједоци је оцијењено као врло агресивно упркос њеној малобројности. У извјештају се каже да „вијерници ове вјерске заједнице настоје у свим повољним ситуацијама у својим контактима са грађанима да наметну расправе о религији, богу, људској судбини, срећи и слично, и на тај начин их придобијати у своје редове“. С обзиром на то да је њихова дјелатност у погледу растурања вјерских материјала и штампе оцијењивана као незаконита, општинска Комисија и СУП су утицали на њено знатно смањење.¹⁰¹⁸

Важну улогу у односу органа власти и друштвено-политичких организација са вјерским заједницама и њиховим службеницима играла су званична удружења вјерских службеника. Радило се о Удружењу српско-православних свештеника, Удружењу католичких вјерских службеника и Удружењу исламских вјерских службеника која су дјеловала у оквиру Социјалистичког савеза радног народа. Иако су се чланови ових удружења углавном бавили својим сталешким питањима, наглашавано је да су на својим скупштинама истицали и „свој патриотизам и подршку успјешном развоју наше социјалистичке самоуправне заједнице, развоју и јачању братства и јединства, равноправности и заједништва свих наших народа и народности, јачању концепције општенародне одбране и друштвене самозаштите и друштвеним акцијама које покреће Социјалистички савез“.¹⁰¹⁹ У том духу општинска Комисија за вјерска питања је у част 30. годишњице ослобођења Југославије иницирала једнодневну посјету чланова ових удружења (по 15 чланова, укупно 45) Кумровцу и Горњој Стубици, гдје су обишли родну кућу Јосипа Броза, Спомен дом бораца и омладине, споменик Матије Гупца и Спомен музеј сељачке буне у Горњој Стубици. Након тога, муслимански лист *Препород* и православни *Весник* су дали „са своје стране одговарајући публицитет овој јединственој посјети“.¹⁰²⁰ Координациони одбор ОК ССРН Бањалука за питања из области религије у сарадњи са Комисијом СО за односе са вјерским заједницама, организовао је почетком 1985. посјету РО „Инцел“ за представнике удружења вјерских службеника. Том приликом, вјерски службеници су истакли да су први пут имали прилику да се упознају са животом и радом једног великог привредног система. У штампи је истакнуто да су вјерски службеници раније боравили у Кумровцу и на Тјентишту и да планирају посјету Брионима. Ово је једна од изузетно

¹⁰¹⁷ Исто, 8-9.

¹⁰¹⁸ АРС, ОК СК БЛ, 104. sjednica Predsjedništva ОК СК (zatvorena), održana 24. 10. 1984. god. Neka pitanja razvoja i djelovanja vjerskih zajednica na području komune sa posebnim osvrtom na odnos СК prema religiji, 3-4.

¹⁰¹⁹ Исто, 6.

¹⁰²⁰ АГУГБЛ, СО БЛ, к-Комисија за вјерска питања, 13. sjednica Društveno-političkog vijeća SO-e Banja Luka, 2. 10. 1975. god, Informacija o djelovanju vjerskih zajednica na području opštine sa posebnim osvrtom na probleme izgradnje i sanacije pojedinih objekata vjerskih zajednica, 7.

ријетких вијести која се тичала вјерских службеника и религије уопште која се могла прочитати у бањалучкој штампи социјалистичког периода.¹⁰²¹

Предсједник ЦК СК БиХ Бранко Микулић је на сједници Општинског комитета СК Бањалука јула 1977. године говорио о разликама у погледу ставова према цркви и религији унутар Савеза комуниста. Рекао је да се неки комунисти залажу за конфронтацију са религијом, „а то значи са нашим очевима и мајкама, јер смо сви ми, без изузетка, одгојени у религиозним породицама, а сада смо атеисти“. Микулић је још нагласио да такви комунисти заборављају да је највећи број људи међу стотинама хиљада оних који су учествовали у револуцији скакао на борна кола и тенкове призивајући Бога у помоћ и да то тада није сметало, „а одједанпут, нашим радикалцима и чистунцима све то скупа смета“. У таквом односу је видио узроке готово потпуне ликвидације партијске организације на селу јер „тражимо од дјевојке са села, коју примамо у Партију, да се понаша као интелектуалка у Бања Луци“.¹⁰²²

Када су у питању начелни ставови према религији као „облику друштвене свијести“, бањалучка партијска организација је полазила од општих закључака према којима вјерска и политичка дјелатност црквених организација „нема више онакву социјалну основу, какву је имала у ранијем, класном друштву“. Према томе, Савез комуниста „уважавајући чињеницу постојања религије у социјализму“, у свом дјеловању прави разлику између вјерске и политичке дјелатности цркве. Религија се поимала као приватна ствар човјека а Уставом је загарантована слобода вјероисповијести, одвојеност вјерских заједница од државе и слобода вршења вјерске службе.¹⁰²³ Међутим, „унутар властитих редова“, Савез комуниста „не допушта никакво религиозно вјеровање“ против кога је прокламована борба „идејним средствима“. Као слабости и недостаци који су се јављали у бањалучкој комуни истичани су једностраности и секташки приступи према свему што је имало обиљежје теизма који су, у крајњој линији, водили ка захтјеву да се Савез комуниста оријентише на борбени атеизам па чак и да се религија административно укине. Као друга крајност у односу према религији унутар Савеза комуниста, јављали су се „пасивизам и идејна толерантност према религији“. То је водило до некритичког прихватања клерикализма и других видова реакционарног дјеловања цркве и религије.¹⁰²⁴ Партија је оцјењивала да у бањалучкој комуни није било најгрубљих клерикалистичких и клеронационалистичких иступа. Центар „Веселин Маслеша“ је извршио анкетање 1.696 чланова Савеза комуниста од којих је 30% изразило став да религију треба укинути док је 64, 15% испитаника сматрало да је религија дио историјских наслијеђених околности и да је потребно да буде интегрисана у систем друштвених односа. Према истом истраживању, преко 63% је сматрало да религиозни људи могу бити активни чланови Социјалистичког савеза док је 25% сматрало да је то недопустиво.¹⁰²⁵ Општински партијски органи су 1975. године истичали да на однос вјерских заједница према органима власти негативно одражава „секташки однос“ појединаца у друштвено-политичким организацијама и надлежним органима према правима и стварним потребама вјерских заједница. Такви примјери се, са друге стране, „вјешто користе“ како би се указало на спровођење антицрквене политике, угрожености вјере и сл.¹⁰²⁶

¹⁰²¹ „Posjete. Vjerski službenici u Incel-u“, *Incel. List radnika Radne organizacije industrije celuloze, papira i vlakana*, br. 235, Banjaluka, mart 1985, 8.

¹⁰²² АРС, ОК СК БЛ, Stenografske bilješke sa 64. proširene sjednice Opštinskog komiteta SK Banja Luka održane uz učešće predsjednika SK SKBiH druga Branka Mikulića, dana 3. VII 1977, 59.

¹⁰²³ АРС, ОК СК БЛ, 104. sjednica Predsjedništva OK SK (zatvorena), održana 24. 10. 1984. god. Neke pitanja razvoja i djelovanja vjerskih zajednica na području komune sa posebnim osvrtom na odnos SK prema religiji, 8.

¹⁰²⁴ Исто, 9.

¹⁰²⁵ Исто, 10.

¹⁰²⁶ АРС, ОК СК БЛ, Aktuelna idejno-politička pitanja i aktivnost SK u opštini Banjaluka, Banjaluka oktobra 1975. godine, 11.

Партија је сматрала да религија врши утицај на младе људе користећи постојеће економске тешкоће и сугеришући како друштво није у стању да ријеша њихове акутне проблеме. Као доказ појачане активности вјерских заједница, изношен је податак према коме се у Босни и Херцеговини у периоду 1976-1980. број издања са вјерским садржајем повећао за 40%. Утицај религије на младе и уопште интензитет „клерикалистичких тенденција“ у Бањалуци је био примјетнији на сеоским подручјима него међу градском радничком омладином. Као илустрација методе „психолошког притиска“ од стране цркве, наведен је примјер ускраћивања вршења вјерских обреда оним вјерницима који су се укључивали у друштвене активности као што су мјесни самодопринос или радне акције. Такве појаве су забиљежене у срединама са претежно римокатоличким становништвом (Шимићи, Ивањска, Мишин Хан).¹⁰²⁷ СИЗ културе Бањалука и Завод за проучавање културног развитка Београд у студији објављеној 1977. године, управо су истицали везаност нарочито сеоског становништва Бањалуке за религију посредством „разних богомоља“. У вези са тим је констатовано: „Можда многи проблеми и настају услед немогућности да се дјелатност културе ефикасно супротстави религијама, посебно у ангажовању и окупљању мјештана. Потенцијали културе, бар по броју објеката и професионалних кадрова, изгледају још апсурдније упоређени са потенцијалима цркве. Разних богомоља у селима има 17, а црквених лица, којима је то и једино занимање, има 34“.¹⁰²⁸ Земљотресом од 13. августа 1981. године, лакше је оштећено 25 а теже 16 објеката свих цркава и вјерских заједница на подручју општине.¹⁰²⁹

ЦК СК БиХ је констатовао да су римокатолички клерикалци током вјерских празника 1982. године величали бивше припаднике усташког покрета и ратне злочинце. Поред осталих манифестација (вјерничке олимпијаде, квизови, обитељски викенди, сусрети младежи, рецитали) покушавали су у Босни и Херцеговини да оснују лаичку организацију „Маријина легија“ по систему „десетина“ на челу са свећеником што је, наводно, асоцирало на бивше усташке „ројове“.¹⁰³⁰ У оквиру праћења дјеловања вјерских организација међу југословенским радницима у иностранству, Партија је најчешће пажњу искључиво усмјерава према РКЦ за коју је тврдила да има најорганизованије и најсвестраније дјеловање. Организациону улогу у том раду вршило је Вијеће за хрватску миграцију за чијег је предсједника на Бискупској конференцији 20-22. септембра 1983. био постављен бискуп др Томислав Јаблановић.¹⁰³¹

У документу Службе државне безбједности из септембра 1984. са ознаком „Строго повјерљиво“, наглашено је да је клеронационалистичко и клерикалистичко дјеловање реакционарног дијела клира на подручју Бањалуке у сталном порасту од смрти предсједника Југославије. Истиче се да је у СПЦ постајала све присутнија пракса кажњавања, притварања у манастирски затвор, премјештања, забрањивања вршења свештеничке службе и разних других видова „шिकанирања“ лојалних свештеника. Слична је ситуација била и у ИВЗ. На удару су се наша и удружења свештеника која су од стране „реакционарних свештеника“ етикетирана као продужена рука државе и прокомунистичка.¹⁰³² У оквиру СПЦ су се јавиле идеје о оснивању братстава и оживљавању дјеловања богомољачког покрета што је водило

¹⁰²⁷ АРС, ОК СК БЛ, 104. сједница Предсједништва ОК СК (затворена), одржана 24. 10. 1984. год. Neka pitanja razvoja i djelovanja vjerskih zajednica na području komune sa posebnim osvrtom na odnos SK prema religiji., 11-12.

¹⁰²⁸ Милош Немањић и др, *Анализа стања културе у општини Банјалука*, 51.

¹⁰²⁹ АРС, ОК СК БЛ, Општински штаб цивилне заштите Банја Лука, Број: 29/81, Банја Лука 25. августа 1981. године. Републичком штабу цивилне заштите SR БиХ Сарајево. Предмет: Подаци о послједicama земљотреса, 2.

¹⁰³⁰ АРС, ОК СК БЛ, СК СК БиХ, Информација о дјеловању антисоцијалистичких и антисамоправних снага, Сарајево, 25. 2. 1983. год, 9.

¹⁰³¹ АРС, ОК СК БЛ, 104. сједница Предсједништва ОК СК (затворена), одржана 24. 10. 1984. год. Neka pitanja razvoja i djelovanja vjerskih zajednica na području komune sa posebnim osvrtom na odnos SK prema religiji, 6.

¹⁰³² АРС, ОК СК БЛ, Републички СУП. Служба државне безбједности. Центар Банја Лука, Neki aspekti društveno štetnog djelovanja iz okvira vjerskih zajednica na području opštine Banja Luka, Banja Luka 18. 9. 1984. године, 1-2.

према глорификовању личности његовог зачетника Николаја Велимировића. Унутар РКЦ, екстремни кругови су радили на популаризацији и глорификацији личности Ивана Мерца и Алојзија Степинца. У поменутиим круговима се говорило како општа друштвена криза мора довести до ширих побуна и ситуације сличне као у Пољској. Догађаји у Босни и Херцеговини који су подстицали „клеронационалисте“ на „грубља националистичка роварења“ су били „контрареволуционарни“ догађаји на Косову, суђење екстремној младомуслиманској и националистичкој групацији у Сарајеву и суђење српском националисти Војиславу Шешељу.¹⁰³³ Екстемисти из СПЦ „контрареволуционарне догађаје на Косову“ су тумачили као доказ угрожености српства у Југославији а у истом смислу су посматрали суђење Војиславу Шешељу, уз одобравање његове тезе о оправданости стварања само четири републике у Југославији што би довело до остварења „великосрпских хегемонистичких планова“. У ИВЗ, клеронационалисти су стајали на страни младомуслимана и њихових идеја исламизације Босне и Херцеговине чиме би она постала муслиманска република.¹⁰³⁴

Као показатеље пораста броја вијерника и утицаја вјерских заједница, СДБ је наводила податке о великој посјећености божићних, светосавских и бајрамских празника. На Еухаристијском конгресу Бањалучке бискупије одржаном средином јула 1984. године, присуствовало је око 3.000 вијерника. На „отварању“ цркве у Јасеновцу 2. септембра 1984, чему је присуствовао и српски патријарх Герман Ђорић, са подручја Бањалуке присуствовало је преко 200 вијерника. Све је учесталија била пракса обављања ходочашћа у земљи и иностранству приликом којих су се носиле старе народне ношње украшене „националистичким обиљежјима“. Приликом ходочашћа у Лурду 1981. године „група од десетак студената и ученика старијих разреда средњих школа из Бање Луке на старој хрватској ношњи носила и разне беџеве и значке и другу старохрватску националну симболику без социјалистичких обиљежја“. Значајна финансијска средства за изградњу вјерских објеката долазила су из иностранства, од усташке и четничке емиграције. Дјеловање цркве у свјетовним сферама живота у мјесним подручјима оцјењивано је као „агресивно уплитање“ од стране „екстремног свештенства“. Ту се подразумијевала социјална дјелатност цркве у погледу збрињавања старих, изнемоглих, инвалида и социјално угрожених особа као и настојања да се при црквама отварају дјечија обданишта. Такође, свештеници су се на одређеним подручјима појављивали као организатори акција на изградњи разних комуналних и инфраструктурних објеката. Наведен је примјер римокатоличког свештеника Томе Буљана који је био овлаштен да прикупља средства за изградњу пута при чему је издавао потврде са печатом цркве.¹⁰³⁵ Партија је са подозрењем гледала и на нека настојања црквених лица у приградским и сеоским срединама да дјелују као организатори физичке културе и спортског живота. При томе су се градили спортски објекти и терени при вјерским објектима. Омасовљење физичке културе строго је морало да буде задатак и дјелокруг државе са СК на челу.¹⁰³⁶

Због „злоупотреба вјере у политичке сврхе и другог друштвено-штетног дјеловања на вјерској основи“, СДБ је почетком 80-их година предузела репресивне мјере према једном броју вјерских службеника из Бањалуке. Ради се о сљедећим лицима: имам Захид Макић, бивши члан Одбора ИВЗ др Емир Љутовић и неколико чланова Одбора ИВЗ у Босанској Врбањи. По одлукама Општинског суда за прекршаје Бањалука затворском казном су кажњени жупник из Барловаца фра Берислав Касало и јеромонах из манастира Гомионица Григорије Јефтенић.¹⁰³⁷

¹⁰³³ Исто, 4-5.

¹⁰³⁴ Исто, 6.

¹⁰³⁵ Исто, 7-9.

¹⁰³⁶ АРС, ОК СК БЛ, *Aktuelna idejno-politička pitanja fizičke kulture i sporta, Banjaluka novembra 1985. godine*, 9.

¹⁰³⁷ Исто, 12.

О односу власти према СПЦ и о религиозности међу православним становништвом за вријеме социјализма уопште, свједоче ријечи бањалучког свештеника Ратка Радујковића (ђакон од 1965. презвитер од 1975): „Било је то вријеме атеистичких власти, које су на све начине покушавале да одвоје дјецу и омладину од Цркве, а старије да уведу у чланство Савеза комуниста, како би им ускраћивали право на јавно исповиједање вјере, посјећивање светих богослужења, примање светих тајни и јавно вршење обреда. Парохијска дужност за свештенике била је тада најважнија, јер смо покушавали да дођемо до нових чланова Цркве, тражећи их међу досељеницима у градове, који су градили породичне куће и преко фирми добијали станове. Због атеистичке пропаганде и законских прописа ријетко су се млади опредјељивали да за свадбе траже црквено вјенчање. За првих 20 година моје свештеничке службе било је само једно црквено вјенчање са сватовима, а сва друга вјенчања смо, углавном, по благослову Епископа тада обављали накнадно, уз крштење дјеце. Колико смо само дјеце крстили кришом да не зна отац, понекад и мајка. Већином су дјецу на крштење доносили баке и дједови. Старији предратни вјерници говорили су ми: 'Када ми, оче, помремо, коме ћете ви служити?'"¹⁰³⁸ У својој књизи, сјећања, Радујковић биљежи бројне примјере репресије од стране разних орагана власти. Репресија се огледала у ометању обављања вјеронауке, покушајима узурпације преостале црквене имовине, кажњавања свештених лица усљед обављања вјерских обреда или уступања вијерницима црквених застава за свадбе, непризнавања стручне спреме свештеника или прекидања њиховог редовног школовања слањем позива за служење војног рока, контролисања и шпијунирања епископа и свештеника и сл. Музичар Мухарем Инсанић, умјетнички руководилац друштва и мјешовитог хора РКУД „Пелагић“, свједочи да је морао да се јави Комитету и СУП-у због хорског извођења једног дјела црквене музике Стевана Мокрањца 80-их година у Бањалуци.¹⁰³⁹

9. 2. Српска православна црква/Бањалучка епархија

Након рата, за администратора Епархије бањалучке постављен је епископ зворничко-тузлански Нектарије Круљ.¹⁰⁴⁰ Православна вјеронаука се на подручју Епархије посљедњи пут предавала школске 1946/47, у 28 школа. Већ наредне године предавање вјеронауке је било онемогућено тако да се она није изводила ни у једној од 182 школе са 21.000 ученика православне вјере.¹⁰⁴¹ Нови епископ бањалучки Василије Костић дошао је у Бањалуку 19. јула 1947. а сутрадан је био устоличен од стране епископа Нектарија. Бројно стање парохијских свештеника готово да је било преполовљено у односу на вријеме прије рата. Почетком 1948. само 54 је било активно у парохијама.¹⁰⁴² Због тешке материјалне ситуације и негативног односа власти, градитељска активност након рата је била сведена на поправке порушених цркава, парохијских домова и других црквених објеката. У Бањалуци је остао само један православни храм, у насељу Ребровац.¹⁰⁴³

¹⁰³⁸ Ратко Радујковић, *Моја сјећања и слушања*, Бањалука: Српска православна црквена општина, 2019, 69-70.

¹⁰³⁹ Radmila Kulundžija, nav. djelo, 153. Мухарем Инсанић („професор музике, запослен у СИЗ културе Бања Лука“) се помиње као сарадник УДБ-е под кодним именом „Колибри“. „Инсанић је ангажован као сарадник СДБ, 14. 3. 1983. године, на патриотској основи. Извор је био усмјераван на праћење дјелатности лица која се експонирају са позиција муслиманског национализма. У току сарадничког односа извор је давао истинита и значајна сазнања о лицима која су непријатељски дјеловала, а што је потврђено и преко других извора. Такођер, код извора је била присутна и одређена самоиницијатива у извршавању задатака“. Сагласност на Приједлог за престанак сарадње са сарадником „Колибри“ од 8. октобра 1990, потписао је подсекретар за СДБ Средоје Новић. *Čuvari Jugoslavije. Suradnici UDBE u Bosni i Hercegovini III, Muslimani*, (uredio Ivan Bešlić), Posušje: Samizdat, 2003, 50-51.

¹⁰⁴⁰ Драган Шућур, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини 1945-1958*, Бањалука: Ризница, 2016, 462.

¹⁰⁴¹ Исто, 464.

¹⁰⁴² Исто, 466-467.

¹⁰⁴³ Исто, 471-472.

Спорови представника цркве са властима у вези са земљиштем на коме се налазио Саборни Храм до 1941, почели су одмах по ослобођењу Бањалуке. Православни вијерници су се обратили Градском народном Одбору 13. марта 1946. са молбом да на мјесту накадашњег храма подигну неки симболичан знак. Идеја је била да се подигне мермерни стуб са крстом на врху и спомен-плоча са сликом порушеног храма. У одговору Градског народног одбора 30. марта 1946. речено је да је одлучено да се на том мјесту (црквисте Јабучик) подигне спомен-костурница у знак захвалности жртвама ослободилачког рата.¹⁰⁴⁴ Бањалучка Црквена општина се безуспјешно обраћала црквеним али и највишим републичким и државним представницима власти. Радови на изградњи споменика су текли ужурбано како би био завршен до 27. јула, Дана устанка у Босни и Херцеговини. Неколико дана раније, 24. јула, Повјеренство Епархије бањалучке је пристало на изнуђени споразум са властима увидјевши да не може да сачува земљиште. Општина Бањалука је национализовала црквисте 1963. а праведну надокнаду Црквена општина никада није добила.¹⁰⁴⁵ Национализацијом и дјелимично узурпацијом, бањалучкој Црквеној општини након рата су одузете све некретнине које су се састојале од два црквиста, десет стамбено-пословних зграда и 137.000 m² грађевинског земљишта од чега 73.000 m² у центру града.¹⁰⁴⁶

С обзиром на то да је након рата уже подручје града Бањалука поново остало без православних храмова, богослужења су вршена у уређеној привременој капели у епископском двору. Неке црквене предмете и богослужбене књиге вратио је унијатски свештеник Влатковић који се њима служио током рата. Импровизирана капела Светог Саве, освећена децембра 1946, служила је као богослужбени простор све до изградње новог Саборног Храма. Уз епископски двор је саграђен дрвени звоник на који су постављена два звона са срушеног Храма Светог Георгија на Петрићевцу.¹⁰⁴⁷ Све до 1953. године, власт је вршила репресију над хијерархијом Бањалучке епархије која је укључила и прогон самог епископа Василија у једном периоду. По његовом повратку, настављено је са обнављањем црквеног живота, све до одласка 1961, након што је изабран за епископа жичког.¹⁰⁴⁸

Свети архијерејски сабор СПЦ је маја 1961. изабрао епископа будимљанског др Андреја Фрушића за епископа упражњене Епархије бањалучке а устоличење је извршено 4. јуна исте године у Бањалуци. О материјалним и општим приликама у којима се у то вријеме налазила Епархија, свједочи податак да је епископ Андреј канцеларију дијелио са осталим службеницима епархијских органа а двор са још неколико свештеника. Свештеници су чак зими таван владичанског двора користили за сушење меса. Једини простор који је епископ могао да користи као приватни била је спаваћа соба.¹⁰⁴⁹

¹⁰⁴⁴ Овакву одлуку Градске скупштине подржао је Савјет угледних грађана Срба из Бањалуке у коме су се налазили: Бранко Плавшић, Ђорђе Ђурица, Душко Билбија, Милан Јанковић, Лазо Лазић, Мирко Маџура, Љубомир Тривић, Данило Дрча, Божо Николић, Михајло Ђерић, Душко Ђурић, Момир Капор, Милорад Гојић и Мирко Дивјак. Драган Шућур, „Црквисте Саборног храма у Бањалуци“, 340-341.

¹⁰⁴⁵ Исто, 342-343.

¹⁰⁴⁶ Ратко Радужковић, нав. дјело, 71.

¹⁰⁴⁷ Радмила Кулунџија, Ратко Радужковић, *Саборни храм Христа Спаситеља. Православни храмови у Бањој Луци*, Бања Лука: Српска православна црквена општина, 2010, 220-221.

¹⁰⁴⁸ Драган Шућур, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини 1945-1958*, 476-480. Крајем августа 1953, од тројице архијереја, колико их је било у Босни и Херцеговини, власт је протјерала двојицу, митрополита дабробосанског Нектарија и епископа бањалучког Василија. Све је почело у Сарајеву када је почетком мјесеца одржана сједница Предсједништва Главног одбора ССРН БиХ под предсједништвом Ђуре Пуцара Старог. Тада је наглашено „реакционарно“ дјеловање бањалучког бискупа Челика, бањалучког епископа Василија, зворничко-тузланског епископа Нектарија, неких римокатоличких свештеника у Сарајеву и православних у источној Босни. Исто, 214-215; Denis Većirović, „Komunistička vlast i Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini (1945-1955) – pritisci, napadi, hapšenja i suđenja“, *Токови историје* 3/2010, 79-80.

¹⁰⁴⁹ Платон Јовић, *Епископ бањалучки и сремски др Андреј (Фрушић)*, Бањалука: Филозофски факултет, 2017, 17-21.

Три основна правца дјелатности епископа Андреја су била: попуњавање упражњених парохија, увођење редовног богослужбеног живота и просвјетитељска дјелатност. Као образован човјек, кога је Савјет Богословског факултета у Београду новембра 1952. изабрао за доцента на Катедри Патрологије а потом и на Катедри Опште историје хришћанске цркве, Руског језика и Историје Српске цркве, гдје је као предавач радио све до јуна 1959. када је изабран за епископа будимљанског, викарног епископа патријарха српског, епископ Андреј је и по доласку у Бањалуку настојао да подигне општи културни ниво углавном врло слабо образованог и непросвијећеног свештенства и монаштва. Чинио је то кроз организовање поклоничких путовања у Јерусалим, Цариград, Рим, Бугарску, Румунију, Грчку и Бари.¹⁰⁵⁰ Од свештеника је захтијевао да на почетку календарске године доставе тачан распоред богослужења за цијелу годину. Организовао је годишња сабрања свештеника и конференције. Тражио је од парохијског свештенства да обучавају појце при својим црквеним општинама као и да свака црквена општина има главног чтеца. Да је било тешко успоставити редован богослужбени живот, говори чињеница да је епископ поново, новембра 1979, подсећао свештенство да редовно врше литургије сваке недјеље и празника, да служе на Велики четвртак и спремају Свете дарове за болеснике те да врше богослужења на Велики петак.¹⁰⁵¹ Проблем је било и несразмијерно наплаћивање обреда. Епископ Андреј је због тога сабрао архијерејске намјеснике у канцеларији Црквеног суда 22. децембра 1977. и одредио фиксне надокнаде за обреде. Великих проблема је било и у погледу вођења црквене администрације која је у већини парохија била веома запуштена.¹⁰⁵² Епископ Андреј је радио на увођењу вјеронауке за дјецу након недјељних богослужења или у току љетног школског распуста у чему је било успјеха. Монахе и свештенике који су имали смисла за науку слао је на студије на Богословски факултет у Београду и у иностранство и обавезивао свештенство да набавља значајну литературу за своје личне потребе и за библиотеке при црквеним општинама.¹⁰⁵³ Богата епархијска библиотека, потпуно уништена 1941. године, допуњавана је залагањем епископа Андреја и 1980. године је располагала са 1.730 књига.¹⁰⁵⁴

Вријеме епископа Андреја је било значајно и у градитељском смислу. Обновљене су и изграђене многе богомоље и, за тадашње прилике, велики број парохијских домова и пратећих објеката. Сестринства женских манастира су увећана, обнављани су манастири и манастирске економије. Обновљени су манастири Липље, Гомионица, Моштаница и Крупа на Врбасу. Од Свјетског савјета цркава фебруара 1972, добио је 48.000 долара за обнову епископског двора, храма у Чардачанима као и за изградњу конака у манастирима Гомионица и Моштаница. Ипак, својим значајем се издвајало питање обнове Саборног Храма у Бањалуци којим се епископ почео бавити одмах по доласку на чело Епархије. С обзиром на то да није постојала могућност његове обнове на старој локацији, у самом центру града, епископ је затражио да се изгради уз епископски двор. Власти су одобравале ту локацију али су истовремено планирале да кроз црквено двориште направе улицу. То је навело епископа да упути допис Одјељењу за комуналне послове Народног одбора општине 10. октобра 1961. у коме се наводи: „Тиме је православни живаљ града Бања Луке и околине тешко погођен и разочаран у својим надама. Томе живљу порушио је непријатељ обје цркве. Он је по ослобођењу уступио црквиште порушене парохијске цркве за подизање споменика палим борцима. Старо црквиште ближе епископији одузето је без икаквог рјешења у површини од 6.000 м... Међутим, жртве које је црквена општина учинила ужој заједници не

¹⁰⁵⁰ Исто, 12-13, 21, 26.

¹⁰⁵¹ Исто, 33.

¹⁰⁵² У вези са наплаћивањем обреда, на поменутом састанку епископ је архијерејским намјесницима нагласио: „Пароси, односно свештена лица, који врше обреде и Свете тајне, морају на питање вјерника о висини награде одговорити да су награде одређене од стране Црквеног суда, али вјерници ипак могу дати и по својим могућностима“. Исто, 34.

¹⁰⁵³ Исто, 40-41.

¹⁰⁵⁴ *Српска православна Епархија бањалучка 1900-2000. Шематизам*, Бања Лука: Епархијски управни одбор Српске православне епархије бањалучке, 2000, 170.

само што нису наишле на разумијевање него су је бациле у безизлазни положај“. Темљеи новог храма свечано су освећени 25. новембра 1962. а прва архијерејска литургија у обновљеном храму је служена на празник Светог Игњатија, 2. јануара 1967. године. Велико освећење Храма Свете Тројице је обављено 16. јула 1972. године уз саслужење епископа банатског Висариона Костића, епископа зворничко-тузланског Лонгина Томића, епископа славонског Емилијана Мариновића и епископа средњозападноамеричког Фирмилијана Оцокољића. Патријарх српски Герман је одговорио да није у могућности да дође из здравствених разлога. Прикупљање средстава за храм није текло једноставно услед тога што је првобитно власт забранила сакупљање прилога. Забрана је укинута тек након бројних састанака епископа Андреја и представника општинских власти. При томе је епископ истицао да би се створила много повољнија слика о слободи вјероисповијести у Југославији уколико би и мјесно становништво могло да сакупља новац. У противном, новац би стизао само из иностранства. Велики дио средстава је обезбијеђен захваљујући српској емиграцији у САД, нарочито у Милвокију. Кумови новог храма су били Мирко и Милица Еремија из Милвокија, поријеклом из Густоваре код Мркоњић Града.¹⁰⁵⁵ Као највећи приложник се спомиње рођени Бањалучанин Вид Пантић, из САД.¹⁰⁵⁶ На западном зиду храма, као „велики добротвори“, су уписани: Вид Пантић (САД), Вељко Крстановић (Бањалука), Јованка Бојановић (Бањалука), Александра Бојановић (Бањалука), Даница Арсенијевић (Бањалука), Лука Бајић (САД), кум храма Мирко Еремија (САД) и Драган Лолић (Бањалука). Јула 1973, у крипту новог храма пренесени су земни остаци митрополита Василија Поповића и епископа Платона Јовановића. Већи дио храма је фрескописан у вријеме епископа Андреја а 1979. године је оспособљен и звоник.¹⁰⁵⁷

Један од значајнијих црквених догађаја у вријеме епископа Андреја, била је посјета патријарха Германа Бањалуци 12. новембра 1968. године. Патријарх је свечано дочекан пред новоподигнутим храмом и том приликом рекао „да се радује што овдје у овом дому види заједно православне, римокатолике и муслимане. Присуство бројног народа показује њихово интересовање и њихову љубав за своју Цркву“.¹⁰⁵⁸ Други, велики потрес 27. октобра 1969. је погодио Бањалуку у вријеме када је, поводом празника Преподобне мајке Параскеве, епископ Андреј служио литургију у Саборном Храму, у тренутку док се пјевало „Свјати Боже“. Неповријеђени епископ, свештеници и народ су након потреса изашли испред цркве и завршили службу. Од тада се, у знак благодарности због заштите вијерника у моменту потреса, сваког петка у Храму Свете Тројице чита Канон Светој Петки. Већ 30. октобра, патријарх Герман је у пратњи епископа жичког Василија посјетио Бањалуку и уручио новчану помоћ трима највећим вјерским заједницама. Захваљујући залагању епископа Андреја, Свјетски савјет цркава је преко Црвеног крста донирао народу Бањалуке 70.000 долара помоћи.¹⁰⁵⁹

Комисија за вјерска питања СО Бањалука је 1971. сарадњу са представницима СПЦ у „последњих десетак година“ оцијенила као „веома добру“. За епископа др Андреја Фрушића је констатовано да „спада у ред прогресивнијих православних свештеника, веома коректног држања, Иначе, раније професор на Богословији широка култура, комуникативан, цјењен како у редовима православних свештеника тако и код католичких и муслиманских функционера. Познат је по присној сарадњи са бискупом Пихлером. Одржавају се заједничка

¹⁰⁵⁵ Платон Јовић, нав. дјело, 42-56, 73, 104. Као старо црквиште се спомиње земљиште на углу Врбас алеје и Улице Симе Шолаје. Када је постављен захтјев да се овдје подигне црква, земљиште је по привременом урбанистичком плану одређено за изградњу стамбених и пословних објеката које су и подигнуте. Златко Пувачић, нав. дјело, 137.

¹⁰⁵⁶ Златко Пувачић, нав. дјело, 137.

¹⁰⁵⁷ Платон Јовић, нав. дјело, 58.

¹⁰⁵⁸ Исто, 69-70.

¹⁰⁵⁹ Исто, 71-72.

богослужења /црква у Бањалуци и Слатини/“.¹⁰⁶⁰ Општинске власти су биле наклоњене епископу Андреју из више разлога, међу којима су његово настојање да се избори са групом свештеника „костићеваца“, да оствари добре односе са припадницима других вјероисповијести, добар однос са Среском и Општинском комисијом за вјерска питања као и инсистирање да свештенство има добре односе са властима. Сам епископ је примјећивао да због тога „мене већ бије глас у Синоду да сам ’комунистички владика’ (тако ме карактерише одређени број владика који припадају десници Сабора)“.¹⁰⁶¹ У књизи *Чувари Југославије. Сурадници УДБЕ у Босни и Херцеговини*, налази се и име епископа Андреја Фрушића са псеудонимом „Тимок“. У оквиру „приједлога за ангажовање у сараднички однос“, под датумом 12. април 1977, наводе се само биографски подаци. Истиче се да познаје неколико страних језика, „руски, њемачки, а дјелимично француски, енглески, мађарски и др“. За ратни период се наводи: „У априлу 1941. године био је хапшен од њемачких и мађарских окупационих власти и протјеран у Београд гдје је све до ослобођења Београда радио као професор вјеронауке на једној београдској гимназији. У току рата декларисао се као припадник четничког покрета Драже Михаиловића и помагао га“.¹⁰⁶²

У земљотресу 1969, страдао је владичански двор који је само дјелимично и површно саниран до 1973. уз помоћ кредита Привредне банке Сарајево, прилога вијерника и новцем који је епископ прибавио у иностранству. Новоизграђени Храм Свете Тројице у Улици ЈНА претрпио је мања оштећења. Одмах након земљотреса, епископ Андреј је на интервенцију Комисије за вјерска питања добио монтажну зграду „Криваје“ на сталну употребу. Оштећен је био и манастир Гомионица који се налазио под заштитом државе као културни споменик. Црква на Ребровцу је била тешко оштећена.¹⁰⁶³ Оштећени су и објекти манастира Моштаница и још неки храмови на ужем бањалучком подручју као што су Чардачани и Хрваћани.¹⁰⁶⁴

Удружење српско-православног свештенства Епархије бањалучке новембра 1970. године је бројало 65 чланова. Предсједник Удружења је био Љубомир Мудреновић а секретар Момир Умићевић.¹⁰⁶⁵ Епископ Андреј је веома благонаклоно гледао на рад Удружења савјетујући свештеницима да се учлане. На такав став је утицала чињеница да је сам епископ Андреј као свештенмонах био члан Удружења. Такође, званичан став СПЦ

¹⁰⁶⁰ АГУГБЛ, СО БЛ, к-537 Комисија за вјерска питања 1971, *Osvrt na materijalne probleme konfesija u Banjaluci tokom 1971. godine*, 1.

¹⁰⁶¹ Платон Јовић, нав. дјело, 89-90.

¹⁰⁶² *Чувари Југославије. Сурадници УДБЕ у Босни и Херцеговини IV. Срби*, (уредио Иван Беšlić) Posušje: Samizdat, 2003, 45-46. Уредник је у „Уводној ријечи“ појаснио да се књига највећим дијелом састоји од докумената из базе података досијеа брисаних оперативних веза и сарадника СДБ Републичког СУП-а СР БиХ у Сарајеву у периоду од 1970. до 1990. године. О сарадницима УДБ-е из редова српског народа у Босни и Херцеговини, уредник истиче да се њихова специфичност састоји у томе „да су шпијунирали углавном сами себе – због великосрпског клеро-национализма, информ-бироа и подривања економске основице друштва“. Истакнуто је такође да су приликом одабира докумената за књигу, углавном бирани они сарадници који су се, без обзира на мотивацију, у потпуности ангажовали и уживали велики степен поузданости. Исто, 9-11. Јеромонах Платон (Јовић) о проблему досијеа епископа Андреја пише: „На питања: Кога је шпијунирао? О коме је давао информације? Ко је због њега пострадао? – одговора нема! Нема, јер је обиљежен као сарадник без свог знања и пристанка“. Платон Јовић, нав. дјело, 91.

¹⁰⁶³ АГУГБЛ, СО БЛ, к-537 Комисија за вјерска питања 1971, *Osvrt na materijalne probleme konfesija u Banjaluci tokom 1971. godine*, 1-2; Платон Јовић, нав. дјело, 48.

¹⁰⁶⁴ Ратко Радујковић, нав. дјело, 222-223.

¹⁰⁶⁵ АГУГБЛ, СО БЛ, к-537 Комисија за вјерска питања 1971, Епархиско удружење Српско-православ. свештенства Епархије бањалучке, Број: 28, 18. новембра 1970. г, Бања Лука. У истраженој архивској грађи насталој у периоду 1969-1991. у Бањалуци, писма епископа Андреја Фрушића и других црквених лица упућена Комисији за вјерска питања су уједно и једини пронађени извори куцани на писахој машини ћириличним писмом. То стање се мијења тек када је у питању грађа из 1991. године. Дакле, може се тврдити да је ћирилично писмо било потпуно потиснуто у погледу званичне партијске и јавне комуникације. Изузетак је била штампа која је у једном периоду почела да излази на оба писма.

према овом питању био је доста блажи за вријеме патријарха Германа у односу на ранији период.¹⁰⁶⁶

Екуменска отвореност епископа Андреја произилазила је из чињенице да је био „занесен идејом братства и јединства“. Пуних 19 година одржавао је блиске везе са бискупом бањалучким Алфредом Пихлером које су, поред екуменизма, биле мотивисане сасвим сигурно и жељом за образованим друштвом са обје стране. Најбоља илустрација тих односа била је посјета српског патријарха Германа Бањалуци 12. новембра 1968. која је имала изражен екуменски карактер. На ријечи епископа Андреја да се у Босни „изолационизам губи“ и да се екуменски сусрети одржавају сваког четвртка, бискуп Пихлер је узвратио рекавши: „Мој сан је да епископ Андреј једнога дана у мојој цркви запева католичку мису, а ја у православној да возгласим ’Благословено царство’. Као дете у школи певао сам химну Светом Сави“. Овом састанку је присуствовао и главни имам за Босанску Крајину, Мехмед ефендија Захировић. Након земљотреса, епископ је благословио да римокатолици употребљавају Храм Свете Тројице тако што су сваке недјеље, прије православне литургије, служили мису испред иконостаса. Епископ Андреј је у име СПЦ, 21. јуна 1970, присуствовао канонизацији првог хрватског свеца – фрањевца и мученика Николе Тавелића као и првом Маријанском конгресу РКЦ у Хрватској, у Марији Бистрици.¹⁰⁶⁷ Да је бискуп Пихлер заиста доживљаван као пријатељ Срба и Православне цркве, говори и свједочанство свештеника Ратка Радујковића о томе да је Пихлер, служећи као жупник у Александровцу, Старом Мартинцу и Гумјери, током Другог свјетског рата спасио православни храм у Маглајанима од усташког рушења. Након рата, представници те црквене општине су га сваке године посјећивали и носили му поклоне.¹⁰⁶⁸ О њему је патријарх српски Герман, приликом споменуте посјете Бањалуци, рекао да се у цркви налази „један велики човјек, бискуп Пихлер“, који је, у Божићној посланици 1963. године, осудио убијања оних који су „без икакве кривице страдали, јер су били православни Срби“. Додао је да „ове исказане ријечи упућују нас да кренемо путем хришћанске слоге, а све ратне злочине предамо забораву и опроштају“.¹⁰⁶⁹

Епископ Андреј је маја 1980, својом жељом, изабран за епископа Епархије сремске док је на његово мјесто изабран епископ моравички Јефрем (Милутиновић). Свечано устоличење новог епископа је извршено у Бањалуци 1. јуна 1980. а епископ Андреј се опростио враћајући се у свој родни крај. За њим је, из Епархије бањалучке, отишло неколико свештеника, монаха и монахиња.¹⁰⁷⁰ За готово двије деценије управљања Епархијом бањалучком, епископ Андреј је рукоположио 65 свештеника и оставио већи број богослова и студената на школовању и тако ријешио проблем свештеничког кадра у Епархији. Поред највећих градитељских успјеха који су се огледали у изградњи Саборног Храма Свете Тројице и обнове епископског двора након земљотреса, епископ Андреј је био заслужан за изградњу и обнову 26 парохијских и филијалних храмова и 38 парохијских домова као и манастирских конака у Гомионици и Моштаници. Преминуо је као епископ сремски, 22. марта 1986. и сахрањен у манастиру Крушедол. Као и прије тога на сахрани епископа жичког Василија, били су присутни и Бањалучани.¹⁰⁷¹ Осим православних, били су присутни и бањалучки римокатолици и муслимани. Поштовање личности епископа Андреја и признање

¹⁰⁶⁶ Платон Јовић, нав. дјело, 96.

¹⁰⁶⁷ Исто, 99-104. Платон Јовић, „Екуменска дјелатност епископа бањалучког и сремског др Андреја (Фрушића) у вријеме управљања Бањалучком епархијом (1961-1980)“, у: *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, бр. 9, год. 9, 2017, 259-267.

¹⁰⁶⁸ Ратко Радујковић, нав. дјело, 54.

¹⁰⁶⁹ Радмила Кулунџија, Ратко Радујковић, нав. дјело, 233-234.

¹⁰⁷⁰ Платон Јовић, *Епископ бањалучки и сремски др Андреј (Фрушић)*, 108-109.

¹⁰⁷¹ Јефрем, епископ бањалучки, „Епархијски архијереји бањалучке епархије“, *Српска православна Епархија бањалучка 1900-2000. Шематизам*, 157.

његовом екуменском раду, својим присуством су показали бискупи бањалучки и ђаковачки – Алфред Пихлер и Тирил Кос.¹⁰⁷²

Нови епископ бањалучки Јефрем Милутиновић, 1975. године је окончао школовање на Московској духовној академији након чега је, као члан братства манастира Крке у Епархији далматинској, радио као суплент Богословије Света Три Јерарха и обављао дужност пароха манастирске парохије у Кистању. За викарног епископа моравичког изабран је јуна 1978. а маја 1980. за епископа бањалучког. Епископ Јефрем за почетак своје епископске службе у Епархији бањалучкој пише да је „затекао много повољнију ситуацију у Епархији него његови претходници, епископи Василије и Андреј. Већ је било много урађено на обнови Епархије, а и политичке прилике су биле знатно повољније и оне су значајно искориштене“.¹⁰⁷³

Бањалучка партијска организација оцјењивала је да од доласка новог епископа Јефрема, живот Епархије карактерише „јачање хијерархијске власти, организационо јачање, те оснивање нових парохија“. Нарочито су били изражени многобројни захтјеви за изградњу нових или реконструкцију старих вјерских објеката и захтјеви за одобравање прикупљања добровољних прилога ван просторија предвиђених за обављање вјерских обреда. У периоду 1981-1982. било је захтијева за оснивање вјерских организација, братстава, што је било противзаконито и што су надлежни органи ОК ССРН и Скупштина општине јавно осудили. Унутар СПЦ био је примјетан сукоб између више хијерархије и нижег свештенства у погледу онемогућавања рада Удружења српско-православних свештеника. Подршка раду овог Удружења је долазила од стране ОК ССРН и Комисије за односе са вјерским заједницама Скупштине општине па је поменути притисак више хијерархије смањен.¹⁰⁷⁴ По оцјени ЦК СК БиХ, богомољачка братства су развијала вјерску и националну нетрпељивост и милитантни антикомунизам. Таква братства, у која су „клерикалци и националисти“ из СПЦ настојали укључити све већи број младих, Партија је везивала за личност владике Николаја Велимировића, „љотићевца и политичког емигранта“.¹⁰⁷⁵

Године 1981. од двије бањалучке парохије, епископ Јефрем је формирао четири при Саборном Храму Свете Тројице а од једне Ребровачке, формиране су двије. Још од 1918. године, постојале су само двије бањалучке и једна ребровачка парохија.¹⁰⁷⁶ Одлуком епископа Јефрема, 1987. основана је Пета бањалучка парохија са називом Дракулићка у Дракулићу и Шеста, Трнска у Трну. Земљиште за парохију Дракулићку је обезбијеђено куповином од породице Гламочанин, која је уз то поклонила 1.000 m² земље на којој је касније изграђен Спомен-храм Светог Великомученика Георгија, за жртве из Дракулића, Шарговца, Мотика и рудника Раковац, страдале у усташком покољу 7. фебруара 1942. година, међу којима је било и мноштво из те породице.¹⁰⁷⁷ Средином 60-их година, у импровизованој капели у епископском двору, као црквени хор је дјеловао октет пјевача, састављен већином од врло образованих руских емиграната а под вођством професорке Марије Витковске. Од 1966. при Храму Свете Тројице дјеловао је Мјешовити црквени хор, а од 1987. и Свештенички хор Епархије бањалучке са 24 члана.¹⁰⁷⁸ Услјед оштећења у

¹⁰⁷² Платон Јовић, „Екуменска дјелатност епископа бањалучког и сремског др Андреја (Фрушића) у вријеме управљања Бањалучком епархијом (1961-1980)“, 265.

¹⁰⁷³ Исто, 160.

¹⁰⁷⁴ АРС, ОК СК БЛ, 104. sjednica Predsjedništva ОК СК (zatvorena), održana 24. 10. 1984. god. Neka pitanja razvoja i djelovanja vjerskih zajednica na području komune sa posebnim osvrtom na odnos СК prema religiji, 1.

¹⁰⁷⁵ АРС, ОК СК БЛ, СК СК БиХ, Информација о дјеловању антисоцијалистичких и антисамоправних снага, Сарајево, 25. 2. 1983. god, 11.

¹⁰⁷⁶ Ратко Радујковић, нав. дјело, 75.

¹⁰⁷⁷ Исто, 82.

¹⁰⁷⁸ Исто, 44-46, 83.

земљотресима 1969. и 1981, одлуком власти срушен је храм Рођења Пресвете Богородице из 1879. на Ребровцу а изградња новог, на истом мјесту, започела је 1987. године.¹⁰⁷⁹

Од 1987. до 1990. у Бањалуци и цијелој Епархији била је забиљежена све већа посјећеност православних храмова. Посебно су остали упамћени Бадњи дан и Божић у Бањалуци у то вријеме, када је „по слободној процјени служашчих и вјерника, у храму, порти и сусједним улицама било преко 10 хиљада вјерника“. Све већа активност СПЦ није прошла без критике од стране власти. Тако је предмет критика било организовање погребне поворке кроз град након обављеног опијела Момиру Умићевићу, некадашњем пароху бањалучком, 29. јануара 1987. године. Пракса организовања погребних поворки кроз град постојала је још у другој половини 60-их година али је касније забрањена. У години обиљежавања 600 година Косовске битке, СПЦ је служила заупокојене литургије и парастосе. На централни скуп на Газиместану, организовано су ишли и вијерници из Епархије бањалучке, предвођени свештеником Веселином Мијатовићем.¹⁰⁸⁰ У ово вријеме бањалучка Црквена општина је прикупљала прилоге вијерника за наставак радова на изградњи Храма Светог Саве на Врачару, у Београду.¹⁰⁸¹

Према сјећању Ратка Радужковића, још 1967. је донесена одлука о прекопавању гробља „Свети Пантелија“ у Борику, најстаријег сачуваног српског православног споменика у Бањалуци. Гробље је било запуштено а споменици значајних бањалучких професора, трговаца, свештеника, љекара и учитеља још из средине XIX вијека били су разбацани и зарасли у траву. Проблеми су настали када је СПЦО Бањалука отпочела уређивање гробља а постојао је и план за градњу капеле, уз замисао да олтар буде постављен на мјесто гдје је 1941. био сахрањен епископ бањалучки Платон Јовановић. Године 1984. руководство Погребног друштва „Свети Пантелија“ је ставило до знања представницима цркве да постоји одлука, донесена уз сагласност СО Бањалука, да се гробље прекопа као што је то учињено 1977. са јеврејским гробљем, које се са источне стране граничило са православним. Сукоб се завршио тако што гробље ипак није прекопано а православна капела је изграђена и освештана 1989. године. Наредне године, СПЦО Бањалука је извршила реорганизацију Погребног друштва „Свети Пантелија“ ставивши га, као и гробље, под свој патронат. Све до тада уобичајен назив за старо гробље било је „Васиљева башта“.¹⁰⁸² Сматра се да је гробље основано 1854. године када је Васиљ Наумовић поклонио СПЦО Бањалука земљиште за ту намјену. Током XX вијека на овом гробљу су сахрањивани и бањалучки руски емигранти, тако да је један његов дио прозван Мало руско гробље. Ту су сахрањени чланови породица Косов, Богословски, Фирсов, Јаготинцев, Шпирко и други.¹⁰⁸³

Органи Службе безбједности су са подозрењем гледали на активност СПЦ у погледу обиљежавања 600 година Косовске битке. По њима, тиме се проводила „интензивнија националистички интонирана пропагандна активност“. У истом духу су оцјењивани позиви на одлазак у манастир Озрен 3. септембра 1988. године на дочек и цјеливање моштију Светог кнеза Лазара као и позиви на посјеђивање светиња на простору САП Косова и СР Србије.¹⁰⁸⁴

Крајем 1990. године, епископа Јефрема су посјетили историчар Драган Давидовић и књижевник и новинар Никола Гузијан и предали му архивске документе о порушеном

¹⁰⁷⁹ Српска православна Епархија бањалучка 1900-2000. Шематизам, 192.

¹⁰⁸⁰ Исто, 83-87.

¹⁰⁸¹ Радмила Кулунџија, Ратко Радужковић, нав. дјело, 255.

¹⁰⁸² Ратко Радужковић, нав. дјело, 78-82; Радмила Кулунџија, Српско православно гробље „Свети Пантелија“ Бањалука. Приче из Васиљеве баште, Саборни храм Христа Спаситеља Бањалука 2020, 33-39.

¹⁰⁸³ Радмила Кулунџија, Српско православно гробље „Свети Пантелија“ Бањалука. Приче из Васиљеве баште, Бањалука: Саборни храм Христа Спаситеља, 2020, 26, 104-120; Златко Пувачић, нав. дјело, 145-146.

¹⁰⁸⁴ АРС, ОК СК БЛ, Centar službi bezbjednosti Banja Luka. Datum: 2. 9. 1988. године. Strogo povjerljivo. Neki aspekti nacionalističkog djelovanja na području opštine Banja Luka, 6.

Саборном Храму Свете Тројице. На тај начин су отпочеле активности у вези са обновом храма на мјесту гдје је првобитно изграђен. Иницијативни одбор за његову обнову, на челу са епископом Јефремом, основан је 27. децембра 1990. године.¹⁰⁸⁵ Пројектна документација рађена је на основу грађевинских пројектних скица бившег пројекта Саборног Храма. Овај документ су пронашли у Архиву Босанске Крајине историчар Драган Давидовић и дипл. инж. архитектуре Стојко Грубач. Урбанистичка сагласност добијена је 28. новембра 1991. а СО Бањалука вратила је 26. марта 1992. земљиште СПЦО, на коме је до 1941. стајао Саборни Храм. Споменик палим борцима, који се налазио на том земљишту, измјештен у то вријеме на простор код хотела „Босна“.¹⁰⁸⁶

Прва Светосавска академија у неком јавном простору након 1945. у Бањалуци, одржана је на празник Сретења Господњег, 15. фебруара 1991, у великој сали Дома културе. Том приликом је прочитана светосавска посланица патријарха Павла Стојчевића у којој је поручено: „У ово време наше када мира нема ни у свету ни код нас, никако не бисмо смели заборавити наук светог Саве по којем одсуство рата још ни издалека није мир, за мир је неопходно присуство делатне љубави“. О Светом Сави је бесједио професор Предраг Лазаревић. Наглашено је да је академија, којој су поред бројних Бањалучана присуствовали и представници Српске демократске странке, била и прилог обиљежавању педесетогодишњице страдања српског народа током Другог свјетског рата.¹⁰⁸⁷

У 1991. години се навршавало пола вијека од проглашења Независне Државе Хрватске и почетка геноцида над Србима у тој држави. Тим поводом, у Бањалуци је одржана заупокојена литургија и парастос уз саслужење петорице епископа. Љета исте године, патријарх српски Павле је посјетио Бањалуку а потом отишао у Ливно гдје је, такође уз саслужење неколико епископа и у присуству великог броја народа, служио заупокојену литургију и парастос над сакупљеним земним остацима Срба бацаних у ливањске и друге јаме током геноцида у НДХ. Обновљена црквена и национална свијест српског православног народа Бањалуке изразила се и кроз обнову рада Кола српских сестара 1991. и Српског пјевачког друштва „Јединство“ 1992. године (основано 1893), под окриљем СПЦО Бањалука.¹⁰⁸⁸ Обновитељска скупштина Кола српских сестара одржана је 26. априла 1991. године. У почетку, рад ове организације је подразумијевао прикупљање хране, одјеће, обуће и лијекова за избјегле православне Србе из ратом захваћених подручја Славоније, Лике, Баније и Кордуна. Њене чланице су стизале и на угрожена подручја, носећи помоћ нарочито мајкама са малом дјецом, старима и болеснима. Управо 1991. године, први пут послје Другог свјетског рата, на бањалучким улицама и у православним храмовима, јавно је дочекан бадњак и прослављен Бадњи дан. Након дочека бадњака, стотине вијерника се упутило из Саборног Храма Свете Тројице на темеље некадашњег Саборног Храма гдје су упалили стотине свијећа, изражавајући тако жељу да храм буде поново изграђен на старом мјесту.¹⁰⁸⁹

9. 3. 1. Исламска вјерска заједница

Организација ИВЗ која је успостављена Уставом из 1947, није се битније мијењала до краја социјалистичке Југославије. Централне органе, са сједиштем у Сарајеву, представљали

¹⁰⁸⁵ Ратко Радујковић, нав. дјело, 91.

¹⁰⁸⁶ Књижевник Ранко Рисојевић о томе споменику је записао: „Радило се на брзину, споменик је начињен од тесаног врбаског седреника. Умјесто да краси простор на коме је, да приводи људе скрушености својом меморијалном љепотом, он је био и остао то што је у брзини смишљено – више брана изградњи срушене цркве, него истински споменик палим борцима“, Радмила Кулунџија, Ратко Радујковић, нав. дјело, 274-276.

¹⁰⁸⁷ Nada Puvačić, „Održana prva poslijeratna akademija u čast svetog Save. Poruka mira i ljubavi“, *Глас*, бр. 6204, година XLVIII. Бањалука, понедељак 18. фебруара 1991. године, 10.

¹⁰⁸⁸ Ратко Радујковић, нав. дјело, 92-96.

¹⁰⁸⁹ Радмила Кулунџија, Ратко Радујковић, нав. дјело, 262-263.

су реис-ул-улема као врховни поглавар, Врховни сабор и Врховно старјешинство.¹⁰⁹⁰ Односи ИВЗ и државе од доношења првог Устава и избора Ибрахима Фејића за реис-ул-улему 1947. до краја 1991. могу се подијелити на три периода. Први је био обиљежен доминацијом државе и трајао је до званичног признања муслиманске нације и доношењем новог Устава ИВЗ 1969. године. Други период је било вријеме еманципације ИВЗ од државе и завршио се смрћу Јосипа Броза и великим демонстрацијама са позиција албанског национализма и сепаратизма на Косову и Метохији. Трећи период, који је трајао до распада државе, био је обиљежен слабом контролом државе, већим слободама и све већом политизацијом ИВЗ.¹⁰⁹¹

Уставним амандманима из 1969, уређење односа са вјерским заједницама пренесено је у надлежност република и покрајина. Иступи Јосипа Броза на ЦК СКЈ и једном од конгреса Савеза омладине као и ставови ЦК СК БиХ на којима је расправљано о националном питању муслимана, били су довољни да ИЗ промијени став у односу на ранији период и да прихвати употребу појма муслиман за припаднике нове нације. У више текстова, објављених у *Таквиму* и *Гласнику ВИС-а*, најпризнатији муслимански теолог Хусеин Ђозо је објашњавао значај те одлуке за будућност муслимана.¹⁰⁹² „Све што је у Босни специфично, њено властито, све је то дјело Муслимана“, писао је Ђозо 1968. године.¹⁰⁹³ Серијом текстова објављених у штампи пред попис становништва 1971. године, ИЗ је позивала вијернике да преузму одговорност за своју судбину и не дозволе да се дезоријентишу и тако смање број муслимана.¹⁰⁹⁴ Значајан допринос конституисању и афирмацији нове нације дали су и младомуслимани суђени од 1946. до 1949. године који су под псеудонимима објављивали у исламској штампи. У том раздобљу се као политички писац нарочито афирмисао Алија Изетбеговић својим списима *Исламска декларација* и *Ислам између Истока и Запада*. До идеје о потреби успостављања „исламског поретка“ коју је развио у *Исламској декларацији* 1969/70. године, Изетбеговић је дошао интензивно сарађујући са муслиманским студентима из исламских земаља у Југославији.¹⁰⁹⁵

ЦК СК БиХ је почетком новембра 1979. године разматрао појаве које су свједочиле о „отворенијим намјерама и организованим и агресивним облицима дјеловања муслиманског национализма“. Наглашено је да се у тим круговима на темељу панисламистичких идеја настоји тумачити несврстана политика и односи Југославије са земљама Азије и Африке. Босна и Херцеговина би требало да има централно мјесто у Европи у процесу стварања „свјетске исламске заједнице“. Потенциране су тезе о исламу као пресудном за идентитет Муслимана, глорификовао се исламски морал и истицане идеје етноцентризма. Муслимански националисти су истицали да је муслимански народ једини аутохтони у Босни и Херцеговини што је потхрањивало друге национализме у Републици и изван ње. У неким органима и гласилима Исламске заједнице су се поново активирали појединци који су били у спрези са окупаторима и усташким властима током Другог свјетског рата (Хусеин Ђозо и други). У Цавтату је у оквиру једног научног скупа расправљано о панисламизму као „револуционарном исходишту модерног свијета“ при чему су неки теоретичари из арапског

¹⁰⁹⁰ Драган Новаковић, „Исламска заједница и национално одређење муслимана у социјалистичкој Југославији“, *Историја 20. века. Часопис Института за савремену историју*, бр. 2, год. XXVI, Београд 2008, 461.

¹⁰⁹¹ Исто, 464.

¹⁰⁹² Исто, 465-467.

¹⁰⁹³ Исто, 468.

¹⁰⁹⁴ Хусеин Ђозо је тада, у чланку „Нове снаге“ у *Гласнику ВИС-а*, писао: „Сада, када имају могућност да се изјасне за оно што јесу, тешко им се чини мијењати. Нема ту ничег неугодног. Многи су се раније били оприједјелили, неко за српску, неко за хрватску националност. Ја сам се исто тако био национално оприједјелио за хрватство, али из ината, јер сам осјећао да ми се жели наметнути друго. Зашто сада не бих кориговао и писао се онако како заиста осјећам“. Исто, 469.

¹⁰⁹⁵ Исто, 470. Srećko M. Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991). S posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo-Zagreb: Svjetlo riječi, 2004, 256.

свијета и један филозоф из Босне и Херцеговине иступили са немарксистичким поставкама.¹⁰⁹⁶

Крај 70-их година у ИЗ био је обиљежен оштрим осудама Хусеина Ђозе и београдског муфтије Хамдије Јусуфспахића 1979. године. То је била најавна све отворенијег политичког иступања након Брозове смрти. Хамдија Поздерац је 1982. овако оцијенио ту појаву: „Дјелатност муслиманских националиста све је агресивнија и са идејног становишта организованија. Интензивно раде на стварању 'предуслова' за исламизацију БиХ којој треба да претходи стварање образованих и утицајних младих имама који би могли повести џемат“. Наредна, 1983. година била је обиљежена хапшењима и суђењима муслиманским националистима. Др Ахмед Смајловић, један од најутуцајнијих теолога који је високо образовање са докторатом стекао на каирском Ел Азхару, био је смијењен марта 1985. са свих функција и одстрањен из врхова вјерске заједнице јер је од стране државе процијењено да спроводи инструкције добијене од међународних исламских организација и дјелује са фундаменталистичких позиција.¹⁰⁹⁷

Пред крај социјалистичке Југославије, у ИЗ је било примјетно дистанцирање од словенских коријена при чему се муслиманско становништво све више идеолошки везивало за босанске богумиле, инсистирало се на босанском језику а јављали су се и наговјештаји бошњачке националне идеје. На сједници Скупштине Босне и Херцеговине 27. 2. 1991, Посланички клуб СДА је доставио „Изјаву о називу и употреби језика у Скупштини БиХ“ која је предвиђала босански језик. Ипак, идеја бошњаштва пред попис 1991. није била шире прихваћена и основни задатак ИЗ је био да мотивише вијернике да се изјасне као Муслимани. Идеја бошњаштва одбацивана је и децембра 1991. позивом Муслиманској бошњачкој организацији за одрицање од те одреднице уз оцјену да није било вријеме за разједињавање муслиманског народа које би га удаљило од стратешких и егзистенцијалних проблема.¹⁰⁹⁸

Године 1975. бањалучка партијска организација је оцијењивала да су настојања ИЗ на сређивању и развоју односа са органима власти текли континуирано од 1945. и да у том погледу, што се тиче главнине вјерских службеника и руководства ове заједнице у Бањалуци, није било никаквих „колебања и одступања“. ¹⁰⁹⁹ Иако су односи са овом вјерском заједницом у Бањалуци оцјењивани као позитивни од стране Партије, било је одређених дјеловања са позиција панисламизма у круговима интелигенције и „реакционо-конзервативних снага“ који, како је истицано, ипак нису могли остварити свој утицај у оквиру ИЗ. Током 1983. и 1984. дошло је до подјеле муслиманских вијерника у приградском насељу Врбања у вези са дјеловањем тамошњег хоџе који је искључен из ИЗ.¹¹⁰⁰ Нови врбањски имам Мухамед Јашаревић трпио је прогоне и оптужбе да је „дрвени хоџа“ зато што је полазнике вјеронауке водио на гроб Јосипа Броза, зато што се дружио са лицима других националности,

¹⁰⁹⁶ АЈ, КПР, КРР, II – 4 – б/81, Информација СК СК БиХ о неким националистичким појавима, Сарајево, 2. новембра 1979, 1-9.

¹⁰⁹⁷ Драган Новаковић, нав. дјело, 466.

¹⁰⁹⁸ У тексту „Повијесни усуд Муслимана“ у *Исламској мисли* 1991. године, Р. Муминовић је писао: „Хисторијски извори, међутим, говоре неумољиво, да су етнички коријени Муслимана претежно у средњевјековном богумилству смјештену у Босни, богумилству које је до доласка Турака било изложено посве сличним притисцима и прогонима православне ортодоксије и католичког папства какве су трпјели и доживљавали Муслимани од 1918. до 1971. од српско-црногорских националистичких снага“. Драган Новаковић, нав. дјело, 471-472.

¹⁰⁹⁹ АРС, ОК СК БЛ, Актуелна идејно-политичка питања и активност СК у општини Банјалучка, Банјалучка октобра 1975. године, 9.

¹¹⁰⁰ АРС, ОК СК БЛ, 104. сједница Предсједништва ОК СК (затворена), одржана 24. 10. 1984. год. Нема питања развоја и дјеловања вјерских заједница на подручју комуне са посебним освртом на однос СК према религији, 3.

дозвољавао им учешће на сахранама и сл.¹¹⁰¹ Имам Јашаревић је био ангажован 14. марта 1983. за сарадњу са СДБ „на патриотској основи“, под кодним именом „Киклоп“. У Приједлогу за престанак сарадње са сарадником „Киклоп“, од 14. новембра 1990, за њега се каже: „Био је усмјерен на праћење дјелатности безбједносно интересантних лица која се експонирају са позиција клеронационализма из ИЗ. У сарадњи са СДБ вољно и коректно је прихватао постављене му задатке, а пружао је тачна и преко других извора потврђена сазнања. (...) У току сарадничког односа, извор није награђиван, али су му пружане разне ситне услуге“.¹¹⁰² По оцјенама ЦК СК БиХ почетком 1983. године, међу муслиманским националистима најекстремнији у свом дјеловању су били поједини бивши припадници терористичке организације „Млади Муслимани“. Они су се представљали као „интелектуална муслиманска елита“ и дјеловали у спрези са екстремистима из ИЗ. Били су повезани са различитим панисламистичким круговима у иностранству као и са припадницима терористичке организације „Муслиманска браћа“ који су студирали на универзитетима у Југославији. Панисламизам је био све присутнији и на Исламском факултету и у званичним гласилима Исламске заједнице као и кроз илегалну активност.¹¹⁰³

Организацију „Млади муслимани“, формирала је почетком 1941. на подручју Босне и Херцеговине група средњошколаца и студената исламске вјероисповијести под утицајем исламског клира, посебно бивших студената Теолошког факултета Ал Азхар у Каиру који су донијели идеје панисламизма и препорода ислама. Дјеловала је као омладинска секција „Ел Хидаје“, организације исламских свештеника Босне и Херцеговине. Њене основне идеолошке одлике су биле панисламизам и антикомунизам а попут вјерско-политичког покрета „Муслиманска браћа“ који је дјеловао у Египту, Сирији, Ираку и Јордану, подржавали су и помагали јерусалимског великог муфтију Ел-Хусеина.¹¹⁰⁴ Служба државне безбједности је посебан интерес показивала према оним бившим члановима терористичке организације „Млади муслимани“ који су наставили да дјелују са истих позиција, што је нарочито дошло до изражаја током 1979. и 1980. године. У то вријеме, непријатељски су дјеловали Едхем Шаховић, Касим Добрача (умро 1979), Неџиб Шаћирбеговић, Омер Машовић, Алија Изетбеговић и Ибрахим Требињац који су се у ратном и поратном периоду налазили на челу „Младих муслимана“. Чланови ове организације су током рата вјеровали у могућност остварења свјетске исламске државе „Хилафета“ и укључивања Босне и Херцеговине у њу а међу муслиманском омладином су ширили пропаганду за упис у СС трупе.¹¹⁰⁵

У послеријатном периоду, организација „Млади муслимани“ је наставила дјеловање поставши савремена завјереничка терористичка организација која је почетком 1949. у Босни и Херцеговини имала око 700 чланова. Приликом хапшења чланова у Сарајеву и Мостару те године, пронађене су одређене количине ватреног и хладног оружја, динамита и санитетског материјала. Дјелатност „Младих муслимана“ је пресјечена до 1952. године а према њеним члановима је најчешће примјењивана мјера упућивања на друштвено користан рад (у 94 случаја) и казне затвора у трајању до 5 година (81), до 10 година (46), до 15 година (19) и до

¹¹⁰¹ АРС, ОК СК БЛ, Републички СУР. Служба државне безбједности. Центар Банја Лука, Неки аспекти друштвено штетног дјеловања из оквира вјерских заједница на подручју општине Банја Лука, Банја Лука 18. 9. 1984. године, 3.

¹¹⁰² *Ћивари Југославије. Сарадници УДБЕ у Босни и Херцеговини III, Муслимани*, 52.

¹¹⁰³ АРС, ОК СК БЛ, СК СК БиХ, Информација о дјеловању антисоцијалистичких и антисамоуправних снага, Сарајево, 25. 2. 1983. год, 11-12.

¹¹⁰⁴ Током Другог свјетског рата, Ел Хусеин је ширио идеје панисламизма у склопу стратегије осовинских сила. Приликом боравка у Босни и Херцеговини 1943. године, Ел Хусеин је одржао више предавања о борби муслиманског свијета против болшевизма и Велике Британије, о пројекту свеисламске наднационалне државе „Хилафета“ и неопходности савезништва са Њемачком. Том приликом муфтија је примио у аудијенцију и представнике организације „Млади муслимани“ Алију Изетбеговића и Неџиба Шаћирбеговића. Архива Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и грађење несталих лица Републике Српске, SR БиХ Републички секретаријат за унутрашње послове Сарајево, Строго повјерљиво, Индикатори безбједности, Сарајево 1981, 1-2.

¹¹⁰⁵ Исто, 3-4.

20 година (15). Покушаји обнове младомуслиманских идеја и организације посебно су били изражени почетком 60-их година, када је већина њихових припадника издржала затворске казне. Према подацима од 31. децембра 1980, од 376 бивших припадника организације, на подручју Босне и Херцеговине је живјело 344. а одређен број је наставио дјеловање у емиграцији (као екстремнији су означени Теуфик Велагић – Аустрија, Изет Сердаревић – Шведска, Бећир Тановић – САД, Мухарем Буљубашић – Канада, Јусуф Маглајлија – Турска и др).¹¹⁰⁶ За овај период је било карактеристично да су неки безбједносно интересантни бивши чланови „Младих муслимана“ заузимали значајне и одговорне положаје у привреди и здравству. На подручју Сарајева у Државној болници било је запослено 5 љекара, у разним предузећима 6 инжињера, 5 правника, 13 техничара итд. из те категорије. Према подацима из 1960, на подручју среза Сарајево живјело је око 200 припадника ове организације од чега су 42 лица била безбједносно интересантна.¹¹⁰⁷

Почетком 70-их година, поједини бивши чланови „Младих муслимана“ су истицали да им тадашња друштвено-политичка ситуација у земљи и улога Југославије у покрету несврстаних пружа одређену шансу. Били су мишљења да афирмација националне посебности Муслимана као и подршка Југославије праведној борби неких арапских земаља у блискоисточном сукобу, пружају гаранцију да се против њих неће примјењивати репресивне мјере попут оних у годинама након Другог свјетског рата. Дошло је до њиховог повезивања унутар земље али и са круговима у емиграцији. У то вријеме, најактивнији заговорници младомуслиманских идеја били су Омер Бехмен, Салих Бехмен, Осман Добрача, Касим Добрача, Атиф Делалић, Едхем Шаховић, Мунир Гавранкапетановић, Мустафа Скендер, Вахида Демировић и др. О њиховој организованости је свједочила изјава Хусеина Ђозе, једног од идејних зачетника младомуслиманства, који је 1971. рекао да се „диви тим људима како су и данас повезани, како се друже и посјећују иако су стотинама километара међусобно удаљени“.¹¹⁰⁸ Између Конференције несврстаних земаља у Бандунгу 1955. и Исламске револуције у Ирану 1979, муслимани у Босни и Херцеговини су доживјели вјерску, политичку и културну ренесансу. Између 1967. и 1983, на хаџ у Меку ишло је преко 20.000 југословенских муслимана, од чега трећина из СР БиХ. Врхунац је достигнут 1971. када је на хаџ ишло 2.211 муслимана из Југославије. До средине 70-их, у социјалистичкој Југославији је подигнуто око 500 џамија. Врхунац тог препорода било је отварање Исламског теолошког факултета у Сарајеву септембра 1977.¹¹⁰⁹ Значајно је било и отварање Оријенталног института као и Катедре за оријенталистику у Сарајеву. Само у Босни и Херцеговини, 70-их су постојале 1.092 џамије, 592 месцида и још 394 мања култна мјеста. О политичком успону Муслимана, говоре подаци да је њихов удио у ЦК СК БиХ између 1965. и 1974. порастао са 19% на 33% а у Скупштини СР БиХ у периоду 1969-1974. са 15, 8% на 33, 4%. ИВЗ је 1969. из назива избацила придјев „вјерска“, исказујући тако амбиције које су превазилазиле чисто сферу религиозног. Глобални успон политичког ислама тако је свој израз проналазио и у Босни и Херцеговини.¹¹¹⁰ Републичка комисија за вјерска питања СР БиХ примјећивала је почетком 1971. да у ИЗ све више долази до поларизације између руководства и унутрашњих снага „чија активност има тенденцију политичког непријатељства према нашем друштвеном поретку. Те снаге под плаштом реформаторства у исламу имају чисто политичке циљеве“.¹¹¹¹

¹¹⁰⁶ Исто, 5-8.

¹¹⁰⁷ Исто, 9.

¹¹⁰⁸ Исто, 10.

¹¹⁰⁹ Srećko M. Džaja, *nav. djelo*, 244-246.

¹¹¹⁰ Мари-Жанин Чалић, *нав. djelo*, 299-303. Када је у питању национални састав поменутих органа, треба имати у виду да је управо у периоду када је повећан удио кадрова који су се изјаснили као Муслимани, дошло до проглашења муслиманске нације што је додатно утицало на хомогенизацију тог корпуса и, самим тим, до напуштања других идентификација.

¹¹¹¹ АГУГБЛ, СО БЛ, к-537 Комисија за вјерска питања 1971, *Aktuelna pitanja i problemi iz odnosa sa vjerskim zajednicama koje bi trebalo izučiti i obraditi u narednom periodu*, 2.

У Сарајеву, у једном периоду, главни центри окупљања бивших младомуслимана су биле просторије Главног одбора Удружења илмије, редакција листа *Препород*, Царева џамија, Газихусревбегова медреса, погребно друштво „Бакије“ као и други вјерски објекти. Период ескалације хрватског национализма почетком 70-их година је био повод неким бившим „Младим муслиманима“ да, као и 1948. у вријеме Резолуције ИБ-а, оцијене да им опште прилике омогућавају оживљавање дјеловања. Претпостављало се да су неки од њих били састављачи документа који је крајем 1971. упућен из Мостара Извршном вијећу СР Хрватске и Матици Хрватској а који је потписан са „Муслиманске организације у илегалности за Југославију на територији БиХ“. У том документу је истакнуто да „Муслимани БиХ никада не могу заборавити помоћ коју им је хрватски народ пружио у првом и другом свјетском рату на заштити од Срба“ и да због тога остају вијерни „хрватском католицизму“.¹¹¹² Од стране појединаца, одржаване су везе са Одбором исламске заједнице из Загреба одакле су појединци дјеловали на подручју Босне и Херцеговине са позиција Маспока, истичући хрватски идентитет муслимана. У то вријеме а и касније, Одбор исламске заједнице у Загребу је служио за „трансфер непријатељској дјелатности“ из емиграције и обрнуто.¹¹¹³

У 1981. години, од укупно 376 бивших припадника „Младих муслимана“, као безбједносно интересантна су процијењена њих 93. Највише их је било настањено на територији СР БиХ – 78. Према већини (70 или 75, 2%) су предузимане репресивне мјере од чега су 62 осуђивана на вишегодишње затворске казне. Током Другог свјетског рата, 24 или 25, 8% су учествовали у непријатељским војним формацијама (ушаше – 15, домобрани – 6).¹¹¹⁴ Највећи број је имао више или високо образовање (40 или 43%) а 39 или 41, 9% је имало средњу школу. Укупно 8 безбједносно интересантних лица су припадали одборима Исламске заједнице у оквиру којих су дјеловали са „клеронационалистичких позиција“. То је укључивало тумачење дешавања у земљи и свијету „са непријатељских позиција“, протурање ставова о „протежирању Срба“ и „запостављености Муслимана“, нападање Савеза комуниста, руководства земље и уопште друштвено-политичког поретка. Нападано је „заједништво наших народа и народности“ и протурана теза да су једино Муслимани „аутохтони народ“ у Босни и Херцеговини.¹¹¹⁵ Посебно незадовољство ови кругови су показивали према реис-ул-улеми Сулејману Кемури кога су оптуживали да је својевремено открио и пријавио чланове „Младих муслимана“ на Медреси.¹¹¹⁶

Током 1980, до изражаја је дошла активност једног броја бивших чланова „Младих муслимана“ као и кругова означених као „клеронационалистичких“, када је група лица окупљених око Хусеина Ђозе чинила све да за чланове одбора ИЗ за Сарајево буду изабрани Омер Бехмен, Алија Изетбеговић и Махмут Траљић, бивши чланови „Младих муслимана“, што је руководство Републичког старјешинства ИВЗ за СР БиХ онемогућило. Сличне активности су забиљежене у току активности на отварању Исламског теолошког факултета у Сарајеву (1973-1977).¹¹¹⁷ Октобра 1977, на тлу СР БиХ Нуркић Џемал и Марија-Валерија Гајић из Загреба су написали и растурали памфлет у коме су се Муслимани позивали на наоружавање и формирање илегалне организације ради пружања отпора „великосрпској хегемонији“. Неки бивши чланови „Младих муслимана“ имали су извјесне контакте са Нуркићем или су се солидарисали са његовом акцијом.¹¹¹⁸ Од 93 безбједносно интересантних бивших припадника „Младих муслимана“, у Бањалуци су били настањени

¹¹¹² АРЦИРЗ, SR BiH Republički sekretarijat za unutrašnje poslove Sarajevo, Strogo povjerljivo, Indikatori bezbjednosti, Sarajevo 1981, 11.

¹¹¹³ Исто, 12-13.

¹¹¹⁴ Исто, 14.

¹¹¹⁵ Исто, 15-16.

¹¹¹⁶ Исто, 18.

¹¹¹⁷ Исто, 19.

¹¹¹⁸ Исто, 21.

Мустафа Бехрам (суђен на 14 година строгог затвора), Наим Делнезировић (суђен на казну затвора у трајању од 15 година), Смаил Гушић, Нијаз Караселимовић (суђен на 16 година строгог затвора као организатор „Младих муслимана“ на подручју Бањалуке).¹¹¹⁹ Септембра 1988. године, СК је офанзивно дјеловање ИЗ видио у упражњавању „кућног ислама“ тј. организовању дружења за муслиманску омладину, враћању Курана у сваку кућу, заговарање отварања посебних месница за муслиманске вијернике и сл.¹¹²⁰

Сарадници УДБ-е из реда муслиманског народа у СР БиХ били су усмјерени на праћење својих сународника али и Срба.¹¹²¹ На подручју Центра СДБ Бањалука, било је ангажовано и неколико Албанаца који су пратили дјелатност лица која су се експонирала са позиција албанског национализма и сепаратизма као и муслиманског национализма. То су били Фети Абдулахи-„Балон“, Идриз Хасани-„Рубин“ и Осман Селмани-„Сњешко“.¹¹²² Као сарадници УДБ-е из редова муслиманских вјерских службеника на подручју Центра СДБ Бањалука, помињу се: Хазим Алић-„Алхаз“ (дјеловао на подручју Босанске Градишке), Зијад Ашић-„Мали“ (имам у Бронзаном Мајдану), Ибрахим Халиловић-„Кастел“ (Бањалука), Мухамед Јашаревић-„Киклоп“ (имам у Челинцу), Абдулах Јолдић-„Дискреција“ (мујезин у џамији Ферхадија), Исмета Мачковић-„Сука“ (имам у џемату Урије, општина Босански Нови), Екрем Салчиновић-„Еско“ (имам у Хумићима, општина Кључ), Бесим Шепер-„Ровац“ (предсједник Одбора ИЗ Босанска Градишка), Фадил Варешлија-„Пири“ (имам у Згону, општина Кључ), Смаил Жужо-„Смоки“ (имам у пензији, Јајце).¹¹²³

До грађанског рата на простору СР БиХ 1992-1995, у Бањалуци су постојале сљедеће џамије: Хаџи Курд, Хаџи Зулфикарова-Тулехова, Бехрам-ефендијина, Хаџи Шабан-агина, Хаџи Бег-заде, Софи Мехмед-пашина, Мехди-бегова, Хаџи-Салихија, Поточка (или Хаџи Первизова), Газанферија, Пећинска, Османија, Арнауђија, Ферхадија, Долачка¹¹²⁴ као и џамија у приградском насељу Врбања. Исламски вјерски објекти током земљотреса 1969. већином су тешко страдали. Велика оштећења је претрпјела Ферхадија, најпознатија бањалучка џамија, изграђена 1579. године. Мунара која је пукла изнад шерефета 26. октобра, сломила се и срушила сљедећи дан. Сахат кула је срушена. Били су оштећени и објекти у оквиру Ферхадије, посебно турбе Ферхад-пашиних барјактара као и Сафи кадунино турбе. Џамија Арнауђија такође је била оштећена. Нешто мања оштећења је претрпјела и Газанферија џамија. Остале џамије, грађене од камена али уз коришћење дрвених греда (хатула), са кратким дрвеним мунарама, нису имале критична оштећења. Након земљотреса, многе нису саниране, већ су рушене и грађене нове. Порушена је Хаџи Бег-заде џамија на Грабу и Шабан-агина у Десној Новоселији а на њиховим мјестима изграђене нове. Земљотрес августа 1981. године је показао све слабости санација које су изведене након земљотреса 1969. године, посебно на Ферхадији и Арнауђији.¹¹²⁵ Поново су биле оштећене џамије Газанферија, Бехрам-ефендијина, Хаџи Первизова, Сефер-бегова, Мехди-бегова и Хаџи Османија. Хаџи Курд џамија је била знатно оштећена а затим порушена а на њеном мјесту подигнута нова. Најстарији споменик исламске сакралне архитектуре у Бањалуци, мунара Софи Мехмед-пашине џамије из 1554. године у Горњем Шехеру, била је знатно оштећена. Упркос прецизним упутствима надлежне институције за заштиту културно-историјских споменика у погледу обнове аутентичног изгледа, становници махале су

¹¹¹⁹ Исто, Prilog broj 2 (Pregled bezbjednosno interesantnih bivših pripadnika "MM"), 3, 5, 8, 13,

¹¹²⁰ АРС, ОК СК БЛ, Aktuelna pitanja međunacionalnih odnosa na području opštine Banjaluka, Banjaluka septembra 1988, 5.

¹¹²¹ *Čuvari Jugoslavije. Suradnici UDBE u Bosni i Hercegovini III, Muslimani*, 10.

¹¹²² Исто, 27, 43, 65,

¹¹²³ Исто, 29, 31, 40, 52, 54, 56, 64, 67, 72, 77.

¹¹²⁴ Sabira Husedžinović, *Dokumenti opstanka (vrijednosti, značaj, rušenje i obnova kulturnog naslijeđa)*, Zenica: Muzej grada Zenice, 2005, (karta „Džamije koje su postojale do rata 1992-1995“ između 868. и 869).

¹¹²⁵ Исто, 569.

порушили мунару и изградили нову која је била ужа од старе.¹¹²⁶ Поменута цамија је била центар Софи Мехмед-пашине махале у Горњем Шехеру која се налази на десној обали ријеке Врбас.¹¹²⁷

9. 3. 2. Римокатоличка црква

Бањалучка бискупија се дијелила на деканате и жупе. Поред римокатолика, у Бањалуци и широј регији било је гркокатолика унијатске цркве са источним обредом који су признавали римског папу за вјерског поглавара. Поред тога, постојао је и незнатан број старокатолика. На подручју Бањалуке, постојало је и неколико самостана. Фрањевачки самостан се налазио на Петрићевцу а реформисани цистерцити (траписти) су били настањени у самостану у Делибашином селу. Осим тога, у Бањалуци су се налазили и женски самостани часних сестара Предрагоцјене крви Исусове и Милосрдница Светог Винка Паулског. Од некада троцифреног броја траписта у Бањалуци остало је свега неколико. У њиховом самостану су се чували вриједни предмети материјалне културне баштине: рукописи, старе књиге, нумизматичка збирка, археолошки и етнографски предмети и друго. Фрањевачки самостан Петрићевац почео се градити 1873. године а 1885. стекао је канонско право самостана у саставу фрањевачке провинције Босне Сребрне. У дистрикту фрањевачког самостана на Петрићевцу биле су фрањевачке жупе Барловци, Ивањска, Петрићевац, Сански Мост, Сасина, Стратинска, Шимићи (капеланија) Волар-Шурковац. У контактима са општинском Комисијом за односе са вјерским заједницама, најважнија питања су се тицала изградње нових или доградње старих вјерских објеката у складу са тенденцијом организационог јачања и оснивања нових жупа. Примјетна је била и ванрелигијска активност клира у складу са модернизацијским токовима који су снажније захватили РКЦ него остале вјерске заједнице.¹¹²⁸

Катедрала, столна црква или како је народ једноставно зове, бискупова црква Светога Бонавентуре у Бањалуци, саграђена је убрзо након доласка првог бискупа, апостолског управитеља бискупије, фра Маријана Марковића. Он је у Бањалуку дошао 16. јуна 1884. Благослов камена темељца бискуп Марковић обавио је тачно мјесец дана по доласку у град. Тадашњи жупник фра Филип Љубас забиљежио је бискупове ријечи да је то прва црква која се гради у Бањалуци након 420 година. Црква је свечано благословљена на Благовијести, 25. марта 1885.¹¹²⁹ У Другом свјетском рату је доживјела већа оштећења а смртни ударац јој је задао земљотрес 1969. када је, услед оштећења, морала бити срушена. Готово на истом мјесту, током 1972. и 1973. саграђена је нова. Пројект је израдила фирма „Индустропројект“ из Загреба а радове је извело Грађевинско предузеће „Босна“ из Сарајева. Грађена је у савременом стилу у облику шатора. Укупна површина катедрале са галеријама износи 670 m². Звоник уз катедралу, висине 44 m, пројектовао је архитекта Боштјан Фирст из Љубљане а градиле су га грађевинска предузећа „Крајина“ и „Технобањалука“ из Бањалуке те „Бетосан“ из Љубљане током 1990. и 1991. На њега је 1991. стављено пет звона, рад чувене ливнице „Grassmauer“ из Инсбрука и сат. Катедрала се, иако недовршена, користила за богослужења.¹¹³⁰ Осим главног литургијског простора, катедрала има сакристију и споредну капелицу. У њој се чувају реликвије блаженика рођеног у Бањалуци, др Ивана Мерца, те лимени саркофаг у којем је лежало његово тијело на гробљу Мирогој у Загребу. Испод светишта катедрале налази се крипта са посебним улазом у којој су покопана тројица бањалучких бискупа: фра Маријан Марковић (1883-1912), др Драгутин Челик (1951-1958) и

¹¹²⁶ Исто, 571.

¹¹²⁷ Исто, 209.

¹¹²⁸ АРС, ОК СК БЛ, 104. sjednica Predsjedništva ОК СК (zatvorena), održana 24. 10. 1984. god. Neka pitanja razvoja i djelovanja vjerskih zajednica na području komune sa posebnim osvrtom na odnos СК prema religiji, 1-3.

¹¹²⁹ Franjo Marić, Anto Orlovac, nav. djelo, 15.

¹¹³⁰ Исто, 16-17.

Алфред Пихлер (1959-1989).¹¹³¹ Уз катедралу је бискупска кућа (курија) у којој је сједиште бискупије. Саградио ју је бискуп фра Маријан Марковић 1885. Више пута је дограђивана и преуређивана, последњи пут након земљотреса 1969. када је тешко оштећена а и сам је бискуп Алфред Пихлер био лакше повријеђен. Уз кућу је 1989. саграђен Свећенички дом за старе и болесне римокатоличке свештенике са кућном капелицом. У том су дому смјештени и бројни бискупски уреди и установе.¹¹³² Током земљотреса, осим катедрале, и самостан Петрићевац је био потпуно разорен. Трапистички самостан је био тешко оштећен. Оштећена је била и зграда бискупског ординаријата.¹¹³³

Бањалучки римокатолички бискуп Алфред Пихлер (1959-1989), поријеклом Аустријанац из Јужног Тирола, рођен је на Оштрељу, у жупи Босански Петровац, у породици колониста који су живјели међу српским православним живљем у средишту Босанске Крајине. Био је први резиденцијални бискуп из редова дијецезанскога клира а уједно и први који је рођен на подручју те бискупије. Богословске студије је завршио на Врхбосанској богословији у Сарајеву а свештеник је постао 1937. године. По завршетку Другог свјетског рата, заједно са осталим Нијемцима, провео је око 10 мјесеци у логору у Босанском Александровцу (мај 1945-март 1946). Нове власти су га оптужиле за „непријатељску пропаганду“ и затвориле од 13. марта 1952. до 14. априла 1954. а казну је издржавао у Црној кући у Бањалуци и Вареш Мајдану. Након смрти бискупа Драгутина Челика, бискупијски конзултори изабрали су га 12. августа 1958. за капитуларног викара Бањалучке бискупије а 27. јула 1959. је именован за бискупа. За бискупско гесло узео је *Nec laudibus nec timore* („Ни похвалом ни страхом“). Бискупијом је управљао пуних 30 година, све до умировљења 15. јула 1989. након што је напунио 75 година живота. Преминуо је 17. маја 1992 године.¹¹³⁴

Непосредно по ступању на бискупску столицу, показивао је да ће у вјерски и национално мјешовитој средини каква је била Бањалука, имати врло наглашену екуменску оријентацију. У вези са првим годинама бискупске службе Алфреда Пихлера, незаобилазно је питање божићне честитке коју је 20. децембра 1963. упутио свим свештеницима и вијерницима Бањалучке бискупије а која је требало да буде прочитана на свим светим мисама првог дана Божића. Бискуп је претходно присуствовао другом засиједању Другог ватиканског концила, које је отворио папа Павле VI позивом хришћанима на помирење и сједињење у једној Христовој Цркви молећи иновјерне за опроштај за грешке римокатолика према њима и нудећи опроштај за њихове грешке према римокатолицима. Подстакнут тим примјером, бискуп је у божићној честитци написао: „И ми бисмо, драга браћо, на овај благодан љубави требали рећи нешто слично. Управо у овој земљи су у прошлом рату многа наша браћа православне вјере погинула зато што су православци. Они који су их убијали имали су у цепу католички крсни лист. Звали су се католици. И ти кршћани убијали су друге људе, такођер кршћане, зато што нису Хрвати и католици. Ми болно признајемо ту страшну заблуду тих залуталих људи, и молимо нашу браћу православне вјере да нам опросте као што је Крист на крижу свима опростио. Уједно и ми опраштамо свима, ако су нас можда мрзили или нам неправду учинили. Данас пред колијевком Исуса Христа нека се избришу сви дугови и нека завлада љубав. Онда смо истом ученици Исуса Христа и онда имамо заиста право да се називамо светим именом кршћанин. И сви други на које смо се можда срдили, сви други нека нам опросте, свакоме данас пружамо руку помирења и љубави. Драга браћо и сестре! Јесте ли разумјели ову моју божићну поруку?“. Тест честитке је изазвао противљења на разним странама међу Хрватима а посебно међу римокатоличким свештеницима. Неки је чак нису хтјели читати вијерницима док су је неки читали избјегавајући „спорне“ дијелове или

¹¹³¹ Исто, 19.

¹¹³² Исто, 22.

¹¹³³ АГУГБЛ, СО БЛ, к-537 Комисија за вјерска питања 1971, *Osvrt na materijalne probleme konfesija u Banjaluci tokom 1971. godine*, 2-3.

¹¹³⁴ Franjo Marić, Anto Orlovac, *nav. djelo*, 35.

их умекшавајући. Бискуп је био предмет критика од стране свештенства које је реаговало усмено или писмено. Тако је бивши провинцијал Босне Сребрене фра Борис Иловача, тада настањен у самостану Петрићевац, написао протестно писмо 12. јануара 1964. у коме тражи од бискупа да повуче честитку („Окружницу“). У писму се још каже: „Преузвишени, она је ставка Ваше Окружнице, велим у своје име, а то дијеле сви свјесни Хрвати католици ’неопростива’. Оно никад не би могао непристран човјек, Хрват рећи. Оно може рећи страна, непријатељска душа Хрватима“. Оцјењујући међуратни период и ратна дешавања, фра Иловача наглашава: „23 године великосрбства, и угњетавања, завађени од окупатора, Срби први дигли устанак, рат, психолошки је разумљиво, да је било и с хрватске стране свега, али ни упола као са српске“. У разговору за новосадски *Дневник* 17. новембра 1991, тада већ умировљени бискуп је у вези са овим питањем рекао: „Морам да кажем да су ми на тој Посланици замјерили само неки ’виђенији’ Хрвати. Као, што се ја толико приближавам Србима. Глупости. То су они ’виђенији’, а у души мали људи“.¹¹³⁵

Државне власти су такође биле изненађене овом посланицом па су испитивале ставове и римокатоличког и православног свештенства о том бискуповом гесту. Закључили су да је он изнио сувише генералну слику држања Хрвата и римокатолика током рата и да није споменуо како је било и жртава и злочинаца на обје стране. Секретар Комисије за вјерска питања Среза Бањалука Боро Бјелкановић, у извјештају Комисији за вјерска питања Извршног вијећа СР БиХ, написао је о истом питању: „Епископ Фрушић и већина православних свештеника најпохвалније се изражавају о овом гесту Пихлера. Пихлер је са Фрушићем у два-три наврата разговарао о овом питању. Том приликом је рекао Фрушићу да не може схватити да кршћанин може бити крвник недужних људи, да је то увијек осуђивао, и данас осуђује, да је за пријатељске односе са православном црквом итд“.¹¹³⁶

Јула 1967. године, бањалучки епископ др Андреј Фрушић је дозволио употребу православне цркве у насељу Слатина за служење мисе и вјеронауку за локалне римокатолике. Епископ је при томе нагласио да то чини у духу од Бога благословеног екуменизма. Од тада па све до јесени 1986. у Цркви Светог Петра у Слатини редовно је служена света миса и одржавана вјеронаука за римокатоличку дјецу. У првих 6 година то су чинили фратри из самостана Петрићевац а оснивањем жупе Марија Звијезда 13. маја 1973, Слатина је припала овој жупи и од тада су фратре замијенили траписти. У вези са овом праксом, бискуп је 4. марта 1972. писао Вијећу за екуменизам Бискупске конференције Југославије: „Била је то већа пропаганда екуменизма него сви дијалози и проповиједи. Напомињем да је то било још прије потреса, кад се није могло рачунати с неком сентименталношћу, него с чистим приближавањем једних другима“. У земљотресу 1969, тешко је страдала бањалучка катедрала тако да се у њој није смјела служити света миса због опасности од урушавања. Тада је православни Храм Свете Тројице уступљен на коришћење римокатолицима све до прве мисе у новој катедрали, на Божић 1973. године. На основу усмених свједочења, може се претпоставити да је та пракса трајала отприлике од Божића 1969. до Божића 1973. док сам бискуп у поменутом извјештају из 1972. тврди да је трајала само годину дана.¹¹³⁷ Као доказ срдачних међуцрквених односа може послужити податак да је у неколико православних цркава у Епархији, са одобрењем епископа Андреја и бискупа Пихлера, за вријеме литургије проповиједао дон Младен Грабовац а једном је у Лакташима на Велики четвртак пјевао једно од 12 јеванђеља. Са друге стране, епископ Андреј је маја 1978. одржао проповијед у новооснованој жупи у Љубији „како би комунистима показали да

¹¹³⁵ Tomo Vukšić, „Međucrkvено i међунационално питање у djелu i misli бискупа Alfreda Pichlera (I.), *Crkva u svijetu* 39, br. 1 (2004), 143-147. <https://hrcak.srce.hr/38706> (Приступљено 7. децембра 2020).

¹¹³⁶ Платон Јовић, „Екуменска дјелатност епископа бањалучког и сремског др Андреја (Фрушића) у вријеме управљања Бањалучком епархијом (1961-1980)“, 261-262.

¹¹³⁷ Tomo Vukšić, *nav. djelo*, 149-153.

нова жупа не смета православцима“.¹¹³⁸ У то вријеме, у Љубији је жупник управо био дон Младен Грабовац кога је бискуп Пихлер именовоа за члана Вијећа за екуменизам – сталног екуменског радног тијела кога је Бискупска конференција Југославије утемељила 1970. године.¹¹³⁹

Бискуп Пихлер је био биритуалист – научио је служити источну литургију како би то могао да чини за римокатолике источног обреда. Управо зато га је Света столица именовала за члана Међународне мјешовите католичко-православне комисије за теолошка питања.¹¹⁴⁰ Епископ Андреј је 1975. предводио групу од 40 православних свештеника, неколико јеромонаха и монахиња на ходочашће у Италији. Тада су, заједно са ходочасницима из других крајева свијета, присуствовали недјељној аудијенцији код папе Павла VI у Кастелгандолфу који их је тада поздравио ријечима: „Топло поздрављам браћу православне вјере свећенике Бање Луке који су са својим владиком дошли у овај Свети град. Жао ми је што их не могу боље примити. Ми смо с православнима заједно у молитви и вјери. Молимо се Богу за пуно јединство“.¹¹⁴¹ Бискуп је учествовао у раду Међународне мјешовите комисије за теолошки дијалог између двије цркве чији је рад био најављен на крају посјете папе Јована Павла II васељенском патријарху Димитрију I новембра 1979.¹¹⁴²

Током Пихлерове управе бискупијом заређена су укупно 34 бискупијска свећеника. Саграђене су жупне цркве у жупама Бихаћ, Стара Ријека, Петрићевац, Равска, Кулаши, Оцак-Ћаић, Пресначе, Лиштани и Шимићи. Барем толико их је обновљено а саграђене су и многе подручне цркве: у Мајдану код Мркоњић Града, Штивору крај Прњавора, Ковачићу крај Љубунчића и друге. Саграђено је и више жупних станова и вјеронаучних дворана. Основао је 9 нових жупа. То су Равска крај Љубије (1967), Драгаловци крај Прњавора (1970), Пресначе (1972), Марија Звијезда у Бањој Луци (1973), Оцак-Ћаић крај Ливна (1975), Раљаш (Љубија) (1977), Трн крај Бања Луке (1980), Буцак (1983) и Мотике (1983). Осим тога, у вријеме бискупа Пихлера преузете су од фрањеваца двије жупе *liberae collationis* којима су они до тада управљали усљед недостатка дијецезанског клира: Шимићи (1964) и Сасина (1969). Бискуп Пихлер је једини бањалучки бискуп који је учествовао на општем црквеном концилу. На Другом ватиканском концилу (1962-1965) је учествовао као члан Литургијске комисије а по свршетку Сабора именован је за члана Литургијског вијећа. У Бискупској конференцији Југославије био је дугогодишњи предсједник националног Литургијског одбора. У том је својству доста допринио, особито преводима и издавањем бројних литургијских књига и приручника.¹¹⁴³

Дана 2. маја 1988. године у жупи Пресначе, светилишту Свете Терезије, организован је Дан младих Бањалучке бискупије у коме је учествовало око 1.000 претежно младих људи. У поменутој жупи, жупник Филип Лукенда је 1986. године осуђен на 2 и по године затвора због клаеронационалистичке дјелатности. У трапистичком самостану Марија Звијезда, јула 1988. организована је манифестација „Златна харфа“, такође намијењена младим римокатолицима. У квиз такмичењима са религијском тематиком, музицирању, пјевању, рециталима и другим садржајима учествовало је такође око 1.000 људи. Ове активности СК

¹¹³⁸ Исто, 154-155.

¹¹³⁹ Томо Вукшић, „Међуцрквено и међунационално питање у дјелу и мисли бискупа Алфреда Пихлера (II.)“, *Црква и свијету* 39, бр. 2 (2004), 267. <https://hrcak.srce.hr/38730>. (Приступљено 7. децембра 2020).

¹¹⁴⁰ Исто, 261.

¹¹⁴¹ Исто, 263.

¹¹⁴² Исто, 269.

¹¹⁴³ Franjo Marić, Anto Orlovac, nav. djelo, 35-36.

је сагледавао као израз офанзивнијег наступа РКЦ али и друге двије најбројније вјерске заједнице у другој половини 80-их година на простору бањалучке општине.¹¹⁴⁴

У једном од не тако честих новинских интервјуа, новембра 1991. за бањалучки *Глас*, бискуп Пихлер се присјећао Другог свјетског рата који је провео у Бањалуци. „Да није било Нијемаца, можда ја не бих могао наступати тако како сам наступао, па водити из затвора на десетине Срба“. О мржњи која је поново довела до кризе у Југославији, рекао је: „Није сељак никад крив, ни радник. Они гледају на своју зараду, они су колеге. Криви су учитељи, свештеници, политичари који живе од тог хушкања. Поштен човјек који зна колика је благодат у миру, то не чини. А непоштених има свугдје. Сутра већ неко може бити потплаћен да чини ово или оно, и за свако злодјело наћи ћете извршиоца“. Сматрајући да „Националност, па и вјерска припадност, ако се преуско схвати, човјека прави фанатиком. Стеже га“, за себе је рекао „нисам ни Србин, ни Хрват, ни нешто друго. Јесам ли Југословен? То је оно што мене привлачи. Ја волим то југословенство“.¹¹⁴⁵

Бискупа Пихлера је на челу Бањалучке бискупије 1989. године наслиједио бискуп Фрањо Комарица. Комарица је теолошке студије започео у Ђакову а завршио у Инсбруку гдје је 1978. и докторирао из области литургије, након чега је именован за предавача на Врхбосанској високој теолошкој школи у Сарајеву. Папа Јован Павле II га је именован за помоћног бискупа бањалучког 1985. године а за резиденцијалног бискупа је именован 15. маја 1989. године. Године 1990. основао је Теолошки институт у Бањалуци за образовање римокатоличког лаиката.¹¹⁴⁶ Према интерним подацима РКЦ, 1991. године на подручју Бањалучког деканата (жупе Бањалука, Барловци, Буцак, Ивањска, Марија Звијезда, Мотике, Петрићевац, Пресначе, Шимићи и Трн), живјело је укупно 30.699 римокатоличких Хрвата. Од тога, највише их је било у жупи Петрићевац (6.000) и Бањалука (5.521).¹¹⁴⁷

9. 3. 3. Јеврејска заједница

Према подацима Савеза јеврејских општина Југославије, број Јевреја у бањалучкој Јеврејској општини 1946. износио је 46 а 1948. године свега 35, изузимајући оне малобројне који се након рата нису изјашњавали као Јевреји а који су били јеврејског поријекла. Јеврејска општина након обнове први пут је обухватала обје скупине Јевреја. Међутим, није могла да поврати ништа од предратних објеката нити је добила алтернативни простор за своју дјелатност. Рад Јеврејске општине је у том периоду био искључиво потпорног и хуманитарног карактера, што је било у складу са потребама малобројних преосталих Јевреја, махом осиромашених и са веома умањеним породицама или без ње.¹¹⁴⁸ Након исељавања у Израел али и у друга мјеста у Југославији, у Бањалуци је почетком 50-их година остало мање од 15 Јевреја.¹¹⁴⁹ Према званичним пописима становништва, број Јевреја се у наредним деценијама кретао овако: 1961. – 19, 1971. – 25, 1981. – 12. На свим пописима, број оних који су се изјаснили као Јевреји био је нижи од броја становника јеврејског етничког поријекла. Поуздано се може тврдити да је број етничких Јевреја 1981. године био и до три пута виши

¹¹⁴⁴ АРС, ОК СК БЛ, *Aktuelna pitanja međunacionalnih odnosa na području opštine Banjaluka, Banjaluka septembra 1988*, 5.

¹¹⁴⁵ „Biskup kojeg ćemo pamtiti“, *Глас*, број 6431 (недјељни), год. XLIX, Бањалука 9. и 10. новембра 1991. године, 18-19.

¹¹⁴⁶ Franjo Marić, Anto Orlovac, *nav. djelo*, 37-38.

¹¹⁴⁷ Исто, 68.

¹¹⁴⁸ Архива Јеврејског културног центра „Арие Ливне“ Бањалука, Драган Поповић, *Јеврејска заједница у Бањој Луци након Другог свјетског рата*, дипломски рад одбрањен на Природно-математичком факултету Универзитета у Бањој Луци (Одсјек: Географија, Група: Географија и етнологија) под менторством проф. др Душана Дрљаче марта 2001, 22.

¹¹⁴⁹ Исто, 25.

од броја пописаних. Етничка мимикрија је била карактеристика југословенских Јевреја али и других изразито малих етничких група. Још један облик етничке мимикрије било је избјегавање чланства у јеврејским организацијама, прије свега у Јеврејској општини. Непотпуни подаци о броју чланова ЈО Бањалука свједоче о томе: 1946 – 46, 1948 – 35, 1960 – 18 до 25, 1969 – 47, 1981 – 13, 1991 – 8 до 10, Исто, 30. Почетак рата на простору Босне и Херцеговине, дјеловао је подстицајно на хомогенизацију јеврејске заједнице као што је то био случај и са три већинске националне групе. Маја 1992. године, са српске стране је потекла иницијатива за оснивање Друштва српско-јеврејског пријатељства Босанске Крајине. У исто вријеме се разматрала идеја да једна бањалучка улица добије назив Јеврејска. То је и учињено након неколико мјесеци када је улица која је носила називе Улица принца Павла (прије 1941), Ђуре Пуцара Старог, Сарајевска и Моше Пијаде добила назив Јеврејска. То је била улица у којој се некада налазио сефардски храм. Дана 28. јуна 1992. одржана је оснивачка скупштина Регионалног друштва српско-јеврејског пријатељства. До краја 1992. и током 1993. преко 40 нових чланова се прикључило ЈО Бањалука. Неки од њих који су се доселили у Бањалуку прије 1990. свједоче да до тада нису знали за постојање бањалучке јеврејске заједнице. Предсједник ЈО Бањалука у периоду 1992-1995. била је Едит Кашиковић која је као дјевојка преживјела концентрациони логор Аушвиц.¹¹⁵⁰ У раздобљу након 1945, било је мање од 10 „чисто“ јеврејских бракова у Бањалуци а посљедњи такав брак је престао да постоји средином 80-их година.¹¹⁵¹

Неки од предсједника ЈО Бањалука до 1992. су били Игнац Ласло, Ашер Волах, Јаков Папо, Леа Шлозберг, Мирјам Волах-Радуљ и Лотика Волах.¹¹⁵² Састајања ради унутрашњих општинских ствари и ради прославе празника обављана су у приватним домовима а саме прославе су биле нередовне, скромне и тихе. Ријетка су била и пригодна предавања које су држали неки истакнути чланови снажнијих југословенских јеврејских заједница. Уопште, рад и живот јеврејске заједнице у Бањалуци није био препознатљив и уочљив. Дио друштвеног живота јеврејске заједнице била су љетовања на јадранском приморју у организацији Савеза ЈО Југославије. Најчешће локације су биле Ровињ (гдје се налазио камп за јеврејску омладину), Пировац код Шибеника (гдје је Савез ЈО Југославије посједовао намјенске објекте), Затон Мали код Дубровника и Трогир. У оквиру тих љетовања за дјецу и омладину био је организован културно-васпитни рад који је подразумијевао учешће у разним појединачним секцијама и заједничким програмима. И љетовања за средње генерације су укључивала различите приредбе попут предавања, дискусија, музичких вечери, сједељки итд. ЈО Бањалука је вршила редовну интерну дистрибуцију мјесечног или двомјесечног часописа „Билтен“ и „Јеврејски календар“, издања Савеза ЈО Југославије. Хуманитарна функција ЈО Бањалука састојала се у помагању малих јеврејских група у мјестима у којима нису постојале јеврејске општине (Приједор, Градишка, Јајце), у виду прослијеђивања помоћи која је пристизала од Савеза ЈО Југославије. Та улога је нарочито дошла до изражаја након земљотреса 1969. године. Културну важност је имало обредно пециво „мацес“ које су припадници бањалучке заједнице редовно добијали за празник Песах.¹¹⁵³

У историји Бањалуке, почев од посљедњих година турске управе, постојала су четири јеврејска храма. Једини сачувани објекат сефардске заједнице након 1945. били су остаци њиховог културног дома у самом центру града. Након ослобођења Бањалуке, у овај објекат била је најприје смјештена градска разгласна станица а након тога простор је кориштен за потребе омладинских организација. Од раних 50-их па до почетка 70-их, овај објекат је користила штампарија НИП „Глас“, а потом је потпуно порушен.¹¹⁵⁴ Ашкенаска синагога је

¹¹⁵⁰ Исто, 32-33.

¹¹⁵¹ Исто, 35.

¹¹⁵² Исто, 33.

¹¹⁵³ Исто, 31.

¹¹⁵⁴ Исто, 25.

након рата кориштена као радионица од стране неколико бањалучких предузећа а затим као физкултурна сала основне школе. На крају је морала бити срушена 1970. услед оштећења која је претрпјела током земљотреса. Наредне године, на њеном мјесту је саграђена зграда Црвеног крста. На тај начин су нестале бањалучке синагоге а на мјестима гдје су постојале нису постављена никаква обиљежја.¹¹⁵⁵

Све до друге половине 70-их, једини материјални остатак који је подсјећао на живот јеврејске заједнице у Бањалуци, било је јеврејско гробље у насељу Борик које је преживјело и године Другог свјетског рата и земљотрес 1969. Гробље, јединствено на ширем бањалучком подручју, од краја 60-их година све је слабије одржавано од стране јеврејске заједнице. Та пасивност је била и у вези са једностраним прекидом дипломатских односа Југославије са Израелом 1967. године. Један члан ЈО Бањалука је тај проблем сагледавао на сљедећи начин: „Наравно, није нам било свеједно што наше гробље пропада, али нико се није усуђивао да оде појединачно или да покрене остале у малој општини како би бар донекле гробље уредили, а прије свега обновили ту велику разваљену ограду. Једноставно смо осјећали да би такве видљиве активности наишле на неке негативне реакције због кризе између Југославије и Израела. Тих година није уопште било пријатно идентификовати се као Јеврејин“. Јула 1976. године СО Бањалука је донијела одлуку о измијештању гробља „из урбанистичких разлога“. Ипак, „јавна тајна“ је била да ће се на локацији гробља градити тениски терени у циљу проширења комплекса Тениског клуба „Петар Драпшин“, што је на крају и учињено.¹¹⁵⁶

Оправдано се може претпоставити да су представници јеврејске заједнице невољно дали пристанак на измијештање гробља, услед подређеног положаја у односу на општинске органе власти, са надом да ће се сачувати аутентичност гробља на новој локацији. Показало се ипак да се није радило о измијештању већ о уништењу гробља до кога је дошло прољећа наредне године. Највећи дио спомен обиљежја је поломљен а дио скупочјених мраморних плоча је завршио на непознатим локацијама.¹¹⁵⁷ Сахрана ексхумираних остатака извршена је 13. априла 1977. године на јеврејском дијелу Новог гробља. Рабин Цадик Данон извршио је обред а потом су остаји 258 ексхумираних положени у заједничку раку у 56 сандука. На подигнутом заједничком спомен-обиљежју је написано: „...Овај споменик подсјећа на бањалучку јеврејску заједницу као и на многобројне Јевреје, грађане Бањалуке, који су изгубили живот као жртве фашистичког окупатора и његових помагача од 1941. до 1945. године“. Уништењем јеврејског гробља, нестали су и богати записи на споменицима као вриједни историјски извори. Није сачињен ни именик покопаних.¹¹⁵⁸

¹¹⁵⁵ Исто, 27; Златко Пувачић, нав. дјело, 142; Aleksander Aco Ravlić, *Banjaluka u prošlosti 1*, 55-59.

¹¹⁵⁶ Драган Поповић, нав. дјело, 27; Златко Пувачић, нав. дјело, 145.

¹¹⁵⁷ Драган Поповић, нав. дјело, 28; Уништавање јеврејске имовине почело је одмах након 1945. док је уклањањем гробља оно само окончано. „Пинекаси, општински протоколи, сефардски и ашкенаски, однесени су у непознатом правцу да би се прикрио злочин над Јеврејима грађанима Бање Луке, којих је у граду преостало 24 (13 мушких, 8 жена и 3 дјетета), или тако мало да их готово и нема. Умјесто двије, преостала је само једна, заједничка јеврејска општина, као дио бившег Савеза јеврејских општина Југославије, који је од педесетих година прошлог вијека, у духу тадашњег режима, почео са распродајом имовине богоштовне Јеврејске општине Бања Лука, а да за то учињено неприродно дјело чланови Општине једноставно нису ни знали, него су наставили да раде у приватним кућама. Судбина вјерских објеката Јеврејске општине Бања Лука је тиме била запечаћена (...). Јеврејска општина Бања Лука то никада неће опростити граду Бањој Луци“, Jakov Danon, Verica M. Stošić, нав. дјело, 87-89.

¹¹⁵⁸ На споменику су исписана презимена породица чији су гробови били на старом гробљу. Тих 47 презимена не представљају све породице које су некада живјеле у Бањалуци. То су презимена: Алтарац, Атиас, Барух, Бернштајн, Брамер, Елинггер, Енгел, Фајнголд, Фишер, Флајшер, Габор, Геслер, Гринвалд, Херцл, Херцлер, Херцог, Хофман, Израел, Јелинек, Кабиљо, Кавесон, Кон, Корнфелд, Леви, Лихтенштајн, Монтиас, Монтиљо, Нахмиас, Нојбах, Папо, Пољокан, Ример, Романо, Розенберг, Розенхек, Розенраух, Салом, Салом-Сарафић, Селеш, Сумбуловић, Шмуцер, Шницлер, Штајнлауф, Штерн, Трамер, Трумер и Вајс. Драган Поповић, нав.

На живот Јевреја у Бањалуци подсећало је мало тога. Радило се о топонимима – Пољоканов парк (назван по некадашњем приватном парку једне од породица Пољокан) и Кастлов ћошак (на почетку Господске улице по некадашњој радњи Александра Кастла) као и о неколико типично јеврејских спомен-обилежја на Новом гробљу, изван ужег градског средишта који су пренесени са старог јеврејског гробља 1977. године.¹¹⁵⁹

дјело, 29; Радмила Кулунџија, *Српско православно гробље „Свети Пантелија“ Бањалука*, 33-34; Aleksander Aco Ravlić, *Banjaluka u prošlosti I*, 173-179.

¹¹⁵⁹ Драган Поповић, нав. дјело, 29, 51.

Х ДРУШТВО, СВАКОДНЕВНИ ЖИВОТ

10. 1. Демографски раст

Кретање становништва Босне и Херцеговине према општинским центрима било је константно у периоду социјалистичке Југославије. Укупно становништво СР БиХ у периоду 1948-1991. се повећало за 70, 3%. У исто вријеме, становништво у општинским центрима се повећало за 337, 7% а у осталим насељима за само 27, 8%.¹¹⁶⁰ Само у периоду 1946-1981. трећина становништва СР БиХ промијенила је мјесто боравка. Просторна мобилност српског и хрватског становништва била је далеко већа од муслиманског. Поред унутрашњих, за СР БиХ су била карактеристична и међурејубличка кретања. Док је ова република учествовала са свега 8% у укупним досељавањима из република и покрајина, у одсељавању је учествовала са 30, 6%.¹¹⁶¹ Миграциона кретања су углавном захватала српско и хрватско становништво које се, према подацима за период 1961-1981, кретало према СР Србији (48, 6%), СР Хрватској (42, 5%), СР Словенији (6, 2%), СР Црној Гори (1, 8%) и СР Македонији (0, 9%). Од првих пописа становништва на простору Босне и Херцеговине у XIX вијеку, српско православно становништво било је већинско све до пописа 1971. када су припадници новопроглашене муслиманске нације први пут постали већина, што је било у директној вези и са поменутиим миграционим кретањима.¹¹⁶² Од 1948. до 1991. године, процентуално учешће муслимана у становништву СР БиХ се повећало за 13% а учешће Срба смањило за 12, 9% и Хрвата за 6, 6%.¹¹⁶³ Основне карактеристике природног кретања становништва Босне и Херцеговине у периоду од 1948-1991. су биле средње високи наталитет, низак морталитет и умјерен природни прираштај у поређењу са европским параметрима. У поменутом периоду, све компоненте су се смањиле, од 2, 2 (морталитет), 2, 4 (наталитет), 2, 5 (природни прираштај) до 9, 3 (смртност дојенчади, за период 1953-1991) пута.¹¹⁶⁴ Да је истраживање миграционих кретања у СР БиХ с обзиром на националну припадност била политички врло осјетљива тема, свједоче мемоари професора Марјанца. Наиме, након његовог хапшења фебруара 1976, иследник је коментарисао: „Није теби јасно наше национално питање. Ти дијелиш наше народе на Србе, Хрвате, Муслимане, Јевреје, Роме... Ми смо једно, нема више Србин, то је све Југославен. (...) То је све информација непријатељу“.¹¹⁶⁵ Иако истражена архивска грађа нуди мноштво детаља о демографско-популационој проблематици на нивоу општине, регије и Босне и Херцеговине, у њој није могуће пронаћи ниједан податак када је у питању национални аспект тог питања. Та чињеница иде у прилог тези о политичкој осјетљивости проблема.

У периоду 1961-1971, нето усељавања у град Бањалуку (17.640) износила су 11, 1% укупног броја становника у 1971. години, док су нето усељавања у периоду 1971-1979. (29.313) износила 16, 1% становника у 1979. години. То указује на изузетно појачан степен имиграције у град Бањалуку након земљотреса 1969. године и почетка интензивне обнове. Природни прираштај на простору општине у периоду 1971-1979. износио је 17.862 а у граду 12.112.¹¹⁶⁶ Удио градског становништва у укупном становништву општине се кретао од 57, 7% 1969, преко 63, 8% 1975. до 67, 5% према попису из 1981. године. Учешће становништва општине у укупном становништву СР БиХ се благо повећало, од 4, 20% 1969. до 4, 45% према попису из 1981. године. Главни узроци имиграције су били привредни и индустријски развој, висок степен концентрације индустрије у општини и интензиван развој образовних а нарочито високошколских институција као и успоренији привредни и индустријски развој

¹¹⁶⁰ Здравко Д. Маријанац, *Развитак становништва Босне и Херцеговине 1850-1991. године*, 129.

¹¹⁶¹ Исто, 140.

¹¹⁶² Исто, 142.

¹¹⁶³ Исто, 137.

¹¹⁶⁴ Исто, 133.

¹¹⁶⁵ Здравко Д. Маријанац, *МБ 8877*, 186.

¹¹⁶⁶ АГУГБЛ, СО БЛ, к-1755 43. и 44. сједница Извршног одбора 1983, СО БЛ, Комисија за самоуправну трансформацију општине Бања Лука, *Elaborat o samoupravnoj teritorijalnoj transformaciji opštine Banja Luka*, April 1983. године, 17.

већег броја сусједних, недовољно развијених општина. Ако се из подручја Основне привредне коморе Бањалука (17 општина) изузме Бањалука, просјечна стопа раста становништва крајем 70-их и почетком 80-их на преосталом подручју била је двоструко мања од просјека Републике и троструко мања у односу на општину Бањалука.¹¹⁶⁷ У периоду 1961-1971. дошло је знатно бржег опадања пољопривредног становништва у општини Бањалука него у Босни и Херцеговини у цјелини. У 1971. години, у бањалучкој општини је било 27, 9% а у СР БиХ 40% пољопривредног становништва. Исте године, на нивоу општине, 65% становништва је било аутохтоно (које од рођења станује у истом мјесту) а на нивоу града 46, 2%. Миграције у општини Бањалука су углавном биле усмјерене према граду, јер од ванградског становништва, око 90% је било аутохтоног. У деценији 1961-1971, проценат аутохтоног становништва у Бањалуци је опао за 5% а у Босни и Херцеговини за 2, 7%.¹¹⁶⁸ Укупно, више од трећине становника највећих градова Југославије било је рођено на селу. У Новом Саду је 1971. живјело 68% досељеничког становништва, у Београду 67%, у Загребу и Риједи по 63%, у Сарајеву 55% и у Љубљани, 54%. На тај начин, долазило је до рурализације (посељачења) градова као важног социолошког процеса.¹¹⁶⁹

Током 1970, извршен је 1.981 (66, 3%) пород уз стручну помоћ а без стручне помоћи 1.006 (33, 7%) што је било боље од републичког просјека али ниже у односу на градове истог значаја. Разлог томе су били недовољни капацитети породилишта и дефицитарна бабичка служба.¹¹⁷⁰ Планирани ниво рађања уз стручну помоћ од 70% у 1970. није био остварен усљед мањка капацитета породилишта како у Бањалуци тако и у сусједним општинама. У породилишту су се породиле 2.523 жене са изузетно великим оптерећењем. Капацитети су били искориштени са 182% а просјечно задржавање породиље је трајало 3-5 дана што је било недовољно. Бабичка служба је нарочито била недовољна за ванградска подручја гдје се више од једне трећине жена порађало код куће. Планирање породице још није било масовније прихваћено због чега рад савјетовалишта за контрацепцију није довољно утицао на „превенирање артифицијалних абортуса“. Број артифицијалних абортуса у 1970. години је износио 1.343 што је било мање за 45, 7% у односу на 1969. годину. Поменути подаци се односе само на „легалне прекиде трудноће“ тј. регистроване случајеве.¹¹⁷¹

Према попису из 1981, простор бањалучке општине (1.239 km²) је насељавало 183.618 становника. Урбано подручје општине (121 km² – 10% територије) је насељавало 124.000 становника. У односу на друштвене и просторне услове, степен деаграризације је достигао веома неповољан ниво јер је непољопривредног становништва било 159.788 а пољопривредног 16.692. Становништво је било просторно размјештено у 52 насељена мјеста, при чему је у 12 живјело до 500 становника, у 15 између 500 и 1.000, у 16 између 1.000 и 2.000 и у 8 између 2.000 и 5.000. Према томе, само у једном насељеном мјесту - граду Бањалуци – живјело је преко 120.000 становника. Овако изразито неповољна демографска кретања и просторна дистрибуција становништва у односу на укупан простор општине, били су посљедица углавном непланских и неконтролисаних процеса индустријализације, деаграризације и урбанизације.¹¹⁷² Југославија је 1981. године имала 14 градова са преко 100.000 становника (Београд, Загреб, Скопље, Сарајево, Љубљана, Нови Сад, Сплит, Ниш, Ријека, Бањалука, Приштина, Марибор, Осijek и Суботица) у којима је живјело свега око 17, 7% њеног укупног становништва. Према социолошким стандардима, под „урбанизованим друштвима“, подразумијевала су се она друштва која су имала најмање трећину становништва у насељима од 100.000 и више становника. Са 46, 5% градског становништва

¹¹⁶⁷ Исто, 18-19.

¹¹⁶⁸ Miloš Nemanjić i dr, *Analiza stanja kulture u opštini Banjaluka*, 21-22.

¹¹⁶⁹ Sreten Vujović, *Ljudi i gradovi*, Budva: Mediteran i Beograd: Filozofski fakultet, 1990, 42.

¹¹⁷⁰ АГУГБЛ, СО БЛ, к-532 32. Заједничка сједница 1971, *Izvještaj o izvršenju programa mjera zdravstvene zaštite stanovništva opštine Banja Luka za 1970. godinu*, Banja Luka februara 1971. godine, 17.

¹¹⁷¹ Исто, 18.

¹¹⁷² АГУГБЛ, СО БЛ, к-2346, 93 сједница Извршног одбора 1988. *Prostorni plan opštine Banja Luka 1986 – 2005*. Nacrt. Urbanistički zavod Banja Luka decembar 1987, 1-2.

1981, Југославија је била на зачељу и у односу на западне земље и у односу на европске социјалистичке земље. У периоду 1953-1981, градско становништво у СР БиХ је порасло са 18% на 36, 2% што је представљао најнижи степен урбанизације после САП Косова. О томе да је градски развој у Југославији био резултат волунтаризма а не закона и планова, свједочи податак да су највећа насеља (са преко 100.000 становника) остварила најбржи раст у Европи.¹¹⁷³ Развој Бањалуке се, према томе, одвијао у складу са општејугословенским кретањима.

Табела 10: Старосна структура становништва општине Бањалука (попис 1981)

	Предшколски узраст (до 6 год)	Основношколски узраст (7-14 год)	Радно становништво (м. 15 – 64; ж. 15 – 59 год)	Пострадно становништво
Укупно	21.685	24.765	124.160	13.008
%	11, 8	13, 5	67, 6	7, 1

Најбројније старосне групе 1981. године биле су оне између 20-24 и 25-29 година (по 9, 4%) а бројчана премоћ женског становништва износила је 1, 6%. Становништва старијег од 65 година је било 5, 7%.¹¹⁷⁴ Од 124.160 становника који су чинили радни контингент, активних становника је било 78.793. Стопа искоришћености радног контингента од 63, 5% оцијењена је као релативно ниска. Удио пољопривредног становништва се за једну деценију смањено са 41.359 на 16.692, односно са 26, 1% на 9, 1%.¹¹⁷⁵ Број домаћинстава на подручју општине 1981. године износио је 51.066 (град – 37.970, ванградско подручје – 13.096) са просјечним бројем чланова од 3, 6 (град – 3, 26, ванградско подручје – 4, 56). Домаћинства са 8 и више чланова су учествовала у високом проценту на подручјима насеља Мелина (17%), Павићи и Перван (19%), Кмећани и Локвари (21%), Лусићи (27%). У питању су српска села на подручју Мањаче.¹¹⁷⁶ У 1971. години, 73, 9% домаћинстава је остваривало приходе из непољопривредних дјелатности (СР БиХ – 57, 4%). Приходе из пољопривреде је остваривало 15, 8% домаћинстава а 10, 3% је имало мјешовите изворе прихода.¹¹⁷⁷ Просјечан број чланова домаћинства на нивоу СР БиХ био је у опадању и износио је 4, 4 у 1971. години а 3, 6 у 1991.¹¹⁷⁸ Веома повољна старосна структура становништва била је одлика цјелокупне Босне и Херцеговине до 1981. када је младих до 19 година било 38% а старих преко 60 година 8%. Посматрано у периоду 1948-1989, просјечна старост женског становништва порасла је са 24, 3 на 33, 1 а мушког са 22, 9 на 31 годину. У 1989, просјечан животни вијек жена је износио 74, 6 а мушкараца 69, 2 године.¹¹⁷⁹

Смртност дојенчади на југословенском нивоу 1951. износила је 140 ‰ а до 1984. је смањена на 28, 9 ‰ што је још увијек био неповољан показатељ, у поређењу са већином европских земаља. Постојале су и значајне регионалне разлике у том погледу. На САП Косово је 1984. на 1.000 живорођене дјеце умирало 63, 1, у СР Македонији 49, 5, у Словенији 15, 7 а у Војводини 12.¹¹⁸⁰

Табела 11: Основне демографско-популационе карактеристике становништва општине Бањалука за период 1961-1984.

Година	Становника	Живорођени	Умрли	Природни	Прираштај
--------	------------	------------	-------	----------	-----------

¹¹⁷³ Sreten Vujović, nav. djelo, 34-38.

¹¹⁷⁴ АГУГБЈ, СО БЈ, к-2346, 93 sjednica Izvršnog odbora 1988. Prostorni plan opštine Banja Luka 1986 – 2005. Nacrt. Urbanistički zavod Banja Luka decembar 1987, 42-43.

¹¹⁷⁵ Исто, 44-45.

¹¹⁷⁶ Исто, 47-48.

¹¹⁷⁷ Miloš Nemanjić i dr, *Analiza stanja kulture u opštini Banjaluka*, 23.

¹¹⁷⁸ Здравко Д. Маријанац, *Развитак становништва Босне и Херцеговине 1850-1991. године*, 131.

¹¹⁷⁹ Исто, 148.

¹¹⁸⁰ Eva Berković, nav. djelo, 113.

				прираштај	на 1000 ст.
1961.	131. 281	3. 905	1.057	2.848	21, 4
1971.	158. 736	3. 555	1.027	2.528	15, 9
1981.	183. 618	3.277	1.045	2.232	12, 1
1984.	191. 702	3.107	1.321	1.786	9, 3

Готово у свим годинама у периоду 1953-1961. смртност дојенчади у СР БиХ је била изнад 100 ‰, након чега је дошло до смањења тако да је 1991. износила 16, 4 ‰. Највиша смртност је била 1951. (178, 1 ‰). На подручју општине Бањалука, број умрле дојенчади на 1.000 живорођених (стопа дојеначке смртности) износио је: 1971. године 42, 2; 1981. 19, 5 а 1984. 21, 5 и кретао се испод просјека за регију, СР БиХ и СФРЈ. Удио дојеначке у општој смртности се кретао 1961. године 31% да би до 1981. пао на 6, 1%. Рађање уз стручну помоћ у породицима је било у сталном порасту. Од 73, 9% у 1971. години, обухват је порастао на преко 95% у 1981. а 1984. износио је 96, 7%. У периоду 1971-1981. стопа раста становништва општине је износила 1, 41 годишње. То је уједно била највиша стопа раста становништва у поређењу са другим општинама регије. Осим природног прираштаја, на то је утицао и позитиван миграциони салдо. Женско становништво је 80-их година имало незнатну предност у односу на мушко. Женско становништво у фертилној доби (од 15 до 49 година) имало је прилично постојану заступљеност у укупном становништву која се кретала око 28%. Иако је стопа наталитета била у сталном опадању, нешто брже од друге половине 70-их година, наталитет је био повољнији од просјека за регију и Републику. У старосној структури становништва општине Бањалука у периоду 1981-1985. није било значајнијих промјена. Удио становништва старости до 15 година се кретао око 25% а становништва старог 65 и више година 5, 9%. Према класификацији Уједињених Нација, становништво општине се, према изнесеним показатељима, налазило на горњој граници зрелости са закорачењем у старо. У биолошко репродуктивном смислу, становништво је било стационарног типа са тенденцијом кретања према регресивном.¹¹⁸¹ Стопа општег морталитета се у периоду 1970-1985. повећала са 6, 3 ‰ на 7, 5 ‰. Осим тога, дошло је и до промјене у старосној структури умрлих. Поред знатног смањења стопе дојеначке смртности, дошло је до великог пораста смртности у добној скупини од 45-54 године која је 1986. године учествовала са 63% у укупном броју свих умрлих.¹¹⁸²

Табела 12: Основне демографско-популационе карактеристике становништва општине Бањалука за 1971. и 1981. годину¹¹⁸³

	1971.	1981.
Укупно становника	158.736	183.618
Становништво у земљи	153.734	176.480
Радници на привременом раду у иностранству	5.002	7.138
Чланови породица радника у иностранству	-	1.776
Пољопривредно	41.359 (26, 9%)	16.694 (9, 5%) ¹¹⁸⁴

¹¹⁸¹ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2110 9. сједница Извршног одбора 1986, СИЗ здравствене заштите Банја Лука, Основна заједница Банја Лука, Анализа о здравственом стању становништва и остваривању здравствене заштите за 1985. и протекли средњорочни период 1981-1985. година, Банја Лука јуна 1986. године, Табела: Природно кретање становништва на општини Банја Лука; Исто, 1-3; Здравко Д. Маријанац, нав. дјело, 149.

¹¹⁸² АГУГБЛ СО БЛ, к-2110 34 сједница Извршног одбора 1986, Анализа стања заштите ваздуха од загађивања на подручју општине Банја Лука, Банјалука новембар 1986. године, Прилог 3. Анализа здравственог стања становништва општине Банјалука, 1.

¹¹⁸³ АГУГБЛ, СО БЛ, к-1755 43. и 44. сједница Извршног одбора 1983, СО БЛ, Комисија за самоуправну трансформацију општине Банја Лука, Елаборат о самоуправној територијалној трансформацији општине Банја Лука, Април 1983. године, 20-21.

становништво у земљи		
Активно становништво у земљи	56.283 (36, 6%)	74.320 (42, 1%)
Радно способно становништво у земљи	95.129 (61, 9%)	118.195 (67%)
Лица са личним приходима	8.432	14.115
Издравана лица	89.019	88.045
Број домаћинстава	39.212	51.066
0-19 година старости	66.725	63.452
20-29 година старости	25.983	34.481
30-49 година старости	44.658	52.516
Преко 50 година старости	21.361	33.169

Најгушће насељено подручје СР БиХ је била сарајевско-зеничка регија за разлику од крашко-брдско-планинског простора Херцеговине и западне Босне. Према попису из 1991, од 10 најгушће насељених општина, у девет је било већинско муслиманско становништво а свих десет најрјеђе насељених општина су биле са већинским српским становништвом.¹¹⁸⁵ Број општина са тенденцијом депопулације се знатно повећавао. Док је у периоду 1948-1953. било само 5 депопулационих општина, у периоду 1981-1991. њихов број се повећао на 36 (трећина свих општина СР БиХ). Од 109 општина у Републици, пред крај социјалистичког периода, емиграционом типу је припадало 93 а имиграционом типу само 16 општина. У периоду 1971-1981, егзодусни простор је обухватао 89, 1% територије републике.¹¹⁸⁶

Табела 13: Национална структура становништва општине Бањалука

	Укупно	Срби	Хрвати	Муслимани	Југословени	Остали
1971.	158.736	92.465	33.371	24.268	4.684	3.948
%	100%	58, 1%	21%	15, 3%	2, 9%	2, 7%
1981.	183.618	93.389	30.442	21.726	31.347	6.714
%	100%	50, 8%	16, 6%	11, 8%	17, 1%	3, 7%
1991.	195.139	106.878	29.033	28.550	23.408	7.270
%	100%	54, 8%	14, 9%	14, 6%	12%	3, 7%

Када су у питању већи градови, проценат Југословена 1971. у СР БиХ је био највећи у Сарајеву (4, 4%) а након тога у Бањалуци (2, 9%), Мостару (2, 6%), Тузли (2, 4%) и Зеници (1, 9%). Према попису из 1981, стање у том смислу је било сљедеће: Бањалука (17, 1%), Сарајево (16%), Тузла (15, 7%), Мостар (14, 9%) и Зеница (12, 4%). У периоду 1971-1981, проценат Југословена у Бањалуци се повећао за 14, 2% и осталих за 1% док се смањио проценат Срба за 7, 3%, Хрвата за 4, 4% и Муслимана за 3, 5%. У посљедњој години заједничке државе, проценат Југословена је био највећи у Тузли (16, 6%) а затим у Бањалуци (12%), Сарајеву (11, 3%), Зеници (10, 7%) и Мостару (10%). У периоду 1981-1991, проценат Срба у Бањалуци се повећао за 4%, Муслимана за 2, 8% док се смањио проценат Југословена

¹¹⁸⁴ Пољопривредно становништво и активно пољопривредно становништво није упоредиво са пописом из 1971. из неколико разлога. У попису из 1981, пољопривредно становништво чине лица чија су занимања према јединственој стандардној класификацији занимања (Sl. list SFRJ br. 28/72) налазе у врсти пољопривредници или рибари и ловци као и сва лица која они издржавају. У попису 1971. пољопривредно становништво су чинила активна лица у дјелатностима пољопривреде, рибарство и водопривреда (без обзира на занимање) и од њих издржавана лица. У попису од 1981, као пољопривредна лица нису обухваћени радници привремено запослени у иностранству и чланови њихових породица који са њима бораве у иностранству.

¹¹⁸⁵ Здравко Д. Маријанац, *Развитак становништва Босне и Херцеговине 1850-1991. године*, 130-131.

¹¹⁸⁶ Исто, 144-145.

за 5, 1% и Хрвата за 1, 7%. Процент осталих је остао непромијењен.¹¹⁸⁷ Према посљедњем југословенском попису, Бањалука више није била „најјугословенскија општина“ као 10 година раније али је и даље била највећа општина у Републици по површини (1.239 km²) и по броју становника. Густина насељености је достигла европски ниво, са 157 становника по km² а просјечно бањалучко домаћинство са 3, 3 члана се и даље смањивало.¹¹⁸⁸

10. 2. Здравство

Бањалучко здравство је након осјетног смањења болничких капацитета и у отежаним економским условима након земљотреса, требало у 1970. години да обезбиди здравствену заштиту за 154.000 становника, 18.000 радника грађевинских предузећа и 1.800 омладинаца у саставу омладинских радних бригада у 3 смјене.¹¹⁸⁹ На подручју општине дјеловало је 5 самосталних здравствених установа: Медицински центар и Завод за медицинску рехабилитацију који су пружали здравствену заштиту ширег територијалног опсега и предузетне здравствене станице „Железничара“, „Руди Чајавеца“ и ПДИ „Врбас“ за потребе радника и њихових породица. У свим здравственим установама укупно је било запослено 1.914 здравствених и других радника.¹¹⁹⁰ Капацитет постелног фонда Медицинског центра и Завода за медицинску рехабилитацију на почетку године је износио 890 кревета а до краја године се повећао на 1.289 а изградњом монтажних објеката и санацијом оштећених зграда само су донекле побољшани услови за рад. Новим потресом средњег интензитета у октобру 1970. дошло је до нових оштећења објеката међу којима највише зграде Очног одјељења која је морала бити потпуно исељена.¹¹⁹¹ Током 1970. дошло је до повећања броја запослених у здравству за 17, 6% у односу на 1969. годину. У структури здравствених радника, највише је било оних са средњом стручном спремом - 909 (37, 7%). Лјекара специјалиста је било 98 (9, 4%), лјекара опште праксе 54 (4, 9%), лјекара на специјализацији 36 (3, 3%), стоматолога 22 (2%) и фармацеута 14 (1, 2%). Била је запажена флукуација здравствених радника, нарочито код оних са високом стручном спремом због слабих услова рада, стамбених проблема и ниских личних доходака.¹¹⁹²

Медицински центар у Бањалуци је под тим називом почео са радом јануара 1967. године. Унутар ове установе били су интегрисани бивша Општа болница, Дјечија болница,

¹¹⁸⁷ *Statistički godišnjak Bosne i Hercegovine 1972*, SR BiH, Sarajevo: Republički zavod za statistiku, 1972, 292-295; *Statistički godišnjak Bosne i Hercegovine 1986, godina XX*, SR BiH, Sarajevo: Republički zavod za statistiku, 1986, 384-389; *Popis stanovništva 1991*, Београд: Савезни завод за статистику, 1998. [Електронски извор]. Све наведене процене израчунао аутор.

¹¹⁸⁸ Milkica Milojević, „Prvi rezultati popisa stanovništva u nekad 'najjugoslovenskijoj' opštini. Banjalučani u Evropi.“, *Glas*, br. 6281 (nedjeljni), god. XLVIII, Banjaluka, 18. i 19. maja 1991. godine, 9. Остаје отворено питање процента мјешовитих бракова у Бањалуци и утицаја таквих бракова на национално одређење у југословенском смислу. Према неким подацима, у првој години грађанског рата проценат мјешовитих бракова у Сарајеву је износио 31, 8% док је тај проценат био изузетно висок и у Мостару и Вуковару. Према истраживањима Николаја Ботева, мјешовити бракови у Југославији су доживјели благи скок 80-их година. Предњачила је САП Војводина, која је у периоду 1987-1989. имала 28, 4% мјешовитих бракова, испред СР Хрватске са 17, 4% у истом периоду. На југословенском нивоу, мјешовити бракови су достигли највише једну осмину укупног броја склопљених бракова. Године 1981, свега 12, 7% дјеце из мјешовитих бракова се изјашњавало као Југословени, 55% се изјашњавало према очевој а 26% према мајчиној припадности. Највећи број мјешовитих бракова је склапан у оквиру исте религијске припадности док су најзатворенији за тај вид брака били Албанци. Може се закључити да су мјешовити бракови били карактеристични за веће градове, да су их склапали образованији и социјално и географски покретљивији појединци и друштвене групе. Predrag J. Marković, *Trajnost i promena. Društvena istorija socijalističke i postsocijalističke svakodnevice u Jugoslaviji i Srbiji*, Београд: Јавно предузеће „Службени гласник“, 2007, 94-96. Према другим социолошким истраживањима из друге половине 60-их, 88, 5% бракова у Југославији је закључено између партнера исте националности. Најчешће су се мијешали Срби и Хрвати у Славонији а најрјеђе Срби и Албанци на Косову. Мари-Жанин Чалић, нав. дјело, 267.

¹¹⁸⁹ АГУГБЛ, СО БЛ, к-532 32. Заједничка сједница 1971, *Izvještaj o izvršenju programa mjera zdravstvene zaštite stanovništva opštine Vanja Luka za 1970. godinu*, Vanja Luka februara 1971. godine, 3.

¹¹⁹⁰ Исто, 6-7.

¹¹⁹¹ Исто, 8.

¹¹⁹² Исто, 10.

Дом здравља, Центар за кожно-венерична и микотична обољења, Бањско-климатско љечилиште Слатина, Завод за здравствену заштиту и градске апотеке. Касније се придружила Здравствена станица Фабрике целулозе и вискозе. Зависно од нивоа услуга (основна – субспецијалистичка), дјелатност Медицинског центра се простирала на подручју са око 800.000 становника крајем 1974. године. У то вријеме, Медицински центар је био локацијски разубјена установа чије се пословање одвијало кроз 22 службе.¹¹⁹³ Усљед земљотреса 1969. године, бањалучко здравство је остало без око 80% капацитета.¹¹⁹⁴ До октобра 1974. године изграђена је нова Поликлиника и још 16 здравствених станица, амбуланти, апотека и других објеката као и до набавке неопходне медицинске опреме.¹¹⁹⁵ У то вријеме Медицински центар је располагао са укупно 1.334 болесничких постеља. Иако је тај број био приближан броју постеља прије земљотреса (1.370), он није био довољан због проширења дјелатности увођењем нових програма и повећаног прилива пацијаната. Медицински центар је имао 2.024 запослених. Од тога, на медицинске раднике је отпадало 1.240, на административне 211 и на техничко и помоћно особље 553.¹¹⁹⁶ Са високом стручном спремом било је 267 радника. Наглашен је недостатак љекара опште медицине и љекара анестезиолога. Од 24 општине Босанске Крајине, 17 општина је гравитирало према Медицинском центру у Бањалуци а 7 према Бихаћу. У читавој регији је постојала јединствена интересна заједница осигураника радника и земљорадника.¹¹⁹⁷

Укупан број осигураних лица у радничком осигурању је био 758.179 (166.718 активних, 338.574 чланова породице, 42.988 пензионера, 68.350 пензионера чланова породице, 2.569 лица ван радног односа, 31.470 радника у иностранству и 107.510 чланова њихових породица). Укупан број осигураника земљорадника са члановима породице износио је 399.251 што значи да је укупан број осигураних односно становника у 24 крајишке општине износио 1.157.430.¹¹⁹⁸ Интересне заједнице осигурања Сарајево и Бањалука основане су за подручја која су обухватала по 24 општине, интересне заједнице Тузла и Зеница за подручја од 20 општина а интересна заједница Мостар за 18 општина. У свакој општини су основане основне заједнице.¹¹⁹⁹ Број делегата изабраних у скупштине основних заједница је био око 5.000. Основне заједнице су биле дефинисане као самоуправни облик организовања осигураника у чијој надлежности је било спровођење превентивне здравствене заштите и доношење одлуке о висини и коришћењу средстава за за ту заштиту, учешће у одлучивању о питањима из области здравства која су у надлежности скупштина општина и др.¹²⁰⁰ Оцијењено је да се активност основних заједница сводила у пракси углавном на претходно разматрање материјала и општих аката о којима су одлучивале скупштине интересних заједница чиме је онемогућен значајнији утицај основних заједница.¹²⁰¹

СР БиХ је била на посљедњем мјесту, након САП Косова, по броју становника на једног љекара. У 1963, тај број је износио 2.708 а 1983. 697. У истом периоду, у Словенији се

¹¹⁹³ Служба опште медицине и хитне помоћи, Служба за заштиту дјецe и омладине, Служба за заштиту жена, Служба за борбу против туберкулозе, Хигијенско противепидемијска служба, Неуропсихијатријска служба, Интернистичка служба, Хируршка служба са трауматологијом, Офталмолошка служба, Оториноларинголошка служба, Стоматолошка служба, Радиолошка служба, Трансфузиолошка служба, Фармацеутска служба, Служба за патолошку анатомију, Економско финансијска служба, Општа и кадровска служба, Техничка служба, Заједнички послови, Служба за кожне и полне болести, Служба „Бање Слатина“ и лабораторијска служба. АРС, ОК СК БЛ, Информација о реализацији санационо-развојног програма Медицинског центра у Банјој Луци, Банјалука октобра 1974. године, 1.

¹¹⁹⁴ Исто, 2.

¹¹⁹⁵ Исто, 6.

¹¹⁹⁶ Исто, 19.

¹¹⁹⁷ Љекара специјалиста 123, љекара на специјализацији 51, љекара опште праксе 26, љекара стажера 5, биохемичара 9, фармацеута 19, стоматолога 30, психолога 2, логопеда 1, технолога 1. Исто, 20.

¹¹⁹⁸ Исто, 24.

¹¹⁹⁹ АРС, ОК СК БЛ, SR БиХ Републички секретаријат за рад, Сарајево. Информација о организацији и функционисању самоуправних интересних заједница здравственог осигурања, Сарајево јуна 1976. године, 2.

¹²⁰⁰ Исто, 5.

¹²⁰¹ Исто, 6.

тај број смањило са 964 на 434. У Београду је средином 80-их, на једног љекара долазило 257 становника.¹²⁰² Године 1978. у субрегиону Бањалука постелјни капацитет је износио 1.738 или 4, 25 кревета на 1.000 становника. Високостручних медицинских кадрова је било 478 (257 љекара специјалиста, 92 љекара опште медицине, 75 стоматолога, 32 фармацеута и 22 осталих). На једног љекара долазило је 851 становник. Средства за здравствену заштиту те године су износила 464.495.000 динара.¹²⁰³ Исте године, редовна статистика је показивала да је према Регионалном медицинском центру Бањалука гравитирало 493.464 становника.¹²⁰⁴ У региону Бањалука, број становника на једног љекара 1968. године је износио 4.979 а 1978. године 2.663; на једног стоматолога 1968. 20.913 а 1978. 6.636; на једног фармацеута 1968. 25.240 а 1978. 14.220; на остале здравствене раднике 1968. 1.304 а 1978. 787 становника.¹²⁰⁵ Према подацима објављеним 1977, здравствене институције су постојале у 11 села са 25.451 становником док су становници осталих 40 насеља здравствене услуге користили у сусједним мјестима. Најближа здравствена установа за оне који је нису имали у свом мјесту била је удаљена 4-5 km а за нека села и по 18-20 km (Перван Горњи, Стратинска, Вилуси, Зеленци и Радославска). У селима без здравствених установа живјело је 42.549 или 62% сеоског становништва Бањалуке. Нарочито је била тешка ситуација у оним селима која нису имала директну саобраћајну везу са мјестима у којима су се налазиле здравствене установе.¹²⁰⁶

Упркос развоју здравства у Бањалуци током 70-их година који се огледао у улагању у изградњу новог Медицинског центра и других објеката здравства на ширем подручју, отварању Медицинског факултета, јачању материјалне основе здравства и проширивању права здравствене заштите, и даље су били видни бројни проблеми. Примарној здравственој заштити се и даље поклањала недовољна пажња. Слаба је била покривеност диспанзерима рада и здравственим станицама, како у мјесним заједницама тако и у организацијама удруженог рада а на ширем сеоском подручју недовољно су се користили изграђени објекти због неодговарајуће организације рада, недостатка кадра, лоших саобраћајних веза и инфраструктуре и сл.¹²⁰⁷ Априла 1980. године, у здравству општине је радило више од 2.900 радника од чега око 85% у Регионалном медицинском центру. Преко 1.200 од наведеног броја чинили су немедицински радници што је било више од просјека немедицинског особља у другим здравственим институцијама.¹²⁰⁸

У 1979. години, примјеном стопе доприноса од 7, 16%, за здравство је у комуни издвојено укупно 480, 8 милиона динара.¹²⁰⁹ Од тих средстава, око 282 милиона или 58, 7% потрошено је на здравствену заштиту док је осталих 198, 6 милиона или 41, 3% потрошено на друге намјене (средства солидарности, отплата кредита, накнада личног дохотка због изостанка са посла итд) што је оцијењено као велики несклад у потрошњи средстава. Једно од озбиљнијих питања у вези са проблематиком рационалнијег коришћења средстава здравственог осигурања и могућности уштеде, било је питање сталног повећања боловања. У

¹²⁰² Eva Berković, nav. djelo, 154-155.

¹²⁰³ АРС, ОК СК БЛ, Међуопштинска конференција Saveza komunista Banja Luka, Samoupravno organizovanje i integraciono povezivanje zdravstva na području zajednice zdravstvenog osiguranja Banja Luka, Banja Luka februara 1980. godine, Tabela 1. Подаци не укључују капацитете Завода за медицинску рехабилитацију „Др Мирослав Зотовић“ Бањалука.

¹²⁰⁴ Општине Бањалука, Босанска Дубица, Босанска Градишка, Босански Нови, Челинац, Гламоч, Јајце, Кључ, Котор Варош, Лакташи, Мркоњић Град, Приједор, Прњавор, Сански Мост, Скендер Вакуф, Србац и Шипово. АРС, ОК СК БЛ, Међуопштинска конференција Saveza komunista Banja Luka, Samoupravno organizovanje i integraciono povezivanje zdravstva na području zajednice zdravstvenog osiguranja Banja Luka, Banja Luka februara 1980. godine, Tabela 2.

¹²⁰⁵ АРС, ОК СК БЛ, Међуопштинска конференција Saveza komunista Banja Luka, Samoupravno organizovanje i integraciono povezivanje zdravstva na području zajednice zdravstvenog osiguranja Banja Luka, Banja Luka februara 1980. godine, Tabela 5.

¹²⁰⁶ Miloš Nemanjić i dr, *Analiza stanja kulture u opštini Banjaluka*, 50.

¹²⁰⁷ АРС, ОК СК БЛ, Neka aktuelna idejno – politička pitanja u oblasti zdravstva, Banjaluka aprila 1980. godine, 3.

¹²⁰⁸ Исто, 4.

¹²⁰⁹ Исто, 9.

току 1979. године, укупно је боловао 57.641 осигураник у бањалучкој општини, чиме је изгубљено око 915.000 радних дана. Према грубим процјенама, број одсуствовања са посла због болести био је једнак броју одсуствовања због свих других субјективних разлога при чему се све третирао као боловање.¹²¹⁰ Проблеми су били присутни и у вези са прихватањем љекара почетника, политици специјализације, расподјеле личних доходака, рјешавања стамбеног и других питања. У погледу присутних субјективних слабости, радило се о нарушеним међуљудским односима у појединим службама, миту и разним облицима протекције. Такве појаве су биле толерисане од стране СК, самоуправних и других органа.¹²¹¹

Разорни земљотрес који је 13. августа 1981. године погодио Бањалуку и шире подручје Босанске Крајине, лакше је оштетио 44 и теже 11 објеката у здравству. Најтежа оштећења су била на објектима Завода за медицинску рехабилитацију „Др Мирослав Зотовић“ због чега је морало доћи до евакуације једног броја болесника. Велике штете су причињене на објектима Хигијенског завода, Дома здравља и др. Након потреса, око 70 повријеђених грађана је затражило хитну медицинску интервенцију.¹²¹² Велики проблем за функционисање здравственог система у овом периоду представљали су губици (непокривени за 1980. годину – 55 милиона у оквиру ОСИЗ-а и за првих 6 мјесеци 1981. године – 59, 1 милион). Такво стање је, поред осталог, било узроковано порастом цијена исхране, енергије и разних услуга. За првих 6 мјесеци 1981. године, око 40% средстава болничког лијечења је било одливано у друге медицинске установе ван подручја регионалног СИЗ-а за здравствену заштиту. Проблем је представљала и тенденција пораста немедицинског особља запосленог у здравству, нерационално пословање и понашање које није било у складу са мјерама и захтјевима економске стабилизације.¹²¹³

Фебруара 1981. године, у 5 бањалучких радних организација здравства било је запослено 3.034 радника од чега 1.765 медицинског и 1.249 административно-техничког особља док је неквалификованих и радника ниже стручне спреме било 17, 14%. Дефицитарни здравствени радници у РО РМЦ су били хирурзи, фармацеути, хематолози, биохемичари, ендокринолози, љекари опште праксе и др а у Центру за рехабилитацију физијатри и ортопеди.¹²¹⁴ Квалификациона структура није била задовољавајућа ни када су у питању били административни радници. У РМЦ од укупног броја административних радника, 11% а у Центру за рехабилитацију 31% је имало високу стручну спрему. У оквиру РО РМЦ формирано је 16 ООУР-а и Радна заједница са исто толико зборовра радних људи. Унутар колектива је било 26 делегација за ДПЗ и СИЗ-ове са 212 делегата. У радним организацијама здравства су дјеловале 22 основне организације СК са укупно 628 чланова. Од тога је 17 ОО СК и 497 чланова дјеловало у ООУР-има и РЗ РО РМЦ. Број чланова СК у структури запослених медицинских радника у РО здравства је био процентуално мањи од броја чланова СК запослених у привреди комуне.¹²¹⁵

Године 1984. на подручју бањалучке општине било је 179 амбуланти, од којих 110 опште медицине и специјалистичких служби примарног нивоа, 61 стоматолошка амбуланта и 8 апотека. На једну амбуланту је долазило 1.720 становника а на једну стоматолошку амбуланту 3.102 становника. Мрежа примарне здравствене заштите је оцијењена као много неповољнија у односу на просјек СР БиХ и СФРЈ. Према подацима из октобра 1985. године, у општини је било 1.930 болесничких кревета или 10, 2 кревета на 1.000 становника што је било недовољно. Нарочито је постојала потреба за креветима у интерној, психијатријској, плућној и хируршкој служби. У погледу кадрова, стање у том периоду је оцијењивано као повољно са позитивним кретањима. У здравственим организацијама је било запослено 3.348

¹²¹⁰ Исто, 10-11.

¹²¹¹ Исто, 14.

¹²¹² АРС, ОК СК БЛ, Информација о актуелним идејно-политичким питањима у области здравства, Банјалука септембра 1981. године, 1.

¹²¹³ Исто, 2-3.

¹²¹⁴ АРС, ОК СК БЛ, Информација о станју кадрова у области здравства, Банјалука, 19. фебруара 1981. год, 1.

¹²¹⁵ Исто, 2-3.

радника од којих 2.040 здравствених (358 љекара, 69 стоматолога, 50 фармацеута, 16 биохемичара). Бањалучко здравство је тада располагало са 17 доктора наука, 25 магистара и 250 специјалиста разних профила. На једног љекара у примарној заштити је долазило 1.617, на једног стоматолога 3.503 а на једног фармацеута 6.307 становника. Коришћење здравствене заштите је било у сталном порасту. Број услуга у примарној заштити по становнику је износио 5, 5 а у консултативно-специјалистичкој ванболничкој служби број услуга је био преко 1, 2 по становнику годишње. Број болнички лијечених на 1.000 становника је био 120.¹²¹⁶ Медицински факултет је, до тада, за 7 година рада произвео мноштво кадрова који су се укључили у здравствени систем. У периоду 1982-1985. на Медицинском факултету је примљено преко 30 асистената. И даље је постојао раскорак у броју љекара опште праксе и специјалиста на штету првих. Осјећао се и недостатак „изразито креативних кадрова“ који би били усмјерени у научно-истраживачки рад и развој што је приписивано у великој мјери недостатку планова развоја научно-истраживачке дјелатности на нивоу ООУР-а, РО и СОУР-а.¹²¹⁷

Према подацима из октобра 1985. године, опремљеност здравства је била на лошем нивоу. Постојећа опрема је била отписана у просјеку са преко 65%. У заводима за здравствену заштиту радника тај проценат је износио преко 89%. Поред недостатка основних средстава, проблем је представљала и немогућност прибављања савременијих дијагностичких и терапеутских апарата. Развој здравства је утицао на побољшање опште здравствене ситуације у општини што се огледало у смањењу опште и дојеначке смртности, повољнијем проценту учешћа смртности лица изнад 55 година старости, смањењу касне неонаталне смртности и великом смањењу неких заразних обољења. Ови показатељи су оцијењени као повољнији у односу на стање у СР БиХ.¹²¹⁸ СИЗ здравствене заштите Бањалука у 1986. години је обухватала подручје 18 општина Босанске Крајине на коме је живјело 838.000 становника или 19, 6% становништва Републике. Здравствене организације у којима се пружала здравствена заштита биле су удружене у СОУР Медицинско-факултетски центар Бањалука са укупно 8.000 запослених од чега је било 64, 3% здравствених радника (981 љекар, 205 стоматолога и 110 фармацеута). Остваривање здравствене заштите 80-их година озбиљно је заостајало у материјалном погледу јер су средства за ту област од 1981. била у сталном опадању у погледу учешћа у друштвеном производу Републике (1976. године – 6, 2%, 1985. године – 3, 7%).¹²¹⁹

Хигијенске прилике на сеоском подручју су зависиле од географског положаја, економског стања, развијености саобраћајне мреже, здравства и школства. За разлику од равничарског, брдска сеоска подручја су се одликовала веома ниском здравственом културом. Снабдијевање водом се вршило из лоше изграђених објеката и примитивних цистерни, локава на безводном подручју са врло лошом и оскудном водом. Нужници нису били изграђени а личној хигијени се није придавала готово никаква пажња.¹²²⁰ Ова подручја су била жаришта разних заразних болести које су се повремено јављале у облику епидемија. Цријевни паразити су били у високом проценту заступљени у свим облицима. Крајем 1971, у вагонима и баракама је било смјештено 1.317 породица које су два пута мјесечно обилазиле љекарске екипе вршећи том приликом дезинфекцију, дезинсекцију, хлоринацију и дератизацију.¹²²¹ Од укупно пријављених заразних болести, трбушни тифус, паратифус и

¹²¹⁶ АРС, ОК СК БЛ, Aktuelna pitanja daljeg razvoja socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa u zdravstvu i zadaci SK, Banjaluka oktobra 1985. godine, 3.

¹²¹⁷ Исто, 4.

¹²¹⁸ Исто, 5.

¹²¹⁹ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2228 63, 64. sjednica Izvršnog odbora 1987, Samoupravna interesna zajednica zdravstvene zaštite Banja Luka, Osnovna zajednica Banja Luka, Slobodna razmjena rada i materijalni položaj zdravstva područja osnovne zajednice Banja Luka u 1986. godini, Banja Luka maja 1987. godine, 1.

¹²²⁰ АГУГБЛ, СО БЛ, к-532 41. Заједничка сједница 1971, Sekretarijat za zdravlje, Izvještaj o epidemiološkoj situaciji na području opštine Banjaluka, 1.

¹²²¹ Исто, 2.

дизентерија су чинили 18, 8%. Тифус је био регистрован у око 100 бањалучких улица.¹²²² За 9 мјесеци 1971, било је пријављено 332 случаја заразне жутице, што је ову болест са 27, 6% стављало на прво мјесто међу 22 пријављене заразне болести. Заразна жутица се јављала у епидемијама, од ње су обољевале све старосне групе а најчешће је нападала оне средине у којима су стамбене, хигијенске и економске прилике биле слабе. Анализа кретања ове болести у периоду 1955-1971. не показује нарочиту тенденцију опадања.¹²²³ У првих 8 мјесеци 1971. у кожновенеричном диспанзеру се пријавио 1.201 пацијент свих узраста који је боловао од шуге (scabies). Ово обољење је било раширено и у градском и у сеоском подручју. Велики број обољелих је забиљежен и поред тога што није постојала обавеза пријављивања болести и чињенице да је велики број случајева остао непознат.¹²²⁴ Велики број кадрова и средстава у бањалучкој општини је био ангажован у циљу спрјечавања уношења колере путем повратника из земаља Блиског истока и Шпаније гдје је избила та епидемија. Те мјере су спровођене током 1971. у складу са упутствима Савезног санитарног инспектората. Осим тога, спровођена је акција ерадикације пјегавца и том приликом констатован забрињавајући проценат ушљивости и у граду и на селу. Исказано је незадовољство чињеницом да је у многим мјестима, претежно сеоским, проценат вакцинисаности дјеце био испод 75%.¹²²⁵

Иако су средином 80-их година постигнути добри резултати у погледу сузбијања заразних болести, оне су и даље представљале здравствени и социо-економски проблем. Доминантно мјесто је припадало заразној жутици а дјелимично и другим пријевним заразним болестима. Доста је било наглашено присуство шуге (scabies) а код дјеце водених оспица (варичеле). Присуство туберкулозе било је далеко мање и са далеко блажим формама обољења у односу на стање 60-их година. Ипак, након 1976. године примјетан је био пораст учесталости туберкулозе тако да се на 100.000 становника годишње биљежило 110-130 новооткривених случајева (СФРЈ-70). У бањалучкој општини све присутнија је била патологија типична за развијене средине као што су хроничне незаразне болести: кардиоваскуларне болести, менталне болести, злоћудни тумори, шећерна болест, хронична обољења дисајних органа, трауматизам и алкохолизам. Пораст апсентизма (одсуствовања са посла) и инвалидности су били вијерни пратилац измијењене патологије. Према подацима праћеним од стране опште медицине и медицине рада (који самим тим нису свеобухватни), у периоду 1971-1983, број хроничних болесника је порастао са 11.691 на 30.951, односно њихов процентуални удио се са 16, 6% попео на 23, 8% у укупном побољевању становништва. У предшколској популацији, послије респираторних обољења, долазили су цријевни поремећаји, болести чула, малокрвност итд. У школској популацији, послије респираторних болести долазила су обољења коже и поткожног ткива, упала средњег уха, стрептококна упала ждријела итд. У зубоздравственој заштити, најучесталија болест је био каријес (50%), затим парадонтопатије и неправилности вилица. Највећи узрок смртности су биле кардиоваскуларне болести (преко 30%).¹²²⁶

На подручју општине у порасту је био и алкохолизам. Веће привредне организације су имале социјалне раднике и организовану социјалну службу која се бавила овим проблемом. У РО ГИК „Козара“, „Инцел“, „Руди Чајавец“ постојали су клубови лијечених алкохоличара. И у бројним другим радним организацијама постојала је иста потреба јер су се у ту сврху обраћали Центру за социјални рад („Босанка“, „Универзал“, „Услуга“, „Водовод и канализација“ и „Унис“). Ширењу конзумирања алкохолних пића и на млађу популацију доприносило је све учесталије отварање угоститељских објеката. У првој половини 1981, у

¹²²² Исто, 3.

¹²²³ Исто, 4.

¹²²⁴ Исто, 5.

¹²²⁵ Исто, 3, 6.

¹²²⁶ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2110 9. sjednica Izvršnog odbora 1986, SIZ zdravstvene zaštite Banja Luka, Osnovna zajednica Banja Luka, Analiza o zdravstvenom stanju stanovništva i ostvarivanju zdravstvene zaštite za 1985. i protekli srednjoročni period 1981-1985. godina, Banja Luka juna 1986. godine, 4-7.

Центру за социјални рад је регистровано 103 случаја ноторног алкохолизма.¹²²⁷ Појава уживања психотропних супстанци на подручју општина оснивача Међуопштинског секретаријата за унутрашње послове Бањалука а нарочито у самој Бањалуци, забиљежена је почетком 1971. године. До краја 1974. године, регистровано је само неколико појединачних случајева. Према подацима ССУП-а, 1970. године у СФРЈ било је евидентирано 250 уживалаца наркотичних средстава а 10 година касније њихов број се повећао на преко 8.000 (СР БиХ-око 750).¹²²⁸ Структура регистрованих наркомана априла 1984. године по општинама је била сљедећа: Бањалука-80, Босанска Градишка-40, Челинац-1, Јајце-10 и Котор Варош-9. На подручју преосталих 7 општина није било регистрованих наркомана. Од поменутих 140 регистрованих наркомана у 5 општина, само њих 13 (9, 2%) је имало потребу „за сталним узимањем наркотика, док се остали могу сврстати у потенцијалне овиснике, с обзиром да су узимали дрогу једном или више пута“. Преко 80% ових лица су били између 14 и 30 година старости а само је у Бањалуци међу наркоманима било регистровано и 4% малолетника. Хероин је први пут у СР БиХ откривен 1976. године.¹²²⁹

Фебруара 1989. године Научно-наставно вијеће Медицинског факултета у Бањалуци је указивало на повећан број обољења плућа, очију, кардиоваскуларног апарата, рака различите локализације као и на повећан број обољења код дјече као директну последицу лоше еколошке ситуације. Нарочито је истакнут проблем присуства тешких метала у природној околини као карактеристичан за Бањалуку. Факултет је апеловао на највише органе општине у циљу предузимања енергичније акције ради заштите атмосфере, тла и воде како би се побољшали услови за живот.¹²³⁰ Иако није било тачних података о специфичној узрочности одређених респираторних обољења у зависности од конкретног стања аерозагађења, податак да је 36, 3% дјече (укључујући и школски узраст) и 15, 9% радника боловало од респираторних обољења у 1989. години, говори довољно о каквом проблему се

¹²²⁷ АГУГБЛ, СО БЛ, к-1527 246. и 247. sjednica Izvršnog odbora 1981, Centar za socijalni rad Banja Luka, Informacija o stanju alkoholizma i prosjačenja na području Opštine Banja Luka, Banja Luka 1. juli 1981. godine, 2-3. О ширењу алкохолизма у индустрији, социјални радници „Инцела“ писали су на сљедећи начин: „Борба против алкохолизма је и даље ствар социјалних и здравствених служби и ријетких ентузијаста. Умјесто да то буде борба коју води најшира друштвена заједница. Алкохол је толико узео маха, постао је широко прихваћени и конзумира се свугдје и у свакој прилици, као пословни и друштвени допинг, уз радни договор, у пословним просторијама и ван њих, често о друштвеном трошку, пијење је постало животни и пословни стил, ствар 'фолклора', оног нашег балканског. Људе који пију и могу попити много, сматрамо 'мушкарчинама', 'који се не боје жене', 'кући смију не доћи док плату не потроше'. Звучи као виц, али на жалост, то су уобичајена размишљања о алкохолу и алкохоличарима. Наша солидарност са алкохоличарима је довела до тога да хиљаде њих у најпродуктивнијем и најкреативнијем добу између 25. и 50. године углавном болују и по неколико мјесеци годишње и односе друштвене милијарде. Алкохоличаре издржава цијели колектив, они не зарађују ни четвртину дохотка, за њих имамо оправдање и разумјевање, на алкохоличаре чак и руководиоци благонаклоно гледају. Тај лажни хуманизам нас сувише кошта“. М. Grgić, N. Slavnić, „Alkoholizam – bolest ili porok (2). Čašica rije dohodak“, *Incel. List radnika Radne organizacije industrije celuloze, papira i vlakana*, br. 257, Banjaluka januar 1987, 9.

¹²²⁸ АГУГБЛ, СО БЛ, к-1870 101 sjednica Izvršnog odbora 1984, SR BiH Међуопштински секретаријат за унутрашње послове Banja Luka, Informacija o stanju i problematici narkomanije na području opština suosnivača MSUP-a Banja Luka, Banja Luka aprila 1984. godine, 1.

¹²²⁹ Исто, 2. Од појаве наркоманије до априла 1984. у Бањалуци су забиљежена два смртна случаја због прекомијерног уживања наркотика и то 1977. и 1982. године. Организованом акцијом припадника органа за унутрашње послове, пресјечен је канал транзита хероина из Турске преко Југославије према Италији у коме су учествовала и два лица из Бањалуке. Само у једном случају, а било их је 10, заплијењено је 16 kg хероина у возилу којим је управљало једно лице из Бањалуке. Нова, популарна врста наркоманије, „љепкоманија“, описана је на сљедећи начин: „Међу младим људима, старим од 10-15 година, који се углавном окупљају по диско клубовима, веома је популаран нови облик наркоманије тзв. љепкоманија. У најлон врећицу ставља се љепак (туткало) који се грије, а паре које се при том стварају удишу се изазивајући мистичне халуцинације. Љепак је јефтин, није проглашен токсичном материјом, лако се набавља и веома брзо је стекао популарност међу овим узрастом младих“. Исто, 3-4.

¹²³⁰ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2467, 171. sjednica Izvršnog odbora 1989, Univerzitet „Đuro Pucar Stari“. Medicinski fakultet Banjaluka, Broj: 01-196/89. Dana: 14. 3. 1989.

радило.¹²³¹ Стопа превенције-број свих обољелих у току једне године на 10.000 становника од неспецифичних обољења плућа, била је у сталном порасту. У 1971. години износила је 88 а 1982. године 128. Из евиденције о прегледима у примарној здравственој заштити, видљиво је да се у 1985. а поготово у првом полугодишту 1986, број обољелих знатно повећао у укупном износу, од специфичних али и од хроничних болести. Однос броја првих и поновних прегледа у примарној здравственој заштити када су у питању била обољења плућа по годинама, изгледао је овако: 1980. 318.292/517.679, 1983. 273.886/577.728, 1985. 307.895/709.407, прва половина 1986. 194.848/427.759. Број случајева бронхитиса и емфизема 1980. износио је 1.988 а 1985. 2.785. Број случајева астме 1980. износио је 626 а 1985. 1.063. Број случајева ТБЦ плућа 1980. износио је 227 а 1985. 268.¹²³² Бањалучка општина је била међу водећим у Републици када су у питању били случајеви обољевања од заразне жутице и заразног прољева. Према званичним пријавама, само у 1988. години, од заразне жутице је боловало 250 а од заразних прољева 967 особа. Разлог трајног задржавања заразне жутице на подручју општине лежао је и у недовољној хигијенизацији услова становања и исхране, у нехигијенском уклањању отпадних материја и у недовољно хигијенском снабдијевању нарочито сеоског и приградског становништва контролисаном водом за пиће. Такође, недовољна је била здравствена просвећеност највећег дијела становништва.¹²³³

Сређином 1989. године, РО Клиничко-медицински центар Бањалука проводио је здравствену заштиту на подручју које је обухватало 407.624 становника. Крајем 1988. године у РО је било запослено 4.308 радника од чега је 2.724 или 63% отпадало на медицинске раднике. Квалификациона структура медицинских радника изгледала је овако: 304 љекара специјалиста (11%), остали ВСС медицински радници 438 (16%), ВС 263 (10%) и 1.607 медицинских радника ССС (59%). У погледу ширења мреже теренских амбуланти и њиховог рада, истицани су проблеми у погледу њихове нерационалности и губитака у пословању. Амбуланте су углавном отворане на захтјев мјесних заједница и уз подршку друштвено-политичких организација тако да су у први план долазили политички а не мотиви рационалности и оправданости овог вида здравствене заштите.¹²³⁴ Материјални положај здравства на подручју Бањалуке био је лошији у односу на републички ниво. Просјечни мјесечни нето лични доходи у здравству на нивоу СР БиХ 1988. износили су 424.418 а у РО Клиничко-медицински центар Бањалука 390.204 динара. Истовремено, просјечни доходак у привредној дјелатности СР БиХ износио је 396.793 а у друштвеној дјелатности СР БиХ 436.173 динара. При томе треба имати у виду квалификациону структуру запослених која је у области здравства била најповољнија. Пратеће појаве и посљедице пословања са губицима су биле стална велики ликвидност ООУР-а и немогућност измирења обавеза према добављачима, раст камата, ускраћивање испорука материјала, хране, опреме, болничког инвентара што је у крајњој линији смањивало мотивацију запослених и изазивало незадовољство нивоом здравствених услуга код пацијената.¹²³⁵

Године 1977. Неуропсихијатријска служба се раздвојила на Неуролошку и Психијатријску службу која је 1983. добила статус Клинике. Клиника је 1988. године располагала са 200 психијатријских мјеста са 7 одсека формираних према профили болесника. Поред тога, постојао је и ванболнички третман. Смјештајни простор за болеснике и радни услови за особље били су изразито лоши јер је клиника била смјештена у баракама.

¹²³¹ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2467 194 сједница Извршног одбора 1989, SSRN БиХ, Општинска конференција - Банја Лука, Секција за заштиту њовјекове околине, Информација о станју и заштити животне средине, Банјалука априла 1989. године, 16.

¹²³² АГУГБЛ СО БЛ, к-2110 34 сједница Извршног одбора 1986, Analiza stanja zaštite vazduha od zagađivanja na području opštine Banja Luka, Banjaluka novembar 1986. godine, Prilog 3. Analiza zdravstvenog stanja stanovništva opštine Banjaluka, 2-3.

¹²³³ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2467 194 сједница Извршног одбора 1989, SSRN БиХ, Општинска конференција - Банја Лука, Секција за заштиту њовјекове околине, Информација о станју и заштити животне средине, Банјалука априла 1989. године, 17.

¹²³⁴ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2467, 185. сједница Извршног одбора 1989, РО Клиничко медицински центар Банја Лука, Информација о организацији рада, слободној размјени рада и материјалном положају здравства, Банја Лука маја 1989. године, 1-3.

¹²³⁵ Исто, 7-8.

Усљед недостатка простора, велики број болесника је упућиван у установе ван Бањалуке. Кадровска структура је углавном задовољавала. Од 20 љекара, 16 су били специјалисти неуропсихијатри а 2 доктори наука.¹²³⁶ Године 1984, Социјално геријатријски центар је био једина радна организација за збрињавање старих, изнемоглих и психички измијењених лица у Бањалуци и цијелој Босанској Крајини. Радна организација је основана 1946. године као Дом старих и изнемоглих са капацитетом од 20 штићеника а од 1973. године је дјеловао као Социјално геријатријски центар са 180 а крајем 1984. је имао капацитет 400 штићеника односно корисника, након изградње новог објекта у Драгочају. Сва дјелатност се обављала у оквиру 7 објеката од чега су само 4 била одговарајућа и функционална. Послове је обављало 70 радника од чега је 20 било здравствених и 2 социјална радника. У погледу социјално-радног поријекла штићеника, стање је било сљедеће: пензионери 110, пољопривредници 67 и без занимања 199 корисника. Жена је било 228 а мушкараца 138. Здравствено стање штићеника је било врло неповољно.¹²³⁷ Поред поменуте, средином 1988. године у општини су дјеловале још 2 ОУР социјалне заштите: Центар за социјални рад и Дјечији дом „Рада Врањешевић“. Поред ових институција, социјалном заштитом су се бавиле и друштвено-хуманитарне организације, ООУР и мјесне заједнице. Марта 1988. било је 1.878 корисника различитих облика социјалне заштите. Процент корисника свих видова социјалне заштите 1988. је био већи за 13% у односу на претходну годину а утрошена средства у ту сврху већа за 92%. Потребе за социјалном заштитом су биле веће од расположивих финансијских и инфраструктурних капацитета.¹²³⁸

10. 3. Животни стандард становништва

Питања социјалних разлика и неоправданог богаћења разматрана су у бањалучкој општини унутар Савеза комуниста, организација Савеза синдиката и других организација у вријеме када су исте теме биле предмет расправа у оквиру припрема и послје Другог конгреса самоуправљача Југославије, поводом 17. и 21. сједнице Предсједништва и Друге конференције СКЈ. Конкретни примјери који су долазили из радних организација указивали су на стварање социјалних разлика које нису биле резултат уложеног рада већ веома често резултат привилегија појединаца и група у виду примања исплата по основу продуженог рада, уговора о дјелу односно грађанско-правног односа, трошкова репрезентације и путних трошкова.¹²³⁹ На основу података из 143 радне организације (77 привреда, 66 ванпривреда) о исплатама за 11 мјесеци 1971. године, процијењено је да су исплате по основу продуженог рада, уговора о дјелу (грађанско-правног односа), репрезентације и путних трошкова износиле око 60 милиона динара.¹²⁴⁰ Више од двије трећине радних организација користило је продужени рад што је било далеко више од неопходног. Продужени рад су највише користила лица запослена у администрацији и осталим режијским пословима и најчешће се радило о онима који су иначе били боље плаћени. У већим износима, исплате по основу продуженог рада су исплаћене у Медицинском центру, „Руди Чајавец“ и ЕДП „Електро-Бањалука“. Нека предузећа су у истраживаном периоду по основу путних трошкова, само на

¹²³⁶ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2346. 124. сједница Извршног одбора 1988, РО Клиничко-медицински центар, ООУР Клиничко-болнички центар Ванја Лука, Психијатријска клиника, Информација о станју у области психијатријске заштите на банјалучком региону, 1-2.

¹²³⁷ АГУГБЛ, СО БЛ, к-1988 142. сједница Извршног одбора 1985, Социјално геријатријски центар Ванја Лука, Информација о друштвено-економским проблемима Социјално геријатријског центра и заштите старих и психички измијењених лица у Ванја Луци, Ванја Лука новембар 1984. године, 2-3.

¹²³⁸ Облици социјалне заштите 1987. и 1988. године су били сљедећи: стална основна новчана помоћ, кадровачка новчана помоћ (помоћ породицама чији су се храниоци налазили на одслужењу војног рока), породични додатак, додатак за његу и помоћ другог лица, дјечији додатак, смјештај пунољетних лица у ОУР, смјештај пунољетних лица у породице, смјештај дјеце без родитељског старања у ОУР, смјештај дјеце без родитељског старања у породице, смјештај дјеце и омладине ометене у развоју у ОУР и смјештај васпитно запуштене дјеце и омладине у ОУР. АГУГБЛ, СО БЛ, к-2346 122. сједница Извршног одбора 1988, СИЗ социјалне заштите Ванја Лука, Информација о станју и проблемима социјалне заштите грађана у општини Ванја Лука, Ванја Лука мај 1988. године, 1-5.

¹²³⁹ АРС, ОК СК БЛ, О неким видовима материјалних приманја која утичу на социјалне разлике, 2. марта 1972. године, 1.

¹²⁴⁰ Исто, 2.

име дневница исплатила преко милион динара („Руди Чајавец“).¹²⁴¹ На име уговора о дјелу (грађанско-правног односа) за 11 мјесеци 1971. године, радне организације су исплатиле 10.663.787 динара. Подаци су илустративнији уколико се узме у обзир начин ангажовања лица којима су средства исплаћена. Наведена средства је примило 5.714 ангажованих лица од чега је највише (4.766) оних који су по овом основу примили мање од 3.000 динара. Преосталих 948 лица је примило више од двије трећине укупног износа. На 532 лица је отпадало 5.630.320 динара. У самом врху пирамиде се налазило 190 лица којима је исплаћено укупно 3.209.390 динара.¹²⁴²

Заједничка особина ових 190 лица која су по основу уговора о дјелу за првих 11 мјесеци 1971. године појединачно примила више од 10.000 динара је да су истовремено ангажована у више радних организација (око двије трећине) и да су углавном уговоре склапали са другим радним организацијама а не са матичним. Радило се о одређеном броју лица која су се налазила на одговорним дужностима у Скупштини општине и другим организацијама од посебног друштвеног интереса (Стамбено предузеће, Дирекција за обнову, „Пројект“, Служба друштвеног књиговодства, Урбанистички завод, „Глас“, Медицински центар). Међу њима је било 44, 1% лица са високом стручном спремом што значи да разлог ангажовања најчешће није била висока стручност. Карактеристична чињеница је било и то да је највећи број инспектора у органу управе Скупштине општине био ангажован за рад по уговору о дјелу.¹²⁴³ Још једна заједничка карактеристика ових лица јесу високи лични дохоци. Међу њима је било 55% са личним дохоцима већим од 3.000 динара а 18% са дохотком већим од 4.000 динара.¹²⁴⁴

Крајем јануара 1972. године, у бањалучкој општини је било 1.702 незапослена лица. Од тога је било 378 ВК и КВ, 197 са средњом стручном спремом, 29 са вишом и 8 са високом стручном спремом. Захтјеви за цијеловитим преиспитивањем социјалних разлика и диференцијације и за предузимањем конкретних мијера су све чешће долазили из радних и друштвено-политичких организација.¹²⁴⁵ Према подацима Завода за привредни и друштвени развој Скупштине општине Бањалука, трошкови живота у периоду јануар - јул 1974. у односу на исти период претходне године су се повећали за 23, 4%. Нарочито велики пораст имали су издаци за одјећу и обућу (37, 1%), огрјев и освјетљење (42, 3%), исхрану (21, 8%), културу и разоноду (33, 4%), хигијену (32, 2%) и издаци за саобраћај (23, 8%).¹²⁴⁶ У истом периоду лични дохоци запослених у привреди су порасли за 24%. (индустрија 25%, пољопривреда 1%, шумарство 40%, грађевинарство 34%, саобраћај 20%, трговина 30%, угоститељство 22%, занатство 16%). У истом периоду лични дохоци у стамбеној дјелатности су смањени за 24% а у комуналној остали на истом нивоу. Просјечан нето лични доходак за првих шест мјесеци 1973. године у поменутих областима је износио 1.667 а 1974. 2.073 динара.¹²⁴⁷

У септембру 1976. године, трошкови живота су били већи за 7, 6% у односу на исто раздобље 1975. године. Нарочито велик пораст су имали издаци за огрјев и освјетљење (32, 4%), становање (15, 8%) и покућство (14, 2%).¹²⁴⁸ Трошкови живота у периоду јануар-септембар 1976. су порасли за 11, 3% у односу на исти период 1975. године (СР БиХ 13, 1%, СФРЈ 12, 8%). У овом периоду издаци за исхрану су се повећали за 14, 6% који су иначе у укупним трошковима живота учествовали са око 50%.¹²⁴⁹ Вриједан историјски извор за

¹²⁴¹ Исто, 3-4.

¹²⁴² Исто, 5.

¹²⁴³ Исто, 6-7.

¹²⁴⁴ Исто, 9.

¹²⁴⁵ Исто, 11.

¹²⁴⁶ АРС, ОК СК БЛ, Информација о снабдјељености тржишта, кретању цијена и трошкова живота, Банјалука септембра 1974. године, 18.

¹²⁴⁷ Исто, 19.

¹²⁴⁸ АРС, ОК СК БЛ, Информација о снабдјељености тржишта, кретању цијена и трошкова живота у периоду I-IX 1976. год, Ванја Лука октобра 1976. године, 9.

¹²⁴⁹ Исто, 10.

проучавање животног стандарда и свакодневице Бањалучана представљају материјали Комисије Општинског комитета СК за приједлоге, представке и жалбе која је основана септембра 1975. године.¹²⁵⁰ Од анализираних 264 представке и жалбе које су пристигле у периоду септембар 1975-март 1977. године, 75 је било упућено од стране радника, 31 од пензионера, по 12 од просвјетних и административних радника, 11 је било колективних представки а анонимних 48. Најчешћи проблеми на које се указивало су били стамбена проблематика (тражење стана, расподјела станова и кредита за приватну стамбену изградњу, принудна иселења и др), запошљавање (тражење запослења и рад конкурсних комисија), рад судских органа и органа управе (имовинско-правни спорови, дуго трајање судских поступака и др), искључења из удруженог рада, премјештаји на друга радна мјеста, награђивање и друга питања из удруженог рада и сл.¹²⁵¹ Веома сличан тренд у погледу структуре подносилаца представки и жалби и у погледу проблема на које је у њима указивано задржао се и у 1978. години као и у првој половини 80-их година.¹²⁵²

Испитивања објављена 1977. године су показала да је међу средњошколском и студентском омладином преовладавао песимизам када је у питању било размишљање о могућностима запослења и стицања стана у Бањалуци. На питање о запослењу, само 20% је одговорило позитивно а на питање о добијању стана само 10%. Са друге стране, много повољније оцјене Бањалука је добила у погледу могућности пружања културног живота (55% позитивних одговора), забаве и разоноде (55%) и школовања и студирања (75%).¹²⁵³

Према подацима Општинског вијећа Савеза синдиката Бањалука, цијене животних намирница у првом тромјесечју 1984. у односу на исти период 1983. године порасле су за 58% што је утицало на раст трошкова живота за 51%. У привреди општине, просјечни исплаћени чист лични доходак по раднику достигао је износ од 18.426 динара, што је било за 40% више у односу на период јануар-март 1983. године. Међутим, с обзиром на повећање животних трошкова, реални лични доходак у привреди је опао за 11, 02%. Слична ситуација је била и у организацијама удруженог рада друштвених дјелатности гдје је просјечан лични доходак остварен у износу од 18.653 динара или за 36% више него у истом периоду 1983. године али који је реално био мањи за 13%.¹²⁵⁴

Према расположивим подацима из августа 1984. године, властите програме заштите животног стандарда имало је 177 организација удруженог рада. Та активност је остваривана кроз оснивање фондова солидарности за који су средства обезбјеђивана путем издвајања из средстава за личне дохотке, средстава заједничке потрошње, средстава остварених продајом секундарних сировина, средстава остварених радом током нерадних дана и сл. Евидентирано је да преко 35% организација удруженог рада имало фонд солидарности. И у Општинском вијећу Савеза синдиката издвајана су значајна средства за материјалну помоћ. Право на помоћ су имали незапослени, чланови синдиката који су водили радни спор, чланови синдиката који су водили поступак у сврху регулисања права из пензијско-инвалидског осигурања, пензионисани радници који су остваривали заштитни додатак, чланови синдиката – незапослени и пензионери – који се без своје кривице нађу у тешкој материјалној ситуацији проузрокованој болешћу, смрћу члана уже породице или елементарном непогодом и самохрани родитељи чији мјесечни приход не прелази висину загарантованог личног дохотка

¹²⁵⁰ Комисија је разматрала приједлоге, представке и жалбе које су јој упућивали „радни људи и грађани“ али је добијала исте и од Комисије Извршног комитета Предсједништва ЦК СК БиХ за приједлоге, представке и жалбе. АРС, ОК СК БЛ, *Izvjestaj o radu Komisije Opštinskog komiteta SK za prijedloge, predstavke i žalbe za period septembar 1975-mart 1977. g.*, 1.

¹²⁵¹ Исто, 7-8.

¹²⁵² АРС, ОК СК БЛ, *Izvjestaj o radu Komisije Opštinskog komiteta SK za prijedloge, predstavke i žalbe za period 1. januar – 30. juni 1978. godine, Banjaluka juli 1978. godine*, 3-4. АРС, ОК СК БЛ, *Informacija o nekim problemima i pojavama na koje ukazuju radni ljudi i građani u predstavkama i žalbama upućenim organima Saveza komunista, Banjaluka juna 1985. godine*, 3, 8-9.

¹²⁵³ Miloš Nemanjić i dr, *Analiza stanja kulture u opštini Banjaluka*, 154.

¹²⁵⁴ АРС, ОК СК БЛ, *Opštinsko vijeće Saveza sindikata Banjaluka, Informacija o ostvarivanju Programa mjera i aktivnosti u oblasti životnog standarda i socijalne politike, Banjaluka avgust 1984. godine*, 1.

у СР БиХ. Током 1984. године, био је обезбијеђен организовани одмор за преко 7.500 радника под повољним условима. Од 1982. године, одмор је организован у Херцег Новом, граду са којим је Бањалука на основу повеље пријатељства развијала туристичку и привредну сарадњу.¹²⁵⁵

Октобра 1986. године оцјењивано је да је дуже вријеме у комуни био присутан тренд стагнације или опадања друштвене продуктивности рада. У удруженом раду је коришћено само око половине радног времена, производња по једном запосленом раднику у индустрији је била дупло мања него у развијеним земљама, радна етика је била на ниском нивоу (као карактеристична „парола“ за радну етику у овом периоду наведена је реченица: „Нико не може тако мало платити колико могу мало радити“) а обртна средства су се годишње просјечно обртала мање од 2 пута умјесто 4. Констатовано је да су иза већег броја обустава рада стајали лоше ријешени односи у примарној расподјели и доходовни односи, велики губици, неповјерење у поједине руководиоце и самоуправне органе, изигравање самоуправних одлука, пасивност друштвено-политичких организација, неблаговремена и непотпуна информисаност радника и сл. На заоштравање социјалних прилика упућивали су и подаци о повећању броја писаних радничких представки надлежним органима у општини (ОК СК, ОВСС, СО, Суд удруженог рада, Друштвени правобранилац самоуправљања). Представке радника у 1985. години показале су да је сваки четврти запослени радник тражио заштиту права изван своје организације удруженог рада и изван редовног самоуправног процеса.¹²⁵⁶

У 1984. години, на евиденцији Основне заједнице за запошљавање Бањалука било је 12.892 радника. Од тога 3.902 НК, 514 ПК, 3.531 КВ-ВКВ, 4.310 ССС, 300 ВШС и 355 ВСС.¹²⁵⁷ Исте године, на подручју Основне заједнице ПИО било је 14.262 корисника пензије. Од тога 4.291 корисник старосне, 6.119 инвалидске и 3.852 породичне пензије. Просјечна пензија је износила 14.490 динара. Општинска организација Црвеног крста извршила је током године око 5.000 појединачних давања у храни, одјећи, обући, постелини и др. Центар за социјални рад је у 1984. години имао 580 лица која су примала сталну новчану помоћ. Процјена за 1985. годину је била 680 лица.¹²⁵⁸ Укупан друштвени производ Бањалуке 1981. године је износио 14.447 милиона динара. Национални доходак исте године је износио 12.876 милиона динара а по глави становника 69.978 динара. Године 1982. запослених је било око 61.000 а на тлу општине је било регистровано око 23.000 путничких аутомобила.¹²⁵⁹

Изражен проблем у СР БиХ је било питање друштвеног положаја инвалида рада и уопште проблем раног пензионисања што је било у директној вези са питањем побољшања услова рада, хуманизацији радне средине, превентивне здравствене заштите радника и положаја радника са умањеном радном способношћу. Радници са умањеном радном способношћу су често били упућивани на непотребна боловања или се инсистирало на пензионисању услед недовољне ангажованости у погледу отварања одговарајућих радних мјеста за ову категорију.¹²⁶⁰ Укупан број инвалида рада (то су инвалидски пензионери и радници са преосталом радном способношћу) у 1975. години у СР БиХ био је 81.071 а у 1979. години 112.998 што говори о повећању за око 39% у четворогодишњем периоду. Број активних осигураника се повећао за око 21%. У периоду 1975-1979. године просјечна стопа раста активних осигураника износила је 5, 4% а инвалида рада 7, 5%. Број инвалида рада у том периоду се повећао за 11.676 или за 129%.¹²⁶¹ Од укупно 208.529 пензионера на крају

¹²⁵⁵ Исто, 8-10.

¹²⁵⁶ АРС, ОК СК БЛ, *Idejno-politički aspekti obustava rada i zadaci organizacija i organa Saveza komunista i Saveza sindikata, Banjaluka oktobra 1986. godine*, 4-5.

¹²⁵⁷ АРС, ОК СК БЛ, *Idejno-politički problemi i posljedice neopravdanih socijalnih razlika i zadaci opštinske organizacije Saveza komunista, Banjaluka jula 1985. godine*, 3.

¹²⁵⁸ Исто, 5.

¹²⁵⁹ АРС, ОК СК БЛ, *Banjaluka u brojkama 1982. godine*, 1.

¹²⁶⁰ АРС, ОК СК БЛ, *Neka aktuelna pitanja položaja invalida rada u SRBiH i zadaci Saveza sindikata, Sarajevo februara 1980. godine*, 3.

¹²⁶¹ Исто, 5.

1979. године, највише је било инвалидских – 39, 51%..¹²⁶² Од тога, највише их је било на подручју Сарајева (9.070) и Тузле (5.176) док се Бањалука налазила на трећем мјесту (4.131). Са преосталом радном способношћу највише радника је било у области шумарства, грађевинарства, рударства, металургије, производње обојених метала и саобраћаја.¹²⁶³ Овакво присуство инвалидизирања радника било је узроковано друштвено-економским развојем СР БиХ, нарочито након Другог свјетског рата. Структура привреде у СР БиХ била је обиљежена присуством великог броја радних мјеста са отежаним условима рада. Недовољна оспособљеност и недовољна заштита на раду додатно су погоршавали ситуацију. Број лица која су претрпјела несреће на раду 1975. је износио 43.321 а 1979. 21.493.¹²⁶⁴ Број потпуно неспособних радника за рад је порастао са 4.084 из 1975. године на 11.727 у 1979. години.¹²⁶⁵ Овај проблем је био прилично изражен у бањалучкој привреди. Тако је у РО „Инцел“ током 1981. забиљежено 827 повреда на раду, што је износило 15, 8% укупног броја запослених међу којима је 1982. било укупно 4, 07 % инвалида рада.¹²⁶⁶ „Инцел“ се налазио међу колективима у којима је биљежен највећи пораст броја радника који су усљед лоших услова рада имали смањену радну способност. Крајем 1988. године, у овом колективу број инвалида рада је износио 351 што је чинило 5, 72% укупно запослених. Најтежа ситуација је била у Фабрици вискозе.¹²⁶⁷

Према подацима из септембра 1980. године, од 7.675 евидентираних лица која су тражила запослење, 6.219 или 80% (у Југославији 70%) су били млади до 30 година старости. Такво стање је сматрано посљедицом „несклада између досадашњег система образовања и кадровских потреба удруженог рада и друштва“. Организације удруженог рада су током 1979. године пријавиле Основној заједници запошљавања Бањалука 9.364 слободна радна мјеста и није се могло удовољити за око 4.500 захтијева. Поред наведеног разлога, оваквом стању су доприносиле и појаве често неоправданог тражења радног искуства при оглашавању слободних радних мјеста, присуство „протекционаштва и фамилијарности при запошљавању, изигравању конкурса“ и др.¹²⁶⁸ Основне одлике друштвено-економског положаја сеоске омладине која се бавила пољопривредом су се огледале у ниској продуктивности рада, нестабилности пласмана пољопривредних производа на тржишту, остацима традиционалних односа у породици, неповољним просторним и другим условима за ширу друштвену активност.¹²⁶⁹ Учешће омладине у укупном броју запослених 1974. године је износило 26, 91% а 1976. године 31, 74% (у СФРЈ 31, 6% 1978. године).¹²⁷⁰

О животном стандарду Бањалучана 1988. године говоре подаци да је у првих 9 мјесеци те године око 3.300 радника примало загарантован лични доходак а око 4.900 пензионера загарантовану пензију у износу од 192.000 динара. Дјечији додатак је користило близу 7.950 дјеце, социјалну помоћ је примало око 1.890 лица а материјалну помоћ за вријеме незапослености 1.059 незапослених радника. У првом полугодишту исте године, 101 привредна организација са 28.000 запослених је остварила лични доходак нижи од просјечног личног дохотка оствареног на подручју општине а 3.300 радника није било у стању да подмири трошкове електричне енергије у домаћинствима за првих 9 мјесеци.¹²⁷¹

¹²⁶² Исто, 6.

¹²⁶³ Исто, 7.

¹²⁶⁴ Исто, 11.

¹²⁶⁵ Исто, 23.

¹²⁶⁶ „Iz diskusije Borislava Arežine na šestom kongresu SS BiH. Kako pomoći invalidima rada“, *Incel. List Radne organizacije industrije celuloze, papira i vlakna*, br. 206, Banjaluka oktobar 1982, 2.

¹²⁶⁷ R. Vojvodić, „Na margini stvarnosti. Brojke upozoravaju“, *Incel. List Radne organizacije industrije celuloze, papira i vlakna*, broj 278, Banjaluka oktobar 1988, 9.

¹²⁶⁸ АРС, ОК СК БЛ, *Aktuelna idejno-politička pitanja ostvarivanja društvene uloge mlade generacije*, Banjaluka septembra 1980. godine, 4.

¹²⁶⁹ Исто, 8.

¹²⁷⁰ Исто, 11.

¹²⁷¹ АРС, ОК СК БЛ, *Samoupravni sporazum o formiranju Fonda solidarnosti za zaštitu životnog standarda radnih ljudi i građana sa najnižim primanjima u opštini Banja Luka*. Образложење, 1.

Број корисника различитих облика социјалне заштите марта 1988. је износио 1.868 а годину дана касније 1.970 (повећање за 5%).¹²⁷² Према подацима из фебруара 1990. године, 20.000 радника на подручју општине имало је примања којима су могли да покрију само 50% својих животних потреба. Од 17.863 пензионера, колико их је било 31. децембра 1989. године, 2.656 је примало заштитни додатак до загарантованог износа од 379 динара. Током 1989. године, социјалну помоћ је примало 929 лица а дјечији додатак је примало 3.020 породица.¹²⁷³ У порасту је био и број кривичних дијела. Током 1989. пријављено је 3.039 кривичних дијела што је било за 15, 5% више него претходне године. Секретаријат за инспекције је открио 5.910 разних незаконитих радњи што је за 78% више него у 1988. години. Служба друштвеног књиговодства је открила 289 незаконитости и неправилности код правних лица што је било више за 34% у односу на 1988. годину.¹²⁷⁴

У периоду децембар 1986 – децембар 1987. трошкови живота у СР БиХ су се повећали за 160, 5% (СФРЈ 170, 6%). Највећи раст су остварили трошкови за саобраћај и ПТТ – 201, 2% (СФРЈ 203, 4%), трошкови за огрјев и освјетљење – 197, 3% (СФРЈ 202, 1%), за стан – 187, 3% (СФРЈ – 192, 1%), за културу и разоноду – 181, 7% (СФРЈ – 170, 5%) итд. У истом периоду, на простору бањалучке општине, цијена станарине се повећала за 300% (СР БиХ 189, 4%), централног гријања за 211% (СР БиХ 202, 4%), воде за домаћинство за 205, 6% (СР БиХ 195, 2%) и градског превоза за 130% (СР БиХ 193, 7%). Републички ниво цијена свих основних стамбено-комуналних услуга и превоза у граду био је знатно нижи у односу на југословенски.¹²⁷⁵ У првом полугодишту 1987. године, укупан број регистрованих возила у Бањалуци је износио 29.003 а број возача 45.848 (сваки четврти становник). Степен моторизације за општину је износио 7 становника на 1 возило што је уједно био југословенски просјек. У СР БиХ 10 становника је долазило на 1 возило а сваки шести је имао возачку дозволу.¹²⁷⁶ У првих девет мјесеци 1991. године, реални лични доходи у привреди су смањени за 17% а на нивоу друштвених дјелатности за 12%.¹²⁷⁷

10. 4. Друштвени ритуали, култура сјећања

Анкете вршене међу запосленим Бањалучанима, објављене 1977. године, показале су да је ова категорија становништва у просјеку дневно располагала са око 3 сата слободног времена. Свега 3% анкетираних је изјавило да нема слободно вријеме а 48% да има до 2 сата слободног времена. Око 39% анкетираних је сматрало да располаже са 3-5 а 10% са преко 5 сати слободног времена. У погледу начина провођења слободног времена, у анкетама су предњачила пасивна културна и интелектуална интересовања (36%) а након тога рекреативне активности (32%). Затим слиједе: активно бављење спортом (10%), активно бављење умјетничким активностима (9%), хоби везан за природу (3%) и одлазак на утакмице (2%).¹²⁷⁸ Готови сви анкетирани запослени Бањалучани (98, 5%) су редовно или повремено слушали радио-програм, што је био уједно и најпопуларнији културни сдаржај 1975. године. Одмах након тога се налазио тв-програм (96, 3%). Ипак, само 5, 6% анкетираних који су имали вишу или високу стручну спрему, оцијенили су програм Радија Бањалуке као одличан. Редовних

¹²⁷² АГУГБЛ, СО БЛ, к-2467, 186. Сједница Извршног одбора 1989, СИЗ Социјалне заштите Бања Лука, Информација о станју и активностима социјалне заштите грађана у општини Бања Лука, Бања Лука мај 1989. Године, 2.

¹²⁷³ АРС, ОК СК БЛ, Актуелна идејно-политичка питања друштвено-економског и политичког станја у општини и задаци СК, Бањалучка фебруара 1990. године, 5.

¹²⁷⁴ Исто, 6-7.

¹²⁷⁵ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2346, 97. сједница Извршног одбора 1988, СР БиХ, Међуопштински завод за цијене Бањалучка, Извјештај о кретању цијена и трошкова живота у периоду јануар – децембар 1987. године, Бањалучка јануара 1988. године, 25-28.

¹²⁷⁶ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2228 65. и 66. сједница Извршног одбора 1987, Општински секретаријат за унутрашње послове Бања Лука, Информација о станју безбједности саобраћаја на подручју општине Бања Лука, Бања Лука јула 1987. године, 1.

¹²⁷⁷ АГУГБЛ СО БЛ, к-2690 37-45. сједнице, 8. 11 - 27. 12. 91, Служба друштвеног књиговодства у Социјалистичкој Републици БиХ. Филјала 10500 – Бања Лука. Рег. број 36/91. Информација о оствареним финансијским резултатима привреде, друштвених дјелатности и осталих правних лица у периоду јануар-септембар 1991. године на подручју општине Бања Лука, Бања Лука, новембра 1991. године, 4.

¹²⁷⁸ Милош Немањић и др, *Анализа станја културе у општини Бањалучка*, 141.

или повремених читалаца дневне штампе је било 85% (СФРЈ – 89%) а локалног листа *Глас* 77%. Недјељну (ревијалну) штампу читало је 67%.¹²⁷⁹

Међу активностима којима се бавила анкетирана студентска и средњошколска омладина, на првом мјесту се налазила рекреација и забава (35%) а након тога култура и умјетничка интересовања (33%), бављење спортом (20%), умјетничке активности (5%) и остало (6%). У погледу преферираних културних садржаја, одговори су указивали да су у врху били спортска (24%) и музичка приредба (19%), затим филм и позориште (по 9%) а посјета изложби, музеју или галерији при дну (7%). Лист *Глас* је редовно читало 20% анкетираних а 70% повремено док је 56% редовно или повремено читало омладинску штампу. На питање о навици посјећивања предавања која нису представљала школску или студијску обавезу, 70% је одговорило негативно. Корзо је представљао једно од најзначајнијих мјеста за окупљање омладине. Само 8% анкетираних никада није одлазило на корзо. Међутим, то је био податак који је указивао на недостатак одговарајућих састајалишта омладине јер је само 17% навело дружење и окупљање као основни мотив за одлазак на корзо. Само 3% анкетираних је одговорило да је у граду било довољно просторија за окупљање омладине.¹²⁸⁰

Народна библиотека „Петар Кочић“ је 1961. у свом чланству имала свега 3, 6% а 1971. 2, 4% становништва општине (1971. године: СФРЈ – 6, 6%; СР БиХ – 5, 4%; СР Словенија – 13, 2%). У 1973. години тај проценат је порастао на 4%. Норматив УНЕСКО-а је износио 20% уписаног становништва у народне библиотеке а норматив југословенских библиотекара 15%. Дјеца до 14 година су била заступљена у структури чланства Народне библиотеке „Петар Кочић“ у 1971. години са 62% (9% од укупног броја дјеце тог узраста у општини). У 1973. години, у чланству библиотеке је било само 2% радника из непосредне производње и 6% радника из осталих дјелатности, док је дјеце до 14 година заједно са ученицима и студентима било 91%.¹²⁸¹ Анкета међу запосленим Бањалучанима је показала да готово половина њих није ишла у позориште док се само четвртина могла сматрати релативно редовном публиком. Међу онима који никада нису посјећивали позоришне представе, највећи је број оних са најнижим примањима што указује на значај економског момента као препреке посјећивању позоришта. Такође, навођени су велика удаљеност позоришта од мјеста становања и свечано облачење као препрека, што је поново било у вези са економским стањем. Веома су били присутни одговори који су указивали и на незаинтересованост за позориште као и на задовољавање телевизијским садржајима.¹²⁸² Бањалучко Дјечије позориште је било веома активно до земљотреса. У сезони 1967/68. одржало је 191 представу са преко 52.000 гледалаца док је југословенски просјек те године по дјечијем позоришту био 182 представе и 37.000 посјетилаца. Овакву активност Дјечије позориште је остваривало са само 21 запосленим (умјетничко особље – 13) док је просјек запослености по дјечијем позоришту у СР БиХ те сезоне био 53. Велики број гостовања као карактеристика Дјечијег позоришта био је дијелом узрокован и неодговарајућим позоришним простором. У сезони 1973/74. од 137 представа, 78 је изведено на гостовању, са 31.607 посјетилаца. Од тог броја, највећи дио (40) је изведен у оквирима крајишке регије.¹²⁸³

Историчарка Вера Кржишник-Букић, у тексту о развоју Бањалуке у периоду 1945-1990, овако је сажела за то вријеме уобичајено виђење историјског и симболичког значаја Бањалуке за нову југословенску државу: „Дајући у НОБ-у 21 народног хероја, Бањалука је 'срце и душа' херојске и славом овјенчане Босанске крајине која се са много разлога поноси не само својим партизанским јединицама него и чињеницом да су се на њеном оперативном тлу у току рата догодиле за читаву земљу најзначајније друштвено-револуционарне промјене, Прво и Друго засједање АВНОЈ-а у Бихаћу и Јајцу, да су у Мркоњић Граду и

¹²⁷⁹ Исто, 144-146.

¹²⁸⁰ Исто, 150-154.

¹²⁸¹ Miloš Nemanjić i dr, *Analiza stanja kulture u opštini Banjaluka*, 73-75.

¹²⁸² Исто, 104-105.

¹²⁸³ Исто, 107-108.

Санском Мосту положени темељи будућој збратимљеној заједници Срба, Муслимана, Хрвата и других народа и народности у Босни и Херцеговини. Још прије рата снажно комунистичко упориште, град који је дао народноослободилачком покрету више хиљада бораца, од којих је близу 1.000 погинуло као партизани и више од два пута толико изгинуло као жртве фашистичког терора. Бањалука је природно и један од главних стубова и генератора новог друштвеног уређења, заснованог на тековинама народноослободилачког рата и социјалистичке револуције¹²⁸⁴.

Октобра 1976. године основана је Комисија Општинског комитета СК за историју.¹²⁸⁵ Комисија ЦК СК БиХ за историју је основана јула 1982. године.¹²⁸⁶ Историјска свијест Бањалуке и Босанске Крајине требало је да кроз државну културну политику буде чврсто утемељена готово искључиво на револуционарној традицији и историји НОР-а. У Приједлогу програма обиљежавања значајних јубилеја у 1981. години, поред манифестација југословенског значаја (40 година социјалистичке револуције и јубиларне прославе државних празника: Дан борца 4. јули, Дан устанка народа БиХ 27. јули, Дан Републике 29. новембар, Дан ЈНА 22. децембар и Слет „Братство и јединство“), истакнуте су и планиране манифестације регионалног и општинског значаја. Регионалне манифестације су биле: обиљежавање Обласног савјетовања КПЈ одржаног јануара 1941. године у кући Хасанбашића под руководством Ђуре Пуцара Старог, Обласне партијске конференције на Шехитлацима 8. јуна 1941. године и Обласног савјетовања почетком јула. У манифестације општинског значаја је спадала годишњица ослобођења града 22. априла и означавање спомен-обиљежјима значајних мјеста из револуционарне прошлости.¹²⁸⁷

Средишња личност када је у питању локална традиција и политика памћења Другог свјетског рата, односно „Народноослободилачког рата и социјалистичке револуције“ у Бањалуци, био је народни херој Веселин Маслеша. По овом потомку богатог трговца Јевте Малеше, који се у Бањалуку доселио из Поповог поља средином XIX вијека, за вријеме Омер-паше Латаса, названа је и Господска улица након 1945. године. Управо у тој улици се налазила трговачка радња и кућа у којој се родио Веселин Маслеша.¹²⁸⁸ Године 1976.

¹²⁸⁴ Рејо Ћошковић и др, нав. djelo, 122.

¹²⁸⁵ У комисију је именовано 13 чланова на челу са предсједником Душком Врађешевећем. У Одлуци о оснивању се каже: „У циљу покретања, праћења и усмјеравања идејно-политичке активности Савеза комуниста, општинске организације Савеза комуниста и других друштвено-политичких организација и органа, научних и стручних институција на припреми и раду на писању историје радничког покрета и Комунистичке партије, односно Савеза комуниста општине Бањалука, као и потреба да се Савез комуниста бави идејно-политичким питањима у области историје, посебно историје радничког покрета, формира се Комисија Општинског комитета Савеза комуниста Бањалука за историју“. АРС, ОК СК БЛ, Odluka o formiranju Komisije Opštinskog komiteta Saveza komunista za istoriju, 1-2.

¹²⁸⁶ АРС, ОК СК БЛ, Odluka o osnivanju i djelokrugu rada Komisije CK SK BiH za istoriju, 1.

¹²⁸⁷ АРС, ОК СК БЛ, Комисија за историју. Radna grupa. Prijedlog. Program obilježavanja jubileja u 1981. god, 1-2.

¹²⁸⁸ Веселин Маслеша (1906-1943) постао је члан комунистичке омладинске организације између 1923. и 1925. године. Након матуре 1925, уписао је Правни факултет у Загребу али је одмах отишао на студије у Њемачку, на Економски факултет у Франкфурту на Мајни. Поред студија, у истом граду је слушао предавања и учествовао у дискусијама из политичке економије, развитка међународног радничког покрета и аграрне политике, на Институту за социјално истраживање који је важио за „дрвену тврђаву“. Године 1927. отишао је на извјесно вријеме у Париз а стално је био настањен у Београду од 1931, гдје је развио новинарско-публицистички рад. Новембра 1933, присуствовао је састанку кога је водио, у име ЦК и као његов повјереник, Благоје Паровић а на коме је формиран Месни комитет за Београд. Иако није био члан ниједног партијског руководства, Маслеша је писао политичке чланке у *Пролетеру* и *Комунисту* и блиско сарађивао са Паровићем. По слому Краљевине Југославије, према упутствима Партије, нашао се у Босни а ускоро се прикључио црногорским партизанима гдје је почео да ради политичко-пропагандне послове за Главни штаб за Црну Гору и Боку и тамошње партијско руководство. Марш пролетерских бригада према Босанској Крајини прошао је као члан Политодјела IV црногорске пролетерске бригаде. На првој радној сједници АВНОЈ-а у Бихаћу 1942, било му је повјерено да држи главни реферат под називом „Народноослободилачка борба и стварање Антифашистичког већа“ а изабран је у Извршни одбор АВНОЈ-а. Живот је окончао на Сутјесци, као борац Пете црногорске бригаде 14. јуна 1943, дан након погибије њеног команданта Саве Ковачевића. Митра Митровић, *Веселин Маслеша*, Београд: Полит, 1964, 15, 31, 34-39, 52-59, 145-147, 150-152.

прослављена је 70. годишњица његовог рођења. На прославу тог јубилеја у разним видовима широм бањалучке општине потрошено је око 227.000 динара.¹²⁸⁹ Поред Веселина Маслеше, још једна незаобилазна личност из предратне историје комунистичког и радничког покрета, био је професор бањалучке Реалке Акиф Шеремет, ексцентик и особењак. У Народном позоришту Босанске Крајине почетком 80-их, играна је драма „Шеремет“ са Адемом Ђејваном у главној улози, по тексту Ирфана Хорозовића а у режији Уроша Ковачевића. У представи се појављивао и лик краља Александра Карађорђевића.¹²⁹⁰ Као најзначајније годишњице 1980. године, Партија је издвојила 30 година радничког и друштвеног самоуправљања, 60 година од Вуковарског конгреса, 40 година од Пете земаљске конференције, 40 година од Обласне партијске конференције за Босанску Крајину и 90 година од рођења Паве Радана (1890-1943), „истакнутог револуционара бањалучког, крајишког и босанско-херцеговачког радничког и комунистичког покрета“, за кога је истакнуто да „захваљујући његовој активности, бањалучка Партијска организација дјелује континуирано од 1919. године, па кроз цијели период између два рата“.¹²⁹¹ У периоду 1978-1980. обиљежени су следећи јубилеји: 60 година КПЈ – СКЈ, СКОЈ-а, револуционарних синдиката и напредног покрета жена, 30 година од Оснивачког конгреса КП БиХ и 30 година радничког самоуправљања. Сва обиљежавања и прославе су се одвијале по унапријед утврђеним програмима а тежиште активности је било у организацијама удруженог рада, мјесним заједницама, организацијама СК и другим друштвено-политичким организацијама. Централне манифестације тим поводима су се одвијале на нивоу општине и имале су карактер најзначајнијих друштвено-политичких догађаја.¹²⁹² Приликом израде пригодних реферата и извођења умјетничких дијелова поменутих манифестација, ангажовали су се Институт за историју, Архив Босанске Крајине, Марксистички центар, Позориште, Дом културе, Подружница књижевника, Музичка омладина, културно-умјетничка друштва, бројне школе и др.¹²⁹³

У склопу симболичког оживљавања „богате револуционарне традиције које је Бањалука имала и има у континуираном ходу наше револуције“, током 1979. године, постављањем спомен обиљежја-плоча уз пригодне програме, обиљежено је више догађаја. То су: двије обласне партијске конференције за бањалучку и бихаћку област, одржане 14. децембра 1919. и 17. октобра 1920. у некадашњем Радничком дому, мјесна конференција СКОЈ-а одржана 31. децембра 1934. године и бројни састанци комуниста одржани у кући народног хероја Касима Хацића, мјесна конференција бањалучких комуниста у ноћи 18/19.

¹²⁸⁹ АРС, ОК СК БЛ, Odluke donesene u 1974, 1975. i 1976. godini.

¹²⁹⁰ Митра Митровић је у биографији Веселина Маслеше нагласила утицај који је професор Акиф Шеремет могао да има на формирање личности овог комунисте и револуционара. Осликавајући личност овог „доброг историчара и занесењака“, записала је: „Изучио је био, кажу, и столарски занат да би, ваљда, био ближи радницима и уопште из поштовања према раду. И из извесног аскетизма. Уз помоћ својих ђака (да ли из васпитних или 'користољубивих' разлога – подељена су мишљења, а вероватније да је из пропагандних и васпитних) сам је саградио кућу, преко Врбаса, подигао око ње високу црвену ограду. Потом је у њој скупио своје ученике да, седећи на поду, у полумраку, прорађују Бухаринову Почетницу и примају прва марксистичка схватања. То је време и прве комунистичке илегалне ћелије у Бањој Луци и првих омладинских група, међу којима је била и ова. Занесен својим револуционарним идејама, нетолерантан, негатор свих грађанских обзира и заблуда, ортодоксан у свакодневном животу, Акиф Шеремет узрујавао је сваком приликом своје суграђане, муслимане, особито хоће, пекући свињу усред бела дана за време Рамазана. Сладећи се, викао је: да видиш како је масно. Своје умрло дете пренео је сам на својим рукама целим градом, да га сахрани без верских обреда“. Митра Митровић, нав. дјело, 30-31.

¹²⁹¹ АРС, ОК СК БЛ, Program i plan realizacije programa aktivnosti opštinske organizacije Saveza komunista na obilježavanju značajnih događaja i ličnosti iz istorije naših naroda i narodnosti čije jubilarne godišnjice padaju u 1980. godini, Banjaluka maja 1980. godine, 1; Исто, Plan realizacije programa, 1-3.

¹²⁹² АРС, ОК СК БЛ, Analiza dosadašnjih aktivnosti na obilježavanju značajnih događaja i ličnosti iz naše revolucionarne prošlosti, Banjaluka oktobra 1980. godine, 2.

¹²⁹³ Исто, 3. У документу се ипак указује на то да су за разлику од академија и свечаних сједница у ООУР-има и мјесним заједницама, свечаности на нивоу комуне, са изузетком централне академије посвећене 60. годишњици Партије, биле слабо посјећене, са 90 посјетилаца у просјеку. На списку званица су били целокупан састав Општинске конференције СК и секретари ОО СК. Исто, 3-4.

јуна 1934. године и састанак Актива комуниста у јуну 1934. и бројни састанци комуниста одржани у кући Идриза Масле.¹²⁹⁴

Предсједништво ОК СК је крајем 1984. године донијело Приједлог програма обиљежавања јубилеја у 1985. години. Значај српског устанка у Херцеговини и Босни 1875. године је сагледаван на сљедећи начин: „Крајем августа 1875. године у Босанско-Херцеговачком устанку погинуо је први бањалучки комуниста Душан Вучковић, некадашњи ђак и васпитаник Васе Пелагића, касније студент филозофије“. Закључује се: „Планови о овом устанку разрађивани су и у кућама социјалиста, нарочито Косте Угринића. У устанку је учествовао и Васо Пелагић са групом социјалиста, међу којима се истицао по комунистичким опредјељењима Бањалучанин Душан Вучковић“. Од историјских догађаја до 1941. године, издвојени су: прва масовна радничка прослава Међународног празника рада у Бањалуци 1905. године, почетак Велеиздајничког процеса у Бањалуци 1915, раднички штрајкови, почеци бањалучких комунистичких листова, политички збор Удружене опозиције пред више од 10.000 грађана 1935. године на бањалучкој Говедарници и сл.¹²⁹⁵ Од укупно 20 значајних годишњица предвиђених за 1987. годину на простору општине, само 4 се нису директно тичале историје радничког покрета и КПЈ/СКЈ. То су биле годишњица смрти Ивана Фрање Јукића, јубиларна годишњица доношења Крфске декларације и годишњице рођења Петра Кочића и Вука Караџића.¹²⁹⁶ Сјећање на личност и дјело Ивана Фрање Јукића Бањалучанина дуго је било потискивано у његовом родном граду. Чак два пута је остајао без назива улице, једном у Краљевини СХС а други пут након 1945. године. Упркос постојању идеје да се овом истакнутом бањалучком културном раднику подигне споменик, тек је на 110. годишњицу његове смрти, 1967. године, откривено бронзано попрсје. Попрсје, рад Ахмета Бешића, подигнуто је испред Јукићеве трошне куће, у самом центру града.¹²⁹⁷ Награде и признања које је установила Скупштина општине Бањалука били су:

1. Априлска награда града Бањалуке (установљена у част 22. априла, Дана ослобођења града Бањалуке а у циљу одавања друштвеног признања за нарочите резултате у раду и стваралаштву)

2. Награда „Веселин Маслеша“ (установљена у знак сјећања на револуционара и народног хероја а у циљу одавања друштвеног признања за стваралачки рад у области науке, културе и умјетности појединцима и организацијама)

3. Награда Дана младости (установљена ради одавања друштвеног признања за најзначајнија остварења у раду младих и у раду са младима)

4. Златни грб Бањалуке (установљен као друштвено признање општине за освједочене резултате и допринос у социјалистичкој изградњи земље и развоју социјалистичких самоуправних односа и за изградњу и његовање односа са општином Бањалука)

5. Повеља општине Бањалука 1945-1975. и 1945-1985. (додјелјивана за допринос ослобођењу земље, чувању и јачању тековина НОР-а и социјалистичке револуције, развоја самоуправних социјалистичких односа, братства, јединства и заједништва народа и народности Југославије).¹²⁹⁸

¹²⁹⁴ Исто, 5-6.

¹²⁹⁵ АРС, ОК СК БЛ, Приједлог програма обиљежавања значајних историјских датума у 1985. години, 1-3.

¹²⁹⁶ АРС, ОК СК БЛ, Нацрт програма обиљежавања значајних историјских догађаја и личности у 1987. години на подручју општине Банјалука, Банјалука, 12. октобра 1986. године, 1-5.

¹²⁹⁷ Александер Ацо Равајић, *Banjaluka u prošlosti 1*, 166-170, 352-359.

¹²⁹⁸ АРС, ОК СК БЛ, Информација о броју, врсти и досадашњим искуствима о додјелјивању награда и других друштвених признања установљених одлукама Скупштине општине Банјалука, 1-2.

Споменик Палим борцима Босанске Крајине свечано је откривен 27. јула 1961. године, поводом 20. годишњице „устанка народа Босне и Херцеговине“. Био је то најрепрезентативнији споменик, уздигнут и видљив из већег дијела Бањалуке, симбол борбе Крајишника за слободу али и симбол побједе КПЈ као предводничке снаге новонасталог друштва. Изградњом споменика руководио је Републички одбор СУБНОР-а Сарајево по пројекту којег је израдио проф. Антун Аугустинчић, академски вајар а унутрашњи умјетнички дио требало је да изради академски сликар Исмет Мујезиновић. Истовремено са откривањем споменика пуштена је у саобраћај новоизграђена саобраћајница, касније названа Пут бањалучког партизанског одреда а отворен је и нови Мотел испод споменика. Крајем 1975. године, Одлуком о просторном уређењу проглашен је Споменички комплекс на Шехитлцима а априла 1980. СО Бањалука је донијела Одлуку о уређењу Спомен парка „Братство и јединство“ на Шехитлцима (око 25 хектара) а Споменик је саниран.¹²⁹⁹ Скице за овај монументални споменик-маузолеј Антун Аугустинчић је почео радити 1948. године. „Формом и динамичном обрисном линијом, гледан из даљине подсећа на испален хитац у правцу Грмеча и Козаре. Он истовремено симболизира устанак на који се дигао народ читаве Крајине и побједу над непријатељем. Са страна споменика попут фриза у ниском рељефу приказана је борба народа Бос. крајине и посљератна изградња. Изнад улаза у маузолеј уздиже се фигура мушкарца са развијеном заставом, а симболизира комунистичку партију као идејног вођу устанка“. Споменик је висине 13 m а дужине 24 m и изграђен је од бијелог брачког камена.¹³⁰⁰ Унутрашњост споменика је осликана са неколико стотина фреско-слика које су рађене на камену из Посушја а по скицама сликара Исмета Мујезиновића. Радове су обавили стручњаци сарајевског Атељеа „Рекламарт“ под надзором сликара Исмара Мујезиновића, који је по смрти оца Исмета преузео обавезу уређења унутрашњег дијела споменика. Постављањем цртежа који су представљали Мујезиновићеву умјетничку визију борбе за слободу на простору Босанске Крајине и отварањем за посјетиоце на Дан града 1988. године, употпуњена је умјетничка визија Споменика палим Крајишницима.¹³⁰¹

Споменик на Шехитлцима, осим што је подсећао на пале борце међу 18.393 учесника НОП-а са простора Босанске Крајине (66% укупне устаничке масе у Босни и Херцеговини), био је подигнут на брду на коме су се одиграли важни догађаји у историји КПЈ и револуционарног покрета. Шехитлци су са обронцима који се пружају на југоистоку Бањалуке били погодно мјесто за илегално дјеловање партијске и скојевске организације у периоду између два свјетска рата. Тако је 8. јуна 1941. на Шехитлцима Обласни комитет КПЈ организовао конференцију партијског кадра Босанске Крајине како би био разрађен план за оружану борбу. Конференцијом је руководио Ђуро Пуцар Стари. На Шехитлуке је долазио члан војног руководства при ПК КПЈ за БиХ Махмут Бушатлија да би крајишком војно-политичком руководству пренио одлуке ЦК КПЈ од 4. јула и ПК КПЈ за БиХ од 13. јула о отпочињању устаничких акција и формирању партизанских штабова, након чега су поменути чланови ОК и војног руководства кренули у све дијелове Босанске Крајине са задатком да организују устанак. Овај простор је служио као прихватна станица бораца који су напуштали град током рата, подигли војнички логор и кретали у партизанске и диверзантске акције. Без сумње, Шехитлци су били идеално мјесто за маркирање револуционарне топографије путем изградње споменика који би, уклопљен у природни амбијент, остваривао важну функцију у погледу вриједносног саморазумијевања Бањалучана

¹²⁹⁹ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2110 5. и 6. сједница Извршног одбора 1986, SSRN БиХ, Општинска конференција-Бањалука, Одбор за обилježavanje Partizanske bolnice u Ćemernici i dovršenje radova na Spomeniku Šehitluci, Program radova na dovršenju Spomenika palim borcima Bosanske Krajine na Šehitlucima, Banja Luka 23. aprila 1986. godine, 1-2.

¹³⁰⁰ Архива Републичког завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске (АРЗЗКИПНРС), Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode Banja Luka, Spomenici i spomen obilježja radničkog pokreta i NOR-a, Spomenik palim Krajišnicima na Šehitlucima, 9. 10. 1981. g,

¹³⁰¹ „Monument koji svjedoči i inspiriše“, *Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda*, br. 5339, god. XLV, Banjaluka 14. i 15. maja 1988. godine, 5.

и Крајишника.¹³⁰² Од отварања, споменик је постао мјесто на коме су се одржавали различити зборови, скупови, митинзи поезије, младости и стваралаштва. Приликом посјете и полагања вијенца на Споменик 1966, предсједник Броз је у обраћању истакао заслуге Бањалуке током рата.¹³⁰³

На подручју општине Бањалука, од укупно 95 споменика и спомен обиљежја НОБ-е 1980. године, највећи број је спадао у оне који су садржали незнатне или никакве уметничке и естетске вриједности. Нарочито лоше стање, небрига и неодговорно понашање према споменицима било је присутно у приградским насељима. Као најчешћи облик спомен-обиљежавања, преовладавале су спомен-плоче а затим спомен-бисте које су у већини биле рад вајара Ахмета Бешића. Споменика и спомен-костурница је било укупно 10 на подручју општине. Неки од споменика својим изгледом нису били у сразмјери са историјским догађајем или личношћу коју обиљежавају. То је био случај са централним спомеником на Тргу палих бораца, грађеном од седрених блокова са текстом исписаним помијешаним ћириличним и латиничним писмом.¹³⁰⁴ На мјесту порушене православне цркве која је била „историјски објект велике уметничке вредности и служила је на понос Србима из града и околине Бање Луке, Босанске Крајине, па и целе Босне и Херцеговине“, након рата комунистичке власти су формирале трг посвећен палим борцима и подигле „скроман, примитиван споменик без икакве уметничке вредности“.¹³⁰⁵

На подручју општине је било 5 спомен-гробаља од којих се својим споменичким, меморијалним, уметничким и хортикултурним изгледом истицало Партизанско спомен-гробље, на око 1, 5 km од центра града. Од укупно 31 спомен бисте, на травнатој површини испред зидина тврђаве Кастел налазиле су се бисте слједећих 14 народних хероја: Вахида Маглајлић, Рада Врањешевећ, Јосип Мажар Шоша, Ранко Шипка, Касим Хаџић, Анте Јакић, Ивица Мажар, Карло Ројц, Данко Митров, Стјепан Павлић, Бранко Поповић, Драго Ланг, Фрањо Клуз и Руди Чајавец. Истакнуто мјесто, на платоу испред Народног позоришта Босанске Крајине, заузимала је биста Веселина Маслеше, народног хероја и иконе предратног комунистичког покрета у Бањалуци. На простору парка испред Аеро клуба у Залужанима, стајале су бисте Ивице Митрачића Брегејца, Мише Јазбеца, Фрање Клуза и Руди Чајавец. Спомен плоча је било 47 и 2 спомен чесме. Немаран однос је неријетко показиван и према спомен-плочама на којима су, као и на споменицима, честе биле и језичке грешке у натписима.¹³⁰⁶

Изражавајући жалост свих слојева друштва поводом смрти Јосипа Броза, „неуморног градитеља наше социјалистичке самоуправне заједнице и борца за мир и прогрес цјелокупног човјечанства“, *Глас* је преносио изјаве појединаца, од припадника ЈНА до дјецe у обдаништима који су са усхићењем говорили о његовом лику и дјелу.¹³⁰⁷ Јосип Броз је 8

¹³⁰² АРЗКИПН, *Šehitluci-spomениk palim Krajišnicima*, 1-2; *Šehitluci*, (urednik Hamid Husedžinović), Banjaluka: Glas, 1982, 7-8.

¹³⁰³ Том приликом, Броз је рекао: „Ми знамо да је приликом повлачења послије другог напада на Бањалуку, из овог мјеста са партизанима отишло десет хиљада грађана, већином способних за борбу. Бањалука је показала своју високу свијест и била је на висини задатка у нашој великој ослободилачкој борби. И зато са великом радошћу и поносом долазим међу вас да вам кажем да ми високо цијенимо ваш допринос и жртве у рату. Увјерен сам да ћете ви и убудуће дати све од себе и бити у првим редовима оних који схватају потребе нашег социјалистичког развитка, разумију све наше тешкоће и предано раде на даљој изградњи земље“. *Šehitluci*, 18.

¹³⁰⁴ АРЗКИПН, *Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode Banja Luka, Stanje i problemi spomenika i spomen obilježja radničkog pokreta i NOV-e na području opštine Banja Luka, Decembra 1980. године*, 3-4.

¹³⁰⁵ Златко Пувачић, нав. дјело, 134, 137.

¹³⁰⁶ АРЗКИПН, *Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode Banja Luka, Stanje i problemi spomenika i spomen obilježja radničkog pokreta i NOV-e na području opštine Banja Luka, Decembra 1980.* 7-13, 23.

¹³⁰⁷ Писало је и слједеће: „Када су чули за смрт предсједника Тита, свих 220 запослених у бањалучким дјечијим обдаништима је убрзо било на својим радним мјестима. Тугу и забринутост осјећају и дјеца која гледајући телевизијски програм у обдаништима пажљиво упијају слике и сваку ријеч спикера о човјеку који, како дјеца

пута боравио у Бањалуци (5. новембар 1945, 11. и 12. април 1966, 28. новембар 1968, 29. октобар 1969, 15. април 1970, 4. децембар 1973, 21. март 1975, 15. новембар 1978).¹³⁰⁸

Геноцид над Србима у Независној Држави Хрватској, у званичној култури и политици памћења, уклапан је у опште владајуће каноне сјећања на Други свјетски рат. На 40. годишњицу пробоја логора смрти Јасеновац, *Глас* је на насловној страници донио извјештај о „величанственом народном збору у Јасеновцу“, гдје се окупило „више од 50.000 омладине, радних људи и грађана“. Говори које су одржали предсједник Савјета Спомен-подручја Јасеновац Фахрија Ајановић, бивши логораш и предсједник Предсједништва СР Хрватске Јакша Петрић одражавали су владајућу идеолошко-политичку слику ратних дешавања. Ајановић је у свом говору истицао дјеловање и борбу комуниста у Јасеновцу која је доживјела врхунац у самом пробоју, нарочито у личности предводника пробоја, Анте Бакотића. Јакша Петрић је истакао: „Овдје је ударао тиранин нечовјек на човјека, овдје су усташки злочинци крваве оргије водили, убијајући Србе, Хрвате, Јевреје, Роме, Словенце, Црногорце, Муслимане, родољубе, комунисте, без обзира из којег су југослаvensког народа или народности потекли“.¹³⁰⁹ Међу културним манифестацијама које су у првој половини 80-их година уживале статус „културне акције и манифестације од заједничког интереса“ на нивоу СР БиХ, једна се одржавала у Спомен подручју Јасеновац, под називом „Братимљење пјесме и ријеке“.¹³¹⁰

Као „облик његовања револуционарних традиција“, општинске конференције ССРН Бањалуке, Котор Вароша, Скендер Вакуфа и Травника су, почев од 1983. године, сваке године организовали народне зборове са политичко-историјским, културно-умјетничким и спортским садржајем на Петровом пољу, на тромеђи општина Скендер Вакуф, Котор Варош и Травник. Манифестација се организовала у знак сјећања на боравак на том простору Врховног штаба НОВЈ на челу са Јосипом Брозом, чланова Политбироа ЦК КПЈ, предсједника АВНОЈ-а и чланова Извршног одбора АВНОЈ-а. Највише војно и политичко руководство револуције је на Петровом пољу, које се налазило у саставу ратног округа Бањалука-Котор Варош, боравило у периоду 4-24. август 1943. године, на путу из источне Босне одакле је прешло у ослобођено Јајце. У згради основне школе се налазила и спомен-сала са документима насталим на Петровом пољу 1943. као и спомен плоча.¹³¹¹

Најтрагичнији дан бањалучких Срба у Другом свјетском рату, 7. фебруар 1942. године, није имао засебно и препознатљиво мјесто у оквиру званичне културе сјећања. Преживјели сродници убијених и локални Савез бораца Народноослободилачког рата (1941–1945) тек су 1964. покренули акцију за откопавање убијених и њихово сахрањивање у заједничку гробницу, која је саграђена 1965. Међутим, ни тада није сачињен списак убијених

рекоше, има највеће срце и који им је други отац и мајка. - Хоће ли мајка поново родити друга Тита питање је трогодишње дјевојчице Весне Хаџикајић упућене њеној васпитачици. Многим питањима своје васпитаче обасипала су и друга дјеца. - Када смо чули да је Тито умро у нашој кући сви смо плакали. Плакали смо због тога што много волимо Тита и што нас Тито брани од непријатеља, каже седмогодишњи Младен Голац. - Дјеца знају да је друг Тито умро, али то не схватају. Због тога смо одлучили да васпитачи дјецџи говоре о Титовом дјетињству, о Титу као партизану, и да им причају сличне приче, јер ће на њима приступачан начин упознати дјецџу о животном путу и дјелу предсједника Тита, ријечи су Владимира Славнића – директора бањалучких вртића“. „U obdaništima. Приче о Титовом дјетинству“, *Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda*, br. 3085, god. XXXVI, Banjaluka utorak 6. maj 1980, 14.

¹³⁰⁸ „Krajina je otvorena srca i raširenih ruku dočekivala najdražeg gosta. Osam susreta s Titom“, *Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda*, br. 3085, god. XXXVI, Banjaluka utorak 6. maj 1980, 10-11.

¹³⁰⁹ „Обилежена 40-годишњица пробоја из логора Јасеновац. Неуништивост слободе и народа“, у: *Глас. Лист социјалистичког савеза радног народа*, бр. 4383, год. XLII, Бањалука понедељак, 22. априла 1985, 1.

¹³¹⁰ АРС, СИЗК БЛ, Savez zajednica kulture BiH Sarajevo. Datum: juni 1985. godine. Radni osnov za izradu analize o realizaciji srednjoročnog plana razvoja Saveza zajednica kulture BiH za period 1981-1985. godina, 8.

¹³¹¹ АГУГБЛ, СО БЛ, к-2228 87. sjednica Izvršnog odbora 1987, Skupštine opština i opštinske konferencije SSRN Banjaluke, Kotor Varoša, Skender Vakufa, Travnika, Samoupravni sporazum o trajnom obilježavanju događaja koji su se za vrijeme Narodnooslobodilačkog rata, posebno u mjesecu avgustu 1943. godine, odvijali na Petrovom polju i neposrednoj okolini, Skender Vakuf, septembra 1987. godine, 5.

у руднику Раковац и селима Дракулић, Шарговац и Мотике. На споменик је 1972. постављен натпис: „Захвални народ подиже споменик родољубима настрадалим од фашистичког терора“.¹³¹² Спомоње се да је мјештанин Ђурађ Гламочанин био чак и притворен зато што је инсистирао да се на спомен-костурницу поставе православна обиљежја „јер би она вређала потомке саучесника у покољу, са којима су преживели Срби, после Другог светског рата, били присиљени да, у име братства и јединства, живе заједно“.¹³¹³ Употреба поменуте фразе на спомен-обиљежју, као и у свим другим случајевима широм Југославије, имала је без сумње циљ да „деисторизује, апстрахује страдање, како би након одређеног времена престало бити важно *ко је од кога и зашто страдао*“.¹³¹⁴ Злочин је био поменут у забрањеној књизи *Крајина и Крајишници II*.¹³¹⁵ Чињеница да је највећи и најзначајнији споменик у Бањалуци подигнут на мјесту гдје није било страдања цивилног становништва, поред десетина мјеста појединачних и неколико мјеста масовних злочина оружаних снага НДХ, говори о намјерама наручиоца и аутора споменика у погледу сугерисања представе о хармоничним међунационалним односима током рата и везивању колективног памћења за локалитете од искључивог значаја за КПЈ.¹³¹⁶ Стварању сугестије о симетрији антикомунистичких снага и окупатора у чињењу злочина над „нашим народима“, требало је да послужи порука једне од сцена рељефа на сјеверној страни фасаде Споменика палим Крајишницима, на коме су на идентичан начин представљени усташа и четник – обојица, као и њемачки војник између њих, у рукама држе ножеве и одрубљене главе.

Нова спомен плоча и крст су постављени тек 1991. године а 7. фебруара те године први пут је, након 49 година, у Дракулићу служена литургија за упокојене жртве у парохијском дому код темеља Цркве Светог Георгија. Истога дана је одржан парастос жртвама код саме спомен костурнице-споменика. Богослужење је предводио епископ бањалучки Јефрем у присуству потомака и рођака побијених, званичника СО Бањалука на челу са предсједником Предрагом Радићем, представника СУБНОР-а, Српске демократске странке из Бањалуке и Савеза комуниста-покрета за Југославију. У име потомака жртва, говор је одржао Теодор Брковић завршивши га ријечима: „Ми, који смо њихови потомци, који смо давно прерасли њихове године, овим људским чином испунили смо дио свога дуга. Нисмо заборавили, опростити не умијемо, светити се не знамо и не желимо“. Говоре су одржали и епископ Јефрем и др Радован Караџић, предсједник Српске демократске странке БиХ.¹³¹⁷ На тај начин су и бањалучки Срби узели учешће у низу комеморативних скупова широм некадашње НДХ, на којима се одавала почаст страдалим Србима током геноцида у периоду 1941-1945 али и манифестовала пробуђена свијест о тој деценијама свјесно и систематски потискиваној историјској трауми. О значају ових националних манифестација и

¹³¹² Лазар Лукајић, *Фратри и усташе кољу – злочини и сведоци: покољ Срба у селима код Бања Луке Дракулићу, Шарговицу и Мотикама 7. фебруара и Пискавици и Ивањској 5. и 12. фебруара 1942. године*, Београд: Фонд за истраживање геноцида, 2005, 290.

¹³¹³ Предраг Лазаревић, „Потискивање истине или ’У цара Тројана козије уши’“, у: *Без права на ћутање* 2, 128.

¹³¹⁴ Драгослав Илић, Предговор „Анатомија заборав“ у: Вања Шмуља, Споменка Кузмановић, Љубица Милекић, *Анатомија заборав (каталог изложбе)*, Бања Лука: ЈУ Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, 2015, 7.

¹³¹⁵ „У ’Независној Држави Хрватској’ поднели су тешке усташке злочине какве ни Авари нису чинили у стара дивља времена: свирепо су убијани и старци и младићи, и жене и девојке и мала деца: фра Мајсторовић – Филиповић поклао је у самој школи српску децу пред очима учитељице и католичке деце“. Душан Иванчевић, „Крајина и пострадали Крајишници заслужују сваку помоћ“, *Крајина и Крајишници II*, 7.

¹³¹⁶ Драгослав Илић, нав. дјело, 8.

¹³¹⁷ „Комеморативни skup у Drakuliću kod Banjaluke. Osvećen spomenik i krst“, *Глас*, бр. 8196, год. XLVIII, 8. фебруара 1991. године, 5. За потребе молитвеног скупа, Теодор Брковић и његов сестрић Небојша Пантић, замјеник Основног јавног тужиоца у Бањалуци, су као потомци и сродници 32 страдалих Брковића у покољу из фебруара 1942, сачинили списак жртва са око 1.500 имена колико је било могуће сакупити у том тренутку. Тирилична писаћа машина обезбијеђена је тек захваљујући историчару Драгану Давидовићу који ју је донио из Института за историју у Бањалуци. Тириличну машину је било јако тешко пронаћи у Бањалуци а није се налазила чак ни у Тужилаштву и Општинском суду. Изјава адвоката Небојше Пантића аутору 12. јануара 2021. године.

вјерских скупова говори чињеница да је иницијатива за оснивање Српске демократске странке у СР Хрватској потекла управо на комеморативном скупу српским жртвама геноцида у НДХ у Доњем Лапцу, 27. јануара 1990. У Доњој Градини, код Босанске Дубице, као дијелу комплекса спомен-подручја Јасеновац, свесрпски сабор је одржан 16. септембра 1990. а током те и наредне 1991. године у Херцеговини и Ливањском пољу су ексхумирани посмртни остаци хиљада српских жртва бацаних у крашке јаме 1941. које су забетониране 20 година касније, како би се све препустило заборава. Као и у Бањалуци, руководство СДС-а је присуствовало освештању темеља спомен-храма и крипте за страдале херцеговачке Србе, у Пребиловцима 4. августа 1991. Службу је том приликом предводио патријарх српски Павле Стојчевић а великом скупу се обратио и историчар Милорад Екмечић, члан политичког савјета СДС-а, чији су родитељи такође страдали попут осталих Пребиловчана. Као крајњи резултат, свијест о претрпљеном геноциду над Србима у НДХ нашла је мјесто у базичним документима из времена стварања Републике Српске као што су *Декларација Скупштине српског народа у БиХ* од 24. октобра 1991. или *Декларација о проглашењу Републике Српског Народа Босне и Херцеговине* од 9. јануара 1992. године.¹³¹⁸

¹³¹⁸ У уводном дијелу *Декларације Скупштине српског народа у БиХ* записано је: „Пошто је српски народ поучен трагичним искуствима у овом вијеку, поготово геноцидом извршеним над њим, пошто пријети опасност од нових и сличних таквих догађаја, установљена је Скупштина српског народа у БиХ“. У *Декларацији о проглашењу Републике Српског Народа Босне и Херцеговине*, у првом члану, наведено је: „На подручјима српских аутономних регија и области и других српских етничких цјелина у Босни и Херцеговини, укључујући и подручја на којима је српски народ остао у мањини због геноцида који је над њим извршен у Другом свјетском рату, а на основу плебисцита одржаног 9. и 10. новембра 1991. године на коме се српски народ изјаснио за останак у заједничкој држави Југославији, оснива се и проглашава РЕПУБЛИКА СРПског НАРОДА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ“. Предраг Лозо, „Геноцид над Србима у НДХ, култура памћења и идентитети у Републици Српској“, *Постструктурализам/постмодерна – пола вијека послје: Идентитети и историјски процеси. Зборник радова са научног скупа (Бања Лука, 18. и 19. новембар 2016. године). Том I*, Бања Лука: Филозофски факултет, 2016, 325-330.

ЗАКЉУЧАК

Разорни земљотреси погодили су широки простор Босанске Крајине 26. и 27. октобра и 31. децембра 1969. године. Јачина земљотреса од 26. октобра и 31. децембра кретала се између 6 и 7° MCS а удар који се десио у понедељак, 27. октобра, био је знатно јачи. Његова јачина на простору од око 9.000 km² износила је 7° MCS, на површини од 1.822 km² 8° MCS а на 68 km² 9° MCS. Земљотрес је погодио простор 15 крајишких општина. На подручју захваћеним земљотресом живјело је преко 750.000 становника у 803 насељена мјеста. Материјална штета је утврђена у 701 насељеном мјесту а у подручјима јачег интензитета било је и људских губитака. Укупна процијењена штета износила је 7.150 милиона динара. Град Бањалука је у вријеме земљотреса имао 75.000 а подручје општине 153.000 становника. На подручју бањалучке општине је оштећено или порушено 36.276 станова, 131 школски објекат, 61 зграда здравствених установа, 26 зграда културних установа, 28 зграда социјалних установа, 38 зграда јавне управе и администрације. Од укупно 224 крајишке оштећене привредне организације, 112 их је било у бањалучкој општини. Најјачи земљотрес који је захватио Бањалуку и околину након 1969. године, десио се 13. августа 1981. (5, 75° Рихтерове скале а у епицентру 8° MCS). Показало се да је питање обнове Босанске Крајине у времену до 1974. године изазвало политичку кризу у односима предсједника СИВ-а Митје Рибичича са руководством СР БиХ али и унутар самог ЦК СК БиХ гдје је дошло до важних персоналних промјена, које су се одиграле паралелно са уклањањем српских либерала.

Укупан број чланова Савеза комуниста у општини Бањалука на дан 31. децембра 1969. године је износио је 9.369. У националном погледу, Срба је било 6.213 (заједно са 117 Црногораца), Муслимана (у смислу етничке припадности) 1.700 и Хрвата 1.175. Половином јануара 1973. године са радом је отпочео Центар за марксистичко образовање и политичке студије „Веселин Маслеша“. На тај начин је настао први институционални оквир марксистичког образовања. У бањалучкој општинској организацији СК, марксистичко идеолошко-политичко образовање и оспособљавање се континуирано одвијало кроз 12 сталних образовних форми. Почетком 1970. године велику пажњу органа власти и СК у Бањалуци изазвала је књига *Крајина и Крајишници – II* у приватном издању Јована Зубовића из Београда која је забрањена због „шовинизма“. Значајан порст „јавних непријатељских иступања“ је забиљежен 1968. и 1972. године. Априла 1980. године, на казне затвора осуђени су бањалучки адвокати, по националности Срби, Милош Маодуш и Милован Јанчић због „дрског непријатељског дјеловања са бирократско-догматских и националистичких идејних позиција“. Подаци из средине 1985. године указивали су на то да су економске тешкоће све више утицале на политичка превирања. Године 1987. општински партијски органи први пут су забиљежили да је број оних који су по свим основама напустили СК био далеко већи од броја примљених. Учешће младих у СК континуирано је опадао током 80-их година. Учешће „индивидуалних пољопривредних произвођача“ у структури општинске организације СК Бањалука 1985. године износило је мање од 1%. Срби су били нешто више а Хрвати нешто мање заступљени у чланству СК у односу на учешће у саставу становништва. На повећање броја лица која су се током 1987. и 1988. године „експонирани са позиција национализма“ утицала су „заоштравања међунационалних односа на подручју САП Косова и СР Србије, све учесталији протести Срба и Црногораца, митинзи солидарности, позиви на националну хомогенизацију, наглашена политизација националних односа у цијелом друштву, афера 'Агрокомерц', политизација уставних промјена, све слабости у дјеловању организованих социјалистичких снага“ и сл. Политичко-безбједносна ситуација у општини крајем 1988. и почетком 1989. године је била обиљежена напетом и конфликтним набојем узрокованим константним падом животног стандарда и све израженијим страхом од сутрашњице. У свим штрајковима у том периоду учествовало је око 3.000 радника. Чланство СК из Бањалуке углавном је веома оштро реаговало на напуштање 31. сједнице ЦК СКЈ 30. марта 1990. од стране чланова ЦК СКЈ из СК БиХ уз неодобравање аргумената за напуштање. На првим вишестраначким изборима, новембра 1990, побједу су однијеле националне странке али

ниједна није имала натполовичну већину у СО Бањалука. Политички живот Бањалуке и Босанске Крајине у 1991. години био је обиљежен стварањем српске регије у Босни и Херцеговини док су бањалучки Муслимани и Хрвати реаговали покушајем успостављања својих општина Стари град Бањалука и Ивањска. Почетак рата у Југославији довео је у Бањалуку десетине хиљада избјеглица а на хиљаде Бањалучана је отишло на ратна подручја.

Оснивањем Урбанистичког завода Бањалука 1961. године, отпочело је организовано урбанистичко програмирање и планирање у Бањалуци у оквиру специјализоване стручне институције. Новелирани урбанистички програм из 1971. истицао је да „по снази дјеловања и комплетности функција“, у регији само Бањалука задовољава критеријуме центра првог реда. Таква урбана структура је оцијењена као дефектна усљед чињенице да нису постојали „центри нижег реда“. Према Студији становања за 1969/70. годину, близу 13.200 (67%) стамбених јединица представљало је малогабаритне, претежно индивидуалне објекте спратности П и П+1, док је 6.500 станова (33%) имало спратност П+2 и више. Бањалуци је почетком 70-их, као жељезничком саобраћајном пункту гравитирало 70% становништва регије. У 1975. години, територија коју је чинила бањалучка агломерација простирала се на 5.000 ha од чега је на компактну просторну цјелину града отпадало приближно 2.000 ha. Оцијењено је да архитектонско наслеђе града представља мјешавину разних утицаја који по правилу нису међусобно усаглашени. Ипак, оно што је чинило „вртни карактер града“ била је „изградња слободно стојећих зграда и подизање парковских површина и линијског зеленила“. Истакнуто је да су нова насеља, изграђена након земљотреса, у којима је постигнута просјечна спратност од 4-8 етажа, савремено конципирана. Као озбиљне сметње планском развоју урбане територије истакнуте су читаве групације „дивљих објеката“. Јуна 1985. године констатовано је да су доношењем Урбанистичког плана из 1975. престале све значајније активности на даљој разради простора и доношењу нових планова. Стање проведбене урбанистичке документације било је прилично незадовољавајуће. Иако је Урбанистички план града Бањалуке из 1975. представљао значајан помак у планирању развоја града, у наредном периоду није досљедно спровођен. Дошло је до деградирања урбаног наслеђа. Веће мањкавости је показало планирање саобраћајне мреже.

Бањалука се ширила и развијала под утицајем низа чинилаца који су је дефинисали као макрорегионални центар Босанске Крајине, удаљен више од 150 km од свих других макрорегионалних центара. Број становника на подручју општине је од 1962. до 1987. године порастао за око 70.000. Према броју становника, однос највеће (Бањалука) и најмање општине у СР БиХ је био 51:1. Бањалука је била за 5, 2 пута већа од просјечне величине општине у СР БиХ. На неравномијеран развој општине и на потпуну запостављеност одређених сеоских средина указују подаци из 1977. године, према којима 25 села, са преко 20.000 становника (око трећине сеоског становништва општине) није имало директну саобраћајну везу са градом а уз то ни здравствену установу ни телефонску везу. Подаци из 1981. године показују да је на простору општине преовлађујуће било становање у индивидуалном сектору (град – 57, 2%, ванградско подручје – 96, 6%). Стамбени дефицит на подручју града је износио 2.282 стана јер је на један стан долазило 1, 07 домаћинства. Највећи интензитет изградње био је непосредно након земљотреса када су у изградњи учествовала и средства шире друштвене заједнице. У веома раширеној мрежи насељених мјеста на подручју општине преовладавао је изразито разбијени тип брдско–планинских насеља чији центри до краја социјалистичког периода нису добили израженије карактеристике организованих сеоских а поготово не урбаних насеља. Хигијенске прилике на великом дијелу водозахватног подручја су биле лоше. Квалитетна саобраћајна мрежа је била концентрисана у граду док су практично једине квалитетне саобраћајнице у ванградском подручју били магистрални и регионални путеви. Крајем 1987, стање просторног уређења општине Бањалука огледало се кроз три сумарне оцјене: релативно добро просторно организован град, недовољно уређен и организован ванградски простор општине и велики степен неусаглашености између расположивих ресурса, распореда

становништва и распореда привредних капацитета, привредне, комуналне и друштвене инфраструктуре.

Према нивоу друштвеног производа по становнику и стопи запослености Бањалука је 1972. била на 8. мјесту у Републици, 1980. на 13. а 1985. на 18. мјесту. Само у неким краћим периодима (прије свега 1976-1981), привредни развој општине је био динамичан и нешто изнад просјечних остварења друштвено-економског развоја СР БиХ и Југославије. Мјерено друштвеним производом по становнику, Бањалука је 1987. године била на 22. мјесту у Републици. На подручју општине Бањалука 1988. године индустријска производња се одвијала у оквиру 54 организације удруженог рада. У првих 5 мјесеци те године, у структури индустријске производње највеће учешће је имала машиноградња (20, 2%), производња електричних машина и апарата (17, 6%), производња и прерада папира (11, 1%) и производа базних хемијских производа (10, 2%). Од укупно 21 индустријске гране, наведене су оствариле 59, 1% укупне индустријске производње. Подручје Основне привредне коморе Бањалука које је обухватало 17 општина сјеверозападног дијела СР БиХ (11.122 km²) крајем 1987. године заостајало је за око 15% испод просјека развијености Републике и за око 40% иза државног просјека, мјерено на бази друштвеног производа по становнику.

У општини Бањалука 1971. године, квалификациона структура запослених била је нешто повољнија у односу на стање у СР БиХ. Стопа незапослености крајем 1986. у општини износила је 18, 9% (СР БиХ – 19%, СФРЈ – 14, 3%). На подручју општине са 31. децембром 1989. године, било је 13.643 незапослена лица од чега 11.599 или 85% млађих од 30 година а 452 су имала високу стручну спрему. Босна и Херцеговина је била на другом мјесту у односу на друге републике по броју радничке емиграције. Не постоје прецизни подаци о броју радника запослених у иностранству са подручја бањалучке општине али, према процјенама, њихов број се 1971. кретао око 5.000 што је Бањалуку стављало на треће мјесто у републици, иза двије херцеговачке општине. Са цјелокупног подручја СИЗ Бањалука, највеће учешће у радничкој емиграцији имали су неквалификовани и полуквалификовани радници (86, 6%) затим квалификовани (9, 9%) а најмање ССС (1, 17%) и виша и висока стручна спрема (0, 3%). Према попису из 1991, са подручја општине Бањалука, на раду у иностранству је било 5.612 лица уз 2.318 чланова породица, што је ову општину стављало на друго мјесто у Републици, испред Сарајева. Учешће привредних организација у друштвеном производу за прво полугодиште 1972. године износило је 71, 6%. Средином 1972. године, у привреди је било запослено 30.143 радника. У периоду 1971-1977. просјечан годишњи раст друштвеног производа на нивоу општине износио је 26, 5% (СФРЈ – 23, 8%) а раст дохотка 25, 3% (СФРЈ – 24, 9%). Према подацима из периодичних обрачуна за период јануар-септембар 1981. године, губитак је исказало 30 ООУР-а у области привреде. У бањалучкој општини је током 1988. и прва три мјесеца 1989. године било 25 обустава рада у 15 колектива са 6.734 учесника што се уклапало у кретања на нивоу СР БиХ и СФРЈ. Радничка штампа је веома често писала о проблему учесталих боловања указујући на велике штете које је трпјела производња. У 1986. години, губитке је исказало 30 ООУР-а у привреди. За 1987. годину, губитке је исказало 50 организација удруженог рада. Индустрија је била једна од ријетких привредних области која је остваривала позитивну стопу раста физичког обима производње и запослености. Удио индустрије у друштвеном производу укупне привреде био је приближан пожељном проценту од 50%. У периоду 1977-1987. индустрија је подигла ниво учешћа за 15%. Друга област по висини учешћа у привреди општине је била трговина. У првих девет мјесеци 1991. године, настављена је тенденција смањивања производње и укупне привредне активности чему је доприносила и ескалација ратних сукоба у земљи. Физички обим индустријске производње на подручју општине Бањалука у поменутом периоду биљежио је пад од 20, 5% у односу на исти период претходне године (СР БиХ 23, 1%; СФРЈ 18%).

Према организацији ЈНА из 1964, укупно је у 7. армији било три дивизије и двије бригаде. Војно подручје Бањалука (у рату 5. корпус) обухватала је 5. пјешадијску дивизију и 16. пјешадијску бригаду. Према наредби ССНО од 21. маја 1976, извршено је преформирање команди у управе војних округа. Бањалука је била један од 19 војних округа у земљи.

Околности након Резолуције Информбироа биле су разлог за хитни поступак предислокације Тенковског школског центра из Беле Цркве у Бањалуку. ТШЦ у Бањалуци је био један у низу школских центара у земљи чије је оснивање било карактеристично за прву половину 50-их година. Школски центар ОМЈ „Петар Драпшин“ у Бањалуци обухватао је Тенковски школски центар, Тенковску официрску школу, Тенковско војно училиште, Школу тенковских командира и Школу за активне тенковске официре. Општински секретаријат за народну одбрану је септембра 1983. извјештавао да је са територије бањалучке општине војним обвезницима, материјално-техничким средствима и стоком из пописа вршена попуна 58 ратних јединица ЈНА и 21 ратне јединице ТО. Заједно са Командом Бањалучког корпуса и командама и јединицама које су се попуњавале са подручја општине, Општински секретаријат за народну одбрану је извршавао послове војне обавезе и мобилизације. У евиденцији овог органа, закључно са 1990. годином, вођени су подаци о 50.624 војна обвезника, 1.763 моторна возила и 644 грла стоке из пописа. Развој и дјеловање ЈНА имали су значајну модернизацијску улогу након рата, нарочито у неразвијеним подручјима земље, у погледу изградње жељезничке и путне инфраструктуре. Општем напретку доприносила је и изградња војних станова, описмењавање неписмених младића и квалификовање за разне струке укључујући и курсеве за напредну пољопривреду а елиминисању заразних болести и заштити сточног фонда доприносили су санитетска и ветеринарска служба ЈНА. У циљу изградње војног полигона ЈНА, између 1957. и 1976, са брдско-планинског подручја Мањаче исељено је око 10.000 српског становништва. Важну улогу је играо Ваздухопловно-технички и ремонтни завод „Космос“, основан 1958. године.

Организован рад на предшколском васпитању и образовању у Бањалуци почео је у децембру 1948. године и пратио је развој ове дјелатности у складу са новонасталим друштвеним потребама. Број неписмених или оних који нису завршили основну школу у осмогодишњем трајању 1971. године, био је већи на подручју Просвјетно-педагошког завода Бањалука за 2,5% него у СР БиХ. Обухват ученика основним образовањем износио је 100% у прва четири разреда и 90, 20% од петог до осмог разреда. Број неписмених на подручју општине Бањалука је износио 24.020 (18, 19% становника), Учесће жена у том броју је износило 76, 45%. Од 106 општина у СР БиХ, према проценту неписмености у односу на укупан број становника, Бањалука је била на 97. мјесту. Према попису из 1991, од укупно 169.375 становника старих 10 и више година у бањалучкој општини, неписмених је било 13.291 (7, 8%). О повећању обухвата средњошколским образовањем свједочи податак да је број ученика у средњим школама школске 1970/71. износио 9.017 а школске 1976/77. 12.023 што значи да је повећање износило 33,3%. Велика експанзија образовања је изискивала знатна материјална средства која се нису могла обезбиједити. Постојале су потешкоће у погледу кадровске структуре јер је било тешко задржати инжињере, економисте, правнике, љкаре и сличне кадрове у оквиру васпитно-образовне дјелатности. Њихов рад у овој области био је углавном привременог карактера. У школској 1987/88. години у бањалучке средње школе је уписано 4.096 ученика. Од броја уписаних, 79, 1% је уписало производна а 20, 9% непроизводна занимања. У школској 1989/90, у школама у саставу РО Средњошколски центар образовао се укупно 9.971 ученик у укупно 301 одјељењу. У Бањалуци је од 1953. године функционисао Раднички универзитет. Идеја о оснивању Универзитета у Бањалуци развијала се упоредо са растом значаја града као регионалног центра и са развојем високог школства у њему, нарочито у периоду интензивне обнове и изградње која је услиједила након земљотреса. У моменту оснивања Универзитета, 7. новембра 1975. године, у Бањалуци су радиле сљедеће високошколске установе: Правни факултет (основан 1975), Економски факултет (1975), Машински факултет (1975), Технолошки факултет (1961), Електротехнички факултет (1961), Педагошка академија (1950) и Виша економско-комерцијална школа (1960). У периоду 1961-1975. године Технолошки и Електротехнички факултет су радили под називом Технички факултет. Удруживање пет факултета, три више школе и осам научноистраживачких и развојних институција у Универзитет, по виђењу општинских органа СК, „настало је као израз стварних потреба

удруженог рада“. Школске 1980/81. године, на Универзитету је студирало 11.886 редовних студената и „студената уз рад“ али се тај број процјењивао на око 13.000 када се укључе они који су обнављали годину. Из Бањалуке је долазило око 25% студената, са подручја Босанске Крајине око 55%, из преосталих крајева СР БиХ око 10% колико и из других крајева Југославије. Као неповољна истицана чињеница да је чак 69% студената уписано на факултете друштвених наука. Универзитет у Бањалуци се школске 1980/81. године по броју студената налазио на другом мјесту у Републици, након сарајевског. Као један од кључних разлога недовољне развијености високог образовања, истицана је неповољна материјална основа. Присутност Универзитета на републичком, југословенском и свјетском нивоу је била више него недовољна. Разлози неконкурентности су проналажени у „уситњености научно-истраживачких институција, испарцелисаности кадрова и опреме и релативној затворености институција“. Године 1976, на Универзитету је било 29 доктора наука и 27 магистара а 1982. 61 доктор и 64 магистра. На техничким факултетима, 70% наставника је било оптерећено са по 2 или више предмета што је довољан показатељ дефицитарности техничке интелигенције. Након десетогодишњег развоја Универзитета, октобра 1985. године, покривеност предмета наставницима у сталном радном односу износила је 49%. У периоду од 1974/75. до 1984/85. школске године, у СР БиХ је укупно дипломирало 74.322 студента од чега на бањалучком 8.135 (11%). Године 1985. сваки трећи редовни студент је био члан СК а од укупног чланства Општинске организације, студенти су чинили 11%. Од укупно 239 запослених из реда наставног особља, 165 или 69% су били чланови СК. Априла 1986. године на шест факултета и три више школе Универзитета студирало је 8.005 студената од чега 5.873 редовних и 2.132 „студента уз рад“, што је представљало 16% односно 14% од укупног броја студената у СР БиХ. У научно-наставном процесу било је ангажовано 210 наставника и 190 асистената у сталном радном односу и 137 у допунском радном односу што је представљало око 15, 5% од укупног броја у СР БиХ. Факултети и више школе су располагале са 37.000 m² простора односно 5, 6 m² по редовном студенту што је било за 1 m² мање него у СР БиХ. Након експанзије високог образовања до 1980, када је на Универзитету студирао 12.571 студент, до 1985. је дошло до смањења броја студената на 8.947 услед очигледне хиперпродукције високошколских кадрова, нарочито на факултетима друштвених наука. На Универзитету су забиљежени и бројни политички прогони наставног особља због „српског национализма“, од самог његовог оснивања.

Године 1969, културном дјелатношћу на подручју бањалучке општине се бавило 8 професионалних институција и 22 аматерске организације. У области културе, 1975. је било запослено 189 радника у сталном радном односу, што је износило 1, 1 радник на 1.000 становника, што је било испод републичког и готово двостуко испод југословенског просјека. Материјално, програмско и кадровско јачање укупне „културне акције“ отпочело је оснивањем Самоуправне интересне заједнице културе. Архив града Бањалуке је основан 1953, 3 године касније је прерастао у Срески архив а 1963. постао Архив Босанске Крајине, проширивши дјелатност и на подручје бихаћког среза. Тако је прерастао у архивску установу која је покривала највећи број општина у Југославији. Институт за историју је основан 1979. а његов часопис, *Историјски зборник*, излазио је једном годишње, од 1980. до 1989. године. У периоду 1976-1979. број јавних садржаја које су извеле институције и организације у области културе био је у сталном порасту. Читаву деценију Умјетничка галерија је била у привременом смјештају, све до 22. априла 1981. када је на Дан града, на трајну употребу добила санирани објект старе Жељезничке станице из 1891. године. Период 1981-1985. је оцијењен као неуспјешан када је у питању развој културе. Народна и универзитетска библиотека је добила властити простор тек 1982. године, након 45 година рада, уселењем у Дом радничке солидарности заједно са Музејем Босанске Крајине. Међу 34 најзначајније културне акције и манифестације на нивоу Републике, у Бањалуци су одржавани „Јесењи салон“ – бијенале (Умјетничка галерија Бањалука) и „Кочићев збор“. Земљотрес 1969. се поклопио са општим трендом опадања биоскопских посјета. Музичке приредбе су најчешће

одржаване. у Дому културе. Сматра се да је први прави бањалучки рокенрол бенд био „27. димензија“ који је драматично подигао музичке стандарде у граду. Гашењем бенда крајем 70-их уједно је и најављено вријеме када су диско клубови преузели примат. У позоришном животу, у погледу међународне сарадње, од великог је значаја била улога глумца и редитеља Богдана Јерковића који је у периоду 1974-1978. хонорарно вршио дужност умјетничког руководиоца Народног позоришта Босанске Крајине. Први број листа *Глас*, најзначајнијег бањалучког и крајишког гласила, изашао је 31. јула 1943. године у селу Жупици, недалеко од Дрвара. Све до земљотреса 1969, лист је излазио само једном седмично а након тога је донесена одлука да почне излазити два, односно три пута седмично. *Глас* је постао дневни лист 8. фебруара 1983. године. „Радио Бањалука“ први пут је емитовао програм 1967. а ТВ центар у Бањалуци почео је са радом 1984. године. У листу *Глас*, „Радио Бањалуци“ и дописништвима је радило око 50 професионалних новинара. За развој техничке културе на подручју бањалучке општине биле су задужене организације удружене у Савез организација техничке културе. Половином 1976. године, у Бањалуци је формиран Завод за заштиту споменика културе и природе. Према мишљењу професора Предрага Лазаревића, сина четвртог бана Врбаске бановине Тодора Лазаревића и истакнутог бањалучког просвјетног и културног радника, економско посртање Бањалуке и стагнација њене културе били су условљени сукцесивним укидањем већих територијалних јединица (области и срезова) при политичко-административним подјелама Босне и Херцеговине након Другог свјетског рата. Почетком 1991. године, заступао је мишљење да се заостајање Бањалуке и крајева који јој гравитирају може зауставити једино „регионализацијом Републике, на економско-географским принципима“.

Омасовљење спорта је доносило проблеме у погледу финансирања и обезбјеђења инфраструктурних услова. У неким мјесним заједницама није било готово никаквих услова за рад. Важан датум у развоју спортске инфраструктуре у Бањалуци, представља 13. септембар 1952. када је у строгом центру града, крај хотела „Босна“ отворен стадион Спортског друштва „Млада крила“, које је дјеловало при предузећу „Руди Чајавец“. Отварање Спортске дворане „Борик“ десило се 20. априла 1974. године. На подручју општине у периоду 1976-1979. дошло је до повећања броја спортских организација са 78 на 104 а броја струковних удружења у области спорта и физичке културе са 23 на 27. Број активних чланова спортских организација 1976. износио је 24.000 а 1979. преко 31.000. Од наведеног броја организација и асоцијација, у савезном рангу је узело учешћа 15 у оквиру 13 спортова. У 1983. години, на подручју општине Бањалука дјеловале су 103 организације из области такмичарског спорта, 8 организација у области рекреације и 14 спортских асоцијација. Сви су били обједињени у Савез организација физичке културе (СОФК) општине и кроз СИЗ физичке културе општине Бањалука као највишег облика дјеловања и одлучивања. Од 103 организације такмичарског спорта у сезони 1981/82, узело је учешће: у савезном рангу 19 организација у 15 спортских грана, у републичком рангу 29 у 21 спортој грани, у регионалном, међуопштинском и зонском 22 у 7 спортских грана те у општинском рангу 47 организација у 6 спортских грана. Партија је као значајан успјех истицала да је током 1985. године, у разним повременим и редовним спортско-рекреативним активностима било укључено преко 95.000 становника општине. Маја 1985. године, формирано је Спортско друштво „Борац“ у којем је удружено 11 клубова. У саставу сениорских репрезентација Југославије учествовало је 17 спортиста из бањалучких клубова. Статус државног репрезентативца остварили су спортисти у аеро спорту, атлетици, рукомету, кошарци (жене), стрељаштву, шаху и кајакаштву. Средином 80-их година постојао је несклад између броја организација у области физичке културе и такмичарског спорта и отворених и затворених спортских површина које су им стајале на располагању. Бањалука је у земљи али и на европском плану, била првенствено град рукомета и бокса. Марта 1950, у Бањалуци је основан Рукометни клуб „Железничар“, први у Босанској Крајини и један од првих у Босни и Херцеговини. Почетком септембра 1952, „Железничар“ је промијенио име у „Борац“. Године 1957. рукометаши „Борца“ су освојили титулу првака Републике и ушли у Прву лигу

Југославије из које нису испали до распада заједничке државе. Уз „Црвену Звезду“, „Борац“ је био једини југословенски клуб који је постигао тај успјех. Та година је означила не само отварање југословенске сцене за бањалучки рукомет већ и почетак суверене владавине Бањалучана у овом спорту. Бањалучани су освојили наслов првака Европе 11. априла 1976. године. Био је то први пут да неки босанскохерцеговачки спортски клуб освоји титулу првака Европе. РК „Борац“ је и у години избијања грађанског рата забиљежио значајан европски успјех освојивши Куп ИХФ. РК „Борац“ је временом изградио водећу рукометну школу у земљи, значајно унаприједио рукометну игру и изњедрио бројне тренере који су дали велики допринос развоју југословенског рукомета. Најбољи боксер бањалучке „Славије“ и аматерски првак Европе из 1973. године, Маријан Бенеш постао је 17. маја 1979. професионални првак Европе у супервелтер категорији. Највећи фудбалски успјех, „Борац“ је постигао 11. маја 1988, у финалу Купа Југославије („Куп маршала Тита“) на Стадиону ЈНА пред 20.000 гледалаца, поразивши „Црвену Звезду“ и поставши тако први и једини друголигаш у историји југословенског фудбала који је освојио тај сребрни пехар. У сезони 1990/91. „Борац“ је постигао највећи резултат у југословенској Првој лиги – 4. мјесто а маја 1992. и свој највећи међународни резултат освајањем Митропа купа.

Однос Партије према вјерским заједницама био је одређен начелно негативним идеолошким ставом према религији али и настојањем да се дјелује на њих у циљу подстицања лојалности новом политичком поретку. Партија је указивала на опасност од клерикализма која „није само латентна већ и стварна“ и са подозрењем гледала на све приснију сарадњу и контакте између епископа бањалучког Андреја Фрушића и бискупа бањалучког Алфреда Пихлера. Важну улогу у односу органа власти и друштвено-политичких организација са вјерским заједницама и њиховим службеницима играла су званична удружења вјерских службеника која су дјеловала у оквиру Социјалистичког савеза радног народа. СДБ је биљежила пораст активности вјерских заједница од смрти предсједника Јосипа Броза 1980. године. Због „злоупотреба вјере у политичке сврхе и другог друштвено-штетног дјеловања на вјерској основи“, СДБ је почетком 80-их година предузела репресивне мјере према једном броју вјерских службеника из Бањалуке. Православна црквена општина је након 1945. остала без свих некретнина и земљишта али и без иједног храма у градском подручју. Темелји новог Саборног Храма свечано су освећени 25. новембра 1962. а прва архијерејска литургија у обновљеном храму је служена на празник Светог Игњатија, 2. јануара 1967. године. Комисија за вјерска питања СО Бањалука је 1971. сарадњу са представницима СПЦ у „последњих десетак година“ оцијенила као „веома добру“. За епископа др Андреја Фрушића је констатовано да „спада у ред прогресивнијих православних свештеника, веома коректног држања“. Сам епископ је примјећивао да због тога „мене већ бије глас у Синоду да сам ’комунистички владика’“. Екуменска отвореност епископа Андреја произилазила је из чињенице да је био „занесен идејом братства и јединства“. Андреј је маја 1980, својом жељом, изабран за епископа Епархије сремске док је на његово мјесто изабран епископ моравички Јефрем Милутиновић. Свечано устоличење новог епископа је извршено у Бањалуци 1. јуна 1980. Бањалучка партијска организација оцјењивала је да од доласка новог епископа Јефрема, живот Епархије карактерише „јачање хијерархијске власти, организационо јачање, те оснивање нових парохија“. Нарочито су били изражени многобројни захтјеви за изградњу нових или реконструкцију старих вјерских објеката и обављање вјерских обреда. Од 1987. до 1990. у Бањалуци и цијелој Епархији била је забиљежена све већа посјећеност православних храмова. Према сјећању Ратка Радужковића, још 1967. је донесена одлука о прекопавању гробља „Свети Пантелија“ у Борику, најстаријег сачуваног српског православног споменика у Бањалуци, за које се сматра да је основано 1854. године. До тога ипак, након вишегодишње борбе, није дошло. Крајем 1990, започеле су активности у вези са обновом православног Саборног Храма на мјесту гдје је првобитно изграђен. Бањалучки римокатолички бискуп Алфред Пихлер (1959-1989), поријеклом Аустријанац из Јужног Тирола, имао је врло наглашену екуменску оријентацију. У божићној посланици 1963, извинио се православцима за злочине које су римокатолици починили над

њима током Другог свјетског рата. Због тога је био предмет критика од стране римокатоличког свештенства које је реаговало усмено или писмено. У земљотресу 1969, тешко је страдала бањалучка катедрала тако да се у њој није смјела служити света миса због опасности од урушавања. Тада је православни Храм Свете Тројице уступљен на коришћење римокатолицима све до прве мисе у новој катедрали, на Божић 1973. године. Бискуп је учествовао у раду Међународне мјешовите комисије за теолошки дијалог између двије цркве. Током његове управе бискупијом, заређена су укупно 34 бискупијска свештеника а саграђене су и многе жупне цркве. Бискупа Пихлера је на челу Бањалучке бискупије 1989. године наслиједио бискуп Фрањо Комарица. Исламски вјерски објекти током земљотреса 1969. већином су тешко страдали. Велика оштећења је претрпјела Ферхадија, најпознатија бањалучка џамија, изграђена 1579. године. Земљотрес августа 1981. године је показао све слабости санација које су изведене након земљотреса 1969. године, посебно на Ферхадији и Арнаудији. Организација ИВЗ која је успостављена Уставом из 1947, није се битније мијењала до краја социјалистичке Југославије. Значајан допринос конституисању и афирмацији нове муслиманске нације дали су и младомуслимани суђени од 1946. до 1949. године који су под псеудонимима објављивали у исламској штампи. У том раздобљу се као политички писац нарочито афирмисао Алија Изетбеговић својим списима *Исламска декларација* и *Ислам између Истока и Запада*. ЦК СК БиХ је почетком новембра 1979. године разматрао појаве које су свједочиле о „отворенијим намјерама и организованим и агресивним облицима дјеловања муслиманског национализма“. Пред крај социјалистичке Југославије, у ИЗ је било примјетно дистанцирање од словенских коријена при чему се муслиманско становништво све више идеолошки везивало за босанске богумиле. Током 1983. и 1984. дошло је до подјеле муслиманских вијерника у приградском насељу Врбања у вези са дјеловањем тамошњег хоце који је искључен из ИЗ. Према подацима Савеза јеврејских општина Југославије, број Јевреја у бањалучкој Јеврејској општини 1946. износио је 46 а 1948. године свега 35. Рад Јеврејске заједнице није био препознатљив а једини материјални остатак и свједок јеврејског присуства, јеврејско гробље, уклоњено је одлуком власти у другој половини 70-их година.

Просторна мобилност српског и хрватског становништва у Босни и Херцеговини била је далеко већа од муслиманског. Миграциона кретања су углавном захватала српско и хрватско становништво које се кретало према СР Србији и СР Хрватској. У периоду 1961-1971, нето усељавања у град Бањалуку (17.640) износила су 11, 1% укупног броја становника у 1971. години, док су нето усељавања у периоду 1971-1979. (29.313) износила 16, 1% становника у 1979. години. То указује на изузетно појачан степен имиграције у град Бањалуку након земљотреса 1969. Удио градског становништва у укупном становништву општине се кретао од 57, 7% 1969, преко 63, 8% 1975. до 67, 5% 1981. године. У 1971. години, у бањалучкој општини је било 27, 9% а у СР БиХ 40% пољопривредног становништва. Према попису из 1981, простор бањалучке општине (1.239 km²) је насељавало 183.618 становника. Урбано подручје општине (121 km² – 10% територије) је насељавало 124.000 становника. Овако изразито неповољна демографска кретања и просторна дистрибуција становништва у односу на укупан простор општине, били су последица углавном непланских и неконтролисаних процеса индустријализације, деаграризације и урбанизације. Удио пољопривредног становништва се за једну деценију смањио са 41.359 на 16.692, односно са 26, 1% на 9, 1%. Природни прираштај је у периоду 1961-1984. у општини опао са 21, 4 на 9, 3. На подручју општине Бањалука, број умрле дојенчади на 1.000 живорођених (стопа дојеначке смртности) износио је: 1971. године 42, 2; 1981. 19, 5 а 1984. 21, 5 и кретао се испод просјека за регију, СР БиХ и СФРЈ. Стопа општег морталитета се у периоду 1970-1985. повећала са 6, 3 ‰ на 7, 5 ‰. У националном погледу, у периоду 1971-1991, највише је било Срба (између 50, 8% и 58, 1%) а затим Хрвата (14, 9%-21%), Муслимана (11, 8%-15, 3%), Југословена (2, 9%-17, 1%) и осталих (2, 7%-3, 7%).

СР БиХ је била на посљедњем мјесту, након САП Косова, по броју становника на једног љекара. Године 1978. у субрегиону Бањалука постелни капацитет је износио 1.738 или 4, 25 кревета на 1.000 становника. Године 1984, на једну амбуланту је долазило 1.720 становника а на једну стоматолошку амбуланту 3.102 становника. Мрежа примарне здравствене заштите је оцијењена као много неповољнија у односу на просјек СР БиХ и СФРЈ. Према подацима из октобра 1985. године, опремљеност здравства је била на лошем нивоу. За разлику од равничарског, брдска сеоска подручја су се одликовала веома ниском здравственом културом. У бањалучкој општини све присутнија је била патологија типична за развијене средине као што су хроничне незаразне болести: кардиоваскуларне болести, менталне болести, злоћудни тумори, шећерна болест, хронична обољења дисајних органа, трауматизам и алкохолизам. Фебруара 1989. године Научно-наставно вијеће Медицинског факултета у Бањалуци је указивало на повећан број обољења плућа, очију, кардиоваскуларног апарата, рака различите локализације као и на повећан број обољења код дјете као директну посљедицу лоше еколошке ситуације. Средином 1989. године, РО Клиничко-медицински центар Бањалука проводио је здравствену заштиту на подручју које је обухватало 407.624 становника. Године 1984, Социјално геријатријски центар је био једина радна организација за збрињавање старих, изнемоглих и психички измијењених лица у Бањалуци и цијелој Босанској Крајини. Поред поменуте, средином 1988. године у општини су дјеловале још 2 ОУР социјалне заштите: Центар за социјални рад и Дјечији дом „Рада Враћешевих“.

Према подацима Завода за привредни и друштвени развој Скупштине општине Бањалука, трошкови живота у периоду јануар - јул 1974. у односу на исти период претходне године су се повећали за 23, 4%. У септембру 1976. године, трошкови живота су били већи за 7, 6% у односу на исто раздобље 1975. године. Октобра 1986. године оцјењивано је да је дуже вријеме у комуни био присутан тренд стагнације или опадања друштвене продуктивности рада. У удруженом раду је коришћено само око половине радног времена, производња по једном запосленом раднику у индустрији је била дупло мања него у развијеним земљама, радна етика је била на ниском нивоу (карактеристична „парола“: „Нико не може тако мало платити колико могу мало радити“) а обртна средства су се годишње просјечно обртала мање од 2 пута умјесто 4. О животном стандарду Бањалучана 1988. године говоре подаци да је у првих 9 мјесеци те године око 3.300 радника примало загарантован лични доходак а око 4.900 пензионера загарантовану пензију. Број корисника различитих облика социјалне заштите марта 1988. је износио 1.868 а годину дана касније 1.970 (повећање за 5%). Према подацима из фебруара 1990. године, 20.000 радника на подручју општине имало је примања којима су могли да покрију само 50% својих животних потреба.

Анкете вршене међу запосленим Бањалучанима, објављене 1977. године, показале су да је ова категорија становништва у просјеку дневно располагала са око 3 сата слободног времена. Готови сви анкетирани запослени Бањалучани (98, 5%) су редовно или повремено слушали радио-програм, што је био уједно и најпопуларнији културни сдаржај 1975. године. Одмах након тога се налазио тв-програм (96, 3%). Ипак, само 5, 6% анкетираних који су имали вишу или високу стручну спрему, оцијенили су програм Радија Бањалуке као одличан. Народна библиотека „Петар Кочић“ је 1961. у свом чланству имала свега 3, 6% а 1971. 2, 4% становништва општине (1971. године: СФРЈ – 6, 6%; СР БиХ – 5, 4%; СР Словенија – 13, 2%). Историјска свијест Бањалуке и Босанске Крајине требало је да кроз државну културну политику буде чврсто утемељена готово искључиво на револуционарној традицији и историји НОР-а. Споменик Палим борцима Босанске Крајине свечано је откривен 27. јула 1961. године, поводом 20. годишњице „устанка народа Босне и Херцеговине“. Био је то најрепрезентативнији споменик, уздигнут и видљив из већег дијела Бањалуке, симбол борбе Крајишника за слободу али и симбол побједе КПЈ као предводничке снаге новонасталог друштва. На подручју општине Бањалука, од укупно 95 споменика и спомен обиљежја НОБ-е 1980. године, највећи број је спадао у оне који су садржали незнатне или никакве умјетничке и естетске вриједности. То је био случај са централним спомеником на Тргу палих бораца.

На подручју општине је било 5 спомен-гробаља. Изражавајући жалост свих слојева друштва поводом смрти Јосипа Броза, „неуморног градитеља наше социјалистичке самоуправне заједнице и борца за мир и прогрес цјелокупног човјечанства“, *Глас* је преносио изјаве појединаца, од припадника ЈНА до дјеце у обдаништима који су са усхићењем говорили о његовом лику и дјелу. Јосип Броз је 8 пута боравио у Бањалуци. Геноцид над Србима у Независној Држави Хрватској, у званичној култури и политици памћења, уклапан је у опште владајуће каноне сјећања на Други свјетски рат. Најтрагичнији дан бањалучких Срба у Другом свјетском рату, 7. фебруар 1942. године, није имао посебно ни значајно мјесто у оквиру званичне културе сјећања, све до 1991. године.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

ИЗВОРИ

А) Необјављена архивска грађа

Архива Градске управе Града Бањалука (АГУГБЛ)

- Скупштина општине Бањалука

Архив Југославије (АЈ)

- Кабинет Предсједника Републике
- Савезно извршно веће – СИВ

Архив Републике Српске (АРС)

- Збирка о земљотресу у Бањалуци и Босанској Крајини 1969.
- Општински комитет СК Бањалука
- Самоуправна интересна заједница културе Бањалука
- Скупштина општине Бањалука

Архива Јеврејског културног центра „Арие Ливне“ Бањалука

- Драган Поповић, *Јеврејска заједница у Бањој Луци након Другог свјетског рата*, дипломски рад одбрањен на Природно-математичком факултету Универзитета у Бањој Луци (Одсјек: Географија, Група: Географија и етнологија) под менторством проф. др Душана Дрљаче марта 2001.

Архива Републичког завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске (АРЗЗКИПН)

Архива Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и грађење несталих лица Републике Српске (АРЦИРЗ)

Б) Објављени извори

- *Čuvari Jugoslavije. Suradnici UDBE u Bosni i Hercegovini III, Muslimani*, (uredio Ivan Bešlić) Posušje: Samizdat, 2003.
- *Čuvari Jugoslavije. Suradnici UDBE u Bosni i Hercegovini IV. Srbi*, (uredio Ivan Bešlić) Posušje: Samizdat, 2003.

В) Мемоари и публицистика

- Стојан Бијелић, *Казивања паметара о прошлости Бање Луке и Крајине*, приредио Ђорђе Микић, Бања Лука: Општина Бања Лука, „Коцка“, 1996.
- Jakov Danon, Verica M. Stošić, *Memoari na holokaust Jevreja Krajine*, Banja Luka: Jevrejska opština, 2010.
- Јован Б. Душанић, „Дисиденство као природно стање“, у: *Економија постмодерне*, Бања Лука: Универзитет у Бањалуци, Економски факултет, 2016, 443-493.
- Radmila Kulundžija, *Note sjećanja. Critice iz muzičkog života Banje Luke*, Banja Luka: Grafid d.o.o, 2013.
- Никола Кољевић, *Стварање Републике Српске. Дневник 1993-1995. Књига I*, Београд: ЈП Службени гласник, ЈУ Службени гласник Републике Српске, 2008.
- Предраг Лазаревић, *Без права на ћутање*, Бањалука: Српска странка Крајине и Посавине, 1996.

- Предраг Лазаревић, *Без права на ћутање 2*, Бањалука: Бесједа, 2006.
- Здравко Д. Маријанац, *МБ 8877*, Бања Лука: Географско друштво Републике Српске, 2005.
- Томо Марић, *Био једном, један шампион*, Свијет спорта. Специјално издање, Бања Лука 1997.
- Томо Марић, *Бањалучке приче, свједочења, записи, успомене. Књига 2: Била једном једна земља*, Бања Лука: Бесједа, 2010.
- Томо Марић, *Бањалучке приче, свједочења, записи, успомене. Књ. 3: „Борац“ и спорт, понос града*, Бања Лука: Бесједа, 2010.
- Светислав Тиса Милосављевић, *Мемоари. Бановање*, (прир.) Небојша Радмановић, Верица М. Стошић, Зоран С. Мачкић, Бањалука: Удружење архивских радника Републике Српске, 2005.
- Стеван Мољевић, *Изабрани текстови*, (прир.) Бојан Стојнић, Гојко Маловић, Бањалука: Архив Републике Српске, Удружење архивских радника Републике Српске, 2020.
- Irfan Nurudinović, *Воје родног града. Записи и сјећања*. Banjaluka: Bošnjačka zajednica kulture „Preporod“, 2012.
- Златко Пувачић, *Стара Бања Лука*, Београд: Академија нова, 2001.
- Ратко Радужковић, *Моја сјећања и послушања*, Бањалука: Српска православна црквена општина, 2019.
- Jovan Spremo, *Kad zemlja drhti*, Banja Luka: „Oslobođenje“ Sarajevo, 1971.

Г) Штампа и периодика

- *Glas. List Socijalističkog saveza radnog naroda*
- *Incel. List radnika Radne organizacije industrije celuloze, papira i vlakana*
- *Jelšingrad. List udruženih tvornica i livnica*
- *НИН, недељне информативне новине*
- *Ослобођење. Лист Социјалистичког савеза радног народа Босне и Херцеговине*
- *Пулс Гласа српског*
- *Џајавес. List radne zajednice „Rudi Čajavec“, Preduzeće za elektroniku, elektromehaniku i automatiku*

ЛИТЕРАТУРА

А) Монографије

- Mirsad D. Abazović, *Kadrovski rat za BiH*, Sarajevo: Savez logoraša Bosne i Hercegovine, Centar za istraživanje i dokumentaciju, 1999.
- *Бањалучка пивара*, (уред.) Ђорђе Микић, Бања Лука: Институт за историју, 2000.
- *Banjaluka: pet godina poslije zemljotresa*, (urednik Besim Karabegović), Banjaluka: „Glas“, 1974.
- Goran Vračić, *Amaterski film u Banjaluci*, Banjaluka: Arhiv Republike Srpske, Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske i Kinoteka Republike Srpske, Banjaluka 2021.
- Eva Berković, *Socijalne nejednakosti u Jugoslaviji*, Beograd: IRO „Ekonomika“, Ekonomski institut, 1986.
- Зоран Пејашиновић, *Бан Милосављевић. Прича о човјеку који је Бањој Луци обистинио име*, Бања Лука: Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, 2004.
- Перко Војиновић, *Врбаска бановина у политичком систему Краљевине Југославије*, Бања Лука: Филозофски факултет, Одсек за историју, 1997.
- Перко Војиновић, *Када нас не буде било више. Сјећање на дјетињство и младост, записи и писма из тамнице*, Бања Лука: Издање аутора, 1998.

- Milan Vraneš, Manojlo Babić, Budimir Rapačić, Čedomir Milanović, Bogdan Ćutković, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945-1985, Корпена војска ЈНА II*, Београд: Војноиздavaчки и новински центар, 1987.
- Дејан Вујанић, *Филмска култура у Бањалуци и Босанској Крајини 1953-1969*, Бањалука: Бесједа, 2011.
- Сарита Вујковић, *Бањалучки Јесењи салон*, Бањалука: Академија наука и умјетности Републике Српске, Музеј савремене умјетности Републике Српске, 2019.
- Sreten Vujić, *Ljudi i gradovi*, Budva: Mediteran i Београд: Филозофски факултет, 1990.
- Група аутора, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945-1985, Ratno vazduhoplovstvo i protivvazdušna odbrana*, Београд: Војноиздavaчки и новински центар, 1989.
- Драган Давидовић, *Саборна црква у Бањалуци 1925-1941*, Бањалука: „Глас“, 1991.
- Данка Дамјановић, *Бански двор*, Бања Лука: Арт принт, 2012.
- Војан В. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945-1959*, Београд: Institut za savremenu istoriju, 2014.
- Војан В. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazdušna odbrana*, Београд: Institut za savremenu istoriju, 2017.
- Дарио Дринић, *Душан Суботић, прота страдалик (1884-1941). Прота, народни посланик и мученик*, Градишка: ЈУ Завичајни музеј Градишка, 2018.
- *Економски факултет Универзитета у Бањој Луци 1975-2020; 45 година*, Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, Економски факултет, 2020.
- Манојла Зрнић, Жељко Тица, *40 година Спортске дворане „Борик“ 1974-2014*, Бања Лука: Јавна установа Спортски центар „Борик“, 2015.
- Платон Јовић, *Епископ бањалучки и сремски др Андреј (Фрушић)*, Бањалука: Филозофски факултет, 2017.
- Нуснија Камберовић, *Džemal Bijedić. Politička biografija*, Сарајево: Удружење за модерну историју УМНИС, 2017.
- Vera Katz, *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945-1953*, Сарајево: Institut za istoriju, 2011.
- Илија Кеџмановић, *Иво Фрањо Јукић*, Београд: Нолит, 1963.
- Vera Kržišnik-Bukić, *Cazinska buna 1950*, Сарајево: „Свјетлост“, 1991.
- Рајко Кузмановић, *Banjalučko školstvo u zemljotresu (Prilog istoriji školstva)*, Бања Лука: „Глас“, 1986.
- Радмила Кулунџија, *Српско православно гробље „Свети Пантелија“ Бањалука. Приче из Васиљеве баште*, Бањалука: Саборни храм Христа Спаситеља, 2020.
- Радмила Кулунџија, Ратко Радујковић, *Саборни храм Христа Спаситеља. Православни храмови у Бањој Луци*, Бања Лука: Српска православна црквена општина, 2010.
- Горан Латиновић, *Српска православна црква у Босанској Крајини (1918-1941)*, Бања Лука: Графомарк Лакташи, 2006.
- Ненад Лемајић, *Сеобе становника Мањаче у Срем*, Сремска Митровица: Завичајно друштво „Мањача“, „Културно просветна заједница“ и Установа за неговање културе „Срем“, 2004.
- Душан Лукач, *Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji*, Бања Лука: SUBNOR, 1968.
- Душан Лукач, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Београд: Војноиздavaчки завод 1967.
- Лазар Лукајић, *Фратри и усташе кољу – злочини и сведоци: покољ Срба у селима код Бања Луке Дракулићу, Шарговцу и Мотикама 7. фебруара и Пискавици и Ивањској 5. и 12. фебруара 1942. године*, Београд: Фонд за истраживање геноцида, 2005.
- Мира Мандић, *Карактеристике урбаног развоја Бање Луке. Савремена просторно-функционална трансформација града*, Бања Лука: Географско друштво Републике Српске, 2013.
- Здравко Д. Маријанац, *Изабрани радови*, Бања Лука: Географско друштво Републике Српске Бања Лука, 2009.

- Здравко Д. Маријанац, *Развитак становништва Босне и Херцеговине 1850-1991. године*, Бања Лука: Матица српска Републике Српске, 2000.
- Томо Марић, Limun Папић, Uzeir Pašalić, Spasoje Perović, Slobodan Pešević, Refik Slabić, *Rukometni klub Borac Banjaluka 1950-1985*, Banjaluka: RK Borac, 1985.
- Franjo Marić, Anto Orlovac, *Banjolučka biskupija u riječi i slici od 1881. do 2006. Povodom 125. obljetnice utemeljenja Biskupije*, Banja Luka: Biskupski ordinarijat, 2006.
- Predrag J. Marković, *Trajnost i promena. Društvena istorija socijalističke i postsocijalističke svakodnevice u Jugoslaviji i Srbiji*, Beograd: Javno preduzeće „Službeni glasnik“, 2007.
- Драга Мاستиловић, *Између српства и југословенства. Српска елита из Босне и Херцеговине и стварање Југославије*, Београд: Агенција за издаваштво „Филип Вишњић“, Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“ Гацко, 2012.
- Зоран С. Мачкић, *Из родине у Бањалуку. Руска емиграција у Бањалуци*, Бањалука: Удружење архивских радника Републике Српске, 2018.
- *Машински факултет у Бањој Луци 1971-2011*, Бања Лука: Машински факултет, 2011.
- Ђорђе Микић, *Бања Лука, култура грађанског друштва*, Бањалука: Институт за историју, 2004.
- Ђорђе Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, Бања Лука: Општина Бања Лука, Институт за историју, 1995.
- Ђорђе Микић, *Политичке странке и избори у Босанској Крајини (1918-1941)*, Бања Лука: Институт за историју, 1997.
- Gojko Miljanić, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945-1985, Kopnena vojska JNA I*, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1988.
- Митра Митровић, *Веселин Маслеша*, Београд: Нолит, 1964.
- Јелена Мргић, *Северна Босна, 13-16. век*, Београд: Историјски институт Београд 2008.
- Мihad Муџановић, *I zemlja se potrese. Odjek zemljotresa u Skoplju 1963. godine i Bosanskoj krajini 1969. godine*, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju UMHS 2019.
- Miloš Nemanjić, Ružica Rosandić, Milivoje Ivanišević, Mirjana Nikolić, Branimir Stojković, *Analiza stanja kulture u opštini Banjaluka*, Banjaluka: SIZ kulture, „Glas“ i Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, 1977.
- Miloš Nemanjić, Ružica Rosandić, Milivoje Ivanišević, Mirjana Nikolić, Branimir Stojković, *Program kulturnog razvoja Banjaluke 1976-1990*, Banjaluka: SIZ kulture i Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, 1977.
- Лимун Папић, *Пола вијека Кошаркашког клуба Борац Нектар Бања Лука*, Бања Лука: КК „Борац Нектар“, 1997.
- Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije. Treća knjiga; socijalistička Jugoslavija 1945-1988*, Beograd: Nolit, 1988.
- Платон Јовић, *Свети свештеномученик Платон, епископ бањалучки*, Бањалука: Светосавска омладинска заједница Епархије бањалучке, 2016.
- Limun Pačić, *Banjalučki sportski klub „BSK“ 1932-1982*, Banjaluka: FK „BSK“, NIGRO „Glas“, 1983.
- Лимун Папић, Жељко Тица, Татјана Папић-Цакула, *50 година рукомета, 1949-1999. година*, Бања Лука: Рукометни савез Републике Српске, 1999.
- Aleksandar Aco Ravlić, *Banjaluka, napori i radosti*, Banjaluka: Institut za istoriju, NIGRO „Glas“, 1985.
- Aleksandar Ravlić, *Banjaluka, razdoblja i stoljeća*, Sarajevo: IRO „Veselin Masleša“ 1979.
- Aleksander Aco Ravlić, *Banjaluka u prošlosti I*, Banja Luka: Nezavisne novine, 2002.
- Aleksandar Ravlić, *Jelšingrad 50*, Banja Luka: SOUR „Jelšingrad“ udružene tvornice i livnice Banja Luka, 1987.
- Aleksandar Ravlić, *Pola stoljeća Borca*, Banjaluka: Fudbalski klub Borac Banjaluka, Gradski stadion, 1976.
- Aleksandar Ravlić, *100 potresnih dana Banja Luke*, Osijek: „Štampa“ 1970.

- Dženita Sarač-Rujanac, *Branko Mikulić. Politička biografija 1965-1989*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu-Institut za historiju, 2020.
- Дијана Симоновић, *Пејзажни градови. Поређење развоја урбаног идентитета Бањалуке и Граца*, Бањалука: Архитектонско-грађевински факултет, Универзитет у Бањој Луци, 2010.
- Sulejman Smlatić, *Banja Luka. Grad i njegove funkcije*, „Svjetlost”, Sarajevo: OOUR izdavačka djelatnost, 1978.
- Laslo Sekelj, *Jugoslavija, struktura raspadanja. Ogled o uzrocima strukturne krize jugoslovenskog društva*, Beograd: Izdavačko preduzeće „Rad“, 1990.
- *Српска православна Епархија бањалучка 1900-2000. Шематизам*, Бања Лука: Епархијски управни одбор Српске православне епархије бањалучке, 2000.
- Đorđe Stanić, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945-1985, Vojno školstvo JNA*, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1986.
- Бојан Стојнић, *Архив Републике Српске. Од градске до институције од националног значаја 1953-2018*, Бањалука: Архив Републике Српске и Удружење архивских радника Републике Српске, 2018.
- Бојан Стојнић, Љубица Ећимовић, Ђорђе Микић, *Електрокрајина Бањалука 1947-2017*, Бањалука: ЗП „Електрокрајина“ а. д. Бањалука, Удружење архивских радника Републике Српске, 2019.
- *Stoljeće Fabrike duvana Banjaluka 1888-1988*, (urednik) Midhat Kaliman, Banja Luka: Fabrika duvana Banja Luka, 1988.
- Željko Tica, *Banjalučki ljudi fudbala*, Banjaluka: Nezavisni univerzitet Banja Luka, 2017.
- Željko Tica, Žana Mijatović, *Malene, 55 godina Ženskog košarkaškog kluba Mladi Krajišnik, 1963-2018*, Banjaluka: ŽKK Mladi Krajišnik, Atlantik BB, 2018.
- Drago Trkulja, *Zemljotresi banjalučkog regiona*, Banja Luka: Zavod za izgradnju, 2009.
- Pejo Čošković, Galib Šljivo, Đorđe Mikić, Milan Vukmanović, Vera Kržišnik-Bukić, *Banja Luka*, Banjaluka: Institut za istoriju, 1990.
- *Univerzitet u Banjaluci*, (urednik Rajko Kuzmanović), Banjaluka: Skupština opštine, 1975.
- *Univerzitet u Banjaluci*, (urednik Rajko Kuzmanović), Banjaluka: Univerzitet u Banjaluci, 1990.
- *Univerzitet u Baњoј Луци. Збирка одбрањених докторских дисертација и магистарских радова 1974-2011*, Бања Лука 2011.
- *Univerzitet u Baњoј Луци 1975-2020. University of Banja Luka 1975-2020*, (urednik Горан Латиновић), Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, 2020.
- *Univerzitet u Baњoј Луци 1975-2005*, (urednik Драго Бранковић), Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, 2005.
- Sabira Husedžinović, *Dokumenti opstanka. Vrijednosti, značaj, rušenje i obnova kulturnog naslijeđa*, Zenica: Muzej grada Zenice, 2005.
- Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд: Клио, 2013.
- Љиљана Лабовић Маринковић, Видосава Грандић, Нада Пувачић, Радмила Кулунџија, Љиљана Пердув Мисирлић, Сарита Вујковић, Саша Васић, Милан Радловић, *Од Галерије до Музеја. From the Gallery to the Museum 1971-2006*, Бања Лука: Музеј савремене умјетности Републике Српске, Museum of Contemporary Art of Republic of Srpska, 2006.
- Љиљана Чекић, *Народно позориште Врбаске бановине. Оснивање и умјетнички развој 1930-1934. Књига 1*, Бања Лука: Архив Републике Српске, Удружење архивских радника Републике Српске, 2020.
- Бранко Чубриловић, *Петар Кочић и његово доба*, Бања Лука-Загреб 1934, (Бања Лука-Београд: репринт издање Задужбине „Петар Кочић“, 2016).
- Srećko M. Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991). S posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo-Zagreb: Svjetlo riječi, 2004.

- Љиљана Шево (прир), *Урбанистички развој Бање Луке*, Бања Лука: Општина Бања Лука, Завод за заштиту споменика културе и природе Бања Лука, 1996.
- Stanko Štetić, Borivoje Filipović, Aleksandar Sekulić, Mane Stojanović, Aleksandar Trifoni, Petar Ciganović, Rade Roksandić, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945-1985. Корпена војска ЈНА III*, Београд: Војноиздavaчки и новински центар, 1988.
- Драган Шућур, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини 1945-1958*, Бања Лука: Ризница, 2016.

Б) Зборници радова

- *Вања Лука и новјој историји (1878-1945). Зборник радова с научног скупа одржаног у Вањој Луци од 18-20. новембра 1976. године*, Вања Лука: Институт за историју Сарајево, Архив Босанске крајине и Музеј Босанске крајине Вања Лука, 1978.
- *Привреда Босанске Крајине 1878-1941. Зборник радова*, Владан Вуклиш (уредник), Бањалука: Архив Републике Српске, Удружење архивских радника Републике Српске, 2018.
- *Крајина и Крајишници II*, Београд: Издаје Јован Зубовић, 1970.
- *Светислав-Тиса Милосављевић. Зборник Округлог стола одржаног у Бањалуци 16. октобра 2004. године*, (уред. Ђорђе Микић), Бањалука: Институт за историју, 2006.
- Сеизмологија и инжењерска сеизмологија. Seismology and engineering seismology. International conference on earthquake engineering. On the occasion of the 40th anniversary of Вања Лука Earthquake, (уред. Мирко Аћић и Драго Тркуља), Бањалука: Завод за изградњу-Institute for Construction, 2009.

В) Чланци, студије и расправе

- „Бања Лука, а не Бањалука“, *Отаџбина*, бр. 13, год. I, Бања Лука, 7. септембра 1907, 1.
- Denis Bećirović, „Komunistička vlast i Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini (1945-1955) – pritisci, napadi, hapšenja i suđenja“, *Токови историје* 3/2010.
- Миле Бјелајац, „Југословенско искуство са мултиетничком армијом, са посебним освртом на БиХ“, *Војноисторијски гласник*, 2/2008, 70-93.
- Dragan Bogetić, „Nacionalno pitanje i Jugoslavija 1945-1989“, *Istorija 20. veka. Časopis Instituta za savremenu istoriju*, br. 1-2, god. XVII, Beograd 1999, 41-76.
- Jelena Božić, „Arhitektura Josipa Vancaša u Вањој Луци“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, бр. 5, год. V, Бањалука 2013, 185-198.
- Tomo Vukšić, „Međucrkvено i i међунационално питање у djелu i misli biskupa Alfreda Pichlera (I.)“, *Crkva u svijetu* 39, br. 1 (2004).
- Tomo Vukšić, „Međucrkvено i i међунационално питање у djелu i misli biskupa Alfreda Pichlera (II.)“, *Crkva u svijetu* 39, br. 2 (2004).
- Ivana Dobrivojević, „U potrazi za blagostanjem. Odlazak jugoslovenskih državljana na rad u zemlje zapadne Evrope 1960-1977“, *Istorija 20. veka. Časopis Instituta za savremenu istoriju*, broj 2, godina XXV, Beograd 2007, 89-100.
- Dino Dupanović, „Političke posljedice zemljotresa u Bosanskoj Krajini 1969. godine“, u: *Poplava, zemljotres, smog: Prilozi ekohistoriji Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću. Zbornik radova*, (urednik Amir Duranović), Sarajevo: Udruženje za modernu historiju UMHS 2017.
- Змијањац, „Историја Имена Бање Луке“, *Развитак*, бр. 5. и 6, год. I, Бања Лука, 1. јуна 1910, 176-182.
- Драгослав Илић, Предговор „Анатомија заборава“, Вања Шмуља, Споменка Кузмановић, Љубица Милекић, *Анатомија заборава (каталог изложбе)*, Бања Лука: ЈУ Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, 2015.

- Платон Јовић, „Екуменска дјелатност епископа бањалучког и сремског др Андреја (Фрушића) у вријеме управљања Бањалучком епархијом (1961-1980)“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, бр. 9, год. 9, 2017, 259-267.
- Момир Капор, „Педесет позоришних година“, *Путеви. Часопис за књижевност и културу*, Бања Лука 1980, новембар-децембар XXVI.
- Osman Karabegović, „'Glas' u ratu i posleratnom razvoju“, *Putevi. Književnost, umjetnosti, kultura*, knjiga XLII, Banja Luka 1988, septembar-oktobar, 7-10.
- Предраг Лазаревић, „Позориште у служби националне духовности (с освртом на бањалучко Народно позориште)“, *Наука и образовање – битни чиниоци српске духовности. Зборник радова са научног скупа (Бања Лука, 20-22. новембра 2000)*, (главни уредник) Драго Бранковић, Бања Лука: Филозофски факултет, 2000.
- Горан Латиновић, „In memoriam Перко Војиновић (1935-2002)“, *Радови: часопис за хуманистичке и друштвене науке Филозофског факултета у Бањалуци*, бр. 5, Бања Лука 2002, 350-353.
- Goran Latinović, Nikola Ožegović, „'St. Bartholomew's Night' of Banja Luka. The Ustasha Crime against the Serbs in the Banja Luka Area on 7 February 1942“, *Balkanica LI. Annual of the Institute for Balkan studies*, Belgrade 2020.
- Предраг Лозо, „Геноцид над Србима у НДХ, култура памћења и идентитети у Републици Српској“, *Постструктурализам/постмодерна – пола вијека послје: Идентитети и историјски процеси. Зборник радова са научног скупа (Бања Лука, 18. и 19. новембар 2016. године). Том I*, Бања Лука: Филозофски факултет, 2016, 317-337.
- Зоран Мачкић, „У Бањалуци 27. марта 1941“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, бр. 3, год 3, (2011), 243-253.
- Зоран Мачкић, „Ваздушна бомбардовања Бањалуке у Другом свјетском рату 1941-1945“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, бр. 3, год 3, (2011), 255-309.
- Јован Мирковић, „Жртве рата 1941-1945. рођене на подручју Босанске Крајине према попису из 1964. године и до сада извршеној ревизији пописа, с посебним освртом на страдање деце“, *Јасеновац; пета међународна конференција о систему концентрационих логора и стратишта хрватске државе за истребљење Срба, Јевреја и Рома у Другом светском рату*, Бања Лука, 24. и 25. мај 2011. године. *Зборник радова*, Козарска Дубица: ЈУ СП Доња Градина и Бања Лука: Удружење Јасеновац-Доња Градина, 2011, 25-35.
- Јован Мирковић, „Жртве рата 1941-1945. са подручја Козаре“, *Злочини геноцида Независне Државе Хрватске на Козари и Поткозарју у Другом свјетском рату. Први округли сто, Мраковица-Козара, 19. мај 2012. године*, Бања Лука: Удружење „Јасеновац-Доња Градина“, 2014, 19-53.
- Славка Миросављевић, „Живот и рад бањалучког сликара Божидара Николића (1904-1958)“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, бр. 1, год. 1, 2009, 284.
- Драган Новаковић, „Исламска заједница и национално одређење муслимана у социјалистичкој Југославији“, *Историја 20. века. Часопис Института за савремену историју*, бр. 2, год. XXVI, Београд 2008, 460-474.
- Limun Papić, „Iz istorije 'Glasa'“, *Putevi. Književnost, umjetnosti, kultura*, knjiga XLII, Banja Luka 1988, septembar-oktobar.
- Љиљана Радошевић, „Бањалучке првомајске прославе 1945-1970“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, бр. 1, год. 1, 2009, 413-420.
- Dženita Sarač-Rujanac, „Politički zemljotres u SR BiH nakon oktobra 1969. godine. Odnos republičkog i saveznog rukovodstva početkom 1970-ih godina“, *Historijski pogledi*, br. 2, god. II, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla 2019, 322-344.

- Бојан Стојнић, „Библиографија Историјског зборника, часописа Института за историју у Бањалуци“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, бр. 2, год. II, 2010, 623-643.
- Verica M. Stošić, Vladan Vukliš (prir.), *Ustaški stožer za Bosansku Krajinu. Studija Milana Vukmanovića i izbor iz građe*, Banjaluka: Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske, Arhiv Republike Srpske, 2017.
- Горан Трбић, Драшко Маринковић, „ИН МЕМОРИАМ, проф. др Здравко Маријанац“, *Зборник радова: Демографски процеси и српски национални интерес*, Бања Лука: Матица српска – Друштво чланова Матице српске Бања Лука, 2018.
- Срђан Цветковић, „Политичка репресија у Србији и Југославији 1944-1985. Покушај квантификације и компарације неких параметара политичке репресије у Србији и Југославији 1944-1985“, *Историја 20. века. Часопис Института за савремену историју*, бр. 2, год. XXVI, Београд 2008, 272-314.
- Љиљана Чекић, „Репертоар бањолучког Народног позоришта у периоду 1941-1945. (Позоришни репертоар као инструмент националне политике Независне државе Хрватске)“, Владан Бартула, Бранко Брђанин, Синиша Јелушић, Љиљана Чекић, Радославка Сударушић, *Народно позориште Републике Српске – од оснивања до ослобођења (1930-1945)*, Пале: „DIS-Company“ д.о.о, 2013, 217-238.
- Драган Шућур, „Црквиште Саборног храма у Бањалуци“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, бр. 2, год. 2, 2010, 339-344.

Г) Брошуре, каталози, статистика

- *Vazduhoplovni zavod „Kosmos“ 1958 – 1988*, (odg. ured. potpukovnik Bogoljub Voјanić), Banjaluka: VZ „Kosmos“, 1988.
- *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год*, Краљевина Југославија, Општа државна статистика, Сарајево, 1932.
- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine. Knjiga II. Prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, Beograd 1938.
- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine. Knjiga III. Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti*, Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, Beograd 1938.
- Миленко Ђорђевић, *Резолуција бањолучких муслимана (12. новембар 1941. године)/Resolution of Banja Luka muslims. November 12, 1941*, Бања Лука: ЈУ Музеј Републике Српске, 2021.
- *Земљотрес у Бањалуци 1969: солидарност, обнова и изградња. Каталог изложбе/Earthquake in Banjaluka 1969: solidarity, recovery and development. Exhibition catalog*, Бањалука: Архив Републике Српске, Музеј савремене умјетности Републике Српске и Удружење архивских радника Републике Српске, 2019.
- *Statistički godišnjak Bosne i Hercegovine 1986, godina XX*, SR BiH, Sarajevo: Republički zavod za statistiku, 1986.
- *Попис становништва, домаћинства, станова и пољопривредних газдинстава 1991. Први резултати за становништво, домаћинства, станове и пољопривредна газдинства по општинама и насељеним мјестима*, СР БиХ, Сарајево: Републички завод за статистику, 1991.
- *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981. Stanovi, uporedni podaci 1971. i 1981. za opštine*, SR BiH, Sarajevo: Republički zavod za statistiku, 1982.
- *Попис становништва 1991*, Београд: Савезни завод за статистику, 1998. [Електронски извор]

- *Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. Stanovništvo: uporedni podaci 1971, 1981. i 1991*, BiH, Federacija BiH, Sarajevo: Federalni zavod za statistiku, 1998.
- *Šehitluci*, (urednik Hamid Husedžinović), Banjaluka: Glas, 1982.

Д) Интернет странице:

- <https://www.glassrpske.com>
- <https://www.nezavisne.com>
- <https://hrcak.srce.hr>

Ђ) Разговори:

- Разговор са адвокатом Небојшом Пантићем, 12. јануара 2021. године

Е) Остало:

- *Енциклопедија Републике Српске 1, А-Б*, Бања Лука: Академија наука и уметности Републике Српске, 2017.
- Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пижурџица, *Правопис српскога језика*, Нови Сад: Матица српска, 2010.
- *Banja Luka, novelirani urbanistički program*, Banja Luka: Urbanistički zavod Banja Luka, Urbanistički zavod Bosne i Hercegovine Sarajevo, 1971.
- Husein Hadžialić, Zlatko Hadžiabdić, Hidajet Karabašić, Bogoljub Olujić, Pavle Paštar, Irfan Pozderac, Dragoljub Popović, *Banja Luka, urbanistički plan. Sinteza*, Banja Luka: Urbanistički zavod Banja Luka, 1975.
- *Narodno pozorište Bosanske krajine 1930-1980. Enciklopedijsko izdanje*, (ured.) Predrag Lazarević i Josip Lešić, Banjaluka: Narodno pozorište Bosanske krajine, NIGRO „Glas“, 1980.

Биографија аутора

Никола Ожеговић, рођен у Бањалуци 1987. године, основну и средњу медицинску школу завршио је у родном граду. Дипломирао је историју на Филозофском факултету Универзитета у Београду 2012. и мастерирао 2014. године. Основне студије теологије окончао је 2014. године на Православном богословском факултету Универзитета у Београду, након чега му је признато звање мастер. За асистента на Филозофском факултету у Универзитета у Бањој Луци изабран је 2014. а за вишег асистента 2018. године. У оквиру Катедре за савремену националну историју, ангажован је на предметима из историје Југославије и историје Републике Српске. Био је предавач на семинару *Образовање о холокаусту, геноцидима у Независној Држави Хрватској и превенцији геноцида*, који је одржан током 2016. и 2017. године за професоре историје и српског језика и књижевности у основном и средњем образовању Републике Српске. Похађао је седмодневни семинар у Свјетском меморијалном центру за изучавање холокауста „Јад Вашем“ у Јерусалиму 2018. године. Објавио је неколико научних радова.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Никола Ожеговић

Број индекса 5i15/12

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

БАЊАЛУКА (1969-1991)

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора _____ Никола Ожеговић _____

Број индекса _____ 5i15/12 _____

Студијски програм _____ Историја Југославије _____

Наслов рада _____ Бањалука (1969-1991) _____

Ментор _____ проф. др Мира Радојевић _____

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

БАЊАЛУКА (1969-1991)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.